

Моральні листи до Луцілія

Луцій Анней Сенека

Луцій Анней Сенека

Моральні листи до Луцілія

Переклад А. Содомори

ЛИСТ I

Сенека вітає свого Луцілія!

Так і роби, мій Луцілію: відвойовуй себе для себе самого, а час, який досі або забирали в тебе, або викрадали, або сам він утікав, збирай(1) і бережи. Переконай себе в тому, що справа стоїть саме так, як пишу: то виривають у нас той час, то беруть його потай, то сам він пливе з-під рук. (Але найганебнішою є втрата, якої зазнаємо через власну недбалість. Приглянься — і побачиш: величезна частина життя пропадає у тих, хто робить щось не так, як треба, чимала — у тих, хто взагалі нічого не робить, а вже все життя — у тих, хто робить не те, що треба. Вкажи мені людину, котра бодай трохи цінувала б час, дорожила днем, котра б розуміла, що вмирає, власне, щоденно?.. Помиляємось якраз у тому, що смерть бачиться нам десь попереду: вона ж у значній своїй частці — вже позаду. Скільки віку прожито — стільки ж одразу бере його смерть. Отож роби, мій Луцілію, як пишеш: охоплюй усі години. Запанувавши над сьогоднішнім днем, не так залежатимеш од завтрашнього. Життя, поки його відкладаємо, минає. Все, Луцілію, чуже нам, один тільки час — наша власність. Липі одну цю річ, таку невтримну, пливку, дала нам у володіння природа. Але саме цього володіння позбавляє нас будь-хто, кому лиш заманеться. Така вже нерозумність усіх смертних: отримавши нікчемну дрібницю, яку легко відшкодувати, вони почувають себе у боргу; хто ж забрав час — а його і вдячна людина не гідна повернути! — той боржником себе не вважає!..

Спитаєш, либонь, що роблю я, даючи тобі ці настанови. Зізнаюся щиро: як ощадлива у своїх достатках людина, веду рахунок своїм витратам. Не можу похвалитися, що нічого не втрачаю. Але те, що втрачено, в який спосіб і для чого,— скажу. Здам собі звіт у своїй бідності. А втім, моя доля така ж, як і багатьох інших, хто не зі своєї вини опинився у злиднях: ніхто їм не дорікає, але ніхто й не допоможе. У чому ж тут річ?.. Я, бачиш, не вважаю вбогим того, хто вдовольняється й тими крихтами, які ще залишилися. Проте волю, щоб ти беріг своє майно і взявся за ту справу завчасно. Бо — як помітили наші предки — пізно заощаджувати, коли проглядає дно(2). Зрештою, того, що на дні, не лише дуже мало, воно — дуже погане.

Бувай здоров!

ЛИСТ II

Сенека вітає свого Луцілія!

З листів, що їх пишеш мені, як і з того, що чую, виношу добру надію щодо тебе: не

роз'їжджаєш то сюди, то туди, переміною місць не скаламучуєш свого спокою. Така метушня — ознака хворої душі. Перший доказ доброго ладу в ній — це, гадаю, вміти зупинитись і побути з самим собою. Зваж і на те, що читання багатьох авторів, гортання найрізноманітніших книг теж має у собі щось від тих блукань та непостійності. Лише з окремими, найобдарованішими, слід залишатися якомога довше, їхнім розумом(1) жити, коли хочеш винести щось таке, що надовго б осіло у твоїй душі. Всюди бути — ніде не бути. У тих, чиє життя йде на подорожі, багато зв'язків завдяки чийсь гостинності, та ні одного — дружнього. Така сама доля судилась і тим, хто не горнеться щиро до когось одного з талановитих, а пробігає все похапцем, мов поспішаючи кудись. Їжа, щойно спожита й тут же відкинута шлунком, ні користі не приносить, ані тілом не засвоюється. Та й здоров'ю ніщо так не шкодить, як часта переміна ліків. Не зарубцьовується рана, коли на ній випробовують різні мазі. Не зміцніє дерево, яке раз по раз пересаджують. Ніщо не є настільки рятівним, щоб допомогло мимохідь. Безліч книг тільки розсіює нас. Отож, коли ти неспроможний прочитати того, що маєш, достатньо мати — скільки прочитаєш. "Але,— скажеш,— іноді хочеться

зазирнути то до цієї книжки, то до іншої".— Перебирати наїдками — хіба то не знак переситу? Але ж ті наїдки, різні й несумісні, не живлять — псують шлунок. Тому-то ненастанно читай лише визнаних авторів, а коли й заманеться розважитись іншим, одразу повертайся до попереднього. Щоденно черпай собі щось помічне проти вбогості, смерті й інших напастей. І хоча багато дечого пробіжиш оком, зупинись на чомусь одному, що в цей день можеш перетравити. Саме так чиню і я: читаю багато, беру — дещо. Нині, скажімо,— те, на що натрапив у Епікура (я ж бо звик заходити й у чужий табір, не як перебіжчик, а як вивідувач(2)): "Весела вбогість,— каже він,— це почесна річ". А втім, хіба то вбогість, коли вона весела?.. Вбогий не той, хто мало має, а той, хто більшого прагне. Справді-бо, що йому з того, скільки майна в його скринях, скільки зерна в засіках, скільки отар випасає, який прибуток має з лихви,— якщо зазіхає на чуже, якщо обчислює не те, що придбав, а те, що міг би ще придбати?.. Знаєш, яка все-таки межа багатства? Найближча — мати необхідне; далі — мати достатнє.

Бувай здоров!

ЛИСТ III

Сенека вітає свого Луцілія!

Призначені для мене листи ти передав, як пишеш, своїм другом, а далі застерігаєш, аби я ділився з ним не всім, що тебе стосується, оскільки ти й сам не звик того робити. Отож, в одному й тому ж листі ти і назвав його своїм другом, і заперечив це. То ще півбіди, якщо те слово ти вжив не у власному(1) його розумінні, а в повсякденному, назвавши його другом так, як ото всіх пошукачів на виборах називаємо достойними мужами(2), а когось із зустрічних, коли не спадає на пам'ять його ім'я,— добродієм.

Та якщо ти вважаєш когось своїм другом, але довіряєш йому менше, ніж собі, то дуже помиляєшся і, по суті, не знаєш, що таке справжня дружба. Про все розмірковуй з другом, але про нього — насамперед. Подружився — довіряй; суди про нього — поки

не завів дружби. Бо хто, всупереч настановам Теофраста(3), судить полюбивши, а не любить, заздальгидь усе розсудивши, той робить усе навпаки. Довго роздумуй, чи подружитися з кимось. Та вже коли зважився на те, приймай друга всім своїм серцем і говори з ним, мов сам із собою, не побоюючись. А взагалі живи так, щоб ти не мав потреби й себе втаємничувати у щось таке, чого навіть ворогові не міг довірити. Та все ж трапляється й таке, що вже за звичаєм тримаємо в таємниці; от і розділяй із другом усі свої турботи і задуми. Вважатимеш його вірним — таким і зробиш його. Бо дехто, боячись обману, вчить обманювати: підозра дає право на лихий вчинок. То чому ж у присутності друга я мав би здержувати язика? Чому ж у його присутності не почувався б наодинці з собою?..

Одні першому-ліпшому, хоч би кого зустріли, розказують те, чим лише з друзями можна було б поділитися; вони ладні в будь-чій вуха вилити те, що напекло їм душу. Інші, навпаки, бояться, аби про них, бува, не дізналися чогось навіть найближчі, от і заганняють углиб душі кожную таємницю, готові й собі, якби змога, не довіряти. Не слід робити ні того, ані цього. Адже хибить і той, хто всім довіряє, і той, хто не довіряє нікому. Тільки перший, я сказав би, хибить благородніше, другий — безпечніше. Отож, осуду гідні й ті, що завжди неспокійні, й ті, що завжди в супокій. Бо втішатися метушнею — це вже не пильність, а сум'яття розбурханого духу; і навпаки: будь-який рух уважати за тяготу — вже не спокій, а бездіяльність і лінивість. Тож запам'ятай слова, що їх я прочитав у Помпонія(4): "Дехто так глибоко забився у свій сховок, що все те, що освітлене днем, бачиться йому звідтіль охопленим бурею". Все це мусить чергуватися: хто відпочиває, тому й до діла треба братися; хто зайнятий ділом,— до відпочинку перейти. Порадсья з природою: вона скаже тобі, що створила і день, і ніч.

Бувай здоров!

ЛИСТ IV

Сенека вітає свого Луцілія!

Наполегливо продовжуй те, за що взявся, і, скільки сили та змоги, поспішай, щоб довше втішатися поліпшеною, впорядкованою душею. А втім, ти втішатимешся, навіть поліпшуючи, навіть упорядковуючи її. І все ж незрівнянною є насолода, яку відчуєш, озираючи світ душею світлою, без будь-якого ґанджу(1). Пам'ятаєш, якою була твоя радість, коли, відклавши претексту(2), ти вдягнув чоловічу тогу й тебе відправили на форум? Так ось: очікуй більшої радості, коли й свою дитячу душу зміниш, а філософія зачислить тебе до чоловіків. Наразі не лише дитинство, але — що більша біда — дитинність залишається. Справа погіршується ще й тим, що притаманна старшим поважність сусидить у нас із хибами хлоп'ят, ба, навіть не хлоп'ят — немовлят: ті бояться пустого, ці — надуманого, а ми — і того, і цього. Зроби хоч крок — і зрозумієш: дечого слід менше боятися якраз тому, що воно наганяє на нас великий страх. Жодне лихо, якщо воно граничне, не може бути великим. До тебе прийшла смерть? її справді треба було б жахатися, коли б вона могла залишитися з тобою. Але вона — іншого ж не буває — або ще не прийшла, або вже відійшла(3).

"Важко,— скажеш,— виховати свій дух так, аби він легковажив життям".— Чи не

бачиш, одначе, як ним легковажать через марниці?.. Один повиснув у зашморгу перед порогом коханки, інший, щоб не чути галасливого господаря, сторч головою кинувся із крівлі, а ще якийсь невдаха-втікач, аби не завернули його з дороги, увігнав собі під груди залізо. То як же? На що здатний спромогтися великий страх, того, гадаєш, не могла б досягнути мужність? Щасливого життя не звідає той, хто тільки й клопочеться тим, як би то його продовжити, той, для кого головне — це прожити багато консульств(4). Щодня міркуй над тим, як би тобі, зберігши погідність духу, залишити життя, за яке стільки людей хапається так цупко, як ті, кого підхопив бурхливий потік,— за всякі терня та гостряки. А скільки ще й таких нещасливців, які хитаються між страхом перед смертю та муками, що їх завдає життя: не хочуть жити, але й померти не годні. Тож роби приємним для себе все життя, відкинувши будь-які турботи про нього. Жодне добро не втішає власника, якщо душею він не готовий до його втрати. А яка ще втрата може бути менше прикрою, аніж утрата того, за чим уже неможливо жалкувати? Тому привчай себе мужньо зустріти те, що може трапитися навіть з наймогутнішими. Хлопчина й скопечь винесли смертний вирок Помпееві; Крассові — жорстокий і підступний парфянин(5); Гай Цезар велів Лепідові підставити шию під меч трибуна Декстра, сам же підставив її під удар Хереї(6). Фортуна нікого не підняла аж так високо, щоб не грозила йому настільки, наскільки й посприяла. Не довіряй ясній погоді: море миттю збурюється. В одну й ту саму днину кораблі й гойдались на хвилі, й пішли на дно. Вважай, що будь-коли чи то розбійник, чи ворог може прикласти меча до твого горла. Не треба вищої влади — перший-ліпший раб може розпорядитися твоїм життям і твоєю смертю. Скажу так: хто знехтував своїм, той став господарем твого життя. Глянь на приклад тих, котрі загинули через домашні підступи, чи то внаслідок явного насильства, чи то через обман,— і побачиш; не менше люду впало внаслідок гніву рабів, аніж володарів. То яке ж має значення для тебе, наскільки могутнім є той, кого боїшся, якщо те, чого боїшся, будь-хто може тобі заподіяти? От, скажімо, ти потрапив до рук ворогів, і той, хто переміг, повелить вести тебе на смерть. Та хіба не туди ж провадить тебе саме життя? То чому сам себе одурюєш, ніби тільки-но зрозумів те, що весь час відбувалося з тобою? Кажу-бо: відколи ти народився, відтоді й простуєш до смерті. Ось над таким і подібним варто роздумувати, коли хочемо спокійно виглядати ту останню нашу годину, страх перед якою затьмарює нам усі інші години.

Але, щоб закінчити листа,— ось тобі думка нинішнього дня, що припала мені до вподоби. Взята й вона з чужих садочків(7). "Великим багатством є впорядкована згідно з законом природи вбогість". А знаєш, які межі кладе нам той закон природи? Не страждати від голоду, спраги та холоду. А щоб угамувати голод чи спрагу, не конче оббивати високі пороги(8), терпіти похмуру пиху та образливу ввічливість, не треба ні на морях шукати щастя, ані тягтися за військовими таборами. Те, чого жадає природа, доступне, воно не потребує великої праці. Надмір вимагає поту. Заради нього протираємо тогу, сивіємо під військовим наметом, причалюємо до чужих берегів. А тим часом, що достатнє для життя,— те під рукою. Хто в злагоді з убогістю, той багатий.

Бувай здоров!

ЛИСТ V

Сенека вітає свого Луцілія!

Радію, що ти заповзято працюєш над собою і, полишивши все інше, дбаєш лише про те, аби щодня ставати кращим; радію, схвалюю і не тільки закликаю, але й прошу, щоб ти не послаблював своєї наполегливості. В одному лише застерігаю: аби ти, бува, не наслідував тих, хто прагне лише вирізнитись, а не вдосконалюватись, і не робив чогось такого, що впадало б у вічі, чи то в твоєму одязі, чи у способі життя. Не звертай на себе уваги простацьким одягом, нестриженим волоссям, скуйовдженою бородою, показною погордою до грошей, спанням на голій землі, одне слово, уникай усього, що йде від пустої честолюбності. Вже ж саме слово

"філософія", навіть якщо ним послуговуватися скромно, дратує людей. А що, коли ми почнемо жити всупереч звичаям? Будьмо цілком неподібні до інших людей внутрішньо, але зовні не відрізняймося від них. Хай тога не сяє білістю, але ж і брудом хай не вражає. Не купуймо оздобленого золотом срібного посуду, але не вважаймо, що відсутність золота й срібла — це вже ознака поміркованості. Докладаймо зусиль, щоб ми йшли кращою, ніж люд іде, стежкою, а не протилежною, інакше відстрашимо й проженемо від себе тих, кого хочемо виправити, а доможемося хіба того, що вони, боячись, аби не довелося наслідувати нас в усьому, взагалі не схочуть наслідувати. Перше, що обіцяє нам 'філософія', — це відчуття здорового 'глузду, людяність, уміння жити в суспільстві. Але ми самі позбавимо себе тих переваг, коли намагатимемось бути не подібними до інших людей. Тож глядімо, аби все те, чим хочемо викликати подив, не виглядало смішним та осоружним. Бо й справді: наша мета — жити у злагоді з природою. Але ж виснажувати своє тіло, нехтувати звичайнісінькою охайністю, тягтися до бруду, споживати не лише нічого не варту, а й грубу, огидну їжу — хіба то не суперечить самій природі?.. Якщо жадати чогось вишуканого — ознака розбещеності, то цуратися звичного, що за мізерну ціну можна придбати, — ознака божевілья. Філософія вимагає поміркованості, а не кари. А поміркованість не мусить бути неохайною... Скеровуймо своє життя між добрими та загальноприйнятими звичаями — ось яка міра мені до вподоби. Хай усі подивляють наше життя, але хай також схвалюють його. — "То що тоді? Виходить, робитимемо все те, що й інші?.. Не буде ніякої різниці між нами й ними?.." — Буде. Й чимала. Хто приглянеться до нас ближче, той зрозуміє, наскільки ми не подібні до першого-ліпшого з юрби. Хто загостить до нас, той подивлятиме радше нас самих, аніж обставу нашої оселі. Великим є той, хто глиняним кухлем послуговується так, мовби він був срібний. Та не менш великим є і той, хто срібним кухлем послуговується так, начеб він був із глини. Над ким гору бере багатство — того вважай слабодухом.

Та поділюся з тобою й нинішнім, який там уже є він, набутком. Вичитав я у Гекатона(1), що покласти межу бажанням — значить знайти засіб проти страху. "Перестанеш, — мовив, — боятися, коли й надіятися перестанеш". Скажеш: "Як це можуть в одному запрягу йти настільки не подібні речі?" — Але ж так воно є, мій Луцілію: хоч вони й видаються різними, а насправді — поєднані. Як один і той же

ланцюг пов'язує охоронця і в'язня, так і ці, такі різні речі йдуть побіч себе: за надією ступає страх(2). Та я не дивуюся, що вони йдуть саме так: обое ж притаманні розгубленій, непевній душі, схвилюваній очікуванням прийдешнього. Але головна, спільна причина і надії, і страху — це те, що ми не пристосовуємося до теперішнього, а шлемо свої думки ген поперед себе. Отож передбачливість, те найбільше, що випало на долю людини, справді велике добро — обернулося злом. Звірі тікають від очевидної небезпеки; втікши од неї — спокійні. А от ми як од майбутнього страждаємо, так і від минулого. Чимало того, що є добром для нас, іде нам на шкоду: пам'ять повертає нам муки страху з минулого, передбачливість — змушує переживати їх заздалегідь. Ніхто не буває нещасливим у межах одного лиш теперішнього.

Бувай здоров!

ЛИСТ VI

Сенека вітає свого Луцілія!

Я розумію, Луцілію, що не лише вдосконалююсь, а й перемінююсь. Не кажу, та й не сподіваюся, що в мені вже не залилось нічого такого, чого б не треба було змінювати. Та й дивно, якби не було ще всякого-різного, що належало б чи то прига-мувати в собі, а чи примножити. Та вже як душа бачить свої хиби, хоч досі й не помічала їх, то хіба це не свідчення того, що вона — на стежці до вдосконалення? Деяких недужих вітають з тим, що вони самі відчули себе недужими. Отож я хотів би поділитися з тобою тією раптовою своєю переміною: тоді був би впевненіший щодо нашої дружби — справжньої дружби, якої неспроможні порушити ні надія, ні страх, ані корисливість, дружби, з якою люди вмирають, задля якої вмирають. Назву тобі багатьох, котрим бракувало не друга — дружби. А цього не буває, коли душею однаково пориваємось до чеснот. Та й не диво: ми ж тоді знаємо, що все у нас спільне, надто — прикрощі. Не можеш собі уявити, скільки корисного, я сам це помічаю, приносить мені кожен день! — "Поділись і зі мною,— скажеш,— тим, що ти випробував і визнав таким помічним".— Я ж і сам радий усе перелити в тебе, та й вивчаю щось, власне, для того, аби мати ту приємність — навчити. Ніяке знання — хай і незвичайне, рятівне — мене не втішатиме, якщо ним володітиму тільки для себе. Коли б мудрість давалася лише з тією умовою, щоб я тримав її, мов у клітці, й нікому про неї не говорив,— я б одкинув її. Ні з ким не поділене добро, хоч би яким було воно, радості не приносить. Отож перешлю тобі й самі книжки, а щоб ти не трудився, вишукуючи корисне, то зроблю помітки — відразу зможеш приступити до того, що я сам подивляю і схвалюю. І все ж кориснішими, ніж книжки, були б для тебе живий голос і товаришування з розумними людьми. Потрібно бути на місці і самому все побачити, по-перше, тому, що люди більше вірять очам, аніж вухам(1), по-друге, тому, що шлях через настанови — довгий, а через приклади — короткий і надійний. Клеант не повторив би Зенона, якби тільки слухав його; він же входив у його життя, вникав у потаємне, спостерігав, чи той живе згідно зі своїми настановами. Платон, Арістотель, та й весь загін філософів, які мали потім розійтися протилежними стежками, більше почерпнули із самих звичаїв Сократа, ніж із його бесід. Метродор, Гермарх і Полієн(2) завдячують своєю знаменитістю не так

настановам Епі-кура, як спільному з ним життю. А втім, закликаю тебе не лише користати, а й допомагати: чимало добра дамо собі навзаєм.

А тим часом, аби сплатити тобі мій щоденний борг, скажу, чим я нині захопився, читаючи Ге-катона. "Запитаєш,— мовив,— чого я домігся? — Я почав бути другом сам собі". Чималого, скажу, домігся: ніколи не буду самотнім. А ще, вір мені, хто став другом собі, той буде другом для всіх інших.

Бувай здоров!

ЛИСТ VII

Сенека вітає свого Луцілія!

Питаєш, чого слід уникати передусім? Юрби. Тобі ще небезпечно стикатися з нею. Я принаймні не приховую своєї слабості: ніколи не можу повернутися додому, зберігши неторкнутими ті звичаї, які виніс. Дещо з того, що я довів до ладу, розладнується; дещо, чого позбувся, повертається. Як буває з хворими: довга неміч настільки виснажує їх, що й за поріг не ступлять без шкоди для себе, так само й з нами, чиї душі після довгої недуги тільки-но повертаються до здоров'я. Спілкування з багатьма, — шкідливе. Завжди-бо трапляється хтось такий, хто або напучує нас на якийсь порок, або таки передасть його нам, або непомітно забруднить ним. Отже, що густіша юрба, в яку поринаємо, то більша для нас небезпека. Але ніщо не є таким згубним для добрих звичаїв, як учащати на якісь видовища. Саме тоді разом із приємністю легко прокрадаються в душу й пороки. Розумієш, що маю на увазі? Повертаюся звідти пожадливіший, марнославніший, вибагливіший, навіть жорстокіший і нелюдяніший — побував серед люду.

Випадково я потрапив на обіднє видовище(1), сподіваючись там якоїсь забави, дотепів, розслаблення — того, на чому б могли відпочити очі людей, пересичених виглядом людської крові. Та ба! Милосердям, власне, можна було назвати бої, що відбувались там раніше. Тепер — не до жартів: розпочалася справжня різанина. Жодного прикриття — все тіло оголене для ударів; порух руки — рана. Цьому видовищу здебільшого надають перевагу над звичайними поєдинками, як і перед улюбленими парами бійців. Ще б пак! Ні шолом, ані щит не протистоять мечеві. Та до чого тут захист? До чого вміння? Все це липі ненадовго відстрочує смерть. Уранці людей кидають на поталу левам та ведмедям, в обід — глядачам. Вони й нацьковують убивць на тих, які в свою чергу стають убивцями; переможця приберігають лише для наступного вбивства: єдиний вихід для всіх, хто тепер б'ється,— смерть. У хід ідуть вогонь і залізо. Таке-то діється, поки пустує арена... "Але ж не один із них йшов на грабунок, убив людину".— Ну й що з того? Він убив, він і розплачується тепер. А ти, що ти вчинив, нещасний, щоб дивитись на це?.. "Вбивай, шмагай, пали! Чому так боязко набігає на меч? Чому так нерішуче вбиває? Чому так мляво йде на смерть? Батогом женіть на вістря, хай голими грудьми навзаєм приймають удари!" Перерва у видовищах? — "Хай і в перерві гинуть люди, щоб не було й хвилини, нічим не заповненої!"

Невже не розумієте, що погані приклади обертаються проти тих, хто їх подає?

Дякуйте безсмертним богам, що жорстокості вчите того, хто надто тупий до науки. Так. Од юрби якомога далі повинен перебувати той, чия душа ще надто ніжна й ще не досить цупко тримається добра: легко переходить на сторону більшості. Навіть Сократові, Катонові та Лелію(2) неподібний до них люд міг пошкодити в їхній доброзвичайності, а що вже казати про нас? Хоч як гартуємо свою вдачу, а перед такою навалою пороків ледве чи хтось міг би встояти. Чимало зла тягне за собою один лише приклад чи то марнотратства, чи скупості; спілкування з розбещеним поволі й нас розслаблює і розніжує; багатий сусід роздуває жадобу; пороком, наче ржею, пройметься від лихого товариша навіть світла, щира душа. То що, гадаєш, зостанеться від нашої доброзвичайності, коли на неї рушить увесь люд? Неодмінно або наслідуватимеш його, або — зненавидиш. Слід уникати як одного, так і другого: не вподібнюйся до лихих через те, що їх багато, але й з багатьма не ворогуй через те, що вони неподібні до тебе. Заглиблюйся, наскільки можливо, в себе самого. Приятелюй лише з тими, які можуть зробити тебе кращим. Вигода тут обопільна: люди, навчаючи, вчаться. Тож не варто заради марнославства виголошувати щось напам'ять, хизуватися посеред юрби своїми здібностями чи довго перед нею розводитися. Втім, я не проти того, коли б ти мав серед того люду відповідне розуміння, але, повір, нема там такого, хто б міг сприймати твої слова. Може, і натрапиш на одного чи двох, але й їх доведеться отісувати й навчати, поки збагнуть, про що говориш.— "То для кого ж я все це вивчав?" — Не хвилюйся. Твоя праця не даремна: ти все це вивчав для себе самого.

Але, щоб і я нині не помудрішав лише для себе самого, поділюся з тобою трьома славетними висловами, на які я натрапив, майже щодо одного й того ж питання. Першим із них сплачу свій борг, висилаючи цього листа; два інші прийми як плату наперед. "Для мене,— мовив Демокріт(3),— одна людина — це як весь народ, а весь народ — як одна людина". Непогано сказав ще хтось (немає певності, кому належить той вислів), коли запитали, навіщо так вигладжувати твір, якщо його візьме до рук заледве кілька читачів. "Мені досить кількох,— відповів він, — досить одного, досить, коли й жодного не буде". Славетним є і третій вислів — Епікура, що писав одному з товаришів, спільників у філософських заняттях: "Кажу це для тебе, а не для загалу: ми, один для одного,— багатолюдний театр". Хай же ці вислови, мій Луцілію, глибоко западуть тобі в душу — ось тоді й буде для тебе чужою насолода від оплесків юрби. Багато людей тебе хвалить? То зваж, чи маєш підставу подобатись сам собі, якщо тебе розуміє стільки люду. Твої здобутки — в тобі мають бути заховані.

Бувай здоров!

ЛИСТ VIII

Сенека вітає свого Луцілія!

"Ти велиш мені,— так пишеш,— уникати юрби, жити осторонь і вдовольнятися своїм сумлінням. Де ж у такому разі ті ваші настанови, що закликають умерти на полі діяльності?" — Але ж те, що дораджую робити тобі, роблю й сам — заховавшись, зачинив за собою двері,— одначе з тим, аби міг сприяти багатьом. Нема дня, що минав би мені в дозвіллі. Навіть частину ночей уриваю для занять. Снові не віддаюся — падаю

у знеможі, все ще затримуючи на праці втомлені від неспання, вже напівзімкнені очі. Я відійшов не лише од людей, але й від справ, передусім — од своїх власних. Займаюся справами нащадків: записую все, що могло б їм допомогти. Викладаю в листах рятівні настанови, начеб то були складники помічних ліків, цілющу силу яких я сам випробував на своїх виразках, і хай повністю вони й не зажили, все ж перестали розповзатися. Правильну дорогу, на яку, втомлений блуканнями, я так пізно натрапив, показую іншим; гукаю їм: "Уникайте всього, що так вабить юрбу, всього, що подає нам випадок. З острахом та підозрою зупиніться перед будь-яким несподіваним добром. Та ж і звір, і риба ловляться на якусь ласу сподіванку. Вважаєте це дарами долі? Ні, це пастки. Хто з вас хоче мати спокійне життя, хай докладе всіх сил, аби не потрапити в ті гачкуваті, намазані пташиним клеєм добродійства. Бо до того додається ще один, чи не ! найгірший обман: гадаємо, що ми впіймали, а то нас упіймали. Така стежка веде до прірви. Єдиний вихід піднесеного до висот життя — падіння. А ще, коли щастя, підхопивши, зіб'є нас із прямого шляху, то годі опертись тій бистрині — треба плисти навпростець або ж одразу йти на дно. Фортуна не просто перевертає — вона кидає стрімголов, несе на стрімчаки. Отож дотримуйтеся розумного й рятівного способу життя: своєму тілу годіть настільки, наскільки це достатньо для доброго здоров'я; поведіться з ним суворіше, аби воно не повставало проти душі: їжа хай лиш голод заспокоює, пиття хай гасить спрагу, одяг — оберігає від холоду, дім хай буде захистом від негоди. І немає значення, чи з дерну той дім, чи з різнобарвного чужоземного мармуру; знайте: під стріхою людині живеться не гірше, ніж під золотом. Нехтуйте всім тим, що постачає нам непотрібна праця,— безліччю оздоб та витребеньок. Думайте над тим, що лиш одна душа гідна подиву. Для великої душі — все менше від неї". Коли ось так бесідную сам із собою, з нащадками, то невже вважаєш це менше корисним, аніж коли б я вчащав до суду, відтискував свій перстень на табличках з заповідями чи коли б у сенаті голосом та рукою підтримував пошукачів? Ті, що видаються бездіяльними, повір мені, зайняті великим ділом: про людське й водночас про божественне вони розмірковують. Але пора закінчувати й, за своїм звичаєм, дещо додати до цього листа,— знову ж таки не з моїх, а з Епікурових запасів. Ось що я нині прочитав у нього: "Мусиш слугувати філософії, якщо хочеш пізнати справжню свободу". Хто піддався, довірився їй, той не ждатиме тієї свободи з дня на день: тут же буде вільним. Кажу-бо: саме служіння філософії — це вже свобода. Можеш запитати мене, чому так багато гарних думок я беру в Епікура, а не у наших філософів. Запитаю в свою чергу й тебе: "Чому вважаєш, що ті Епікурові вислови не є водночас спільними для всіх?" Як багато поетів кажуть щось таке, що філософи або вже сказали, або саме їм належить це сказати! Не торкатимусь уже ні трагедії, ані нашої тогати(1); остання, до речі, не цурається поважності, тому і є чимось середнім між комедією та трагедією. А скільки прекрасних віршів знайдеш у мімах! Скільки й у Публілія(2) зустрінеш такого, що випадало б виголошувати акторам на котурнах(3), а не на звичайних підощвах! Наведу один із тих його віршів, що пов'язаний з філософією, а заразом із тим, про що ми тільки-но говорили: поет теж вважає, що випадковий набуток — не наш набуток:

Чим випадок утішив,— не твоє воно.

Пригадую, цю ж думку ти висловив іншим, значно кращим і стислішим рядком:

Дарунком долі довго не натішишся.

І ще ось (не обмину і його) чи не найкращий вислів:

Що взяв — оддати доведеться будь-коли.

Але я не вважаю, що мій борг погашено: я лиш повернув тобі — твоє.

Бувай здоров!

ЛИСТ ІХ

Сенека вітає свого Луцілія!

Ти хочеш знати, чи Епікур в одному із своїх листів справедливо дорікає тим, які стверджують, що мудрець, мовляв, задоволений сам собою, а тому й не потребує друга. Цей закид роблять Стільпону(1), Епікуру, а також тим, для кого найвище добро — відсутність душевних страждань. Нам, до речі, не уникнути двозначності, якщо при перекладі слова *apatheia* ми нашвидкуруч хотіли б обійтися одним лише відповідником "терпіти". Адже те слово можна було б сприйняти у протилежному, ніж маємо тут на увазі, значенні: хочемо говорити про душу, якій байдуже будь-яке страждання, а можна подумати, що йдеться про душу, яка не може стерпіти будь-якого страждання. Зваж лишень, чи достатньо сказати "невразлива душа", чи "душа, яка піднялась над усякими стражданнями"? У тому-то, власне, й різниця між ними й нами(2): наш мудрець, відчувши біль, долає його, а їхній — навіть не відчуває.

Спільне ж і в нас, і в них те, що мудрецеві ніхто, крім нього самого, не потрібен. І все-таки, хоч і задовольняється самим собою, він зовсім не проти того, щоб мати друга, сусіда, товариша. Але гарненько поміркуй, в якому розумінні він задовольняється собою. Хай, скажімо, якась хвороба чи ворог позбавлять його руки, хай випадково позбудеться ока чи навіть обох очей,— йому достатньо буде того, що зосталося: скалічений, без якоїсь частини тіла, він буде таким же веселим, яким був при неторкнутому тілі. Не страждає, зазнавши втрат, хоч і волів би залишитись неушкодженим. Мудрець, отже, задовольняється самим собою не в тому розумінні, що хоче бути без друга, а що може без нього обійтись; "може" — тобто не втратить душевної рівноваги, коли зостанеться без нього. Втім, він ніколи не лишатиметься без друзів, бо ж від нього самого залежить, наскільки скоро знайде нового друга. Втратить, приміром, свою статую Фідій — тут же вирізьбить іншу. Так і мудрець: він і дружбу заводити вмієць — замість утраченого друга придбає іншого. Питаєш, як він так швидко міг би зробити це? Відповім, але домовимось, що цим я одразу сплачу свій борг, аби, коли йдеться про нинішній лист, ми були поквитовані. Гекатон мовить: "Я вкажу тобі приворотний напій без жодних засобів, без зілля, без чаклунських примовлянь: "Люби — й тебе полюблять". Велику насолоду дає нам, однак, не лише давня, випробувана часом дружба, але початок та плекання нової. Чим різниться приємність хлібороба, коли він сіє і коли він жне, тим і мудреця — коли він здобуває собі друга і коли вже його здобув собі. Філософ Аттал любляв говорити, що приємніше домагатися дружби, аніж нею втішатися, як і маляреві приємніше малювати картину,

ніж бачити її вже намальованою. Ота невсипуща в якійсь роботі пильність має в собі велику насолоду, що живиться тією ж такою роботою. Не відчуває такого задоволення той, хто вже зробив останній мазок: він утішається плодом свого мистецтва; малюючи — втішався самим мистецтвом. Підлітковий вік багатший плодами, але дитинство — солодше.

Та повернімося до головного у нашій бесіді. Мудрець, хоч і задовольняється самим собою, хоче мати друга, принаймні для того, аби дружба не була тільки словом, аби не марнувалась така велика чеснота, і то не з тим, щоб, як пише Епікур у цьому ж листі, "мати когось, хто б доглянув за ним у хворобі, порятував у в'язниці чи у вбогості", навпаки,— щоб самому було ким опікуватись у хворобі, щоб було кого звільнити з ворожого оточення. Погані думки у того, хто шукає дружби, виходячи лише зі своїх потреб(3). Така дружба як прийшла, так і відійде. Ти завів друга з тим, аби він визволив тебе із кайданів? Лиш задзвенять вони — втече твій друг. Це, власне, така дружба, яку в народі називають принагідною. З ким ти подружився з корисливих міркувань, той подобатиметься доти, поки матимеш од нього користь. Ось звідки ті юрми, що облягають щасливців, а безлюддя — довкола тих, кого повергла доля: друзі тікають відтіля, де випробовується дружба(4). Ось звідки стільки ганебних прикладів того, як одні покидають друзів через страх, інші через страх їх зраджують. Який початок, такий неодмінно й кінець. Хто став другом заради вигоди, той і перестане бути другом заради вигоди. Якщо приводом для дружби буде ще щось, окрім самої дружби, то завжди трапиться привід, щоб розірвати ту дружбу. Для чого я шукаю собі друга? Аби було за кого вмерти, кого супроводжувати на вигнання, за кого заступитися, кого врятувати, пожертвувавши життям. А те, про що пишеш, то не дружба, а торгівля, яка передбачає лише вигоду і тільки нею керується. Чимось, без сумніву, нагадує дружбу й пристрасть закоханих. Можна б навіть сказати, що це шалена дружба. Чи буває таке, щоб хтось любив заради зиску, заради честолобства, заради слави?.. Ні. Любов сама по собі, нехтуючи всім іншим, запалює серця жагою прекрасного в надії на взаємність у ласках. То як це? Хіба з чистіших, ніж навіть у дружбі, спонукань може виникнути ганебна пристрасть? — "Не про те,— скажеш,— ідеться: цікавимось, чи дружби слід прагнути заради неї самої, чи з інших міркувань". Ось це й потрібно довести насамперед. Бо якщо вона гідна того, щоб до неї стреміти заради неї самої, то її може шукати навіть мудрець, який ні в кому, окрім себе, не має потреби.— "А як її шукатиме?" — Як чогось прекрасного, не розраховуючи на зиск, не лякаючись перемінної долі. Робити дружбу запорукою особистого щастя — це принижувати її гідність. : Мудрець задовольняється собою. Цю думку, мій

Луцілію, здебільшого розуміють неправильно: мудреця звідусіль усувають, заганняють його, так би мовити, у власну шкаралупу. Отож мусимо визначити, що стоїть за цим висловом, яке його значення, який обсяг. Мудрець задовольняється собою для того, щоб жити блаженно, а не щоб жити взагалі. Для того, щоб жити, йому потрібно чимало різних засобів, для того, щоб жити блаженно,— лише здорову, піднесену, байдужу до витівок фортуни душу. Хочу вказати тобі ще й на розмежування, яке робить

Хрісіпп. Він каже, що філософ ні в чому не терпить нестачі, хоч і потребує багатьох речей; дурень же навпаки: нічого не потребує, бо й нічим користуватись не вміє, зате нестачу терпить в усьому. Мудрецеві потрібні руки, очі й багато дечого, що необхідне на кожному кроці, нестачі ж не терпить ні в чому. Бо терпіти нестачу — це вже пов'язане з необхідністю. Мудрець же не має необхідності ні в чому. Отже, хоча він задовольняється самим собою, йому потрібні друзі. Він бажає мати їх якомога більше. Та не для того, щоб жити блаженно: без них він теж буде жити блаженно. Найвище благо не шукає засобів іззовні: його плекають удома; все воно — із себе самого. Як тільки хоч якусь його частинку почнеш шукати осторонь, то вже ти залежатимеш від фортуни.— "А що робитиме мудрець, коли, скажімо, потрапивши у в'язницю, чи забрівши між чужий народ, чи затримавшись у плаванні, а чи опинившись на пустельному березі, він залишиться без друзів?" — Робитиме те, що й Юпітер у ту пору, коли світ розсиплеться(5), боги зіллються воедино, природа трохи перерве свою працю; а сам він спочине, оддавшись своїм думкам. Щось таке, кажу, робить і мудрець: замикається в собі, живе з самим собою. І все-таки, поки він на свій розсуд може ладнати свої справи, то, хоч і задовольняється самим собою, приводить у дім дружину; хоч і задовольняється самим собою, дає життя своїм дітям; хоч і задовольняється самим собою, все ж не жив би, коли б йому довелося жити без жодної коло себе людини. Не власна користь, а природна потреба схиляє до дружби; до неї, як і до інших речей, чуємо вроджений потяг. Подібно до того, як існує нехіль до самотності й потяг до товаришування, подібно до того, як сама природа еднає людину з людиною, так і тут є щось таке, що спонукає нас постійно прагнути дружби. Та хоч мудрець, як ніхто інший, прив'язаний до друзів, хоч і ставить їх нарівні з собою, а то й над собою, все ж найвище благо визначає межами своєї душі; скаже, як колись сказав Стільпон, кого картає у своєму листі Епікур. Так ось той Стільпон, коли впало його рідне місто, коли він утратив дітей, дружину й коли з суцільної пожежі вийшов один, але, як і досі, щасливий, то на питання Деметрія(6) (за безліч зруйнованих міст його прозвали Поліоркетом), чи втратив він що-не-будь, той самий Стільпон мовив: "Моє добро — зі мною". Ось тобі мужній, несхитний чоловік! Саму перемогу ворога переміг. "Я не втратив,— одповів,— нічого". І переможець засумнівався у своїй перемозі. "Усе моє — зі мною". Тобто справедливість, добродіє, розсудливість. Ось що значить не вважати благом те, що можуть у нас відняти. Подивляємо деяких тварин, які без шкоди для свого тіла можуть пройти крізь полум'я. А що ж казати про людину, яка з-під руїн, із-під заліза та з-під вогню виходить цілою, непошкодженою! Бачиш, наскільки легше подолати весь народ, аніж одну людину. Ось тут Стільпон сходиться із стоїком, бо й він виносить своє благо неторкнутим крізь повергнені у прах міста. Він-бо задовольняється самим собою — таку межу кладе своєму щастю. Але не думай, що лиш ми одні виголошуємо гарні слова: у самого Епікура, хоч він і дорікає Стільпонові, є подібна думка, якою теж не знехтуй, дарма що я вже виплатив свій нинішній борг. "Для кого,— каже він,— не видається аж надто достатнім те, чим він володіє, той почуватиметься вбогим, хоч би став повелителем усього світу". Або, якщо волієш (бо ж не слів треба

триматись, а думки): "Хто не вважає себе найщасливішим, той буде нещасним, хоч би й повелівав усім світом". А щоб ти пересвідчився, що такий погляд підказаний здоровим глуздом, а значить, природою, то знайдеш його і в комічного поета:

Не чуєшся щасливцем — то й не будеш ним .

Справді, хіба має значення, на якому східці стоїш, якщо він видається тобі поганим? — А якщо,— запитаєш,— назве себе блаженним, скажімо, той, хто розбагатів нечесним шляхом, той, у кого більше господарів, ніж рабів, то я маю вірити йому на слово?" — Бери до уваги не те, що він говорить, а що відчуває, до того ж — що відчуває не впродовж одного дня, а постійно. Тому не бійся, що така дорогоцінна річ — блаженство — стане набутком негідника. Тільки мудрець задоволений своєю долею(8); глупота ж, ненастанно вередуючи, не перестає з'їдати сама себе.

Бувай здоров!

ЛИСТ Х

Сенека вітає свого Луцілія!

Так-так. Я не відступаю від своєї думки: уникай багатьох, уникай кількох, уникай навіть одного. Не бачу такого, з ким я дозволив би тобі спілкуватися. Подумай лишень, якої ти в мене заслужив оцінки: наслідуюсь тебе довірити тобі самому! Кажуть, що Кратет(1), учень того самого Стільпона, про якого я згадував у попередньому листі, побачивши юнака, який прогулювався одинцем десь на відлюдді, запитав його, що він там робить сам-один. "Бесідную,— відповів,— сам з собою". На те Кратет: "Бережись, прошу, і будь пильний: ти можеш бесідувати з поганою людиною". Звикли ж ми пильнувати пригноблених тугою або страхом, щоб вони не використали самотності собі ж на шкоду. Нерозсудливих не слід залишати наодинці з собою: саме тоді їх непокоять лихі думки; саме тоді вони снують небезпечні замисли або проти інших людей, або таки проти себе; саме тоді вони дають волю своїм нечесливим пристрастям; саме тоді душа виставляє все те, що досі приховувала чи то через страх, чи з огляду на сором; саме тоді вона сама під'юджує свою зухвалість, розпалює хіть, розворушує гнівливість. І ще одне: перевага самотності — можливість не обмовитись ні словом, не боятися свідка — ота єдина її перевага обертається проти дурня: він сам себе зраджує. Тож подумай, яку надію покладаю на тебе, радше, чого від тебе чекаю (адже надія — це примарне добро): не знаходжу нікого кращого тобі до товариства, окрім тебе самого. Пригадую, з яким піднесенням ти говорив, якої сили були сповнені твої слова. Тут же я сам себе привітав, мовивши: "Ця людина — непересічна: прагне порятунку". Так і далі говори, так живи. Хай ніщо тебе не пригноблює. Хоч і подякуєш богам за прихильність до давніх твоїх бажань, проси їх знову, та про інше: щоб ясным був твій розум, здоровим дух, а тоді — й тіло. Та й чому б тобі не благодіти про це частіше? Сміливіше звертайся до богів: ти ж не чуже в них випрошуєш. Але — такий вже мій звичай — хочу послати тобі з цим листом ще й даруночок. Чистою правдою є вислів, що я натрапив на нього в Атенодора(2): "Знай,— пише він,— що лиш тоді будеш вільний від будь-яких пристрастей, коли прохатимеш у богів лиш того, про що можна прохати вголос, прилюдно". А нині, глянь, до якого безглуздя доходять люди! Потай нашіптують богам щонайганебніші свої

бажання. А тільки-но хтось нагострить вухо — замовкають. Богові розказують те, що приховують од людей! Гляди ж, аби ця настанова не знадобилась і для твого здоров'я: "Так живи з людьми, мовби тебе бачив бог; так говори з богом, мовби тебе чули люди".

Бувай здоров!

ЛИСТ ХІ

Сенека вітає свого Луцілія!

Розмовляв зі мною твій друг, хорошої вдачі юнак. Уже з перших слів я міг судити про його розум, про хист, та й про успіхи, яких він досягнув. Справив на мене гарне і, гадаю, правдиве враження. Говорив без підготовки — я ж перестрінув його несподівано. Поки зосереджувався на розмові, з соромливістю (а це добра ознака в юнака) ледве що міг упоратися: зайшовся рум'янцем, що вплив наче з глибини душі. Таке, думаю, траплятиметься з ним і тоді, коли, зміцнівши й позбувшись усіх своїх пороків, зможе називатися мудрецем. Бо, хоч би якої мудрості сягнув, не полишать його природні хиби тіла чи душі: що стремить у нашому естві від самого народження, те мистецтвом можна хіба що пригладити, але не викоренити. Одних, навіть із найстійкіших, тільки-но стануть промовляти перед народом, раптово кидає в піт, мовби хтозна як натрудилися чи напружилися на сонці; в інших тремтять коліна, у ще когось зуб не потрапляє на зуб, заплітається язик, дерев'яніють губи. І цього не виб'єш із себе ні наукою, ані досвідом, бо то вже сила природи, яка дає про себе знати, нагадуючи навіть найміцнішим про їхню слабкість. Тоді-то, знаю, раптово червоніють вельми поважні мужі. Але найчастіше заходяться рум'янцем юнаки: у них гарячіша кров, чутливіше обличчя. А втім, узятись рум'янцем може й гартований воїн, і сивоголовий старець. Дехто стає найнебезпечнішим якраз тоді, коли почервоніє: здається, що й уся соромливість вихлюпнулася із душі разом із тим рум'янцем. Сулла⁽¹⁾ був особливо несамовитим, коли в лице йому вдаряла кров. Обличчя Помпея — то одна чутливість: не було випадку, щоб не червонів перед багатьма, не кажучи вже про якесь зібрання. Фабіан, пам'ятаю, почервонів, коли став перед сенатом як свідок, і той рум'янець, аж дивно було, дуже йому личив. Причиною тут не слабодухість, а новизна чи то якихось речей, чи обставин, і та новизна хай і не потрясає, та все-таки зворушує недосвідчених, та ще й схильних червоніти внаслідок певної природи свого тіла. Люди ж бувають то спокійної крові, то збудженої, рухливої, що готова будь-коли вдарити в обличчя. І тут, ще раз кажу, не зарадить ніяка мудрість: мусила б хіба самій природі повелівати, якби спроможна була викоренити геть усі пороки. Що пов'язане з народженням та будовою тіла, все те, хоч би як довго й наполегливо вдосконалювався наш дух, цупко нас триматиметься. Не уникнеш тих речей, ані зумисне їх не викличеш. Актори, що наслідують різні пристрасті, зображують страх чи сум'яття, представляють смуток, намагаються відтворити й зніжковіння — похнюплюють чоло, притишують голос, потуплюють у землю очі, одного лиш рум'янця не можуть із себе витиснути: його ні зігнати з обличчя не можемо, ані ним запалати, коли хочемо. Мудрість тут — не дорадниця, не помічниця, бо йдеться про щось цілком незалежне, що без нашої волі приходить, без неї — відходить.

Уже й на кінцівку лист напрошується. Ось тобі — корисна й помічна порада, яку варто б закарбувати у пам'яті, в душі: "Потрібно вибрати якусь одну зразкову людину й постійно її мати перед очима, щоб жити так, начеб та людина бачила наше життя, все робити саме так, начеб вона спостерігала за кожним нашим учинком". А радить це, мій Луцілію, Епікур. Приставляє до нас охоронця, наставника, й марно: чимало б уникнули ми похибок, якби, готові схибити, знали, що матимемо свідка того вчинку. Тож нехай наша душа має когось такого, кому б виявляла шану, чийм велінням очищувала б найпотаємніші свої сховки. Щасливий же той, хто здатний вдосконалювати когось не тільки живим спілкуванням, присутністю, а самою думкою про себе — коли інший про нього думає! Щасливий і той, хто так уміє когось поважати, що на один лише спогад про нього наводить лад і порядок у своїй душі! Хто настільки може шанувати іншого — буде й сам у скорому часі шанований. Вибери, скажімо, Катона.

А якщо він видасться тобі надто суворим, то бери за зразок мужа лагіднішої вдачі — Лелія. Одне слово, вибирай того, хто подобався б тобі й способом свого життя, і мовою, і навіть обличчям, у якому віддзеркалюється душа. Сам же собі вказуй на нього — як на опікуна, як на приклад. Кажу-бо: потрібен хтось такий, хто мимоволі б виправляв наші звичаї — криве лиш правилом вирівнюють.

Бувай здоров!

ЛИСТ XII

Сенека вітає свого Луцілія!

Всюди, куди не гляну, бачу докази своєї старості. Якось я побував у своїй підміській садибі і, вгледівши там близький до руїни будинок, поцікавився витратами на його відбудову. Мій управитель відповідає на те, що в цьому не його вина, що він робить усе потрібне; дворище, однак, — старе. А це ж те саме дворище, яке виросло в мене на очах. Що ж то чекає мене, коли й те каміння, при мені закладене, вивітрюється?.. Злий на управителя, хапаюся за перший-ліпший привід до гніву. "Платани ці, — кажу, — явно занедбані: на них же й листочка нема; а галуззя... яке засохле і вузлувате! Які порепані й понурі стовбури! Цього б не трапилось, коли б їх обкопував хтось, поливав".. Він же присягається моїм генієм(1), що робив усе як треба, що не занедбує у своїх обов'язках жодної дрібниці; платани, однак, — старі. А ті дерева (хай це буде між нами) я сам колись садив, сам милувався, як вони в перший лист зодягались... Потім, озирнувшись на двері, я аж скрикнув: "Гей, а це хто такий на порозі? Хто цей недогарок, що наче й справді зібрався на той світ? Звідкіля він тут? Що за радість спроваджувати сюди чужого мерця?" А він на це: "Не впізнаєш мене? Я ж Феліцію, син твого управителя Філосіта, твій улюбленець, якому ти так часто дарував забавки". Що за маячня! Мусив же він ще хлопчиною бути моїм улюбленцем! А тепер... от саме зуби випадають.

Так ось, завдяки моїй підміській садибі, зринає переді мною, куди не гляну, моя старість. Обнімімо ж її, покохаймо! Багата втіхами й вона, якщо лише знаєш, як нею користуватись. Плоди найсмачніші, коли минаються. Дитинство найжаданіше, коли покидає нас. Того, хто заприятелював з вином, найбільше вабить останній келих, який

довершує сп'яніння. Свою найбільшу радість усяка насолода відтягує насамкінець. Найприємнішим є вік похилий, який ще не дуже стрімко спішить до небуття. "Певну насолоду, гадаю, знає навіть той вік, що торкнувся вже своєї останньої межі. Замість утіх принаймні втішаємося тим, що не відчуваємо в них жодної потреби. Як солодко усвідомити, що всі пристрасті, впокорені, вже позаду! "Важко, проте,— відмовиш,— мати перед очима образ смерті".— Передусім вона повинна бути перед очима як літньої людини, так і юнака: чей же не викликають нас відси за списком. До того ж ніхто не є вже настільки старим, щоб не мав права сподіватись хоча б ще на один день. А день — це крок життя. Весь наш вік складається з частин. Він містить у собі немов ряд кілець, де кожне мале кільце оточується щораз більшим. Є, отже, кільце, яке обіймає й охоплює всі інші: воно простирається від дня народження аж до останнього дня. Є таке, що замикає дитячі роки. Є й інше, що своїм обводом в'яже ціле дитинство. Потім, є кожен рік зокрема, який містить у собі всі пори; у повторному чергуванні цих пір спливає життя. Місяць оперізується вужчим колом. Найкоротший обіг робить день, але й він іде від початку до кінця — від сходу й до заходу сонця. Тому Геракліт, якого нарекли Темним за темність його мови, сказав: "Кожен день рівний всякому іншому". Слова, які всяк розуміє по-своєму. Один вважає, що дні рівні між собою годинами, й не помиляється. Бо якщо день — це проміжок часу, що включає двадцять чотири години, то, виходить, що й дні мусять бути рівними: ніч бере собі те, що втрачає день. Інший стверджує, що один день рівний усім іншим дням на підставі подібності: нічого ж такого не буває навіть у найдовший обіг часу, чого б ти не знайшов у межах одного дня — світла й темряви. У чергуванні колових змін, що відбуваються в світі, ці проміжки світла й темряви стають численнішими, а не іншими, хоча кожен з них постійно то коротший, то довший. Тому-то кожен день слід укласти так, немовби він замикав ряд, перетинаючи і довершуючи все життя. Пакувій(2), зробивши собі із Сірії провінцію, перейняв і тамтешні звичаї: щоденно вшановував себе похоронним бенкетом, після якого відносили його до спальні під музику, оплески й оклики гультаїв: *Bebiōtai, bebiōtai*(3). Не було дня, щоб він не влаштовував собі, скажу так, виносу свого тіла. Так ось те, що він робив, усвідомлюючи свій пересит, робімо й ми, усвідомлюючи свою чесність, і, йдучи на сон, задоволені й веселі, повторюймо:

Вже поза мною життя. Вже відміряно суджену стежку(4) .

Якщо бог додасть до цього ще и завтрашній день(5),— приймімо його, радісні. Бо лише той по-справжньому щасливий і задоволений своєю долею, хто без тривоги виглядає завтрашню днину, хто сказав собі: "Вже поза мною життя", і щоденно встає, наче по новий зиск.

Але мушу згортати й цього листа. "Як це? — здивуєшся.— Так і прийде він до мене без жодного прибутку?" — Не лякайся: дещо приносить він із собою. Але чому "дещо"? — Багато. Бо чи буває щось цінніше, ніж слова, які я доручаю цьому листу донести тобі? "Погано жити в путях необхідності, але жити в тій необхідності немає жодної необхідності".— Запитаєш, чому немає необхідності? Бо звідусіль відкрито нам багато шляхів до свободи, коротких, легких. Завдячуйте провидінню, що ніхто не може бути

затриманим при житті. Маємо змогу потоптати навіть саму необхідність.— "Але ж то,— заперечиш мені,— Епікурові слова. Послуговуєшся чужим?" — Що правдиве, те — моє. Буду й надалі наводити тобі Епікура, щоб ті, які, сліпо тримаючись слів, зважають лише на те, хто говорить, а не що говорить, знали: все, бездоганно сказане,— спільне надбання.

Бувай здоров!

ЛИСТ XIII

Сенека вітає свого Луцілія!

Знаю, тобі не позичати мужності: ще й не озброївшись рятівними настановами, що долають усякі знегоди, ти вже готовий був ставити чоло ударам долі, тим паче — опісля, коли зіткнувся з нею і відчув свої сили. А в їхній надійності можна пересвідчитись лише тоді, коли звідусіль грозитимуть незчисленні труднощі, а деколи — й у вічі зазирнуть. Так пізнається справжня мужність, що не підлягає нічийій владі: вогнем вона випробовується. Не стане до поєдинку сповнений завзяття атлет, який не знає, що таке синці. Лише той, хто відчув на губах смак своєї крові, чиї зуби тріщали під кулаком, хто, підбитий ногою супротивника, витримав його розгонистий тягар, а впавши тілом, не впав духом, хто хоч би скільки разів був повергнутий, стільки ж разів завзятіше схоплювався на ноги,— лише той, кажу, стає до бою з великою надією на перемогу. Отож, аби продовжити наше порівняння, додам: не раз уже фортуна брала гору над тобою, але ти не піддався — вивільнювався з тих лещат і боровся ще хоробріше. Та й не диво: мужність, лиш коли на неї посягають, мужніє. І все-таки, коли вважатимеш за потрібне, запозич у мене ще один спосіб, який може стати тобі у пригоді.

Значно більше, Луцілію, є такого, що нас лякає, аніж напrawdę гнітить: частенько не дійсність, а лиш уява є причиною наших страждань. Не вживаю тут мови стоїків — говоритиму по-простому. Марним, не вартим уваги вважаємо все те, що витискує нам із грудей зітхання та стогони. Але облишмо ті голосні, хоча — бачать боги! — правдиві слова. Одне тобі раджу: не будь нещасним передчасно: біди, що їх жахаєшся, начебто вони ось-ось мали навалитись на тебе, можливо, ніколи й не прийдуть — наразі таки напевно ще не прийшли. Дещо мучить нас більше, ніж повинно б мучити, дещо — скоріше, ніж повинно, а дещо мучить, хоча взагалі не повинно мучити. Або збільшуємо біль, або надумуємо його, або випереджуємо. Щодо першого з наведених тверджень, то тут ще не дійшли згоди, усе ще точиться суперечка, тож наразі відкладемо його. Що, скажімо, я вважатиму легким, ти назвеш його вкрай важким. Знаю таких, хто сміється під бичем, як і таких, хто плаче від поличника. Згодом побачимо, чи все те, що йменуємо стражданням, сильне своєю власною силою чи нашою слабкістю. Наразі ось що прошу: скільки б разів, оточивши тебе, не бідкались над тобою твої близькі — он, мовляв, який нещасний! — ти дослухайся не до того, що чуєш, а до того, що сам відчуваєш; терпляче розваж і себе ж запитай (хто ж бо краще від тебе знає твій стан?): "Чому вони мене оплакують? Чому тремтять, бояться навіть мого доторку, мовби та біда була ще й заразливою? Та чи то дійсно біда, чи більше розголосу про неї?" Ще раз

виразно запитай самого себе: "Може, без причини мучуся і згризаю себе, вважаючи бідою те, що насправді й не біда?" — "А звідки,— запитаєш,— знати мені, чи справжні мої страждання, чи надумані?" — Ось тобі щодо цього правило: мучить нас або теперішнє, або майбутнє, або одне й друге нараз. Щодо теперішнього, то судити тут неважко: тільки б тіло твоє було вільне й здорове, тільки б душу не вражала жодна кривда. Тепер подумаймо, що таке майбутнє. Так ось: нинішній день не має з ним жодного зв'язку.— "Але ж воно таки прийде, те майбутнє".— Спочатку поміркуй, чи маєш достатні підстави вважати, що трапиться біда. Здебільшого нас мучать підозріння; піддурює нас та, що звичайно завершує війни, чутка — та, яка ще скоріше покінчує з кожним із нас зокрема. Так воно є, мій Луцілію: ми спішимо піддатися чужій думці; навіть не намагаємося з'ясувати, що, власне, наводить на нас острах, не пробуємо прогнати його з душі, навпаки,— тремтимо й пускаємось навтьоки, наче ті,(1), кого змусила поспіхом покинути табір збита сполоханою чередою курява, або ті, кого нажахала хтозна-ким пущена нісенітниця. Не знаю, чому саме надумані страхи так нас тривожать. А втім, що діється насправді, те має свої окреслені межі. Що ж напливає з невідомості, те заповнює нас домислами, живить таку вигадливу на химерні припущення, скаламучену страхом душу(1). Отож із усіх страхів найшкідливішим, найнепоправнішим є раптовий, сліпий страх: усі інші нехтують думкою, він — розумом. Але поміркуймо над нашим питанням дещо глибше. Хай та чи інша біда справді ймовірна. Та хіба це значить, що вона неминуча? Скільки-то трапляється такого, на що ми ніколи й не сподівалися! Скільки сподіваного так і не збулося! Навіть якщо вона таки прийде, та біда, то що ж то за дивна приємність — смакувати її наперед? Не пізно буде плакати й тоді, коли вона застукає до дверей. А тим часом — сподівайся на краще.(1) Що виграєш? — Час! Чимало може трапитись такого, що стане між тобою і вже цілком близькою небезпекою: вона то затримується, то минає, то звальюється на голову комусь іншому. Іноді пожежа давала вихід для втечі; будинок, розсипаючись у звалище, обережно покладав когось обіч; меч, що вже торкався шиї, знову було вкладено до піхов, а засуджений на смерть переживав свого ката. Та й сама лиха доля не може похвалитися постійністю. Біда, кажу, може прийти, а може й не прийти; а поки її нема, розраховуй на краще. Деколи, хоч не видно жодних ознак, які вістували б лихо, ми їх самі вигадуємо: то якесь двозначне слово тлумачимо в несприятливий для нас спосіб, то перебільшуємо чийсь образ — думаємо не про те, наскільки хтось розгніваний тією образою, а про те, скільки його гнів може заподіяти нам зла. Одне слово, якщо боятись усього, що може статися, то наше життя втрачає свій сенс, а нещастя — свої межі. Ось тут хай стане тобі в пригоді розсудливість; тут, зібравши всю силу духу, відкинь навіть очевидний страх, а не зможеш, то вибий пороком порок: надією вгамуй страх. І хоч би якою була певність, що біди, яких боїмося, таки прийдуть, ще певнішим є те, що всі наші страхи можуть розвіятись, а сподівання — одурити нас. Отож клади на вагу і страхи, й сподівання; коли не бачитимеш ясно, що переважає,— вирішуй на свою користь: вір у те, що миліше тобі"" ,Якщо страх набере більше голосів, ти все-таки схилийся до сподіванки, а тривоги

— відкинь. Подумай, як багато людей, хоч і не знають ніякої біди, хоч не грозить вона їм ні завтра, ні післязавтра, мучаться, не знаходять собі місця! І справді, варто лише підштовхнути когось, уже він не зупиниться, не гляне тверезо на свій страх. Ніхто не скаже: "Стривай! Таж цю чутку міг понести якийсь пустомолот! Сам же й придумав або повірив подібному до себе!" Мов листя за вітром, так ми пориваємося за чутками, лякаємося чогось сумнівного, мовби то було щось очевидне, і настільки втрачаємо відчуття міри, що й тінь підозри обертається для нас жахом.

А зрештою мені соромно вести з тобою таку бесіду й частувати тебе подібними ліками. Хтось там потішає себе: "Може, цього й не трапиться". А ти кажи так: "А що, коли трапиться? Побачимо, хто візьме гору. Можливо, це піде мені на користь, і ця смерть прославить моє життя". Цикута(2) звеличила Сократа. Вибий із правиці Катона меч, яким він виборов для себе свободу,— і ти віднімеш у нього найкращу частку його слави. Щось надто довго я тебе вмовляю, хоч ти потребуєш не вмовляння, а лиш нагадування. Стежка, якою тебе проваджу, не розбігається з тією, що її призначила тобі сама природа: ти народжений для того, аби здійснювати настанови, про які мовиться. От і примножуй, поліпшуй своє природне багатство.

Щоб закінчити листа, прикладу свою печатку — доручу передати тобі ще якийсь небуденний вислів. "Глупота ще й тим нещасна, що постійно починає жити". Добре подумай, найкращий з-поміж людей Луцілію, що означають ті слова, і зрозумієш, наскільки нікчемною є легковажність тих, хто щодня закладає підвалини нового життя, хто й на порозі смерті снує якісь задуми. Глянь на кожного зокрема — побачиш старців, які, відклавши геть усе, готуються до державних посад, до подорожей, до торгових справ. А що буває ганебнішим, аніж старець, який починає жити?.. Я не додав би імені того, хто сказав ті слова, якби вони не були дещо рідше вживані, ніж інші, загальновідомі висловлювання Епікура, що їх і хвалити люблю, і присвоювати собі дозволяю.

Бувай здоров!

ЛИСТ XIV

Сенека вітає свого Луцілія!

Погоджуюся: вже від природи нам притаманна любов до свого тіла; весь час охороняємо його — теж погоджуюся. Не заперечую, що його треба плекати, але щоб служити йому — те заперечу. Для багатьох стане слугою той, хто слугуватиме своєму тілу, хто буде надто трястися над ним і все підпорядковуватиме лише йому. Ми ж повинні поводитись не так, начебто жили заради тіла, а так, начеб не могли жити без нього. Надмірна любов до тіла непокоїть нас різними страхами, пригнічує турботами, наражає на приниження. Хто надто дорожить своїм тілом, той дешево цінить чесність. Дбаймо про тіло якнайпильніше, але, коли того вимагатиме чи то розум, чи гідність, чи обов'язок, то не завагаймося кинути його у вогонь.

А тим часом, наскільки це можливо, уникаймо не лише небезпек, але й найменших невигод, подавшись у затишок, не забуваймо думати над тим, у який спосіб можна розвіяти наші страхи. А вони, якщо не помиляюсь, бувають троякі: боїмося вбогості,

боїмося хвороб, боїмося насильства з боку тих, у кого більша влада. Та з усього названого ніщо нас так не вражає, як чужа могутність, що висне над нами, мов та скеля. Вона звалюється на нас із великим гуркотом та заколотом. Зате природні лиха, про які я згадав,— убогість і хвороба — наближаються тихою ходою і не наганяють страху нам у душу ні крізь наші вуха, ані крізь очі. У третього лиха — пишний супровід. Воно виступає у брязкоті заліза, в полум'ї смолоскипів, у дзвоні ланцюгів, у гарчанні готових кинутись на людські нутрощі хижаків. То хіба не спливуть тут на думку і в'язниці, й хрести, й диби, й гаки, й паля, що, пройнявши людину, вістрям виходить їй через рот, і скеровані врзнобіч, аби розірвати людське тіло, колісниці, й намочена в смолі, зшита з палахтливої тканини туніка,— одне слово, всі можливі винаходи жорстокості(1). То чи варто дивуватися, що найбільший жах охоплює людину саме перед тією багатоликою, оснащеною такими грізними засобами напастью? Як ото кат, що більше виставить нелюдських знарядь, то більшого осягає,— бо ж навіть самий їх вигляд ламає того, хто б міг витерпіти спричинені ними муки,— так і з усіх загроз найуспішніше пригнічує і поневолює нашу душу саме та, котрій є що показати. Нітрохи не менші й інші біди — кажу про голод і спрагу, про нагноювання у грудях і гарячку, що випалює самі нутрощі,— але вони приховані, не мають чим погрожувати, їм нічого виставляти напоказ. Що ж до згаданої напасті, то тут, як у великій війні: все вирішує сам вигляд та широта приготування.

Тож намагаймось утриматися від будь-якої неприязні. Інколи потрібно остерігатися простолюду; іноді,— якщо державний лад віддає майже всю владу в руки сенату,— найвпливовіших у ньому людей; а часом — кожного з тих, хто покликаний здійснювати владу над самим же народом. Усіх їх зробити своїми друзями — справа нелегка; достатньо, щоб вони не були тобі ворогами. Тому-то мудрець ніколи не викликатиме гніву можновладців, навіть уникатиме його, як мореплавець — негоди. Прямуючи до Сіцилії(2), ти переплив протоку. Необачний керманіч, злегковаживши погрозами південного вітру (а це ж він, той вітер, збурює Сіцилійське море(3), запінює його вирами), завертає не до лівого берега, а пливе вздовж того, де піниться

крутежами Харібда. Але котрий обережний, той розпитає досвідчених, що знають місця, де там яка течія, яку погоду віщують хмари, і тримається оподаль від тих горезвісних своїми водокрутами берегів. Те саме робить мудрець: уникає небезпечних можновладців, але передусім дбає про те, щоб уникати їх непомітно. Безпека, власне, в якійсь мірі й полягає в тому, що шукати її треба не навпрямець, не відкрито: тікати від чогось — значить його засуджувати. То як же нам забезпечитись од простолюду? І Насамперед — не жадаймо того, чого й люд жадає: суперництво не веде до злагоди. Потім — не володіймо нічим таким, що заздрісник міг би вирвати у нас з великою для себе користю. Хай на твоєму тілі буде якомога менше здобичі для напасника. Ніхто— принаймі мало хто,— не проливає людську кров заради самої крові. Довкіл набагато більше зависників, аніж ненависників. Голяка і розбійник не чіпає. Вбогому затишно навіть на небезпечній дорозі(4). Врешті, за давньою настановою, треба уникати трьох речей: ненависті, заздрості, зневаги. Як цього домогтися? Одна лише мудрість покаже

стежку. Тут нелегко дотримати міри: слід остерігатися, щоб, тікаючи від заздрості, не здобутися на зневагу; а не бажаючи взяти когось під ноги,— не видатися таким, що й народжений для того, аби його топтали. У багатьох не бракувало причин для страхів через те, що вони самі могли бути острахом для інших. Тримаймось, отже, осторонь: зневага й заздрість — однаково шкідливі. Значить, філософія має бути нашим сховком. Не кажу вже для добрих, але й для тих людей, котрі ще не пройнялися злом, вона — мов знак святості. Красномовність у суспільних справах, як і будь-яка інша, покликана збуджувати пристрасті люду, має своїх ворогів. Філософія, навпаки, лагідна, віддана своїй справі, тому й не може викликати зневагу, її шанують люди різних занять, навіть найгірші з них. Зіпсуття ніколи не набере аж такої сили, ніколи так не озброїться у змові проти всіх чеснот, щоб ім'я філософії перестало бути шанованим і священним. А втім, самою філософією треба займатися спокійно і скромно.— "Як це так? — запитаєш.— На твою думку, скромно віддавався філософії Катон, що самою своєю промовою у сенаті приборкав громадянську війну? Катон, який сам-один кинувся між війська двох розлютованих вождів(5), Катон, який став водночас і проти Помпея, і проти Цезаря, хоч усі інші римляни нападали то на одного з них, то на другого?" — Можна б іще посперечатися, чи варто було мудрецеві втручатися тоді у суспільні справи.— "Чого домагаєшся, Марку Катоне? Таж не про свободу йдеться: її давно вже не стало. Питання лиш у тому, кого матиме своїм повелителем Рим — Помпея чи Цезаря. А що тобі до тієї суперечки? Ні одна, ні друга сторона не є твоєю: мова лише про вибір повелителя. То яка тобі різниця, хто візьме гору? Може перемогти кращий, але хто б із тих двох не переміг, той таки напевно не буде зразком чесноти".-/Я торкнувся лиш тієї ролі, яку Катон відіграв уже наостанку. Але й попередні роки були не з тих, які давали б можливість мудрецеві займатися справами республіки, що стала здобиччю грабіжників. На що ж інше, окрім вигуків та гнівних слів, міг спромогтися Катон, коли люд, ухопивши його, тягнув, обпльованого, геть за межі форуму, чи коли прямо таки з сенату його вели до в'язниці(8)?.. Потім ми ще повернемося до того, чи мудрецеві слід займатися державними справами. А тим часом відсилаю тебе до стоїків, які, відсторонені від суспільних справ, усе ж нічим не ображали тих, хто при владі, а лиш відійшли, аби вдосконалювати своє життя і створювати правові засади для людського роду. Мудрець не порушуватиме усталених звичаїв, не привертатиме загальної уваги небувалим способом життя.— "То що? Варто триматись тієї засади — і буду в безпеці?" — Не можу тобі обіцяти цього у більшій мірі, аніж поміркованій людині обіцяю здоров'я. Трапляється, що й у затоці тоне корабель,— що вже казати про відкрите море! Наскільки ймовірніші небезпеки для того, хто постійно в дії, у напрузі, якщо й дозвілля не захищає від пригод? Гинуть іноді й невинні (хто перечитиме?), але винні — таки частіше. Мистецтвом бою володів той, кого й крізь панцир досягло вістря. Взагалі ж, розумний бере до уваги задум, а не наслідок. Початок залежить від нас; щодо завершення вирішує фортуна, але над собою я не визнаю її суду.— "Все ж вона чимало може нашкодити, чималою бідою вдарити!" — Розбійник, порішивши мене, буде моїм убивцею, а не суддею. Ти вже сягаєш рукою по щоденний прибуток. Нині

платитиму тобі золотом. А що мова зайшла про золото, то ось тобі порада, як домогтися того, щоб і користуватись, і володіти ним ти міг любіше. "Той найбільше втішається багатством, хто найменше відчуває в ньому потребу". Поцікавишся, чиї то слова? Я вже звик (знай мою ширість) хвалити чуже: це слова Епікура, або Метродора, або ще когось із тієї майстерні. Та хіба так важливо, хто сказав? Усім сказав. Хто відчуває потребу в багатстві, той боїться за нього. Хто тремтить над своїм майном, той не може втішатися ним, а хто прагне ще й додавати що-небудь до нього, той, пам'ятаючи про відсотки, забуває з нього користати: отримує рахунки, вичовгує торгову площу, гортає календар — із господаря стає управителем.

Бувай здоров!

ЛИСТ XV

Сенека вітає свого Луцілія!

Був у наших предків, ще й нині не занедбаний, звичай починати листа словами: "Якщо ти здоровий, то добре; я — здоровий". Ми ж із повним правом могли б казати: "Якщо ти присвячуєшся філософії, то добре". В ній-бо — справжнє здоров'я; без неї — хвора душа. Та навіть тіло, хоч як його зміцни, то це — міць божевільного або нестямного. Тому дбай передусім про те перше, справжнє здоров'я, а потім — це вже недорого коштуватиме — повертайся до другого, якщо дійсно хочеш бути здоровим. Безглузде, мій Луцілію, те заняття, та й не личить воно освіченій людині — плекання м'язів рук, укріплення шиї, зміцнення боків. Хоч як відгодовуй себе, хоч як обростай м'язами, однак ніколи ні вагою, ані силами не дорівняєш добірному бикові. А ще зваж на те, що надмірна вага тіла пригнічує дух, позбавляє його рухливості. Тому, як тільки можеш, обмежуй своє тіло, вивільнюючи місце для духу. Скільки-то клопотів у тих, хто завзято плекає своє тіло! Передусім виснажливі вправи, від яких наші душевні сили наче вичерпуються,— ми неспроможні зосередитись на тонших заняттях. Крім того, великий надмір поживи притуплює розум. Подумай, врешті, про тих найнижчої проби рабів, про тих горе-наставників, які проводять час між олією та вином(1), людей, які задоволені днем лише тоді, коли добре спітніли, коли замість того, що стекло з них потом, вони влили у своє порожнє нутро черговий, ще місткіший кухоль напою. Але ж пити і спливати потом — заняття хворих на живіт!

А тим часом є легкі й короткочасні вправи, які одразу ж роблять тіло пружним, а крім того,— на це слід особливо зважити — заощаджують час. Можна, скажімо, бігати, рухати руками з якимсь тягарем, стрибати, чи то піднімаючи тіло вгору, чи посилаючи його вперед, можна й підстрибувати, так би мовити, на зразок саліїв(2), або, кажучи попростому, валіїв(3). От і вибирай будь-яку з цих вправ, яка з часом стане для тебе легкою і звичною. Але, що б ти не робив, якнайскоріше повертайся від тіла до душі. Її вправляй і днями, й ночами. Не треба великих затрат, щоб її жити. А ще, коли вправляєш душу, на заваді не стане ні холод, ні спека, ні сама старість. Дбай же про те своє майно, що з віком стає не гіршим, а кращим. Не велю тобі, однак, повсякчас хилитися над книжкою чи табличками: душі теж потрібно дати якусь перерву. Але не з тим, щоб вона розслабилась, а лише перепочила. Прогулянка на лектиці, до речі, й тіло

тобі розрухає, і заняттям не перешкодить: можеш читати, можеш диктувати, можеш розмовляти, слухати. Та й піша прогулянка не заважає тобі віддатись будь-якому з тих занять.

Не раджу тобі нехтувати напруженням голосу. Липі не піднімай його, а потім не понижуй ступенями й визначеними ладами. А може, хочеш оволодіти ще й мистецтвом прогулянки? Тоді довірся тим, кого голод спонукав до чудернацьких наук: один із них розмірюватиме твій крок, інший приглядатиметься, як під час їжі рухаються твої щелепи, одне слово, настільки просунуться ті наставники, наскільки потуратимеш їхньому зухвальству своєю терпеливістю та легковір'ям.— "То що? Виходить, починати треба з крику, з найбільшого напруження голосу?" — У стан збудження входимо поступово, і це настільки природно, що й при сварці спочатку перекидаються словами, а тоді вже починають галасувати. Ніхто ж бо, тільки-но розкривши рота, не закликає у свідки римський народ. Тож висловлюй своє обурення відповідно до душевного пориву: то бурхливіше, то погідніше, наскільки тебе спонукає сила твого голосу. Коли ж переходитимеш до природного його звучання, то хай влягається він помірно й скромно, а не падає раптово, обриваючись. Хай прямує, так би мовити, Серединною стежкою, а не розгулює по-простацькому, за звичаєм неуків. Одне слово, докладай зусиль не для того, щоб удосконалювати голос, а щоб голосом удосконалювати слухачів.

Так я звільнив тебе від чималого тягара. До того добродійства матимеш іще й грецький даруночок. Ось тобі чудова настанова: "Життя нерозумних людей безпросвітне і сповнене страху, бо все воно поривається у майбутнє".— Хочеш знати, чії то слова? Того самого, кому належать попередні. Ну, а про яких нерозумних, гадаєш, іде мова? Про Бабу? Про Ісіона(4)?.. Помиляєшся: про нас же йдеться — про тих, кого сліпа жадоба стрімголов жене навздогін за шкідливими, бо вочевидь нездатні наситити нас, речами про тих, хто давно б уже вдовольнився, якби взагалі був спроможний вдовольнитися чимось, про тих, хто й гадки не має, як приємно нічого не прагнути, хто й не підозрює, яка то розкіш,— будучи повністю задоволеним достатнім для прожитку, ні в чому не залежати від фортуни. Тож хоча б іноді подумай, мій Луцілію, як багато ти вже досягнув. А коли побачиш, скільки людей тебе випереджує, то озирнись, аби глянути й на тих, хто за тобою(5). І, якщо хочеш бути вдячний богам і своєму життю, зваж на те, яку велику юрбу ти залишив позаду. А що тобі інші? Ти ж себе самого випередив! Поклади межу, поза яку, навіть коли б міг, не захочеш ступити. Ось тоді й розпрощаєшся з усіма тими підступними насолодами, яких краще сподіватись, ніж їх досягнути. Бо й справді, коли б у них було щось тривке, то ними хоч інколи можна б насититись, але вони, скільки з них не черпай, лише розпалюють спрагу. Тож геть усі ті пишні приготування! Та й пощо маю жадати від фортуни, щоб дала те, що готує мені непевний жереб у майбутньому, якщо можу зажадати від себе самого — не мати взагалі ніяких жадань? І чого тут жадати?.. Чи візьмусь до нагромадження, забувши про марноту людського життя?.. Та ось же він, останній день! Ну, хай не останній — поряд з останнім.

Бувай здоров!

ЛИСТ XVI

Сенека вітає свого Луцілія!

Знаю, Луцілію, ти не сумніваєшся в тому, що ніхто не може жити блаженно, ба, принаймні стерпно, коли не оволодіватиме мудрістю, як і в тому, що довершена мудрість забезпечує блаженне життя, а її початки — стерпне. Але й те, що не викликає в тебе сумнівів, потрібно зміцнювати щоденними роздумами, глибше вкарбовувати в душу. Важче дотримуватися гарних намірів, аніж просто ставити їх перед собою. У наполегливих, постійних заняттях мусимо гартувати свій дух, поки добра воля не стане, врешті, доброзвичайністю. Втім, ти вже не

потребуєш моїх довгих повчань та доказів. Я ж бачу, як багато ти досягнув. Знаю, звідки походить те, що пишеш: воно не надумане, не прикрашене. А попри те скажу відверто, що думаю: я покладаю надію на тебе, але ще не впевнений у тобі. Хотів би, щоб і ти чинив так само: чи маєш підстави ось так нашвидку, без вагань повірити собі? Глибоко зазирни сам у себе, приглянься з усіх боків, добре з'ясуй кожную подробицю, але передусім те, в чому ти домогся успіхів: у філософії чи в самому житті. Бо ж філософія — не таке собі, для людної площі вигадане штукарство; не у словах — у ділі її вияв. Та й не з тим до неї звертаються, аби мило провести день, аби не нудьгувалось на дозвіллі. Ні! Філософія ліпить, вивершує нашу душу, впорядковує життя, керує нашими діями, вказує, чим треба займатися, що — відкинути; сидить за кермом і дбає, щоб непливли наосліп ті, хто шукає дороги серед непевних хвиль. Занедбавши її, ніхто б не міг жити без ляку, без турбот. Нема ж години, з якою б не траплялося безліч такого, що вимагає поради. А хіба не філософія — перша порадиця? Дехто скаже: "Що мені з тієї філософії, коли існує приречення(1)? Яка з неї користь, коли всім керує божество? Чим вона допоможе, коли повеліває випадок? Адже призначеного не зміниш, а на невизначене й засобу нема. Отож, або заздалегідь передбачивши мої наміри, божество вирішило за мене, що маю робити, або випадковість просто посміється з мого наміру".— Хай якесь одне з цих міркувань буде справедливим, хай навіть усі,— філософії, Луцілію, не можемо занедбувати. Чи то приречення в'яже нас своїм невблаганним законом, чи все докіль установлено на розсуд божества, а чи випадок безладно обертає людськими справами,— нашим захистом повинна бути філософія. Вона закликатиме, щоб ми корились божеству, щоб ставили чоло фортуні; вона навчить тебе йти за божеством, перетерпіти будь-який випадок. Але тут не пора міркувати над тим, на що може спромогтись людина, коли при владі стає провидіння, чи коли ряд приречень тягне її, опутавши ланцюгом, або ж коли гору бере щось раптове, несподіване,— ще раз повертаючись до сказаного, прошу й закликаю тебе: не дозволяй, щоб ослабнув, охолов твій душевний порив! Підтримай його, доклади зусиль, щоб той порив став звичним станом твоєї душі!

Але, наскільки знаю тебе, ти вже від початку озираєш цей лист, аби побачити, з яким дарунком він прийшов до тебе. Пошукай — знайдеш. Тим разом теж не подивую тебе щедрістю: все ще з чужого черпаю. Але чому з чужого? Все, що гарно сказане, з чийх уст не пішло б воно,— також моє. От хоча б такі Епікурові слова: "Якщо житимеш,

пристосовуючись до природи, то ніколи не будеш убогим, а якщо до людської думки, то ніколи не будеш багатим". Адже природа потребує незначного, людська думка — незмірного. Хай ти посядеш усе те, чим володіло безліч вельмож, хай фортуна вивершить твоє майно далеко за досягну для приватної людини межу, хай осипле тебе золотом, зодягне у пурпур, хай досягнеш з її сприянням такої заможності й пишноти, що геть усю землю встелиш мармуром і не лише володітимеш таким багатством, а й топтатимеш його; хай на додачу придбаєш іще статуї, картини й усе інше, що кожне мистецтво прагне витворити для чужої розкоші,— все це лише навчить тебе жадати ще чогось більшого. Природні бажання мають свої межі; котрі ж од хибної думки, ті не мають на чому зупинитися: хибне не має межі. Хто йде дорогою, той до чогось таки дійде; блуд — нескінченний. Тому облиш марноту. А коли хочеш знати, чи твоє бажання природне, чи сліпе, то поміркуй, чи може воно на чомусь зупинитися. Якщо, чимало дороги пройшовши, побачиш, що до мети ще й оком не сягнути, то знай: твоє бажання — неприродне.

Бувай здоров!

ЛИСТ XVII

Сенека вітає свого Луцілія!

Облиш усе це, коли ти розумний, чи то пак аби бути розумним, облиш і щодуху, щосили змагай до свого вдосконалення. Якщо тебе щось стримує, то розв'яжи ті пута або розітни.— "Загаюють мене,— кажеш,— домашні справи: хочу владнати їх так, аби згодом, коли нічого не робитиму, не відчувати жодного нестатку, аби вбогість не була тягарем для мене, а я — для когось іншого".— Коли отак говориш, то, здається мені, ти ще не знаєш до кінця ні сили, ані могутності того добра, яке маєш на думці. Саму її суть — наскільки філософія помічна — ти вгледів, а от щодо її частин, то ти ще не володієш тонким їх баченням, не знаєш, як вона сприяє на кожному кроці, яку допомогу — вдамся тут до слів Ціцерона — вона подає і в чомусь найбільшому, та й до дрібниць опуститись не відмовиться. Повір мені й звернись до неї як до порадниці. Вона переконає тебе не хилитися над рахівницею. Ти ж саме того домагаєшся, саме через те відтягуєш заняття філософією, щоб не лякатися вбогості. А що, коли її треба шукати? Скільком же якраз багатство стало перешкодою на шляху до філософії! Вбогість вільна, безпечна. Озветься бойова сурма — бідняк знає, що кличуть не його; закричать про повінь — він озирається, як утекти з душею, а не хапається рятувати майно; треба податись у море — не повниться галасом гавань, не гуде побережжя під ногами тих, хто супроводжує одну лиш людину; його не оточує юрба прислужників, котрих нагодували б хіба щедрі врожаї заморських країв. Неважко заспокоїти декілька невибагливих шлунків, для яких головне — наповнитись. Голод коштує недорого; примхливий пересит — аж надто дорого. Для вбогості достатньо задовольнити бажання даної хвилини.

То чому ж відмовляєшся зробити своєю приятелькою ту, чиї звичаї наслідуює здоровий глуздом багач(2)? Якщо хочеш подарувати своїй душі дозвілля, то мусиш бути або вбогим, або подібним до вбогого. Жодне заняття, хоч як завзято йому віддавайся,

не стане помічним, коли не навчишся скромності. А скромність — це добровільна вбогість. Тож облиш, кажу, ті відмовки: "Ще я не придбав достатнього. От коли матиму, нарешті, скільки треба, тоді й порину у філософію".— Але ж набувати потрібно передусім те, що ти відкладаєш; що думаєш придбати наостанку, з того, власне, слід починати.— "Маю намір,— кажеш,— забезпечити себе засобами для життя".— У такому разі навчися, що маєш приготувати. Бо коли тобі щось перешкоджає добре жити, то добре померти таки ніщо не перешкоджає. Ні вбогість, ані нужда не повинні,— бо нема й причин на те,— відволікати нас од філософії. Хто прямує до неї, той повинен стійко переносити навіть голод. Голодували ж і ті, кому доводилось витримувати облогу; вони не очікували за свою терпеливість іншої нагороди, окрім однієї: не потрапити під владу ворога. Наскільки величнішим є те, що нам обіцяє філософія: довічна свобода, ні тіні страху чи то перед людьми, чи перед божеством! Це вартє зусиль, щоб його досягти, навіть коли падатимеш від виснаження. Війська, бувало, знаходили в собі стійкість перетерпіти будь-які нестатки, жилися корінчиками трав, піддурюючи голод гидкою їжею, що їй згадувати негоже і все це заради держави, до того ж — найбільше подивуєшся — чужої держави. То чи хтось завагається перетерпіти вбогість, щоб звільнити від божевілля душу? Тож нема потреби набувати щось заздалегідь: до філософії можна дійти, не взявши на дорогу приділеного паю. Чи не так? А ти ось, лишень коли матимеш усе, тоді щойно захочеш мати ще й мудрість, аби була вона ще одним, останнім засобом для життя, так би мовити, в додачу до всього іншого? Тому-то, якщо в тебе вже є якесь майно (звідкіля тобі знати, чи не маєш уже й надміру?), займись філософією негайно, а якщо й нема його, то все одно займись саме нею — передусім.— "Але ж мені бракуватиме найнеобхіднішого".— По-перше, найнеобхіднішого ніяк не забракне, бо природа потребує дуже мало, а мудрець стосується до природи. Та припустімо, забракне найнеобхіднішого, тоді він покине життя і перестане бути тягарем для себе. А якщо в нього залишиться хоча б що-небудь, хай крихта для підтримання життя, він і ту крихту вважатиме добром і, не турбуючись, не клопочучись нічим, окрім необхідного, віддавши належне шлункові й плечам, весело і безжурно сміятиметься над заняттями вельмож, над їхніми перегонами за багатством; він скаже: "Що ж це ти сам себе відкладаєш далеко на потім! Очікуєш зиску від позички, прибутку від товарів чи, можливо, заповіту багатого старця, аби відразу розбагатіти? Мудрість — мовби заступниця багатства: дає тобі все те, що водночас робить непотрібним для тебе". Але ті слова — для інших, адже ти ближчий до заможних. Коли б не нинішній вік, ти вважався б аж надто маєтним. А втім, що достатньо,— те достатньо для кожного віку.

На тому можна б і закінчити листа, але я, бач, сам зіпсував тебе. Парфянських володарів ніхто не може вітати без подарунка; з тобою ж я попрощатися без подарунка не можу. Що ж тут робити? Позичу в Епікура: "Для багатьох нагромадження майна ставало лиш переміною, а не кінцем нещастя". Та й що тут дивного? Це ж не в речах, що довкола нас, а в самій душі людини. Чим обтяжувала нас бідність, тим самим обтяжуватиме й багатство. Як ото з хворим: немає ніякісінького значення, на якому

ліжку — дерев'яному чи золотому — він лежатиме (куди його не покладеш, при ньому буде невідступна болячка), так само з хворою душею: хай у багатстві вона, хай у вбогості, її вада — завжди при ній.

Бувай здоров!

ЛИСТ XVIII

Сенека вітає свого Луцілія!

Ось і грудень, місяць, коли місто — мов той вулик: силою закону попущено віжки для розкоші та насолод. Усе дзвенить, аж одлунює розмахом непомірних приготувань. Начебто Сатурналії⁽¹⁾ чимсь одрізняються від буднів: різниця затерлась настільки, що ледве чи помиляється той, хто сказав: "Колись грудень тривав лишень місяць, а тепер — цілий рік". Якби ти був побіч мене, то я б охоче з тобою порадився, що, на твою думку, слід робити: взагалі не порушувати своїх щоденних занять чи, може,— аби не кидати виклик загальноприйнятому,— відклавши тогу⁽²⁾, веселіше братися до наїдків та напоїв? Те, що колись робили звичайно тільки при заколотах, у важку для держави пору,— кажу про зміну одягу,— нині те робимо заради насолод та при святкових днях. Наскільки знаю тебе, ти б не хотів, ставши суддею в тій справі, ні того, щоб ми в усьому були подібні до заряснілого гостроверхими шапками простолюду, ані того, щоб усім од нього відрізнялись. Але саме в ці дні треба якнайсуворіше повеліти душі, щоб вона одна утрималася від насолод, і то, кажу, якраз у той час, коли розкошує геть-чисто весь люд. Ось це і є найочевидніший доказ її стійкості — коли ні сама вона не тягнеться до насолод, ані не піддається їхній знадливій спокусі. Потрібно чимало витримки, аби серед сп'янілої аж до блювання юрби не просякнути вином; але треба й не меншої поміркованості, щоб, не вирізняючись, не протиставляючи себе іншим, усе ж не змішуватися з ними,— робити те ж саме, що всі, але не так само, як усі. Святкову днину можна провести, й не віддаючись розкоші.

А втім, мені так уже сподобалося брати на пробу стійкість твоєї душі, що, йдучи за порадою видатних мужів, пораджу й від себе: добери кілька днів, коли вдовольнятимешся найкупішою і найдешевшою їжею, найпростішим, найжорсткішим одягом, аби, врешті, сказати самому собі: "Ось цього, власне, я боявся?" Серед нічим не охмареної безпеки хай готується душа до труднощів; серед щедрот фортуни хай гартує себе до її жорстоких кривд. Воїн і під час миру виснажується в походах, насипає оборонні вали, хоч ніде нема жодного ворога, спливає потом за непотрібною працею, щоб не забракло сил, коли та праця буде необхідною. Не хочеш, аби хтось затремтів у самій дії,— загартовуй його, поки ще не дійшло до дії. Так чинили ті, котрі, місяцями наслідуючи вбогих, сягнули межі нестатків, щоб уже ніколи не лякатись того, з чим неодноразово стикалися. Однак не думай, що маю тут на увазі Тімонові⁽³⁾ обіди, жебрацькі комірчини та всякі інші забави знудьгованих переситом багатців. Хай насправді будуть у тебе і тверде ліжка, й грубий, як у простого воїна, плащ, і черствий чорний хліб. Ось у такий спосіб намагайся прожити три-чотири дні або й більше. Але щоб це були не пустощі, а випробування. Тоді-то, повір мені, Луцілію, ти радітимеш, наситившись за якихось там два аси⁽⁴⁾; тоді-то зрозумієш, що спокою не треба

випрошувати й у фортуни: те, що не виходить за межі необхідного, вона подає й тоді, коли розгнівана. І все ж не думай, що ти зробив би щось незвичайне: зробиш те, що роблять тисячі рабів, тисячі й тисячі бідняків. Інша річ (тут — твоя заслуга) — ти робитимеш це без примусу, і тобі завжди буде легко переносити те зло, яке ти сам колись випробував. На опудалі вправляймося(5)! Щоб доля не застукала нас ізненацька, подружимося з убогістю. Знаючи, що не так уже важко перебувати в убогості, спокійніші будемо в багатстві. Та й сам речник насолоди Епікур у визначенні лиш ледь-ледь заспокоював голод, аби побачити, чи від того втратить щось повна, вивершена насолода; якщо так, то скільки втратить і чи гідна та втрата, щоб її поповнювати великим зусиллям. Про це, власне, й говорить він у листах до Полісна, писаних за архонтства Харіна(6); пишається тим, що на свій прожиток він витратив не цілого аса, тимчасом як Метродорові, який домігся менших успіхів, знадобився таки цілий ас.— "Гадаєш, при такому харчуванні може йти мова про ситість?" — Авжеж. Навіть про насолоду. Лиш не про ту, що пурхає, тікає і весь час вимагає нової поживи,— про стійку та певну. Звісно, не дуже-то солодко попивати воду, сьорбати крупник та жувати кусень ячмінного хліба. Але вершина насолоди якраз у тому, що ти можеш черпати насолоду навіть у такій простій поживі; у тому, що ти обмежив себе тим, чого не відніме фортуна, хоч би як на тебе заповзялася. Таж навіть в'язням подають щедріший обід. Навіть тих, кого засуджено до смертної кари, кат живить не так скупко. То які ж треба мати душевні сили, щоб самовільно дійти до того, що не грозить навіть засудженим на смерть! Ось що значить випередити удар долі! Тож пора, мій Луцілію, наслідувати звичай мудрих людей. Вибери якісь окреслені дні, коли, відклавши справи, вдовольнятимешся найнеобхіднішим. Пора зазнайомитися з убогістю:

Зважся багатства, мій гостю, зневажити — й гідністю будеш

Рівний із богом самим!..(7)

І справді, гідним божества може бути лише той, хто зневажив багатства. Але я не забороняю тобі володіти багатством, я лише хочу домогтися того, щоб ти, володіючи, не тремтів над ним. А цього можна домогтися лише тоді, коли ти сам себе переконаєш у тому, що й без них житимеш щасливо, коли сприйматимеш їх як щось минуле.

Та пора згортати листа.— "Стривай,— скажеш,— не забудь спочатку віддати те, що винен". Відішлю тебе до Епікура; він знову сплатить тобі мій борг: "Надмірний гнів породжує нестяму". Ти, я певен, оціниш велику правду тих слів, адже у тебе був і слуга, й ворог. До будь-кого можна запалати гнівом: він же виникає як з любові, так і з ненависті; як серед поважних справ, так і під час забави та жартів. Щодо сили гніву, то вона залежить не від причини, яка його породила, а від душі, яка його сприйняла. Так і вогонь: важливо не те, який він великий, а те, на який ґрунт потрапив. Непроникній брилі нічого не вдіє високе полум'я, а сухе й палке хмиззя навіть од іскринки запалахтить пожежею. Так воно є, мій Луцілію: великий гнів закінчується шалом. Тому й слід уникати гніву, і не тільки задля поміркованості — задля здоров'я.

Бувай здоров!

ЛИСТ ХІХ

Сенека вітає свого Луцілія!

Аж підстрибну, бува, з радості, коли отримую твої листи. Вони сповнюють мене доброю надією: бачу в них не одну лиш обіцянку, а запоруку твого вдосконалення. Не звертай же з тієї стежки, на яку ти ступив, прошу тебе, благаю. Про що ж іще радше я міг би просити друга, як не про нього самого? Якщо можеш, то ухились від тих клопітких занять, якщо ні — вирвися. Хіба мало розтрачено часу? Почнімо хоча б у старості збиратися в дорогу! Що тут ганебного? Прожили серед хвиль, то хоч уміро в гавані. Але я не раджу тобі шукати слави у дозвіллі: ним ні похвалитись не треба, ані його приховувати. Ніколи, хоч як засуджую безум людського роду, ніколи б я не посмів загнати тебе в якийсь глухий сховок, одгородити від людей забуттям. Живи так, щоб твоє дозвілля було на видноті, але не вражало очей. Нехай ті, хто тільки-но почав снувати свої задуми, вирішують, чи варто їм провести життя в невідомості. Ти вже не маєш на це права: сила твого хисту, вишуканість письма, непересічність твоїх дружніх зв'язків — усе це вивело тебе на широкий простір. Хоч би як глибоко ти поринув у самотність, у яку нору б не забився,— тебе виявить те, що ти зробив досі. Тобі вже не вдасться побути у темряві: хоч би куди ти тікав, колишня твоя слава принаймні відблиском поспішить за тобою. Але спокій ти можеш здобути для себе, не наражаючись на чийось ненависть, не роз'яtringючи душу докорами, не пригнічуючи тугою. Бо чи є щось таке, що, на твою думку, ти покидав би нерадо, проти своєї волі? Твої клієнти? Але ж вони не так до тебе, як до того, що очікують від тебе, прив'язані. Можливо, друзі? Дружби вони прагнули колись, тепер — зиску. Змінять, скажімо, свої заповіти одинокі старці — і всі, хто щодня приходив до них з вітанням, перемандрують до інших порогів. Велике дешево не обходиться. Зваж, чи волієш відмовитися від себе самого, чи від якоїсь із своїх справ. О, якби ти й постарітись міг, не переступаючи тих скромних меж, у яких тобі було суджено народитися! Якби доля не підняла тебе так високо! Якби!.. Але те раптове щастя віднесло тебе далеко; твоєму зорові вже не досяжні обрії здорового життя: їх заступила провінція, прокураторство і все, що з цим пов'язане. А далі тебе підхоплять ще почесніші обов'язки; за ними — ще якісь інші, й так — без кінця. Який із цього вихід? А що ж тут озиратися? Гадаєш, настане пора, коли ти, врешті, не матимеш чого жадати? Ніколи того не станеться! Подібно до низки причин, з яких, як ми кажемо, сплітається приречення, безперервно снуються й жадання: кінець одного стає початком іншого. Життя, у яке ти поринув, саме по собі ніколи не покладе краю твоїм нещастям, твоєму рабству. Вийми з-під ярма вже натерту шию. Краще хай її один раз перетнуть, ніж вона постійно має гнутися під тягарем. Повернувшись до приватного життя, ти, зрозуміло, матимеш усього менше, але для тебе цього буде більше ніж доволі, а нині тебе не вдовольняє те, що ріками пливе звідусіль. То що вибираєш: ситість у нестатках чи в достатках — голод? Щастя — жадібне, та ще й наражає нас на жадобу інших: доки сам пожиратимеш усе очима, доти й тебе пожиратимуть інші.

"Який же все-таки вихід?" — запитаєш.— Та будь-який. Згадай, скільки ти

змарнував зусиль заради грошей, як настраждався задля почесей, то зважся хоч на що-небудь ради дозвілля. Інакше тобі доведеться посивіти серед тих прокураторських, а потім і міських урядових клопотів, у колотнечі, між усе нових хвиль, яких не вдасться уникнути, хоч би як прагнув поміркованості та спокійного життя. Зрештою, що з того, що ти хочеш відпочивати? Твоя доля не хоче! Ти ж і тепер дозволяєш їй зростати, хіба не так? Скільки додасться до успіху, стільки само — до страху.

Хочу тут навести тобі думку Мецената(1)— слова, вирвані у нього такими ж тортурами: "Сама висота вражає вершини громом". Питаєш, у якій книжці той вислів? У тій, що називається "Прометей".

Меценат, очевидно, хотів сказати: "Де висота — там і вражені громом вершини". Чи варта того могутність, хоч би якою була вона, щоб твоя мова стала, мов у п'яного? То був обдарований чоловік, він міг подати чудовий зразок римської красномовності, коли б його не розніжило, скажу навіть, не оскопило щастя. Ось така доля чекає і тебе, якщо не згорнеш вітрила, якщо (а він зробив це надто пізно) не повернеш до берега.

Я міг би поквитатися з тобою наведеним висловом Мецената, але, наскільки тебе знаю, ти посперечався б зі мною — не прийняв би грубо карбованої, низькопробної монети. Отож, як уже я звик, звернуся за позичкою до Епікура. "Спочатку,— вчить він,— треба глянути, з ким тобі їсти та пити, а вже потому — що їсти та пити, бо ж напихатися м'ясом наодинці — звичай лева чи вовка". Але керуватися тією настановою зможеш лише тоді, коли покінчиш із метушнею. Інакше тих, з ким тобі ділити обіди, підбиратиме для тебе з юрби клієнтів твій номенклатор(2). Помиляється, хто шукає друга у вітальні, а випробовує його за обіднім столом. Найбільша біда заклопотаної, обтяженої своїм майном людини в тому, що вона вважає своїми друзями тих, кого сама не любить, будучи певною, що достатньо слави добродійника, аби оточити себе друзями. Хоча, як то буває, що більше комусь зобов'язаний, то більшу злобу до нього чуєш: небагато позичив — маєш боржника; багато — ворога.— "То як? Добродійством не набудеш друга?" — Набудеш, коли вибиратимеш, на кого тобі звернути своє добродійство, коли вкладатимеш його, а не сипатимеш ним навмання. Отож, поки вчишся керуватися своїм розумом, послуговуйся порадою мудрих людей: більше зважай на те, хто отримує, ніж на те, що отримує.

Бувай здоров!

ЛИСТ XX

Сенека вітає свого Луцілія!

Якщо ти здоровий і вважаєш, що колись таки будеш гідний належати собі, то я радий за тебе. За найвищу славу для себе матиму те, що, врешті, витягну тебе з того крутежу, де ти так безнадійно борсаєшся. Прошу й закликаю тебе, мій Луцілію, щоб ти якнайглибше, самою душею сприйняв філософію і не в красномовстві, не в писаннях, а в душевній стійкості та в обмеженні бажань бачив докази своїх успіхів. Ділами підтверджуй слова! Один намір у тих, хто полює за визнанням слухачів, виголошуючи перед ними свої промови, інший — у тих, хто, хвацько перестрибуючи у своїх диспутах з одного предмета на другий, приковує до себе увагу легковірної молоді та всяких нероб;

однак філософія вчить нас не промовляти, а діяти, вона вимагає, щоб кожен жив згідно з її законом, щоб життя не розбігалось із словами, щоб воно було цілісним і не рябіло від різноманітних дій, що б'ються одна з одною. У тому, власне, найвищий обов'язок філософії, її визначальна ознака — домагатися, щоб слова були у злагоді з ділами, щоб людина скрізь і завжди дорівнювала собі, була сама собою.— "Але чи десь є такі, хто міг би цього домогтися?" — Є такі. Щоправда, їх небагато. Це ж нелегка справа. Втім, я не кажу, щоб мудрець постійно йшов одним і тим же кроком,— а лиш однією і тією ж дорогою. Приглянься до себе: чи немає якоїсь неузгодженості між твоєю домівкою і твоїм одягом, чи не буваєш щедрим щодо себе, а скупим — коли йдеться про тих, хто тебе оточує, чи ти не надто ощадливий у їжі, а розтратний — у будівництві? Візьми одну якусь мірку і відповідно до неї вирівнюй усе своє життя. Дехто мовби шулиться дома, зате дає собі волю поза домом. Це — хибна непостійність, що свідчить про хистку душу, яка ще не має свого мірного подиху. Скажу відразу, звідки те хитання, ота розбіжність задумів і вчинків: ніхто не задумується над тим, чого він, власне, хоче, а коли й задумається, то замість уперто домагатися свого, перестрибує до чогось іншого; й не тільки змінює свої бажання, а й повертається, скочується до щойно покинутого чи навіть засудженого.

Так от, оминаючи тут давні визначення мудрості й охоплюючи загалом спосіб людського життя, я б задовольнився, відповідаючи на питання: "Що таке мудрість?", такою відповіддю: "Завжди одного й того ж самого прагнути, одне й те ж саме — відкидати". Зайве тут наводити коротку заувагу — те, що бажаєш, повинне бути правильним, справедливим: лише правильне й справедливе може бути предметом нашого постійного бажання. Люди ж назагал знають, чого вони бажають, хіба що саме в ту хвилину, коли бажають: ніхто не визначив для себе наперед, чого він має бажати, а що — відкидати. Тому-то людська думка з дня на день міняється, обертається на протилежну. Так і збігає життя для багатьох — стає грою випадку. Отже, тримайся того, за що взявся, то, можливо, сягнеш досконалості чи принаймні тієї межі, на якій тільки ти один знатимеш, що це ще не досконалість.— "А що ж буде,— запитаєш ти,— з усією тією юрбою, що мене оточує?"— Перестанеш її годувати — й сама себе прогодує. Завдяки вбогості дізнаєшся те, чого ти не міг дізнатися завдяки самому собі: вбогість залишить побіч тебе справжніх друзів; відійде кожен, хто тримався не тебе, а чогось такого, що сподівався від тебе мати. То чи не варто полюбити ту вбогість хоча б за те, що вона вкаже, хто тебе любить? Коли ж то настане день, як уже ніхто не брехатиме на твою честь? То хай на одне лиш будуть спрямовані твої помисли, про одне лиш турбуйся, одного тільки жадай, доручивши богові всі інші свої бажання,— щоб бути задоволеним собою самим і тими благами, що в тобі самому народжуються. Чи може якесь щастя бути ближчим, досяжнішим? Обмежуючись малим, зупинись на тому, що вже не зможе стати причиною твого падіння. А щоб тебе заохотити, відразу при цьому листі сплачу тобі данину, яка стосуватиметься нашої бесіди. Хай, може, гніватимешся, але й на цей раз моїм платником буде Епікур. "Твоя мова, повір мені, буде переконливішою, коли виголошуватимеш її в лахманах, із простого ложа: не тільки

промовлятимеш — доводитимеш". Та й на мене, до речі, цілком інше враження справляють слова нашого Деметрія після того, як я бачив його, нічим не вкритого, на ложі, яке й підстилкою назвати годі,— не проповідника, а свідка правди.— "Виходить, не можна зневажати багатства й тоді, коли володієш ним?" — Чому б ні? Великий духом і той, хто, вдосталь подивувавшись, відкіля це опливалось до нього стільки багатств, та насміявшись, чому саме його вони вподобали, більше про них наслухається від інших, аніж сам відчуває, що то таки його власність(1). То не дрібниця — жити поряд з багатством і не зіпсуватися від того сусідства! Великою людиною є той, хто вбогий серед багатства.— "Але не знаю,— скажеш,— як то він, зубожівши, переноситиме вбогість".— Я рівно ж засумніваюся, чи той Епікурів бідняк, розбагатівши, зуміє знехтувати багатством. Значить, як про одного, так і про другого треба судити, дивлячись, який у кожного дух: чи один із них відданий вбогості, чи другий не відданий, бува, багатству. Інакше і те злиденне ложе, й лахмани,— якщо виявиться, що не вибір, а необхідність привела до них,— будуть надто слабкими доказами доброї волі. Врешті, ознакою гарних задатків є те, коли не спішиш до вбогості, мов до меду, а просто готуєшся до неї як до чогось легкого, що не завдасть тобі прикрощів. Та воно й справді, мій Луцілію, легке, навіть солодке, коли ввійдеш у той стан після тривалих роздумів. Бо тільки у скромному житті знаходимо те, без чого не буває приємності,— безпечність. Тому-то вважаю необхідним, за прикладом видатних мужів (я вже писав тобі про це), дібрати декілька днів, коли б ми, випробовуючи себе уявною вбогістю, готувались до вбогості справжньої. А це конче потрібно робити ще й тому, що ми геть просякнули розкошами і, з чим би не зіткнулись, усе вважаємо твердим та прикрим. Треба, щоб душа прокинулась од сну; мусимо потермосити її, нагадати їй про те, наскільки мало визначила для нас природа. Ніхто не народжується багатим. Кожному, хто виринає на світло денне, велено вдовольнятися молоком та полотниною. Тим починаємо. Згодом — і володарства для нас затісні.

Бувай здоров!

ЛИСТ XXI

Сенека вітає свого Луцілія!

То ти гадаєш, що заклопотаний був усіма тими справами, про які пишеш? Ні! Ти собою найбільше був заклопотаний. Ти сам для себе став тягарем. Не знаєш, чого хочеш. Ти радше схвалюєш почесне, аніж прагнеш його досягнути. Бачиш, у чому полягає щастя, але дійти до нього ніяк не наважуєшся. Скажу відразу, бо тобі самому важко спостерегти причину: великої ваги надаєш тому, що зібрався покинути, і, хоч ти й схилився до безпечності, хоча ступив на стежку, яка веде до неї, все ж тебе затримує блиск життя, від якого хочеш одійти, вагаєшся, мовби ось-ось ти мав упасти у щось брудне й темне. Це помилка, Луцілію: від того, яким донині ще живеш, до нового життя стежка веде не вниз, а вгору. Яка різниця між блиском і світлом (це — наділене власним, явним джерелом, той — ясніє позиченим), така ж сама — поміж тими двома способами життя: одне, віддзеркалюючи стороннє сяйво, тут же поринає в тінь, хай-но хтось те сяйво заслонить; друге — світле завдяки власному світлу. Твої заняття дадуть

тобі славу, зроблять тебе знаменитим. Наведу тобі приклад з Епікура. Він писав Ідоменеєві(1), аби цього прислужника суворої влади, що займався тоді вельми поважними справами, перепровадити від життя, що лиш для ока сліпуче,— до слави стійкої, незрадливої. "Якщо йдеться про славу, то мої листи принесуть тобі більший розголос, ніж усе те, що ти вшановуєш своїм старанням, що й тобі додає шани".— Чи не правду мовив? Хто б нині знав Ідоменея, коли б у своїх листах його імені не накреслив Епікур? Глибоке забуття поглинуло всіх достойників, сатрапів, самого володаря, з чиїх рук Ідоменей отримав високе звання. Так і листи Ціцерона не дають загинути йменню Аттіка. Нічого б йому не допомогло те, що його зятем був Агріппа(2), ні те, що його внучка вийшла заміж за Тіберія, ані те, що Цезар Друз доводився йому правнуком,— навіть серед таких імен ніхто б не згадав Аттіка, коли б Ціцерон не пов'язав його імені з своїм. Напливе й на нас неосяжна глибінь часу, і тільки деякі, з найобдарованіших, ще підніматимуть над тим безкраєм голову, й хоча їм теж доведеться колись поринути у безгомінність, вони ще довго відстоюватимуть себе, чинитимуть опір забуттю. Що Епікур міг обіцяти своєму другові, те обіцяю тобі, Луцілію. Матиму ласку серед нащадків, тож разом із своїм іменем можу зробити тривалішими й інші ймена. Наш Вергілій двом пообіцяв вічну славу й дотримав слова:

Щастя всміхнулось обом! Якщо пісня моя чимось сильна,-
День не настане такий, з яким пам'ять про вас занепала б,
Поки Енеевий рід Капітолій стрімкий заселяє,
Поки всіх римлян отець неосяжну охоплює владу(3).

Кого доля висунула на видноту, хто втягнений у чужу славу як її дійовий учасник, той залишається загальним улюбленцем, того облягають улесливі гості до того часу, поки він сам твердо стоїть на ногах; коли ж похитнеться, то й слава його змеркне. А слава того, хто видатний своїм обдаруванням, навпаки, постійно зростає. Вшановують не лише його, а все те, з чим пов'язується пам'ять про нього.

А раз уже Ідоменей потрапив у мій лист, то хай заплатить за ту почесність із своїх коштів. Це ж до нього звернувся Епікур знаменитим висловом, закликаючи збагатити Пітокла(4) не звичним шляхом, що всіяний пастками: "Якщо хочеш зробити Пітокла багатцем, то не треба йому давати грошей — треба зменшувати його бажання". Думка надто ясна, щоб її тлумачити, надто промовиста, щоб її доповнювати. На одне звертаю тобі увагу: не думай, що ті слова — лише про багатство. Ні, вони матимуть таку ж вагу, хоч би до чого ти їх застосовував. Якщо захочеш зробити Пітокла чесним, то не треба додавати йому почесностей — треба зменшувати його бажання. Якщо хочеш, щоб Пітокл постійно відчував насолоду, то не треба додавати насолод — треба зменшити бажання. Якщо хочеш дати Пітоклові сповнену життя старість, то не треба додавати йому років — треба зменшити його бажання. Але не мусиш, повторю знову, вважати, що подібні вислови належать одному лиш Епіку-рові — вони всім належать. Гадаю, філософія повинна триматися звичаю, прийнятого в сенаті. Коли хтось із senatorів висловить думку, яка й мені до вподоби, то я прошу виділити її з-поміж інших, аби я сам міг приєднатися до того, що схвалюю. Знамениті вислови Епікура залюбки наводжу тут ще

й ось із яких міркувань. Хочу застерегти всіх тих, хто з поганим наміром звертається до нашого філософа, сподіваючись послужитися ним як прикриттям власних пороків, хочу переконати їх: потрібно жити чесно, хоч би на яку стежку ступили. Коли ти наблизитися до його садів, де при вході написано: "Гостю, тут добре тобі буде, найвище добро тут — насолода", тебе зустріне привітний, людяний господар тієї оселі, дасть тобі ячмінної каші, щедро наллє тобі води й скаже: "Ти вдоволений гостиною? Ті сади, куди ти ввійшов, не збуджують голоду — заспокоюють його; не розпалюють спраги самими ж напоями — гасять її природним, безкоштовним засобом. Сам я в тій насолоді дожив старості".

Веду з тобою мову про ті бажання, яких не наситиш порадами, які влягаються лише тоді, коли отримають якусь поживу. А щодо тих бажань, котрі не є звичайними, котрі можна відтягти, можна їх осудити, можна взагалі вгамувати, скажу ось що: таке бажання природне, але воно не є необхідним. Ти нічого йому не винен, а якщо й задовольниш його чимось, то це вже твоя добра воля. Живіт, кажу, глухий до настанов — він вимагає, кричить. І все ж це не дошкульний лихвар: він тобі не спорожнить гаманця, якщо даси йому, скільки винен, а не скільки можеш.

Бувай здоров!

ЛИСТ XXII

Сенека вітає свого Луцілія!

Ти, врешті, розумієш, як тобі потрібно вирватись із тих своїх, наскільки величних для ока, настільки нікчемних для душі занять. От лиш запитуєш, у який спосіб цього домогтись. Іноді треба бути на місці й поглянути, аби дати пораду. Лікар не може тільки з листів визначити, коли хворому краще братись до їжі, коли — купатися; він мусить намацати живчик. Є ж давня приповідка: "Гладіатор на арені вирішує, що робити". Вираз обличчя, порух руки, нахил тіла — все це ловить бистрим оком супротивник, аби знати, як діяти. Можна як усно, через посередника, так і письмово викладати загальні настанови, коли йдеться про те, що прийнято робити, що слід робити; й не тільки відсутнім, але й нащадкам звичайно даємо подібні поради. А от щодо того, коли або в який спосіб потрібно рббити, то тут ніхто не дорадуватиме звіддала: мусимо зважити на обставини. Треба бути не лише присутнім, але й пильним, аби спостерегти перебіжну нагоду(1). Тому слідкуй за нею, а вгледиш — не пропусти й з усіх сил намагайся вихопитись із тих цупких своїх обов'язків. Ось послухай мій вирок: гадаю, мусиш полишати або те життя, яким живеш нині, або життя взагалі. Та водночас раджу обрати лагідний шлях. Те, чим так нещасливо ти обплутав себе, радше розв'яжи, ніж маєш розірвати. Хіба що жодним способом не вдасться розв'язати, тоді вже обривай. Навіть найбоязкіший волів би раз упасти, ніж мав би все життя висіти. А тим часом, щонайголовніше, не обкладай себе новими клопотами. Достатньо тобі тих, до яких опустився, або — ти б хотів, щоб так думали всі,— в які ти потрапив. Не докладай свіжих зусиль. В іншому разі марно будеш виправдуватися: стане очевидним, що ти таки потрапив у ті клопоти, як здобич у пастку. Брехня-бо все те, що звикли в таких випадках говорити: "Інакше я не міг! Що з того, якби я не захотів?.." А чи треба

комусь, скажи, бігти за щастям? Хай не чиниш опору, то хоч зупинися, не лети за легковажною фортуною — і то вже щось важитиме! Чи не ображатимешся, коли не тільки сам тобі дораджуватиму, а залучу й інших, розважніших од мене, тих, до кого звичайно вдаюся за порадою, розмірковуючи над чимось? Прочитай, що Епікур пише в подібній справі Ідоменеєві: просить його, аби чимдужче поспішав, заки не втрутиться якась вища сила й не позбавить його можливості відійти. Але додає, щоб той не важився робити жодних спроб, поки не матиме для цього слушної нагоди. А коли довго очікувана мить настане, отоді радить тут же вистрибувати з халепи. Тим, хто намислив утекти, забороняє дрімати і сподівається на рятівний вихід навіть із найскрутнішого становища, якщо ні передчасного кроку не зроблять, ані не забаряться його зробити в потрібну мить. Тепер, гадаю, хочеш знати думку стоїків щодо цього. Ніхто б не знайшов жодної підстави ганити їх перед тобою за нерозважність: у них більше розсудливості, аніж хоробрості. Сподіваєшся, можливо, на такі їхні слова: "Ганебно відступати перед тягарем. Якщо ти взяв на себе якийсь обов'язок, то треба бути готовим до боротьби. Хто уникає труднощів, того вже не назвеш ні мужнім, ані стійким, адже у самих труднощах росте й міцніє-наш дух". Але все це скажуть лише тоді, коли твоя наполегливість буде виправданою, коли тобі не доведеться ні робити, ні переносити нічого такого, що хіба соромило б добру людину. Одне слово, стоїк не буде виснажуватись у брудній, нікчемній роботі. Не стане займатися справами задля самих справ. Не робитиме й того, що припускаєш: не крутитиметься, піддавшись честолюбності, у вирі клопітких занять. А коли побачить, наскільки обтяжливим, непевним, сумнівним є все те, з чим він змагається, то відступить. Ні, не покаже одразу спину, а лиш повільно відійде у затишок. Неважко, Луцілію, вихопитись із справ, якщо знехтуєш нагородою за ті справи. Власне вони, ті нагороди, зупиняють, затримують нас.— "Як то? Маю відмовитись від таких гарних сподівань?.. Маю піти геть перед самим жнивом?.. Зостатись отак одному як палець? Нікого побіч лектики(2)?.. Нікого у вітальні?.." — Ось, власне, те, з чим так важко розлучатися; проклинаючи клопоти, люди тягнуться до їх плодів. На честолюбність скаржаться так, як коханець — на свою коханку: приглянься до його справжнього почуття — побачиш не ненависть, а чергову образу. Добре перетряси людей, які нарікають на те, чого прагнули, й похваляються, що таки втечуть од тих клопотів, без яких насправді їм уже не обійтись,— і зрозумієш, що вони добровільно гнуть шию під тим ярмом, хоч таке воно, як самі кажуть, важке та прикре для них. Так воно є, Луцілію: лиш небагатьох затримує неволя; більшість — саму неволю. Якщо ти дійсно задумав позбутись її, якщо свобода тобі по-справжньому дорога, а порадишників шукаєш, аби, доконавши свого, потім собі самому постійно не дорікати, то чому б тебе не мав схвалити весь загін стоїків? І Зенони, й Хрісіппи будуть дораджувати, щоб ти діяв помірковано й чесно. Але якщо ти зволікаєш, аби озирнутися, що б то захопити з собою та якими коштами влаштувати своє дозвілля, то, вір мені, виходу не знайдеш. Ніхто ще не випірнув із вантажем. Впливай же до кращого життя, і хай тобі в цьому сприяють боги! Тільки не так, як сприяють тим, кому, прихильно всміхаючись, дарують пишні нещастя, й лиш одне їх виправдовує,— що всі ті

вогненні, хресні муки вони подають не по своїй волі, а на прохання.

Вже й печатку я приклав до листа, але треба розпечатати, аби прийшов до тебе із звичним дарунком — доніс якийсь небуденний вислів. Ось він і трапився мені, не знаю лишень, чим привабливіший: правдою чи красномовністю. Запитаєш, чий він? — Епікура. Ще й досі пишаюсь чужими набутками. "Кожен відходить із життя так, мовби тільки-но в нього увійшов". Ти візьми першого зустрічного — юнака, старого, людину середнього віку — й побачиш: усі вони однаково бояться смерті, всі однаково новачки у житті. Жодного доробку за плечима: все в нас — у майбутньому. Та найбільше у цьому вислові мені подобається те, що старим дорікають їхньою дитячістю. "Всяк,— зауважує наш філософ,— відходить із життя так, наче тільки-но народився".— Втім, бачу помилку: помираємо гіршими, ніж народжуємось. І тут наша провина, а не природи. Їй випадає ставити це на карб нам, людям, дорікаючи: "Як же ж то? Я привела вас на світ чистими — без пристрастей, без страхів, без забобонів, без лукавства й інших болячок; якими увійшли, такими й виходьте!" Справді, збагатився мудрістю той, хто помирає таким же безтурботним, яким народився. Якби ж то!.. Нині кожен із нас тремтить, тільки-но наближається якась небезпека: розгублюється, блідне, намарне лле сльози. А що може бути ганебнішим, ніж такий неспокій на самому порозі спокою? Причина тут одна: немає, кажу, нічого доброго в нас за плечима; ми порожні, от і мучить нас постійна жага життя. Ні однісінька його частка в нас не осідає: проходить крізь нас, пропливає(3). Всяк дбає не про те, щоб жити добре, а щоб довго жити. А тим часом кожна людина владна жити добре, а щоб довго жити — над цим уже не владний ніхто.

Бувай здоров!

ЛИСТ XXIII

Сенека вітає свого Луцілія!

Сподіваєшся, писатиму тобі про те, як лагідно повелася з нами зима,— а вона тим разом була м'якою, недовгою,— наскільки підступною була весна з її пізніми холодами, та про інші марниці, що ними не гребують ті, хто шукає першої-ліпшої нагоди для писання. Даремно! Я писатиму про те, що може бути корисним і для тебе, і для мене. А що могло б бути кориснішим, аніж те, що я закликаю тебе до мудрості? Запитуєш, на яких підвалинах вона тримається.— Не втішатись пустим — ось ця підвалина. Та що там підвалина — це ж і її вершина! Найвищої досконалості сягає той, хто знає, що може бути предметом радості, хто своє щастя не ставить у залежність від когось іншого. Неспокійним, не впевненим навіть у собі самому є той, кого зманює якась надія, хай навіть те, на що надіється,— поряд, досить лиш рукою сягнути, хай раніше його й не зраджувала та надія. Ось тобі перше завдання, мій Луцілію: вчись радіти(1). Вважаєш, певно, що, відкидаючи випадкове, закликаючи позбутися наймилішої нашої розради — сподівань, я забираю в тебе чимало насолод? Навпаки, хочу, щоб ти ніколи не збіднів на веселість. Хочу, щоб вона народжувалася для тебе дома. Так воно й буде, як лишень та веселість оселиться в самому тобі. Всі інші втіхи не виповнюють серця, а лиш розпогіднюють чоло; вони перелітні. Думаю, не вважаєш радісним того, хто сміється. Ні! Сам дух повинен бути бадьорим, упевненим, саме він має височіти над усім іншим.

Справжня радість, повір мені,— поважна, сувора річ! А може, гадаєш, що хтось, такий собі безтурботний, з веселеньким, як то висловлюються оті розбещені базіки, обличчям, що хтось такий по-справжньому зневажає смерть, відчиняє двері для вбогості, тримає під вуздечкою жагу до насолод, учиться бути терпеливим до болю? Хто над усім цим ненастанно роздумує, той перебуває у великій радості, але ця радість — без легковажної усмішки. Хочу, щоб тобою оволоділа саме така радість. І в ній ніколи не знатимеш нестатку, щойно тобі стане відомим її джерело. Наймізерніші рудні пласти — це ті, що на самій поверхні; найбагатші,— що в глибині ховають свою жилу, і вона настільки щедра, наскільки глибоко сягає копач. Те, в чому знаходить розвагу люд, подає плитку, поверхову насолоду: будь-яка радість, якщо вона ззовні, не має своїх підвалин. Але та, про яку тобі кажу, до якої намагаюся тебе привести, та радість стійка, її об-шири — у тобі. То зроби, найдорожчий мій Луцілію, зроби, прошу, лиш ту єдину, здатну тебе ошчасливити річ — відкинь, кинь під ноги все те, що виграє позиченим блиском, що сподіваєшся отримати з чужих рук,— звернись до справжнього добра, своєму радій!

Що таке, однак, "своє"? Це ти сам, найкраща твоя частка. Зрозумій, що оте тіло, хоч без нього й не вдіємо нічого,— більше необхідна, ніж важлива, річ: схиляє до пустих, хвилинних насолод, у яких потім розкаюємось, насолод, що стали б своєю протилежністю, коли б таки добре не загнuzдати їх. Скажу так: розгнuzдана насолода, коли не знає міри, стрімко обертається стражданням. Але нелегко зберегти міру в тому, що вважаєш благом. Коли ж ідеться про справжнє благо, то тут і пожадливість нічим не грозить.— "Але що це таке, запитаєш,— те благо і звідки береться?" — Я відповім тобі: воно — від чистого сумління, чесних намірів та справедливих учинків, від зневаги до всього випадкового, від спокійного життя, що одну й ту ж дорогу проторює. Хто ж перестрибує від одного наміру до іншого, навіть не перестрибує — волею випадку кидається то сюди, то туди,— як можуть усі ті хисткі й нерішучі люди домогтися чогось певного, тривкого? Мало хто розсудливо розпоряджається собою та своїми справами; здебільшого, як той непотріб на воді: не пливемо самі — нас несе течією. Щось одне хвиля лиш погойдає на собі, притримує, інше — силою пориває; це ось — ледь хлюпнувши, м'яко кладе на берег, а те он — запінившись, притьмом жене до моря. Отже, нам передусім потрібно встановити, чого ми хочемо, а тоді вже твердо цього триматися. Тут саме те місце, де я повинен сплатити тобі борг. Можу навести слова твого Епікура й ними розрахуватися з тобою за цього листа. "Яка то безпросвітність — постійно починати життя заново!" А може, цю думку краще було б виразити так: "Погано живуть ті, хто постійно починає жити".— "Чому це?" — запитаєш, і по праву, бо цей вислів дійсно вимагає роз'яснення.— А тому, що їхнє життя ніколи не буває завершеним. Не може бути готовим померти той, хто тільки-но почав жити. Треба прагнути, щоб у будь-яку хвилину ми відчували, що прожили достатньо. А хіба це може відчутти той, хто тільки те й робить, що починає жити? Не думай, що таких людей мало: майже всі саме такі. А дехто ще й тоді починає жити, коли вже пора закінчувати. Якщо це тебе дивує, то додам ось що — для ще більшого твого подиву: декотрі закінчують

життя, так і не почавши його.

Бувай здоров!

ЛИСТ XXIV

Сенека вітає свого Луцілія!

Як бачу з твого листа, ти непокоїшся, чим закінчиться судовий позов, що його подав на тебе твій розгніваний супротивник. Певно, чекаєш, що я дораджуватиму тобі розраховувати на краще, заспокоїтись на добрій надії. Яка, мовляв, потреба заздалегідь накликати біду (прийде — натерпимось!), наперед смакувати прикрощі, марнуючи нинішню днину страхом перед завтрашньою? Справді, нерозумно бути нещасним уже сьогодні тільки через те, що маєш стати ним завтра. І все ж я поведу тебе іншою стежкою до безтурботності. Якщо хочеш позбутися будь-якого неспокою, то припусти, що всі твої уявні побоювання стануть дійсними, і яким би не було те лихо, ти сам добре зміряй його і зваж свій страх. Тоді-то й побачиш, що не таким уже великим чи не таким тривалим є те, чого боїшся. Недовго шукати й за прикладами(1), що могли б тебе в цьому переконати: кожен вік подає їх чимало. Куди не сягнеш думкою, хай це в нашому краї, хай десь-інде,— трапляться тобі обдаровані мужі, котрі прославились чи то працелюбністю, чи натхненням. Скажімо, будеш засуджений. Чи може тебе в такому разі чекати щось страшніше, ніж вигнання або в'язниці? Що може бути жахливішим, ніж катування вогнем, ніж смертна мука? Візьми будь-яке з наведених зол і назви тих, хто лиш посміявся над ними: не шукатимеш, а вибиратимеш їхні імена. Рутілій(2) сприйняв свій присуд так, мовби найважчою для нього була несправедливість суду. Метелл(3) переніс вигнання мужньо, Рутілій — навіть радо. Перший своїм поверненням зробив послугу республіці, другий відмовив у ньому Суллі, а йому на той час ні в чому не відмовляли. Сократ вів бесіди у в'язниці, й хоча були люди, готові допомогти йому у втечі, він од неї відмовився і залишився, аби позбавити нас страху перед двома найжахливішими речами — смертю і в'язницею. Муцій(4) поклав руку на живий жар. Жахливо, коли тебе палять. Та наскільки жахливіше, коли ти сам собі завдаєш тієї муки! Бачиш людину неосвічену, не оснащену жодними настановами, що вчили б ставити чоло смерті й стражданню, зодягненого в одну лиш військову хоробрість простого воїна, що сам себе карає за невдачу: дивиться, як на ворожу жаровню, пражачись, скрапує його правиця, але не забирає її, ослизлу, оголену до кісток, із-під вогню — сам ворог забирає з-під неї жаровню. Муцій міг би діяти в тому таборі з більшим успіхом, але — не з більшою хоробрістю. Зваж і на те, наскільки мужність більш готова сприйняти муки, ніж сама жорстокість — завдати їх. Порсена радше вибачив Муцієві намір убити його, ніж Муцій вибачив сам собі те, що не вбив його.

"Всі ті оповідки,— посміхнешся,— напам'ять уже знають по всіх школах. А дійде до зневаження смерті, то повідатимеш про Катона".— А чому б мені справді не розказати, як він, поклавши біля узголів'я меч, перечитував Платона? Про два засоби він подбав у тій найбільшій скруті: один — щоб хотіти померти, другий — щоб могли. Отож, уладнавши всі справи,— наскільки можна владнати те, що стало уламками, що сягнуло межі,— він вирішив діяти так, щоб нікому не дозволити ні вбити Катона, ні врятувати

його. Оголивши меч, що його до цього дня оберігав не заплямованим кров'ю, він мовив: "Ти нічого не домоглась, фортуно, дарма що протистояла всім моїм зусиллям. Досі я боровся не за свою свободу, а за свободу вітчизни, і таке завзяття виявив не задля того, щоб самому бути вільним, а щоб жити серед вільних. Але нині, коли такими плачевними стали справи людського роду, Катонів пора відійти у безпечне місце". По тих словах завдав собі смертельної рани. Коли лікарі перев'язали ту рану, він, хоча сплив кров'ю, опав із сил, та не ослабнув духом, гнівний уже не стільки на Цезаря, скільки на себе самого, розірвав рану голими руками й скоріше вигнав, аніж видихнув із грудей благородну зневажницю будь-якої влади — свою душу.

Нагромаджую тут подібні приклади не з тим, щоб вигострювати розум, а щоб закликати тебе до стійкості супроти того, що видається чимсь най-жахливішим. Мені легше буде цього домогтися, коли доведу тобі, що не одні лише сміливці зневажали мить останнього подиху: дехто, хоч боязкий в іншому, тут, одначе, дорівнював силою духу навіть найхоробрішим. Таким був Сціпіон(6), тесть Гнея Помпея. Коли супротивні вітри відігнали його до узбережжя Африки й він побачив свій корабель в оточенні ворогів, то тут же пробив себе мечем. На питання: "Де ж командувач?", відповів: "З командувачем усе гаразд". Ті слова зрівняли його з предками й не дали обірватися славі, що випала на долю Сціпіонам(6) в Африці. Велике то було діло — перемогти Карфаген, але ще більше — перемогти смерть. "З командувачем усе гаразд!" — чи не так личило загинути командувачеві, під чиєю рукою був сам Катон?

Не відсилаю тебе до давніх наших діянь, не визбирую з усіх століть приклади тих, хто зневажив смерть, хоч таких доволі. Кинь оком хоча б на нашу добу, яку звинувачуємо у розніженості та зіпсутті,— скільки й тут людей усілякого стану, всілякого віку, які смертю поклали край своїм бідам! Вір мені, Луцілію, смерті саме тому не слід боятися, що завдяки їй ми взагалі нічого не повинні боятися. Тож спокійно вислуховуй погрози твого ворога. І хоча ти маєш право покластися на твоє чисте сумління, все ж пам'ятай, що на хід справи часто впливає чимало стороннього, тому-то, сподіваючись на справедливість, готуй себе й до кривди. Але передусім не забувай здухати з речей оту їхню шумку піну й приглянутися, чим є, власне, кожна річ зокрема. Тоді й побачиш: нічого там немає страшного, окрім самого страху. Що трапляється з дітьми, те ж саме — й з нами, великими дітьми: вони лякаються тих, кого люблять, до кого звикли, з ким бавляться, хай лиш побачать їх з машкарою на лиці. Так ось: не лише з людського обличчя, а й з кожної речі треба зірвати машкару й повернути їй справжній вигляд. Навіщо виставляєш мені перед очі ті мечі, ті смолоскипи, ту юрбу катів, що галасує довкола тебе? Відкинь-но показну бундючність, за якою ховаєшся, лякаючи дурнів! Ти — смерть, яку нещодавно зневажив мій раб, моя служба. Що ж ти знову розставляєш переді мною ті всі батоги й колоди? Навіщо ті знаряддя — окремі муки для кожного окремого члена тіла? Навіщо стільки інших пристосувань, що розриватимуть людину на шматки? Відкинь усе те, від чого ціпеніємо! Скажи, хай замовкнуть натужні стогони, крики та зойки, що раз по раз прориваються з грудей катованого. Хіба ж ти — не той самий біль, що його зневажив

хворий на подагру? Хіба не той же, що його терпить, та ще й серед самих насолод, хворий на шлунок, а чи перемагає, зціпивши зуби, породілля? Якщо можу терпіти тебе — ти легкий, якщо не можу — короткочасний.

Не раз повертайся думкою до того, що ти часто чув, часто й сам повторював. Але, чи правду ти чув, чи правду сам говорив,— доведи ділом. Най-ганебніше, чим можуть нам дорікнути, це те, що ми — філософи лиш на словах, а не на ділі. Хіба ти, скажімо, тільки-но довідався, що тобі грозить смерть, вигнання, страждання? Таж для того ти й народився! Що може статися — вважаймо, що воно станеться. До чого тебе закликаю, того, певно, ти й сам дотримуєшся. Нині нагадую тобі лиш те, щоб ти не поринав душею у той неспокій: душа ним просякне, обважніє і не матиме сили випрямитися, коли прийде на це пора. Відверни її від особистого, хай на вселюдське гляне! Скажи собі так: моє тіло смертне, слабке; не лише кривда чи насилля можновладців здатні завдати йому страждань — самі насолоди обертаються муками: щедрі обіди викликають нестравність, від пияцтва терпнуть і тремтять жили, від хтивості викривляються ноги, руки, суглоби. Зубожію — значить, буду один із багатьох. Опинюсь на вигнанні — вважатиму, що я народився там, куди мене вислали. Заб'ють у пута — ну й що?.. А тепер я хіба вільний? Природа й так прикувала мене до ваги мого тіла. Помру — отже, не зможу більше хворіти, не здоожу потрапити у пута, не зможу й померти. Я не такий наївний, щоб почати тут старої епікурової пісеньки і переконувати тебе, що чистим безглуздя є всі ті страхи перед підземним світом, що немає ніякого Іксіона(7), який крутиться на колесі, ні Сісіфа(8), що знову й знову підпирає плечем угору камінь, ані того нещасливця(9), чиї нутрощі начебто відроджуються, тільки-но їх склює пажерний дзьоб. Ніхто ж не впадає в таку дитячість, щоб лякався Кербера(10), й темряви, й привида-кістяка. Смерть або знищує нас, або вивільнює. У тих, кого вона вивільнює, позбавивши тягара, залишається їхня краща частка, у тих, кого знищує, взагалі нічого не лишається: забрано все — і добре, й погане.

Дозволь мені навести тут один із твоїх віршів, але спочатку послухай моєї ради: вважай, що ти написав його не лише для інших людей, але й для себе самого. Ганебно, коли ми одне говоримо, інше — думаємо, та наскільки ганебніше, коли одне пишемо, інше — думаємо! Якось, пам'ятаю, ти розмірковував над тим, що ми не раптово потрапляємо у смерть, мов у якусь пастку, а лиш поступово у неї входимо. Справді: помираємо щоденно.

Кожен день відбирає у нас якусь частку життя, і навіть тоді, коли зросту нашого прибуває, життя — убуває. Ми втратили дитинство, потім — підліткову пору, далі — юнацтво; весь час, скільки не сплигло його, аж до вчорашнього дня,— втрачений для нас; та й цю, сьогоднішню, днину ділимо із смертю. Як оту клепсидру опорожнює не остання крапля, а всі ті, що збігли перед нею, так і остання година, коли перестаємо існувати, не є тією єдиною годиною, що будує нашу смерть,— вона лиш єдина її завершує: саме о тій годині ми сягнули своєї смерті, йшли ж до неї все життя. Коли ти все це описав з притаманним тобі красномовством, завжди піднесеним, особливо, коли добираєш слів, щоб передати саму правду, ти сказав:

Смерть не одна йде до нас, лиш одна пориває — остання.

Тому краще перечитуй, що сам пишеш, аніж те, що я тобі пишу. Тоді й спаде полуда з очей і зрозумієш: смерть, якої так жахаємося,— остання з ряду, але не єдина.

Бачу, ти вже озираєшся, чим я оздобив свого листа, чий підбадьорливий вислів приточив, чию корисну настанову вплив сюди. Що під рукою, про що йде мова, з того й надішлю тобі дещо. Епікур не менше ганьбить тих, хто бажає собі смерті, аніж тих, хто її лякається, й каже: "Безглуздо через нехоть до життя притьмом пориватися до смерті, якщо саме спосіб життя спонукає тебе шукати смерті". І в іншому місці: "Що може бути безглуздішим, ніж прагнути смерті, хоча власне страх перед смертю отруює тобі життя?" До цих двох висловів можеш додати ще один, такого ж клейма: "Дехто настільки безрозумний чи радше божевільний, що з ляку перед смертю сам же штовхає себе на смерть". Поміркуй над тим чи іншим висловом, і ти загартуєш свій дух — терпеливо зноситимеш і життя, й смерть. Бо ж нам постійно треба нагадувати, постійно втовкмачувати, що однаково шкідливою є і надмірна любов до життя, і надмірна ненависть до нього. Навіть тоді, коли розум переконує нас у тому, що мусимо заподіяти собі смерть, що пора покласти всьому край, то не треба стрімголов, наче в нестямі, кидатись в обійми смерті. Хоробрий, розумний муж повинен не тікати з життя, а відходити з нього. Слід передусім уникати відомої багатьом людям пристрасті — жадливого прагнення померти. Так-так, мій Луцілію: є в людській душі незалежний од наших намірів потяг до багатьох речей, а серед них — і до смерті. Не одні з нас піддаються тому потягу — як серед людей сильної, благородної вдачі, так і з-поміж слабких та нищих: ті — зневажаючи життя, ці — вгинаючись під його тягарем. Є ще й такі, кому набридає щоденно те саме робити, те саме бачити,— от їх і проймає не так вже ненависть до життя, як огида, до якої, врешті, схиляє сама філософія, адже говоримо: "Де ж бо межа тій одноманітності? Так ото день у день: прокидатимусь і засинатиму, їстиму і голоднітиму, мерзнутиму і зогріватимусь?.. Ніщо не має своєї межі, все крутиться, сплетене в одному колі, тікаючи — наздоганяє одне одного. Ніч наступає на п'яти дняві, день — ночі; літо поступається місцем осені, зима — налягає на літо, її ж — проганяє весна(11). Все минає з тим, аби повернутися. Нічого нового не роблю, нічого нового не бачу,— то чи не доведе все це до нудоти?.. Отож, чимало на світі таких, котрі вважають, що жити — не так, може, обтяжливо, як просто непотрібно.

Бувай здоров!

ЛИСТ XXV

Сенека вітає свого Луцілія!

Що стосується двох наших друзів, то доведеться йти двома стежками: вдачу одного з них необхідно виправити, другого — зламати. Ось тут я не обмежуватиму своїх дій: не зачеплю — значить, не люблю його.— "Як це? — здивуєшся.— Хочеш узяти під опіку сорокарічного вихованця? Зваж на його вік — неподатливий, непоправний. Його ж не зміниш. Лише із свіжого, молодого можна щось ліпити".— Хтозна, чи досягну чогось, але волю бути без успіху, ніж без надії. Хіба ж не сподіваємось вилікувати навіть занедбаних хворих, змагаючись із їхньою непоміркованістю, змушуючи їх і робити, й

терпіти те, що їм не до вподоби? Та й другому я не дуже довіряю; добре, що хоч рум'янцем іще береться при поганому вчинку. Ось такий сором треба плекати, адже, поки він зоставатиметься в душі, поти й лишатиметься якесь місце для доброї надії. А щодо старшого, то тут треба діяти обережніше, щоб він не розчарувався сам у собі. Найдогіднішою хвилиною, щоб ним зайнятися, була та, коли він мовби перепочивав і, здавалось, виправився. Інших ця перерва могла б увести в оману, мене ж він не одушив. Для мене не буде несподіванкою, коли його пороки повернуться до нього, але вже з приплodom: знаю, що вони лишень забарилися, а не відійшли геть. Присвячу тій справі якихось пару днів, та й спробую, чи молена ще тут зарадити чимось, чи ні. Ти ж і далі зміцнюйся в своїй стійкості, що, зрештою, робиш, і звільнюйся від зайвого вантажу. З того, чим володіємо, ніщо не є необхідним. Повернімося до законів природи: багатства — під рукою. Те, в чому відчуваємо потребу,— або безкоштовне, або цілком дешеве. Води й хліба — ось чого жадає природа. Нема людини, що була б надто вбогою для цього. "Хто ось такі межі поклав своїм бажанням, той міг би посперечатись у щасті з самим Юпітером",— мовив Епікур. Один із його висловів я долучу й до цього листа: "Роби все так, мовби за тобою стежив Епікур". Корисно, що й казати, приставити до себе сторожа, мати на кого озирнутися, вважати, що хтось постійно присутній навіть у всіх твоїх думках. Справді прекрасно, коли живеш так, мовби якась добра людина не спускала з тебе пильного ока, але для мене достатньо і того, коли ти, хоч би що робив, робитимеш так, начеб на тебе взагалі хто-небудь дивиться. Самотність — погана дорадниця. А вже як сягнеш таких успіхів, що й перед собою відчуватимеш сором, ось тоді й можна буде відпустити наставника. А наразі мусиш огородити себе чиеюсь повагою; хай це буде Катон, або Сціпіон(1), або Лелій — хтось такий, що й при самій зустрічі з ним погамовують свої пороки навіть пропащі люди,— наразі, поки сам не станеш таким, під чий поглядом ти б посоромився вчинити щось погане. Коли, нарешті, доможешся того, що матимеш якусь повагу й до себе, тоді помалу й дозволятиму тобі керуватись порадою Епікура: "Тоді, власне, входи у себе самого, коли будеш змушений обертатися серед юрби". Мусиш бути не таким, як багато інших людей. А поки тобі ще небезпечно перебувати наодинці з собою, приглянься до кожного зокрема: не знайдеш такого, кому корисніше було б залишатись із собою, ніж із будь-ким іншим". "Тоді, власне, входи у себе самого, коли будеш змушений обертатися серед юрби",— якщо, звісно, ти добра, спокійна й поміркована людина. В іншому разі шукай у юрбі сховку перед собою ж, аби не бути сусідом поганої людини.

Бувай здоров!

ЛИСТ XXVI

Сенека вітає свого Луцілія!

Нещодавно я говорив тобі, що перебуваю на порозі старості, нині ж боюся, чи не залишив її вже позад себе. Бо ж ні моїм рокам, ні тим паче моєму тілу вже те слово непідхоже: старістю називаємо втомлений, а не виснажений вік. Мене ж зараховуй до немічних, які ось-ось сягнуть межі. І все ж я сам себе похвалю перед тобою: кривду, що завдає нам час, відчуваю тілом, але не душею. Постарілись одні лиш пороки та все те,

що їм прислуговує. Душа натомість розкошує, відчуваючи, що майже нічого не в'яже її з тілом: значну частку вантажу відкладено. Розкошує і сперечається зі мною щодо старості: вважає, що для неї ця пора — сам розквіт. Повірно ж їй — хай втішається своїм благом!

Вона спонукає озирнутись і замислитися, чим у тому спокої, у тій поміркованості звичаїв я завдячую мудрості, чим — вікові; вимагає докладно встановити, чого я вже не в силі робити, а чого — не хочу робити. Скажу так: я далекий від того, щоб жаліти за всім тим, у чому мені відмовляє старість. Та чи доречно тут біdkатися? Хіба то кривда, коли поступово занепадає те, що неодмінно мусить закінчитися? — "Таки кривда, вершина кривди,— зауважиш,— ось так маліти, загинати, ось так, власне кажучи, танути. Адже падаємо, вражені не одним раптовим ударом,— меншаємо: кожен день надгризає, викрадає у нас якусь частку наших сил".— Гаразд. Але хіба то краще відійти з життя зненацька, ступивши крок, аніж, поступово слабнучи під рукою природи, зсовуватися до своєї межі? Кажу так не тому, що раптовий відхід від життя вважаю злом,— просто той шлях, який виводить нас із життя непомітно, видається мені лагіднішим. От я і приглядаюся до себе, мовби наближувалося випробування, а з ним і той день, який винесе свій суд щодо всіх моїх років, приглядаюся і кажу сам собі: "Всі мої дотеперішні діла, всі слова — ніщо. Все це — лиш пусті й оманливі, хитро причепурені докази моєї мужності. Чого я домігся насправді, одна лише смерть виявить, їй і повірю. Тож без страху готуюся до того дня, коли, відкинувши хитрощі, зітерши рум'яна, сам про себе судитиму: чи мужні речі були в мене лиш на вустах, чи також у серці; чи не було тільки облудою та грою все те, що я з таким піднесенням жбурляв просто в обличчя фортуни. Відкинь думку людей: вона завжди сумнівна, хилиться то в один, то в другий бік. Облиш ті науки, яким ти віддавався впродовж усього життя: смерть висловить щодо тебе спою думку. Скажу так: ні вчені спори та бесіди, ні почерпнуті з мудрих настанов вислови, ні твоя вишукана мова — ніщо не засвідчить сили духу. Адже й найбоязкіший може промовляти як перший сміливець. Тільки останній твій подих виявить, на що ти спромігся за своє життя. Хай так! Я приймаю ту умову й не боюся суду".— Так я бесідную з собою; вважай, однак, що й з тобою я побесідував. Щоправда, ти молодший від мене. Та хіба це має значення? Смерть не підраховує років. Невідомо, де вона тебе очікує, а тому сам очікуй її скрізь.

Я вже хотів завершувати, вже й рука ось-ось мала накреслити кінцівку, але наша домовленість — то як священний обряд, що повинен бути закінчений: мушу й цей лист забезпечити припасом на дорогу. Не думай, що я сам себе запитую, в кого б то взяти у борг: знаєш-бо, чиею скарбницею прислуговуюсь. Ще трішечки — і платитиму із своїх запасів. А тим часом платитиме Епікур, який каже: "Розмірковуй про смерть,— що зручніше: їй прийти до нас чи нам її перестрінути". Думка зрозуміла: як це прекрасно — навчитися смерті! А може, вважаєш зайвим учитися того, що знадобиться лиш один раз? Тому, власне, й треба роздумувати про смерть: якщо свої знання якоїсь справи не можемо випробувати на ділі,— мусимо тій справі вчитися постійно.

"Розмірковуй про смерть!" Хто це каже, той велить розмірковувати про свободу. Хто

навчився вмирати, той відучився слугувати; той став над усякою владою і вже напевно — поза всякою владою. Що йому в'язниця, сторожа, замки? Вихід для нього завжди вільний! Є тільки один ланцюг, що тримає нас на прив'язі,— жага життя. Не кажу, що того почуття треба позбутися,— його треба послабити, і то настільки, щоб ніщо нас не затримувало, ніщо не заважало нам, коли зайде необхідність, з готовністю зробити нехайно те, що все одно колись доведеться зробити.

Бувай здоров!

ЛИСТ XXVII

Сенека вітає свого Луцілія!

"Ти от даєш поради,— скажеш мені.— Значить, сам собі ти вже зарадив, уже полікував себе й маєш тепер час займатися чужими вадами?" — Ні, Луцілію. Не такий вже я негідник, аби, хворіючи сам, брався оздоровлювати інших. Лежу, так би мовити, у тій самій лікарні, що й ти, от і бесідую з тобою про спільні наші болячки, дораджую різні лікувальні засоби. Тож слухай мене так, мовби я говорив також до себе самого. Я допускаю тебе до моїх найпотаємніших сховків і в твоїй же присутності картаю себе. Сам собі кидаю докори: "Подумай, скільки тобі років,— і соромно буде, що й досі маєш ті ж самі, що й хлопцем мав, забаганки, ті ж самі громадиш запаси. Хоча б одну сам собі зроби послугу: хай принаймні твої пороки помруть перед тобою. Розпрощайся з тими каламутними насолодами, що так дорого тобі обходяться, бо всі вони шкідливі; і не лише ті, що проминули, але й ті, котрих ще сподіваєшся. Як лиходія, хоч його й не спіймано на гарячому, разом із скоєним злочином не полишає неспокій, так і ласий до непристойних насолод чує гіркість на душі й після того, як натішився. Бо ж нема в тих насолодах нічого, що могло б тривати, що вірно б тобі служило: вони, якщо й не шкідливі, то всі — перебіжні. Радше розглянься за непроминальним добром. А ним може бути лише те, що душа віднайде таки в собі самій. Одна тільки чеснота дає постійну, безпечну радість. Хай навіть стане їй щось на шляху, то це лиш хмаринки, що пропливають низько й не можуть затьмарити сонячної днини". Коли пощастить сягнути тієї радості? Досі ти не барився, але й поспіх тут не завадить. Скільки-то всього ще треба зробити! Скільки мусиш докласти зусиль, скільки безсонних старань, коли зичиш собі успіху в тій справі! Її на чужі плечі ніяк не перекладеш. На чийсь допомогу можна розраховувати в іншому роді вчених занять.

Ще за нашої пам'яті жив багач Кальвізій Сабін(1). У нього було не тільки майно вільновідпущеника — він і за вдачею був такого ж кшталту чоловік. Ніколи я не бачив людини, яка б так непристойно втішалася своєю заможністю. Таку вже мав кепську пам'ять, що раз по раз забував імена то Улісса, то Ахілла, то Пріама, хоча, певна річ, знав ті ймена так добре, як знаємо, приміром, рабів, які опікувались нами в дитинстві. Навіть серед стареньких номенклаторів, які скоріше вгадують, а не пригадують імена, не знайдеш такого, хто б так кумедно вітав громадян, як наш Сабін — троянців та ахейців. А попри те він прагнув слави вченого. І ось до чого додумався: за великі гроші придбав рабів; одного змусив вивчити напам'ять Гомера, другого — Гесіода; серед дев'яти інших розподілив дев'ять ліриків(2). А що він дорого заплатив за них, то тут і

дива нема: вченими їх не знайшов — мусив спочатку віддати на науку. З такою от підмогою почав дошкуляти своїм гостям. Мав, так би мовити, під ногою тих, хто готовий був шепнути йому той чи інший потрібний для якоїсь нагоди вірш. Але й тут він нерідко затаювався на півслові. Сателлій Квадрат, похлібець багатих дурнів, значить, їхній догідливий присмішник, отже (що неодмінно додається),— й насмішник, порадив йому придбати ще й граматиків, аби збирали недоїдки, що попадали на долівку. Коли ж Сабін зізнався, що на кожного раба витратив щонайменше сто тисяч, той відповів йому: "Стільки ж набитих рукописами скринь ти міг би купити значно дешевше". Але марнотратний багач тримався своєї думки: все те, що знає будь-хто з його челяді,— знає він сам. Далі Сателлій став заохочувати його — кволого, блідого, схудлого — зайнятися боротьбою.— "Як це? — зчудувався Сабін.— Я ж ледве дихаю!" — "Ну, не смій, прошу тебе, і говорити такого,— на те йому дорадник.— Хіба не бачиш, скільки довкола тебе кремезних рабів?" — Ні. Здорового глузду і не позичиш, і не купиш. А втім, коли б і продавався, то, не думаю, чи знайшовся б на нього купець. А от на безглуздя не бракне попиту. Але візьми вже, що я винен тобі, й бувай здоровий. "Багатство — це за вимогами природи впорядкована вбогість". Епікур часто, щораз по-іншому висловлює цю думку. Але ніколи не буде достатньо сказано про те, чого ніколи не можемо достатньо вивчити. Декому досить вказати ліки, декого — треба до них змушувати.

Бувай здоров!

ЛИСТ XXVIII

Сенека вітає свого Луцілія!

Тобі здається, що лише з тобою таке трапилося, дивуєшся, мов чомусь небувалому, що такою тривалою мандрівкою, стількома різними краєвидами ти не розвіяв смутку, не позбувся гнітючого настрою. Душу треба міняти, а не небо(1)! Хай переплинеш море, хай, як каже наш Вергілій, "і земля, й моря відступлять"(2),— твоя біда, куди б ти не подався, йтиме вслід за тобою. Те ж саме й Сократ відповів комусь: "Дивуєшся, що тобі не допомогли мандрівки? Ти ж себе носиш повсюди з собою!" — Що тебе вигнало з дому, те ж саме нині й пригнічує. Чим тобі може зарадити незвичність місцевостей, пізнання міст і країв? Ті твої дороги, повір, марні. Питаєш, чому тебе не порятує втеча? Бо з собою тікаєш! Мусиш скинути тягар із душі, інакше шкода й сподіватися, що якесь місце припаде тобі до вподоби. Стан твій, зауваж, такий, як у тієї віщунки, що її зображує Вергілій,— збудженої, гнаної шалом, майже повністю охопленої чужим подихом:

Вистрибом буйна пророчиця мчить, начеб мала надію

Бога великого з серця прогнать .

Так і ти кидаєшся то сюди, то туди, аби позбутись обтяжливої ноші, але вона вже від самої твоєї метушні ще більше тобі дошкуляє. Менше й кораблеві грозить своєю вагою непорушний вантаж, а нагромаджений абияк, нерівномірно, затоплює ту частину судна, де він опинився. Одне слово, що б ти не робив, те обернеться проти тебе, шкодиш собі навіть самим рухом: рухаєш хворого. І лише тоді, коли викорениш із

себе ту свою недугу, всяка переміна місця даруватиме тобі приємність. Хай вигнали б тебе на самий край землі, хай поселили б у якомусь найглухішому закуті серед варварів — хоч би яким був той притулок, для тебе він буде гостинним. Важливим є не те, куди ти приїжджаєш, а те, яким приїжджаєш, тому й не варто прив'язуватись усією душею до того чи іншого місця.

Треба жити з таким переконанням: "Я не народжений для якогось одного закутка: весь світ — моя батьківщина". Якби ти усвідомив це, то не дивувався б, чому тобі не допомагає розмаїття місцевостей, що їх, гнаний нудьгою, постійно міняєш — одну якусь на іншу. А могла б і та перша сподобатись, якби ти вважав, що всі вони — твої. Нині ж ти не мандруєш, а блукаєш: з місця на місце тебе жене твоя осоруга на цілий світ, хоча те, що ти хотів би знайти — щасливе життя — всюди, хоч би куди ти ступив. Де ще, скажи, галасливіша метушня, ніж на форумі? Але й там при необхідності можна жити спокійно. Втім, коли б мені вільно було розпоряджатися собою, то я б далеко втік од самого виду форуму та від його сусідства. Як од важкого довкілля псується навіть найміцніше здоров'я, так само й благородному духові, який, однак, ще не вдосконалився, щойно, так би мовити, одужує, може піти на шкоду те чи інше середовище. Я не захоплююсь тими, хто, наосліп кидаючись у самий вир життя, смакує його щоденну суєтність і мужньо змагається з труднощами. Розумний витерпить усі знегоди, але не шукатиме їх, бо воліє перебувати у спокої, а не в боротьбі. Справді, мало з того користі, коли, позбувшись власних пороків, ти мусив би відразу зчепитися з чужими! — "Тридцять тиранів(4) оточували Сократа — й не зламали його мужності". — А яка різниця, скільки над тобою повелителів? Рабство завжди одне. Хто згордував ним, той буде вільний серед будь-якої юрби повелителів.

Пора закінчувати, але спочатку сплачу мито. "Знати свою ваду — це вже перший крок до здоров'я". Гадаю, цей вислів Епікура дійсно знаменитий. Бо хто й не підозрює, що в нього якась болячка, той і позбутись її не помислить. Спочатку мусиш вивести себе на чисту воду, а тоді вже про поліпшення думати. Дехто ще і похваляється своїми пороками. То чи в голові їм, гадаєш, якісь рятівні засоби, якщо й ті свої пороки вони мають за чесноти? Тож усіляко намагайся сам себе спіймати на гарячому, прискіпуйся до себе самого! Спочатку будь своїм обвинувачем, потім — суддею, а вже насамкінець — захисником. Іноді — й кривдником.

Бувай здоров!

ЛИСТ XXIX

Сенека вітає свого Луцілія!

Запитуєш про нашого Марцелліна(1), хочеш знати, що він поробляє. Рідко заглядає до мене, не інакше як через те, що боїться почути правду. Але ця небезпека йому вже не грозить: чи варто говорити до того, хто не бажає слухати? От і сумніваються частенько щодо Діогена й інших кініків, які, надто вільно спілкуючись з усіма без розбору, бралися повчати першого зустрічного: чи повинні були так чинити? Що ж то дає картати глухого або німого від народження чи внаслідок якоїсь недуги? — "А чому ж би то я мав, — запитаєш, — скупитися на слова? Вони ж нічого не коштують! Справді,

не можу знати, чи прислужуся людині, яку повчаю. Але переконаний, що комусь таки прислужуся, коли повчатиму багатьох. Сіймо поради щедрою рукою. Не може такого бути, щоб наполегливому колись та не всміхнулося щастя".— Я б не сказав, Луцілію, що так повинен чинити розумний чоловік: його повага, розпорошуючись, не матиме такої ваги у тих, кого могла б виправити, коли б не була пущена у щоденний обіг. Погано володіє луком, хто досягає ціль десь-колись, замість того, щоб десь-колись хибити. То не мистецтво, якщо успіх приходить до тебе випадково. Мудрість — мистецтво. Зій не личить діяти навмання: вона повинна вибирати тих, від кого можна очікувати добрих наслідків, а від тих, на кого вже годі покладати надії,— відступати. Але хай їх не залишає поспіхом: навіть тоді, коли вже й надії не матиме, хай випробує ще якийсь, останній, засіб.

У нашому Марцелліні я ще не зневірився. Ще й тепер він може бути врятований, аби лиш руку йому подали вчасно. А проте є небезпека, що він може потягнути за собою і свого рятівника, бо наділений неабиякими здібностями, шкода лише, що вони спрямовані на лихе. І все-таки, знехтувавши небезпекою, зважусь розкрити йому очі на власні хиби. Та замість того, щоб прислухатись,— ти знаєш Марцелліна! — він сипне тобі такими жартами, що і розжалоблений може пирснути сміхом. Спочатку поглузує сам із себе, потім — з нас. Випередивши мене духом, викладе все те, чим я збирався його присоромити. А далі перетрясе всі наші школи, дорікне кожному філософові подачкою, коханкою, ласощами. Одного покаже мені в чужому ліжку, другого — в шинку, третього — в передпокої. Пригадає мені кумедного філософа Арі-стона(2), що полюбляв промовляти з лектики: догіднішої пори для виголошення своїх думок, видно, не міг підібрати. "А до якої школи він належить?" — якось запитали про нього Скавра(3).— "В усякому разі,— була відповідь,— не до перипатетинів(4)". Хтось поцікавився, якої думки про цього ж таки Арістона статечний чоловік Юлій Грецин. "Не можу тобі сказати, не знаю, на що він спроможний, коли стане на ноги",— відмовив, мовби йшлося про гладіатора на колісниці. Одне слово, буде мені тицяти пальцем у вічі, перераховуючи всіх тих невігласів, що краще б лишили філософію в спокої, ніж мають отак нею торгувати. І все ж, кажу, я поклав собі перетерпіти всі ті насмішки. Хай він доведе мене до сміху, а я його, можливо,— до плачу. А якщо він таки й далі сміятиметься, то я, мовби й сам схитнувся, радітиму, що йому випав такий веселий вид божевілля. Але та веселість недовга. Приглянься до таких людей і побачиш: вони то від сміху трясуться, то, за якусь хвилину,— від люті. Отож я поклав собі за мету підійти до нього й розтлумачити, що його справжня ціна буде настільки більшою, наскільки меншою вона видаватиметься в очах юрби. Хай не викореню його пороків, зате приглушу їх. Одразу вони не зникнуть, але на якийсь час перестануть буяти; далі занидіють, а може, й зовсім зникнуть. Нерозумно було б цим нехтувати: для важкохворих перерва в недузі — це все одно що здоров'я.

Поки ось так приміряюсь до Марцелліна, ти за той час — адже й змога вже є, і розумієш, звідки ти вийшов, куди йдеш, а значить, догадуєшся, якої межі сягнеш,— ти, кажу, впорядкуй тим часом свої звичаї, піднімай дух, чини опір усьому, що наганяє

на тебе острах, не веди рахунку тим, хто може тебе налякати. Хіба не виглядатиме дурнем той, хто боїться, що на нього нападуть юрбою там, де й один ледве протиснеться? Так і з твоєю смертю: хоч би скільки супротивників грозило, доступитись до неї можна лиш комусь одному. Так уже розпорядилася природа: хтось один дав тобі життя, хтось один і відніме.

Коли б ти поважав мене, то вже б махнув рукою на ту решту, що маю тобі заплатити. Але я не хочу під кінець розрахунку повестися, мов який скнара,— візьми, що з мене належить.— "Я ніколи не хотів подобатись усьому люду, бо ж люд не схвалює того, що я знаю, а що схвалює люд, того я не знаю".— "Хто це?" — запитаєш.— Ніби й не знаєш, хто мій скарбник.— Епікур! Але те саме вигукне тобі кожен — з кожного дому: чи то перипатетик, чи академік, чи стоїк, чи кінік. Та чи може подобатися юрбі той, кому подобається чеснота? Загального визнання домагаються не вельми пристойними шляхами: мусиш стати подібним до того загалу. Впізнають у тобі себе самих — тоді й плескатимуть у долоні. Але наскільки важливіше, за кого ти сам себе маєш, ніж за кого тебе мають інші! Любов поганих людей можна здобути лише поганим способом.— "А чим тут допоможе,— запитаєш,— та хвалена й піднесена над усіма мистецтвами і науками філософія?" — А ось чим: волітимеш подобатись сам собі, а не натовпу; судження будеш оцінювати — які вони, а не рахувати — скільки їх; житимеш, не лякаючись ні богів, ані людей; страждання або долатимеш, або кластимеш їм край. Та коли я побачу, що тебе оточує загальна хвала, що вколо тебе, хоч би де ти з'явився, не вщухають, мов на честь лицедіїв, оклики та оплески, коли почую, що в цілому місті навперебій вихваляють тебе і жінки, й хлопчачи,— то як тут не відчути жалощів до тебе? Бо ж добре знатиму, яка дорога привела тебе до тієї слави.

Бувай здоров?

ЛИСТ XXX

Сенека вітає свого Луцілія!

Бачив я Ауфідія Басса(1), справді прекрасну людину; геть уже виснажився, змагаючись із старістю: пригнітила його настільки, що годі йому піднятися,— всім своїм великим тягарем налягла на нього. Він завжди, як знаєш, був слабкого здоров'я, крихкотілий. Довго тримався, радше підтримував те своє тіло, а тут раптом надломився. Як той корабель, що протікає, ще в силі протистояти одній-двом шпаринам, та коли, піддаючись хитавиці, починає повсюди розлазитись і, розвалюючись, неминуче йде до дна,— так і старече тіло ще можна якийсь час підпирати, зараджувати його немочі; та коли, мов у струхлілій споруді, розходяться усі споєння і, поки зіб'єш до купи одне, тріщить інше,— то тут уже треба озиратися, кудю втекти. І все ж наш Басе на диво бадьорий. Ось що дає філософія! Людина весела, навіть коли перед очима — смерть; Радісна й сильна духом, хоч би в якому стані було тіло; не знемагає у самій знеможі. Досвідчений керманіч веде судно й тоді, коли порване вітрило; навіть коли щогли поламані, він пристосовує до плавання все те, що лишилось від судна. Так чинить і наш Басе: близьку свою смерть озирає з таким настроєм, таким виразом обличчя, що цю безтурботність ти подивляв би й тоді, коли б

не свою, а чиясь іншу загибель він мав перед очима. Велике то мистецтво, Луцілію, і тривалої науки потребує — відійти з погідною душею, коли над-лине ота невідхильна година. Будь-який інший вид смерті ще залишає місце для надії: минає хвороба, влягається пожежа, завал будівлі, буває, легко кладе осторонь того, хто ось-ось мав опинитись під уламками; кого вкрила хвиля, того вона не раз викидає непошкодженим із такою ж силою, з якою поглинула; воїн, траплялось, відводив меч від самої шиї приреченого на загин,— але кого до смерті веде старість, тому вже нема на що надіятися, тут уже ніхто не може втрутитися. З-між усіх видів смерті ця смерть — найлагідніша, але і найдовша. От і склалося в мене враження, що наш Басе наче сам себе супроводжував до могили, сам заладнав останні свої справи і, переживши себе самого, стійко, як і личить мудрецеві, переносить розлуку. Він багато говорить про смерть, і то навмисне, аби переконати співбесідника, що коли вмирання справді у чомусь і прикре, і страшне, то винен у тому той, хто вмирає, а не смерть: у ній самій не більше муки, ніж після неї. Боятися того, в чому немає страждання, таке ж саме безглуздя, як боятись того, в чому немає відчуття. Хіба ж можна припускати, що відчуватимемо те, що позбавляє нас самого відчуття? "Тому-то,— висновує наш Басе,— смерть — поза межами всякого зла, а значить, — поза межами страху перед усяким злом". Подібне, знаю, часто мовилось, часто й повинно мовитись. Але мені не дуже допомагали ті слова — ні тоді, коли я читав їх, ані тоді, коли чув з уст тих, хто доводив, що смерті не треба лякатися: вони боролися з віддаленим страхом. Інша річ наш Басе: його слова для мене найвагоміші, адже він говорить про смерть, яка вже ступила на його поріг. Скажу тобі свою думку: вважаю, що стійкішим має бути той, хто, так би мовити, в самій смерті, аніж той, хто наближається до неї. Адже близька смерть навіть незагартованому вже самою своєю неминучістю додає мужності. Так, навіть найбоязкіший впродовж усього бою гладіатор сам наставляє супротивникові шию, сам же скеровує його непевний меч, що мов сумнівається,— аби з певністю вдарив, аби не схибив. Але сусідство із смертю — тією, яка неминуче переступить поріг, вимагає тривалої сили духу, а це — рідкісна якість, на яку може спромогтись хіба що наділена мудрістю людина. Тож я з великим задоволенням слухав його кожен раз, коли він виносив вирок смерті, коли розкривав її природу, мовби знав ту смерть в обличчя. Звісно, більшого довір'я в тебе, більшої ваги заслужив би той, хто, її переживши свою смерть, розказав би тобі з власного досвіду, що ніякого зла в тій смерті немає. Ну, а про те, що за сум'яття опановує людину з наближенням смерті, найкраще роз'яснять тобі ті, хто стояв перед нею, хто бачив, як вона підступає, хто прийняв її. До них можеш зарахувати Басса. Він хоче зняти нам з очей полуду. Каже, що таким же нерозумним є той, хто боїться смерті, як і той, хто боїться старості. Адже як за молодістю настає старість, так і за старістю — смерть. Хто не хоче вмирати, той, значить, і жити не хотів. Життя дане з умовою смерті. До неї, власне, йдемо. Страх перед смертю ще й тому дивний і безглуздий, що боїмося звичайно чогось непевного, а певного — очікуємо. Смерть для всіх — рівна й нездоланна необхідність. Чи може хтось нарікати на свою долю, якщо вона є спільною для всіх? А хіба рівність — це не початок справедливості?

Втім, хіба не зайве захищати від звинувачень природу, яка не захотіла, щоб ми жили не за її законом? А вона, що зладнала, те нищить; що знищила, те знову ладнає.

Отож, якщо комусь поталанить і старість не грубо вирве його з життя, а лагідно відішле, радше випроводить крок по крокові,— то чи не повинен він складати дяку всім богам за те, що вирядили його, ситого, на відпочинок(2), необхідний для кожної людини, милий — для втомленого трудівника?.. Ти сам бачив, що дехто з більшим запалом поривається до смерті, ніж звичайно хапаються за життя. Але я не знаю, хто б нам більше додав духу: ті, що жадають смерті, чи ті, що в радості й спокої очікують її. Адже в перших жагу смерті викликає часом якийсь раптовий шал або спалах обурення; спокій других — від їхнього твердого переконання. Хтось од гніву падає в обійми смерті, але погідно їй назустріч розкриває обійми лише той, хто тривалий час готував себе до її приходу.

Я з багатьох причин навідуюсь до цієї дорогої для мене людини, але, зізнавсь, одна річ найбільше спонукує мене до зустрічі з ним: хочу знати, чи застану його кожен раз таким же, чи разом із тілом не убуває і душевна снага. Але якраз навпаки: вона зростала в нього, як ото все помітнішою радістю сяє візниця, наближаючись на сьомому(3) крузі до пальми. Він, ідучи за Епікуром, казав мені таке: передусім треба сподіватися, що в тому останньому подихові нема жодного болю, а коли б навіть був, то якоюсь утіхою має служити нам його миттєвість, бо ж великий біль не буває тривалим. І врешті: якщо розлучення душі з тілом таки справді супроводжується стражданням, то й тут можна розрадити себе думкою, що після того страждання інші страждання вже неможливі. Втім, не сумнівається, що старечій душі залишається лише спурхнути з вуст — її не треба силою виривати з тіла. Вогонь, що охопив міцну, поживну для себе споруду, можна приборкати хіба що поли-вйючи його потоками води, а часом — заваливши саму будівлю; коли ж йому нічим житися, то такий вогонь, хоч і не гаси його,— сам погасне.

Залюбки, мій Луцілію, слухаю тих речей, і не тому, що вони для мене нові, а тому, що стаю мовби учасником самої дії. Ну й що? — запитаю сам себе.— Хіба не доводилось бачити багатьох, що накладають на себе руки? — Звісно, бачив. Але, як на мене, куди більшої уваги, чи то пак поваги, заслуговують ті, що йдуть до смерті, не обтяжені ненавистю до життя, не хапаються за неї, а приймають.— "Ми самі собі,— говорив він,— вигадуємо муку, впадаючи у дрож тоді, коли вважаємо, що смерть уже близько. А як тоді бути з тією, яка, хоч і далеко, але може наспіти до нас будь-де і будь-коли?.. Скажімо, щось нам грозить близькою смертю. Подумаймо тоді, скільки-то є всякого іншого, що загрожує нам іще ближчою смертю, чого, однак, не боїмося".— От на чиєсь життя зазіхав насильник, але насильницьку смерть випередив, приміром, заворот кишок. Коли б ми хотіли навести лад у причинах нашого страху, то з'ясували б для себе, що боїмося, по суті, не того, що є причиною страху. Нас лякає не смерть, а сама думка про неї. Адже смерть так чи інакше — завжди поблизу нас. Тим-то, якщо смерті треба боятися, то її треба боятися завжди: хіба є такий відтинок часу, коли вона не могла б завдати удару?.. Але й мені треба боятися, щоб такого от довгого листа ти не

зненавидів більше, ніж саму смерть. Отож кінчатиму. А ти, щоб ніколи не лякатися смерті,— завжди про неї думай.

Бувай здоров!

ЛИСТ XXXI

Сенека вітає свого Луцілія!

Пізнаю мого Луцілія: він виявляє себе, врешті, такою людиною, якою обіцяв стати. Продовжуй іти за тим душевним поривом, який, помігши тобі кинути під ноги загально визнане добро, провадить тебе до вдосконалення. Ні, я не вимагаю від тебе, щоб ти став чи то більшим, чи кращим, ніж ти сам намислив. Але підвалини ти заклав на вільному місці — зводь же й відповідну будівлю, аби дорівняла твоїм намірам, залучи до тієї роботи все, що ти виплекав у своїй душі.

Врешті, сягнеш мудрості тоді, коли заткнеш вуха, і то не воском, що став у пригоді Уліссові та його супутникам(1): тут потрібна щільніша замазка. Голос, якого боявся Улісс, дійсно був звабливий, але ж то не був голос загалу; а от той, якого мусиш боятися ти, долинає не з самотнього стрімчака — звучить відусіль, з усіх закутків землі. Значить, тобі потрібно оминати не одне якесь місце, де чигає підступна насолода, а всі заселені людом міста. Будь глухий передусім до тих, хто тебе любить: наміри бувають добрі, бажання — погані. Хочеш бути щасливим — проси богів, аби ні одне з тих добрих зичень не здійснилося. Бо то ж не блага, все те, чим хочуть осипати тебе твої доброзичливці. Одне благо, одне добро є джерелом і запорукою щасливого життя — це впевненість у собі. А того не досягнеш, поки не знехтуєш труднощами, поки не вважатимеш їх у числі тих речей, котрі не є ні добрими, ні поганими. Адже не буває так, щоб одне щось було то поганим, то добрим, то легким і терпимим, то здатним нагнати жах. Труднощі — не благо. То що ж таке благо? Зневага до труднощів. Засуджую тих, хто з'їдає себе у непотрібних трудах. І навпаки: хвалитиму того, хто докладає зусиль у чесному занятті; хвалитиму тим більше, чим наполегливіше він трудитиметься, чим рідше, піддаючися слабості, випускатиме з рук чепіги,— хвалитиму, підбадьорюючи: "Прекрасно! Розпростуй плечі, вдихни на повні груди і, якщо можеш, подолай той схил на одному подиху!" Труднощі — пожива благородних душ. Тому-то з усього того, що колись вимолювали для тебе твої батьки, тобі вже нічого вибирати, нічого жадати. Втім, чи не соромно було б людині, яка вже стільки досягла, все ще обтяжувати богів своїми просьбами? Та й до чого ті просьби? Ти сам себе зроби щасливим! А на це спроможешся тоді, коли зрозумієш: благо — це те, що пов'язане з чеснотами; а що пов'язане із злом, те ганебне. Як ото без домішки світла ніщо не зблищить, як ніщо не буває темним, не ввібравши в себе темряви чи якихось сутінків, як без вогню ніщо не буває гарячим, а без повітря — холодним, так усе може бути чи почесним, чи ганебним залежно від того, з чим єднається: чеснотою чи злом.

То що ж таке справжнє благо? Знання. А що таке зло? Незнання. Передбачлива, кмітлива людина, зважаючи на обставини, одне щось відкине, інше — вибере. Що відкидає, того, однак, не лякається, а що вибирає, тим не захоплюється,— якщо, зрозуміло, та людина висока й незламна. Я забороняю тобі хилитися, занепадати

духом. Не уникаєш труду? Того ще мало: треба йти йому назустріч! — "А який труд,— запитаєш,— можна вважати пустим та зайвим?" — Той, до якого впрягли тебе нікчемні спонуки. Зрештою, він теж не є злом, як і той, до якого спонукало тебе щось високе. Адже йдеться про саму стійкість душі, яка закликає нас долати труднощі та знегоди, підбадьорює словами: "Чому вагаєшся? Чоловікові не личить лякатися поту!"

Але, щоб досягнути досконалості у чесноті, потрібно ще й таке: твоє життя має бути рівним, цілісним, в усьому відповідним самому собі. А це неможливо без найширшого знання, без мистецтва, яке дає змогу пізнати людські та божественні речі. У тому, власне, й полягає найвище благо. Сягнеш його — станеш рівнею, а не прохачем богів.

"Як же,— запитаєш,— дійти до такого блага?" — Не через Пеніни чи Грецькі хребти, не через пустелі Кандавії; не доведеться рушати до Сіртів, до Сцілли й Харібди(2), хоч ти і долав усі ті перешкоди заради нікчемної прокураторської посади. Ні, дорога тут безпечна і приємна: до неї тебе спорядила сама природа. Вона дала тобі все те, що підніме тебе (хіба розгубиш ті дари) до рівня бога. А зрівняють тебе з богом не гроші: у бога нічого немає; не претекста: бог голий; не зрівняє ні слава, ні розголос, яким утішаєшся серед люду: бог нікому не знаний, чимало людей має про нього хибну думку й за це не зазнає кари; не зрівняє юрба рабів, що несуть твою лектику вулицями міста й далеко за його межами: найбільший, наймогутніший бог сам рухає всесвітом. Не ошчасливить тебе ні твоя врода, ні сила: вони не встоять перед старістю. Треба шукати щось таке, що не потрапляє з дня на день під владу, якій годі опертися. Що ж це таке? Дух. Але дух піднесений, благородний, великий. Чи можна його назвати якимось інше, ніж богом, що оселився у людському тілі? І такий дух може бути й у римського вершника, й у вільновідпущеника, й навіть у раба. Бо що таке римський вершник, вільновідпущеник, раб? Імена, породжені марнославством, несправедливістю. З будь-якого закутка можна спрямуватись до неба. Піднімись лишень

... і бога наслідуй

Величчю духу свого(3).

Наслідуй не золотом, не сріблом: із них не виліпиш образу, що був би подібний до бога. Прихильні до людей боги, колись давніше, були, зауваж, із глини.

Бувай здоров!

ЛИСТ XXXII

Сенека вітає свого Луцілія!

Все вивідую про тебе, розпитую у кожного, хто б не прибув із тих околиць(1),— що там поробляєш, де і з ким проводиш час. Туману на мене не напустиш: я завжди з тобою. Живи так, мовби я чув про всі твої вчинки, радше — мовби їх бачив. Запитуєш, чим я з-поміж усіх вісток про тебе найбільше вдоволений. Тим, що взагалі нічого про тебе не чую; тим, що більшість із тих, кого випитую, не знають, що робиш. У тому, власне, й рятунки: не спілкуватися з тими, хто цілком до тебе не подібний, з тими, у кого протилежні прагнення. Але я певен, що тебе вже не звернути з обраної стежки, що ти твердо стоятимеш на своєму, навіть якби звабники діяли не поодинці, а юрбами. То в чому ж річ? Боюся, бачиш, не того, що тебе хтось може змінити, а лиш того, що

хтось може завадити. Адже чималої шкоди може завдати той, через кого ми гаємось. Тим паче при такій корот-котривалості життя, яке самі вкорочуємо своєю непостійністю, кожен раз починаючи жити заново, по-іншому. Подрібнюємо те життя, рвемо його на шматочки. Тож поспішай, найдорожчий Луцілію, і думай, наскільки б ти наддав кроку, якби тебе переслідував ворог, якби ти побоювався, що навздогін утікачам ось-ось пуститься вершник. Але ж так воно є насправді: за тобою — погоня. Не барися, рятуйся втечею, сягни безпечного сховку! Тоді-то й міркуй над тим, як то добре, завершивши життя ще перед смертю, безтурботно споглядати, як спливає останок твоїх днів, нічого більше не бажаючи для себе, у чийому володінні — блаженне життя, що не стане блаженнішим, хоч би скільки його продовжуй. О, нехай скоріше настане для тебе той час, коли знатимеш, що з часом ти вже не маєш нічого спільного! Той час, коли, спокійний і погідний, сповнений собою самим по вінця, ти вже зможеш не рахуватися з завтрашнім днем!.. Хочеш знати, чому люди такі жадібні майбутнього? Та тому, що ніхто не вміє належати собі!

Твої батьки назичили тобі чимало такого, чим я бажав би тобі нехтувати. Бажаючи тобі багатства, вони, по суті, багатьох робили вбогішими: що передається тобі, те мусить бути відібрано в іншого. Я ж зичу тобі, щоб ти міг володіти сам собою, щоб твоя душа, збурювана безладними помислами, врешті, заспокоїлась і, прозрівши, сподобалася сама собі; тоді, зрозумівши, що таке справжнє благо (а зрозуміти — значить оволодіти ним), щоб уже не прагнула надточувати собі життя. Так ось: лише той піднявся над усіма необхідностями, лише той покінчив з усяким слугуванням, став по-справжньому вільний, хто живе, зробивши своєму життю вінець.

Бувай здоров!

ЛИСТ XXXIII

Сенека вітає свого Луцілія!

Хочеш, аби я до цих листів, як і до попередніх, долучив деякі вислови наших великих філософів(1). Вони, скажу тобі, не дуже дбали про квітчастість: усе в їхніх творах позначене мужністю. Сам знаєш: де щось вирізняється, впадає в око, там не все рівне. Таж не подивлятимеш одного якогось дерева, якщо такої ж висоти сягнув увесь ліс. Подібними висловами сповнені вірші, сповнені й праці істориків. Тільки не думай, що всі вони — з-під Епікурового стилоса: це — набуток спільний, але передусім — наш набуток. Але в Епікура ті вислови більше привертають увагу, бо трапляються не так часто, до того ж вони несподівані: дивуємося, зустрічаючи мужнє слово у людини, що проповідує розніженість. Так принаймні вважає більшість. Але, як на мене, то Епікур, хоч би вдягнув туніку з довгими рукавами(2), — людина мужня. Сміливість, завзяття, рішучість у війні — все це такою ж мірою властиве персам, як і високо підперезаним(3). Тож даремно жадаєш від мене якихось вибраних, часто повторюваних висловів: що в інших вибираємо, те в наших становить цілість твору. Не маємо чогось показного, не ловимо на принаду покупця, який, ступивши на поріг, знайде у крамниці хіба те, що вивішено при вході. Кожному дозволяємо добирати зразки на своє вподобання. Уяви собі, що ми захотіли виділити декілька висловів з-між багатьох інших:

кому їх приписати? Зенонові чи Клеантові, Хрісіппові чи Панецієві, а може, Посідонієві?.. Ми ж не під володарем. У кожного своє право. Ну, а в них? Нехай це, приміром, сказав Гермарх; нехай Метродор — усе приписується одному(4). Хоч би що мовилось у тому таборі, все мовиться під проводом та за згодою однієї людини. Але ми, кажу ще раз, не можемо, хоч би як намагалися, зробити якийсь один вибір серед такої великої кількості однакових речей.

Звик лиш бідняк рахувати овець(5).

Куди не скинеш оком, читаючи, всюди натрапиш на щось таке, що могло б вирізнитись, якби не було у рівноцінному оточенні. Тож годі тобі сподіватися, що зможеш отак мимохідь поласувати собі мудрістю найвидатніших мужів: треба оглянути цілість, заглибитись у неї. Про діло ж мовиться! Твір накреслюється і сплітається так, що тут нічого не вилучиш, інакше вся будівля завалиться. Втім, не забороняю тобі приглянутись до кожного члена зокрема, аби лиш ти не забув озирати разом усю людину. Вродливою ж є не та, в якій хвалять, скажімо, струнку ногу чи ніжну руку, а та, що вабить усім своїм видом, за яким наче й не бачиш окремих, гідних подиву частин її тіла.

І все-таки, раз наполягаєш, то я не скулитимусь — сіятиму повною пригорщею. Кількість тих думок настільки велика, трапляються вони так часто, що їх не вибирати, а просто брати треба на кожному кроці. Вони не спадають одна по одній подібно до крапель, а пливуть, неперервні, в єдиній сув'язі. Не сумніваюся, що такі висловлювання будуть вельми корисними для початківців, які слухають нас іще, так би мовити, знадвору. Адже легше осідають у пам'яті поодинокі стислі думки, що мовби замкнені віршовим рядком. Тому-то й даємо хлопцям вивчати окремі вислови й те, що греки називають "хріями"(6), оскільки все це легко сприймає дитяча душа, яка ще не здатна вмістити чогось більшого. Але зрілій людині сором зривати квіточки та опиратися на той чи інший вислів, покладаючись лише на пам'ять. Давно ж пора бути опорою самому собі й говорити щось своє, а не повторювати чуже. Хіба ж то не ганьба, коли похила, хай навіть літня людина зазирає по мудрість лише до книги? — "Так сказав Зенон..." — Гаразд. А ти? — "А це — слова Клеанта..." — Добре. А твої?.. Доки, врешті, танцюватимеш під чужу дудку? Сам подай якусь настанову, скажи щось таке, що варто було б запам'ятати. Черпни із своїх запасів. Отак-то: не мають, видно, свого власного запалу всі ті, що завжди лише тлумачать, ховаючись у чужій тіні, й ніколи не творять, ба й не наважуються ніколи зробити те, чого так довго навчалися! Вправляють свою пам'ять на чужій ниві. Але ж одна річ пам'ятати, інша — знати. Пам'ятати — це пильнувати в пам'яті щось чуже, дане на збереження. Знати — це засвоювати, не тримаючись сліпо зразка, не озираючись раз по раз на наставника.— "Ось це сказав Зенон, а те — Клеант".— Мусить же, врешті, бути якась різниця між тобою і книжкою! Доки ж тобі лише вчитися?.. Пора й інших настановляти на розум. Навіщо мені ще й слухати те, що можу вчитати з книжки? — "Живий голос — велика сила".— Так, але не той, що переспівує чуже, й хіба писарем був би добрим. А тепер ще й на таке зваж: ті, котрі ніяк не можуть стати повнолітніми, наслідують попередників передусім у тому,

від чого всі вже відійшли; далі — в тому, чого тільки-но шукаємо, але так і не знайдемо, якщо вдовольнятимемось раніше знайденим. А ще: хто ступає слідом за кимось, той нічого не знайде хоча б із тієї причини, що він взагалі не шукає.— То що? Виходить, не треба йти за попередниками?" — Навпаки. Я, скажімо, скористався з давньої дороги, але, натрапивши на зручнішу стежку, що веде навпростець, саме її буду протоптувати. Наші попередники — не повелителі, а лише провідники. Істина відкрита для всіх — ще ж ніхто її не огородив для себе. Чимала її ділянка залишається й для нащадків.

Бувай здоров!

ЛИСТ XXXIV

Сенека вітає свого Луцілія!

Здається мені, що росту, окрилююсь і, скинувши з плечей літа, насолоджуюся молодечим запалом, коли чи то з твоїх листів, чи з учинків розумію, наскільки ти перевершив самого себе, не кажу вже про юрбу: ти давно залишив її позаду. Якщо селянина втішають перші плоди виплеканого ним деревця, якщо пастух радіє ніжному молодняку, якщо кожен у своєму вихованцеві бачить власну юність, то що, гадаєш, повинні відчувати ті, хто виплекав у когось його вроджений хист, хто тільки-но під рукою чув податливу вдачу — і раптом замилювався її зрілістю? Ти вже не чужий мені.

Ти — мій твір. Отож, коли я запримітив твоє обдарування, відразу ж узявся за тебе: став переконувати, підганяти гостряком(1), не дозволяючи тобі перейти на повільну ходу,— то й нині роблю, але з тією різницею, що понукаю вже не повільного, а того, хто біжить, та ще й мене понукає. Мабуть, запитаєш, чого б я ще вимагав од тебе.— Справді, досягнуто чимало; недарма кажуть: "Початок — наполовину зроблене діло"(2). Це стосується також душі: хто бажає стати доброчесним, той вже на половині дороги до самої доброчесності. А знаєш, кого назву доброчесним? Людину досконалу, цілісну, яку не зможе зіпсувати жодна сила, жодна скрута. Таким у майбутньому бачу і тебе, якщо й далі будеш не менш завзятим і наполегливим, якщо намагатимешся, щоб не було розбіжностей між твоїми вчинками та словами: щоб вони відповідали одне одному, мовби карбовані були однією печаткою. Ще немає ладу в душі тієї людини, чії вчинки — безладні.

Бувай здоров!

ЛИСТ XXXV

Сенека вітає свого Луцілія!

Коли так ревно прошу тебе, щоб ти не занедбував своїх занять, то я стараюся передусім для себе: хочу, щоб ти був мені другом. А це можливе лишень тоді, коли продовжуватимеш почату справу — вдосконалюватимеш себе. Тепер ти любиш мене, але ще не став моїм другом.— "То як? Хіба то різні речі?" — Авжеж! Та ще й цілком неподібні: хто твій друг, той неодмінно любить тебе, але той, хто любить тебе, той ще не мусить бути твоїм другом. Тим-то дружба — завжди корисна; любов — іноді й шкідлива. Тож удосконалюйся хоча б заради того, щоб ти навчився любити. А ще — поспішай, коли вдосконалюєшся для мене, аби не трапилося, що збагатишся мудрістю для когось іншого. А я вже наперед смакую плоди, вже уявляю, як-то ми живемо, наче

однією душею, як-то, полишаючи мене з віком, мені знову передається моя снага — від тебе, хоч ти вже і не настільки молодший. Але я ще й у дійсності хочу відчувати радість. Вона, щоправда, напливає на нас від тих, кого любимо, навіть за їхньої відсутності, вона навідує нас, та радість, радше — легка її тінь. Бачити, бути обіч, розмовляти — лише в тому є щось від живої насолоди(1). А ще коли бачиш не тільки того, кого б хотів бачити, але й саме такого, яким хотів би його бачити. Зроби ж мені великий дарунок — подаруй самого себе! А щоб не баритися, думай над тим, що ти — смертна людина, а я — людина стара. Поспішай до мене, але до себе — насамперед! Удосконалюйся, але найперше дбай про те, аби ти був у злагоді з самим собою. Кожен раз, коли схочеш пересвідчитися, чи вже чогось осягнув, задумайся над тим, чи нині бажаєш того самого, чого й учора бажав. Переміна бажань — ознака пливкої душі, яка з'являється то тут, то там,— куди вітер подме. Не блукає лиш те, що на стійкій засаді. Такою перевагою втішається хіба мудрець або в якійсь мірі той, кому вже не так далеко до тієї досконалої мудрості. Яка тут різниця? — Той другий, хоч і не змінює місця, все ж похитується, мов на хвилі, перебуває в русі; перший — навіть не похитується.

Бувай здоров!

ЛИСТ XXXVI

Сенека вітає свого Луцілія!

Порадь своєму другові, щоб він усією душею зневажив тих, хто йому дорікає: от, мовляв, замість почесної посади обрав затінок і дозвілля, над усе поцінував спокій, хоч міг уже бути на вищому становищі. Вони, ті осудливі добродії, щоденно бачитимуть докази того, що він таки не знехтував своїм добром. Адже ті, кому заздять, не стоять на місці: того виштовхнули, той — летить сторч головою. Щастя — неспокоїна річ: воно само себе діймає турботами; як не тим, то цим висушує мозок. Гостряком понукає кожного бігти за чимсь навздогін: одних — за владою, інших — за розкішшю; тих надимає, цих — розніжує, всіх же, врешті, кладе на лопатки.— "Але ж дехто непогано переносить його".— Авжеж. Як, наприклад, чарку. Не дай себе переконати, що щасливим є той, кого облягають юрбою: до нього збігаються, як до ставка,— аби зачерпнути, аби скаламутити.— "Моему другові дорікають легковажністю, лінивством".— Хіба не знаєш, що дехто говорить усе навпаки, надаючи словам протилежного змісту? Багатьох, приміром, називали щасливими. І що з того? Були вони такими? Не дбаймо й про те, що декому він видається надто суворим, непривітним. Арістон(1) казав, що йому більше до вподоби юнак похмурий, ніж веселун, улюбленець юрби. Молоде вино, котре терпкувате, щипке, згодом стає добрим вином, а те, що подобається на смак іще в бочці, з часом хіба що псується. Отож хай називають твого друга понурим, хай вважають його ворогом своєму ж успіхові: згодом та його понурість піде йому на добро, тільки б не перестав плекати чесноту, тільки б і далі вбирав у себе вільні науки — не ті, якими достатньо лиш окропитися, а ті, що ними наскрізь повинна перейнятися душа. Саме тепер йому пора вчитися.— "Як це? Хіба є такий час, коли не треба вчитися?" — Звичайно, нема. Але якщо в будь-якому віці похвальним є віддаватися науці, то не в будь-якому віці годиться записуватися в учні. Ганебне й

смішне видовище — старець за букварем! В зеленому віці треба набувати, у сивому — користуватись набутиим.

Допомігши своєму другові сягнути досконалості, ти й собі зробиш найкращу послугу. Недарма кажуть, що лише тих добродіянь треба шукати, лиш на такі спромагатися (вони, без сумніву, — найвищої якості), що їх не тільки отримувати, а й робити корисно. Втім, твій друг уже не вільний у своїх діях: він зв'язав себе словом. Менша ганьба обманути вірителя, ніж добру надію. Купцеві, аби сплатити борг, потрібне щасливе плавання, рільникові — родючість землі, яку він обробляє, та прихильність неба; а йому, щоб вернути належне, потрібна лиш одна добра воля. Фортуна не владна над звичаями людини. Нехай він укладає їх так, щоб душа у найвищому спокої могла сягнути досконалості, — коли, не відчуваючи ні набутків, ані втрат, незалежно від ходу подій та обставин, вона залишається у незмінному своєму стані: хоч би скільки нагромадилось того, що прийнято вважати благами, вона над усім височітиме; скільки б того не убуло, хай навіть усе б забрав випадок, — вона не зубожіє. Якщо б він народився у Парфії, то з дитинства б натягував лук, коли б у Германії, — то ще хлоп'ям потрясав би тонким списом у правиці, а коли б жив за наших пращурів, то вчився б верхової їзди та близького бою з ворогом. Такі заняття приписує і зобов'язує до них прийняте в того чи іншого народу виховання.

Про що ж повинен думати твій друг? А про те, що протистоїть будь-якій зброї, будь-якому ворогові, — про зневагу до смерті. Ну, а вона — тут ніхто не засумнівається — має в собі щось таке, що жахає нам душу, бо людині від природи притаманна любов до себе самої. Не було б ніякої потреби вигострювати свою мужність, готуватися до смерті, коли б до неї ми йшли самохіттю, як пориваємось, навіть не усвідомлюючи того, до самозбереження. Ніхто ж не підготовляє себе до того, щоб, не втрачаючи рівноваги духу, лежати на встеленому трояндовими пелюстками ліжку. Гартуються для того, щоб не зрадити вірності під муками, щоб у разі необхідності простояти на сторожі перед оборонним насипом, іноді й пораненим, всю ніч, не спираючись навіть на спис, бо досить відчути хоч якусь опору — тут же вповзає у вічі сон. Смерть не заподіює жодного лиха. Інакше б мусив бути хоч хто-небудь, хто б відчував те лихо. А коли так уже прагнеш продовжити свій вік, то подумай ось про що: ні одна з речей, що зникає з нашого зору, аби зануритись у лоно природи, звідкіля все випірнуло й куди ось-ось має пірнути знову, ні одна з тих речей не знищується — все лиш перестає існувати, але не гине. Смерть, якої так жахаємось, якої сахаємось, лише перериває життя, але не виринає його з коренем. І настане днина, що вихлюпне нас до сонячного світла, днина, від якої чимало б відмовилось, коли б разом із життям вона не приносила й забуття про життя минуле. Згодом я докладніше роз'ясню тобі, що все те, що начебто гине, насправді лише змінює форму. То хіба не повинен із спокійною душею відходити той, хто має повернутися? Приглянься до коловороту речей, які спішають до своїх витоків: побачиш, що в цьому світі ніщо не пропадає — все своєю чергою то вгору йде, то додолу. Минає літо, але наступний рік знову його приводить; відступає зима, але її повертають зимові місяці; ніч навалюється на сонце, але новий день миттю її розвіює.

Та й зірки в своєму обігу не сходять з уторованого шляху: одна частина небосхилу піднімається, друга — опускається, і так — безупинно. Врешті, кінчатиму. Одне лишень додам: ні немовлята, ні діти, ані ті, хто несповна розуму, не бояться смерті. Тож велика ганьба для тих, хто розумом не може спромогтись на ту безтурботність, до якої інших привела глупота.

Бувай здоров!

ЛИСТ XXXVII

Сенека вітає свого Луцілія!

Найбільша з твого боку запорука розсудливості — це те, що ти обіцяв бути доброчесною людиною. Ти вже зв'язаний присягою. Хіба жартома хтось міг би сказати, що тебе чекає приємна й легка служба. Не хочу тебе вводити в оману. У твоєму найпочеснішому зобов'язанні й у тому іншому — найганебнішому є однакові слова: "Хай мене палять, в'яжуть, убивають залізом"(1).

Від тих, хто наймає свої руки для арени, хто за їжу та пиття платить кров'ю, беруть зобов'язання, що все це зноситимуть навіть проти волі; від тебе ж вимагається зносити все це добровільно й охоче. їм дозволено опускати зброю, здаючись на ласку юрби(2). Тобі ж ані зброї опускати не можна, ні життя випрошувати. Мусиш умерти на ногах, непереможеним. Та чи багато скорис-таєш, вигравши якихось кілька днів або й років? Народжуємось без права на звільнення.— "Як же все-таки, — запитаєш, — позбутися тих пут?" — Необхідності не уникнеш — її можна лише подолати. "Сила шлях прокладає собі"(3). Цей шлях вкаже тобі філософія. До неї вдайся, якщо хочеш бути здоровим, безпечним, щасливим, а найголовніше — вільним. Жодним іншим способом цього тобі не домогтися. Глупота — річ гнітюча, мерзенна, гидка, рабська, що слугує багатьом найшаленішим пристрастям. А від них, тих жорстоких напасниць, котрі повелівають то по черзі, то всі нараз, вирятуює тебе мудрість; вона — єдина свобода. До неї провадить одна, до того ж пряма дорога; тут уже не зіб'єшся на манівці. Йди лишень упевненим кроком. Хочеш, щоб усе було підвладним тобі? Піддайся владі розуму! Багатьма покеруєш, якщо тобою керуватиме розум. Він навчить тебе, до чого і в який спосіб маєш братися. Вже не будеш наосліп хапатися то за цю, то за іншу справу. Знайди мені такого, хто, бажаючи чогось, знав би, відкіля в нього те бажання. Та й не диво: не з розмислом прийшов до нього, а ввігнався, так би мовити, з розгону. Доля не частіше натрапляє на нас, ніж ми — на неї. Ганебно, якщо ми не йдемо, а дозволяємо, щоб нас кудись несло, мов за течією, та ще й нарікаємо, ошелешені, закружлявши раптово у самому вирі справ: "Агій! А то як я тут опинився?.."

Бувай здоров!

ЛИСТ XXXVIII

Сенека вітає свого Луцілія!

Справедливо домагаєшся, щоб ми частіше обмінювалися листами. Важко переоцінити користь бесіди, яка ненадовго, мов скромна гостя, навідується до нашої душі. У розлогих, заздалегідь підготовлених виступах перед широким слухачем багато галасу, мало — щирості. Філософія — це добра порада, а хто дає пораду криком? Іноді,

щоправда, не варто нехтувати й тими прилюдними, так назву їх, промовами — коли треба підштовхнути того, хто сумнівається. Та коли йдеться не про те, щоб заохотити когось до науки, а щоб навчити його, то мусимо вдатися до скромніших слів. Адже вони й легше в душу проникають, і цупкіше її тримаються. Важливо не те, щоб тих слів було багато, а те, щоб вони були добірні. їх треба сіяти, як насіння(1): воно, хоч і дрібне, але, потрапивши на догідну землю, вбивається в силу, розростається, дивує нас пишністю, як раніше — дрібністю. Подібно й настанови: глянеш — начебто куці, а пущені в діло — ростуть. Хай це якесь одне скупе слово, але, сприйняте вдячною душею, воно міцніє, пнеться до сонця. Отож, повторюсь, настанови — як те насіння: хоча стислі, та спроможні на велике, тільки б, як я вже згадував, їх прийняла й пригорнула вдячна душа. Вона в свою чергу принесе плоди — поверне отримане сторицею.

Бувай здоров!

ЛИСТ XXXIX

Сенека вітає свого Луцілія!

Витяги, що їх хочеш мати, я, звісно, зроблю — стислі й старанно впорядковані. Гляди лишень, чи не кориснішою буде звичайна подача матеріалу, ніж те, що щіні прийнято називати "коротким викладом", а колись, як говорили по-латинському, йменували "підсумком"(1). Перше потрібніше тим, хто вчиться, друге — вже обізнаним: перше вчить, друге — нагадує.

Все ж я забезпечу тебе як одним, так і другим. Однак не вимагай, щоб я покликався то на того, то на іншого автора: поручителя веде той, хто сам невідомий. Напишу, що хочеш мати, лише на свій лад. А наразі у тебе під рукою чимало інших викладів, не знаю лишень, чи вони достатньо впорядковані. От заглянь у перелік філософів(2), і вже ця одна річ змусить тебе стрепенутися: побачиш, скільки-то їх натрудилося заради тебе. Самому захочеться бути одним із них. Справді-бо: значною перевагою великодушної людини є те, що вона поривається до всього чесного. Піднесена вдача не знайде втіхи у чомусь низькому й огидному: її захоплює величне, здатне окрилити. Глянь на полум'я: стрімко злітаючи вгору, воно не може ні прослатися, ні пригнутись, ані перепочити. У такому ж постійному русі й наш дух: що більше в ньому запалу, то жвавіший, завзятіший його стрімливий злет. Щасливий, хто скерує той порив на добро: він стане недосяжним для власної фортуни; він буде стриманий в успіхах, стійкий у невдачах, спокійний в оцінці того, що подивляє люд. Великим душею властиво зневажати велике й надавати перевагу поміркованості над будь-яким надміром, адже перше — корисне й життєдайне, друге — шкідливе в силу самого надміру. Озирнися: надміру обтяжений колос гнеться до землі, обліплене плодами галуззя — обламається, надмірна врожайність вадить визріванню. Те саме й з душами: непомірне щастя розчавлює їх, бо вони послуговуються ним не лише на шкоду іншим, але, ще більшою мірою, — на свою шкоду. Назви мені ворога, що виявив би до людини таку жорстокість, як до декого — його власні насолоди. І якщо тим ласолубцям вибачають їхню невгамованість, їхню божевільну хіть, то хіба через те, що вони самі страждають від того, що чинять. Та й по заслусі мучить їх той шал: жадання, хай лиш

переступлять межу, що її накреслила природа, йдуть у безконечність. Що природне, те в певних межах; що від метушні й хитливості,— безмежне. Мірою необхідності є користь, а в яку мірку вкладеш надмірне? Отож у насолоди, врешті, занурюються, без них уже годі обійтися, бо вони для ласолюбців уже стали звичкою, одне слово, надмір у них перетворюється у необхідність. Хто може бути нещаснішим од таких людей? Вони ж не втішаються насолодами — служать їм, а крім того,— верх усіх зол! — вони ще й люблять своє зло. Справді-бо вивершив своє нещастя той, кого гидке не тільки розважає — кому воно подобається. Жодними ліками вже не зарадиш там, де все, що досі було пороками, стало звичаями.

Бувай здоров!

ЛИСТ XL

Сенека вітає свого Луцілія!

Я вдячний тобі за те, що часто мені пишеш: дійсно, лише в такий спосіб можеш постати перед моїми очима. Тільки-но отримаю твого листа — відразу ми вкупі. Якщо милі нам зображення відсутніх друзів, бо нагадують про них, розвіують на якийсь час нашу тугу оманливою, пустою втіхою, то наскільки приємнішими є листи, що доносять до нас правдиві риси відсутнього друга, правдивий відбиток його душі! Адже все те, чим так насолоджуємося при зустрічі з другом, усе те, наче в чіткому відтискові, пізнаємо завдяки правці, що водила стилосом.

Ти згадуєш у листі, що слухав філософа Сера-піона(1), коли він туди причалив. "Він звик із таким поспіхом вивергати слова, що вони не пливуть, а штовхають одне одного, мов у тисняві,— їх надто багато як для одного голосу". Ось цього, власне, я не схвалюю. Мова у філософа, як і все його життя, повинна бути впорядкованою, а де вже говорити про якийсь порядок у тому, що стрімголов поспішає, поривається! Збудженою мовою, що сипле та сипле, мов той сніг, Гомер наділяє молодого промовця; зате з уст старця пливе мова м'яка, солодша од меду(2). Тим керуйся: оте поривне, що береги перехлюпує, мовлення більше годиться якомусь бродячому балакунові, аніж тому, хто говорить про щось важливе й поважне, тим паче — вчить. Наскільки в мові не люблю поспіху, настільки — й млявості, коли слова цідитимеш по краплині; хай не доводиться ні затикати вуха од натиску слів, ані напружувати слуху. Бо ж і та вбогість, безбарвність мови присипляє слухача: йому надокучає її повільний плин, що час від часу переривається. І все ж легше затримується в пам'яті те, чого вичікуєш, аніж те, що пролітає повз вуха. Врешті, кажемо, що вчитель передає вихованцям настанови, а хіба можна передати те, що тікає?.. А ще візьми до уваги, що мова, звернена на пошуки правди, повинна бути простою, без окрас. Інша річ — привселюдні виступи: тут не дослухаєшся правди. Промовець хоче сколихнути юрбу, з наскоку заповнити довірливих, от його слова й випорхують, пролітають, аби не було змоги замислитися над ними. То як, скажи, можна скерувати когось тим, що саме позбавлене керма? Хіба ж мова, покликана лікувати душу, не повинна в ту душу увійти? Ліки не допоможуть, якщо не затримаються в тілі.

До того ж у такій мові — одна лиш лунка порожнеча: більше дзвенить, ніж важить.

А потрібно пом'якшити твої страхи, вгамувати роздратування, розвіяти оману, загнuzдати марнотратство, приборкати жадобу. Що тут можна зарадити нашвидкуруч? Де такий лікар, що лікував би хворих мимохідь? Та що там говорити про допомогу — навіть задоволення жодного не дає те скупчення випадкових слів, що ринуть, наче водоспад! Як буває цілком достатньо один раз побачити те, що видавалось неможливим, так аж надто достатньо один раз послухати тих, хто так хвацько орудує словами. Чого тут повчитися? Що наслідувати? А що вже скажеш про душу того промовця, чиї слова у такому безладі, у такому непослуху? Глянь на того, хто збігає із схилу: він зупиниться не там, де намітить, — вага тіла, хоче він того чи ні, пориває його далі; так і поспішна мова: ні сама собою не володіє, ані не личить філософії, яка не кидається словами, а кладе їх, ступає розміреним кроком. — "Виходить, їй не можна інколи й голосу підвищити?" — Чому ж ні? Але хай не втрачає гідності, з якою несумісна та надмірна, поривна сила. Хай її сили будуть великими, але врівноваженими. Хай це буде джерело, що не пересихає, а не каламутний потік. Я ледве чи б дозволив ораторові на таке невтримне, вільне від будь-якого закону мовлення. Як устежити за ним судді, а буває ж він ще недосвідчений, необізнаний? Надто коли той оратор намагається блиснути своєю промовою, коли піддається невгамовному поривові. Та навіть тоді хай він говорить не швидше і слів нагромаджує не більше, ніж можуть витримати вуха.

Отже, правильно зробиш, якщо не вчащатимеш на виступи тих ораторів, яким важливо те, скільки вони говорять, а не те, як говорять, якщо сам при потребі волітимеш говорити, як Публій Вініцій(3). — "Як це?" — На питання, як промовляє Вініцій, Азеллій відповів: "Протяжно". А Гемін Варій мовив таке: "Не знаю, як ви можете називати його красномовним: він же трьох слів до купи не зв'яже". То чому б тобі не говорити, як Вініцій? Хай і тебе, як Вініція, що зважував кожне слово, мовби не говорив, а диктував, перерве якийсь недотепа: "Та говори ж, говори хоча б що-небудь!" Бо кожній людині, якщо вона при здоровому глузді, я порадив би триматись далеко від тих словесних перегонів, що їх полюбляв знаменитий у свій час промовець Квінт Гатерій(4): він ні разу не завагався, ні разу не перепочив; як почав, так і закінчив — на однім подиху. Та взагалі у кожного народу, гадаю, свої звичаї: дещо підходить йому більше, дещо — менше. У греків, скажімо, таку вільність сприйняли б легше, а ми навіть на письмі звикли розмежовувати слова. Та й сам Ціцерон, який так підігнав римське красномовство, ніколи не пускався навскач. У римлян мова більше озирається, зважає себе, дає іншим себе зважити. Фабіан, людина зразкова і своїм життям, і знанням, і — що кладу на третє місце — красномовством, говорив радше вільно, ніж поспішливо, можна сказати, з легкістю, а не з поспіхом.

Ось такий спосіб мовлення розумної людини я сприймаю; не вимагаю, одначе, якраз такого. Важливо, щоб оратор мовив, не запинаючись. І все ж волію, щоб він саме промовляв, а не проливав слова. Я тим більше хочу відстрашити тебе від тієї біди через те, що піддатись їй — значить утратити відчуття сорому, розучитися червоніти, врешті, й слухати себе самого. Той потік, за яким годі встежити, несе чимало такого,

що хотілося б вилучити. Але, кажу, поки сам себе поважаєш, поти й не зачепить тебе та біда. І ще одне: тут не обійтися без щоденних вправ — слід займатися спочатку речами, потім переходити до слів. Та хоч тобі й не бракуватиме тих слів, хоч вони напливатимуть без твоїх зусиль, їх усе ж треба погамовувати: мудрецеві личить не тільки скромна хода — у нього й мова повинна бути стисла, стримана. Підбиваючи всі підсумки, скажу: говори повільно!

Бувай здоров!

ЛИСТ XLI

Сенека вітає свого Луцілія!

Добре й рятівне для себе діло робиш, якщо й далі, як дізнаюся з твого листа, вперто йдеш до свого вдосконалення. Бо ж нерозумно вимолювати в когось те, що можеш отримати від себе самого. Не треба ні простягати до неба рук, ані благати храмового сторожа, аби допустив тебе ближче до зображення когось із безсмертних,— начебто краще вчує, коли шепнеш йому на вухо. Бог — побіч тебе, з тобою, в тобі! Так-так, Луцілію: десь у глибині нашого єства поселився священний дух — спостерігач усіх наших добрих та лихих учинків, наш сторож. Як ми ставимося до нього, так він — до нас. У кожній доброчесній людині селиться якийсь бог. Хіба ж могли б ми без його помочі піднятися над долею? Він дає нам високі, бездоганні поради. У кожній, повторюю, доброчесній людині

...селиться, хоч і невидимий, бог якийсь .

Якщо, бува, потрапивши у дрімучий ліс, де вікові дерева, сягнувши незвичайного зросту, поєднавшись в усю свою височінь рясним галуззям, заслонять тобі небо над головою, то ти, дивуючись тій могутності зеленого світу, тому глухому відлюддю, тій неосяжній густій тіні, повіриш у присутність божества. Якщо над глибокою печерою, що витворилась у виїденім камені, нависне скеля, якщо та печера, кажу, створена не працею рук, а з природних причин стала такою просторою, то твоя душа здригнеться у передчутті святощів. Схиляємо чоло перед витокami великих рік, будуємо вівтарі там, де з-під землі несподівано проривається потужний потік, ушановуємо гарячі джерела, вважаємо священними деякі озера, подивляючи або їхнє затінене плесо, або незмірну глибину. А якщо побачиш людину, яку не лякають небезпеки, не зворушують пристрасті, людину, щасливу в нещасті, спокійну серед негоди, того, хто дивиться на всіх інших людей мовби з висоти, а на богів — наче на рівних собі, то хіба не переймешся повагою до такого? Хіба не скажеш: "Тут є щось більше, щось вище, ніж можна б повірити, що воно такої ж природи, як і те злиденне тіло, його вмістилище. Сюди зійшла божественна сила"? І справді, хіба може таким піднесенням і водночас поміркованим духом, який лишає осторонь усе низьке, посміхається з наших страхів і з наших бажань, хіба може тим духом не керувати небесна могутність? Хіба може така висота встояти без підтримки божественної сили? Ні! Той піднесений дух більшою своєю часткою належить обширам, звідки він опустився. Як сонячні промені, хоч торкаються землі, все ж перебувають там, відкіля злітають, так само й дух, великий і святий, посланий сюди з тим, щоб ми ближче пізнали божественне, спілкується з нами,

але разом з тим не пориває із своїми небесними витоками: від них залежить, на них дивиться, до них звертається по снагу, а в нашому житті присутній як вища, краща сила.

То що ж таке той дух? Це те, що блищить лише своїм власним благом. Бо хіба є щось безглуздіше, ніж хвалити людину за те, що не належить їй? Чи є щось божевільніше, ніж подивляти в людині те, що тут таки може перейти до когось іншого? Хіба стане кращим кінь, коли надінеш на нього золоту вуздечку? Одна річ, коли на арену пускають лева з позолоченою гривною, втомленого приборкуванням і ладного стерпіти на собі будь-яку прикрасу, й цілком інша — дикий хижак, чий дух іще не зламаний. Такий, певна річ, і в наскоку нестримний, бо така вже в нього природа, й захоплює своєю окрасою — грізним виглядом, і взагалі набагато перевершує того млявого, хай навіть озолоченого. Кожен має хизуватися лише своїм. Хвалимо ж виноград, що обтяжує налитим гроном лозу й вона разом із підпорами гнеться до землі під вагою своїх же плодів. Чи хтось віддав би перевагу лозі, з якої звисають золоті ягоди, золоте листя? Власна вартість лози — в її плідності. Так і в людині слід хвалити лише те, що від самої людини. Має хтось прекрасну челядь, розкішний дім, щедро засіває? Має чималі прибутки? Що ж; але все це не в ньому, а довкола нього. Хвали в ньому те, чого не можна ні відібрати, ані дати, що притаманне самій людині. Питаєш, що це таке? Її дух, а в ньому — досконалий розум. Таж людина — розумна істота. Отже, найвище благо для неї — прислужитись тому, задля чого народжена. А чого ж вимагає від людини розум? Найлегшого: жити згідно зі своєю природою. Але цього нелегко домогтись через наш спільний безум: один одного штовхаємо до пороків. А як можна отямити тих, кого ніхто не стримує, а штовхає — ціла юрба?

Бувай здоров!

ЛИСТ XLII

Сенека вітає свого Луцілія!

То так уже той чоловік переконав тебе у своїй доброчесності? Доброчесним нашвидкуруч не станеш, та й не розпізнаєш його мимохідь. А знаєш, кого нині назву доброчесним? Людей, так би мовити, другої мітки(1). Воістину доброчесна людина народжується, можливо, як фенікс, один раз на п'ятсот років. У тому й дива нема, що велике з'являється на світ лиш час од часу. Посередність фортуна сіє щедро, з повної пригорщі, а виняткове вирізняється з-поміж загалу вже самою своєю винятковістю. А тому чоловікові, про якого пишеш, ой, як далеко ще до доброчесності! Втім, коли б він знав, що таке доброчесний чоловік, то не видавав би себе за такого, а можливо, й не сподівався б ним стати взагалі.— "Але ж він лихोї думки про лихих".— Як і самі лихі. Адже найбільша кара для вражених пороками людей — бути гидкими і для себе, і для близьких.— "Він ще й ненавидить тих, хто, діставшись раптом до високої влади, розгнуждано послуговується нею".— Те ж саме робив би й він, коли б міг. У багатьох людей пороки непомітні, бо не мають сил прорости, а дай змогу — розбувають не менше, ніж ті, що їм відкрило дорогу щастя. Одне слово, їм бракує засобів, аби блиснути всією своєю нікчемністю. Навіть найотруйнішу змію можеш безпечно взяти до рук, поки вона

задубіла від холоду: їй не бракує отрути — вона просто заціпеніла. Не один — аби лиш доля всміхнулася — зрівняється з останнім негідником і в жорстокості, і в честолюбності, і в марнотратності. Не один — бо в них нахил до лихого. Хочеш пересвідчитись? Дай таким людям робити те, що хочуть. Пам'ятаєш, ти казав колись, що подібна людина — у твоїх руках. Але я запевняв тебе, що маєш справу з тим легковажним, перебіжним, що тримаєш його не за лапу, а за перо. Чи я збрехав? У твоїй руці лишилася пір'їна; сам він — утік. Знаєш, яких коників він викидав тобі опісля, чого лиш не накликав на свою голову. Не бачив того, що, наражаючи на небезпеку інших, він і своєю головою важить. Не думав, наскільки обтяжливим, навіть якби не було зайвим, є все те, чого він домагається. Так ось: хоч би чого ми прагнули, до чого б ціною великих зусиль не тяглися, треба передусім дивитись, чи не є воно непотрібним або взагалі шкідливим. Дещо буває зайвим, дещо — не варте таких старань. Але ж ми далі свого носа не бачимо: вважаємо, начебто даром приходить те, що насправді дуже дорого нам обходиться. Нашу засліпленість видно хоча б із того, що купленим називаємо лишень те, що придбано за гроші, а за що розраховуємось собою, те для нас — дарове. Чого ми не захотіли б купити, якщо взамін довелося б віддати дім або гарний, врожайний наділ землі,— за те ми готові платити своїм спокоєм, своєю безпекою, своєю честю, своєю свободою, своїм дозвіллям. Людина нічого не цінує так низько, як себе саму! Тому-то, що б ми не намислювали, що б не робили, чинімо так, мовби прийшли до торговця якимсь товаром: поцікавмося заздальгідь, скільки коштує те, що ми хотіли б мати. Часто ціна дуже висока, а товар — одне лиш ніщо. Можу тобі вказати чимало такого, що ми придбали чи взяли в дарунок, позбувшись при тому своєї свободи. Ми належали б самим собі, якби ті речі не належали нам.

Гарненько міркуй над тим не тільки тоді, коли йдеться про набуток, але й про втрату. "Ось ця річ таки пропаде".— Але ж вона не весь час була твоєю. Так само легко обійдешся без неї тепер, як і колись обходився. Якщо ти довго володів тим, що втратив, то встиг ним насититися, а якщо недовго, то не встиг до нього звикнути. Менше матимеш грошей? Але й клопотів менше. Менший буде вплив у тебе? Менше й заздрості. Озирни все те, що доводить нас до божевілля, що втрачаємо із слізьми,— і зрозумієш: нас гнітить не сама втрата, а лиш думка про неї. Ніхто ж не відчуває втрати — думає про неї. Хто ж володіє собою, той нічого не втратив. Та чи багато людей можуть похвалитися тим, що вони володіють собою?

Бувай здоров!

ЛИСТ XLIII

Сенека вітає свого Луцілія!

Ти запитуєш, звідки я міг про це довідатися, хто розповів мені про твої задуми, адже ти й словом нікому про них не прохопився. Той розповів, хто знає про все найбільше: людський поголос. "Як це? — здивуєшся.— Чи належу до таких, за ким ходить поголос?" — Коли міряєш себе, не озирайся на ті місця, звідкіля ти вийшов,— подивися, де зараз живеш. Що височить над усім по сусідству, те й вважаємо великим. Величина ж не має якоїсь певної міри: щось є великим або малим лише завдяки

порівнянню. Корабель, скажімо, видаватиметься величезним на річці, крихітним — на морі. Кермо для одного судна буде надто великим, для іншого — надто малим. Хоч як применшуй себе у своїх очах, нині ти у провінції(1) — велика постать. Усяк там розпитує, вивідує, що поробляєш, як обідаєш, на чому спиш. Ось тобі ще один привід, аби в житті бути обачливим. Але щасливим уважай себе тоді, коли зможеш жити в усіх на видноті, коли стіни тебе захищатимуть, а не приховуватимуть. Та ми переважно такої думки, що стіни не для того, аби безпечніше жити, а для того, щоб непомітніше блудити. Скажу тобі одну річ, з якої можеш судити про наші звичаї: ледве чи знайдеш такого, хто б наважився жити при навстіж одчинених дверях. І не диво: дверників придумала наша соромливість, а не наша гордість. Живемо так, що зненацька побачити нас — значить застукати на гарячому. Та яка з того користь, що ховатимешся, уникаючи людського ока, людського вуха? Чисте сумління може скликати цілу юрбу, нечисте — навіть на самоті мучиться страхом та неспокоєм. Якщо чесні твої вчинки, то хай про них знає увесь світ; якщо ганебні, то яка з того втіха, що про них ніхто не знає? Ти знаєш!.. Нещаслива ж ти людина, раз не зважаєш на того свідка!

Бувай здоров!

ЛИСТ XLIV

Сенека вітає свого Луцілія!

Знову хочеш мене переконати у своїй безпорадності: недобре, мовляв, повелася з тобою спочатку природа, потім — фортуна. А тим часом ти міг би вихопитися з юрби і піднятися до найвищого, яке лиш досягне людині, щастя. Філософія, окрім іншого, має ще й ту перевагу, що не зазирає у родовід. Усі ж ми, якщо сягнути витоків, походимо від богів. Ти — римський вершник: до цього стану тебе впровадила твоя старанність. А скільки, далєбі, є таких, кому недоступні чотирнадцять рядів(1)! Не всі можуть бути допущені до сенату. Та навіть військовий табір доскіпливо підбирає витривалих для трудів та небезпек. Доброчесність — гостинна для всіх. Усі ми для неї достатньо знатного роду. Філософія нікого не відкидає й не вибирає — кожному світить. Сократ не був патрицієм. Клеант найнявся за водоноса — поливав чужий город. Платона філософія не прийняла благородним, а зробила таким. Чому ж тобі зневірятися, чому не мати надії дорівняти їм? Усі вони твої предки, якщо будеш гідний їх. А гідний будеш тоді, коли сам себе переконаєш, що ніхто не перевищує тебе знатністю роду. Всі ми в однаковій мірі знатні: походження кожного з нас — поза межами пам'яті. Сказав же Платон(2), що немає володаря, який не походив би з рабів, як і раба, який не походив би з володарів. Усе перемішалось у безконечнім чергуванні поколінь, усе перевернула доля догори дном. Запитаєш, хто благородний? Хто від природи схильний до чесноти. Ось єдине, що треба брати тут до уваги. Інакше, якщо заглиблюватись у давнину, то виявиться, що кожна людина — з тих часів, перед якими ще взагалі нічого не було. Від самого початку світу й до наших днів нас провадила низка то блискучих, то похмурих перемін. Обставлений закопченими зображеннями предків атрій(3) не додасть нам благородності. Ніхто не жив задля нашої слави; не наше й те, що було перед нами. Дух робить нас благородними. Лише він за будь-яких умов може піднятися над самою

фортуною. От уяви собі, що ти не римський вершник, а відпущений на волю раб. Навіть тоді, доклавши зусиль, ти зміг би стати єдиним вільним серед усіх вільнонароджених.— "У який спосіб?" — запитаєш мене.— Якщо про благо та про зло судитимеш не так, як судить про них люд. Потрібно дивитись не на те, звідки вони прийшли, а куди йдуть. Що робить життя щасливим, те і є справжнім благом. А справжнє благо не може перемінитись у зло. То в чому ж помиляються люди? Адже всі вони хочуть жити щасливо. Їхня помилка в тому, що засоби для досягнення щастя вони приймають за саме щастя. їм здається, що вони біжать за ним, а насправді — тікають од нього. Бо дійсно, що таке щастя як не тривка безтурботність, несхитна впевненість? Люди ж нагромаджують причини для тривоги і шляхом непевним, де стільки пасток, навіть не несуть — тягнуть на собі свій вантаж. От вони й віддаляються з кожним кроком від жаданої мети; що більше витрачають зусиль, то більше самі собі заважають і відкидають себе назад. Так само й з тими, хто опинився у лабіринті: сам поспіх заганяє їх у глухий кут.

Бувай здоров!

ЛИСТ XLV

Сенека вітає свого Луцілія!

Нарікаєш, що там бракує тобі книжок. Але ж річ не в тім, чи їх багато, лиш у тім, чи вони добрі. Читання, якщо воно продумане, дає користь, якщо безладне — лиш розважає. Хто хоче дійти до якогось наміченого місця, той повинен триматись однієї дороги, а не звертати то на ту, то на іншу: іти і блукати — не одне і те ж саме.— "Я волів би,— скажеш,— аби замість порад ти надіслав мені трохи книжок".— Що ж, я готовий вислати тобі, які лишень маю, вимету геть усі скрині. Та навіть сам, якби змога, подався б туди, сам попри старість накинув би собі ту подорож, якби не мав надії, що скоро тобі пощастить звільнитися від тієї служби. Не зупинили б мене ні Сцілла, ні Харібда, ані та лиховісна казкова протока: не те що на кораблі — плавом я подолав би її, тільки б обійняти тебе й на власні очі побачити, оцінити, наскільки ти зріс духом.

А щодо твого бажання отримати й мої книжки, то від того я не вважаю себе красномовнішим, так само, як не вважав би себе вродливішим, коли б ти захотів мати моє зображення. Те бажання, знаю, від твоєї прихильності до мене, а не від оцінки. Та якщо й від оцінки, то й вона підказана прихильністю. Але, хоч би якими були ті книжки, читай їх так, мовби я все ще шукаю правди, не знаходячи її, шукаю вперто й наполегливо. Я ж не визнаю над собою нічиєї влади(1), не прикриваюсь нічийим іменем, і хоча з великим довір'ям ставлюсь до суджень видатних людей, де в чому і на свої покладаюся. До того ж ті великі мужі залишили нам не лише відкриття, але й багато ще не знайденого. Можливо, їм і вдалося б знайти необхідне, якби не шукали зайвого. Скільки часу вони прогайнували на хитромудрі плетива слів, на такі ж химерні, підступними стежками спрямовані роздуми, що лиш вигострюють марний дотеп! Затягуємо вузли, надаємо словам подвійного значення, а тоді все це розплутуємо. Чи так уже в нас багато вільного часу? Вже ми навчилися жити, навчилися вмирати? Весь

наш хист, усю передбачливість мусимо спрямовувати на те, щоб уникнути обману на ділі, а не на словах. Навіщо мені ті тонкощі у розмежуванні подібних між собою висловів, якщо вони можуть стати пасткою хіба що для тих, хто пускається у заплутані роздуми? Речі вводять нас в оману — їх розрізняй! Зло приймаємо за благо. Вчора ми вимолювали для себе одне, нині — щось цілком інше. Бажання суперечать у нас бажанням, задуми — задумам. А як, скажімо, улесливість подібна до дружби! Вона не лише її наслідує, а й бере гору над нею, переганяє її. Саме їй охоче підставляємо вухо, саме її мова відразу сягає самого серця: що шкідливе в ній, те, власне, й солодке. Навчи мене, як розрізнити цю подібність. Під машкарою друга підходить до мене улесливий недруг. Під іменем чеснот нам у душу закрадаються пороки. Нерозважність ховається за йменням сміливості. Лінощі називаємо поміркованістю, боязкого — обережним. Ось у чому небезпечно помилятися! Ось на чому вибирай виразну мітку! Ну, а коли запитаєш когось, "чи є в нього роги"(2), то він не буде аж такий наївний, щоб тут же обмацувати своє чоло, не буде настільки дурним чи недоумкуватим, аби не доглупався, що ти лише найтоншими словесними хитрощами зробив його рогатим. Усе це хоч обман, та нешкідливий. Як ото чашки та камінці у руках шукарів: тут сам обман служить розвагою; а поясни мені, як це робиться,— і прощай задоволення. Те ж саме й щодо тих словесних пасток (як ще по-іншому назву софізми?): тим, хто не знає, вони не шкодять, а тих, хто знає, не розважають. А якщо таки конче хочеш копирсатись у двозначності слів, то повчи нас, що щасливий не той, кого весь люд має за щасливця, до кого спливаються великі гроші, а лиш той, хто все своє добро має в самому собі, хто вирізняється стійким, піднесеним духом, хто кидає під ноги все, чим захоплюються інші, хто ні з ким не хотів би поміняти місцями, хто цінить у людині лише те, що робить її людиною, хто, обравши, за наставницю природу, пристосувався до її законів, живе за її приписами, той, у кого жодна сила не відбере його блага, хто навіть зло перетворить у благо, хто твердий у своїх судженнях, непохитний, безстрашний, кого якась стороння сила може потрясти, але жодна не здатна стурбувати, кого фортуна, замахнувшись найразючішою своєю зброєю, не годна поранити, хіба що дряпне, але й то рідко: всі інші її списи, якими вона кладе людський рід, відскакують од нього, наче той град, що, вдаривши по кривлі, не завдає ніякої шкоди мешканцям, лише вигримує по ній, а потім тане.

А чому ти затримуєш мене на тому, що сам же називаєш "брехливим" і про що складено стільки книжок? Усе життя бреше мені. От і злови його на тій брехні й наверни, раз такий гострий на думку, до правди(3). Адже воно вважає необхідним навіть те, що чи не на більшу половину — зайве. Але й те, що не є зайвим, здебільшого не може спричинитись ні до нашого щастя, ані до блаженства. Бо що необхідне, те не конче мусить бути благом: ми ж насміялися б над самим цим поняттям, коли б назвали благом, скажімо, шматок хліба, миску крупника чи там ще щось, без чого не прожити. Що благо, те завжди необхідне, а що необхідне, те не завжди благо, оскільки необхідними бувають цілком нікчемні речі. Хто аж так не визнається на цінності блага, щоб рівняв його до речей щоденної потреби? То хіба не варто зосередитись на одному:

показати всім, скільки часу йде на придбання зайвого, скільки людей, поки здобувають засоби для життя, втрачають за тими клопотами саме життя? Приглянься до кожного зокрема, подумай про всіх: нема такої людини, щоб її життя не зазірало у завтрашній день.— "А що в тім поганого?" — запитаєш.— Гіршого й не буває! Таж усі ті люди не живуть, а лише збираються жити: все відкладають на завтра. Скільки б ми не докладали зусиль, життя все одно пробігає скоріше, а ще коли зволікатимемо, то воно так і промчить повз нас, мовби й зовсім не було нашим; в останній наш день закінчується, а пропадає — щодня. Але, щоб не виходити за межі листа, який повинен вміщатися у лівій руці читача, на другий раз відкладу свою суперечку з діалектиками, що надто скрупульозно займаються чимось одним, занедбуючи інше, важливіше.

Бувай здоров!

ЛИСТ XLVI

Сенека вітає свого Луцілія!

Обіцяну твою книжку я отримав і, збираючись прочитати її на дозвіллі, розгорнув, аби лише спробувати смак. Та вона заманила мене йти далі. Скільки в ній красномовності, зрозумієш ось із чого: видалась мені короткою, хоча з першого погляду можна припустити, що це твір Тіта Лівія чи Епікура, але ніяк не мій і не твій. Такою насолодою мене привабила й затримала коло себе, що я прочитав її без жодної загайки. Кликало мене сонце, нагадував про себе голод, погрожувала дощова хмара, але я дочитав її — мов до дна вихилив усю. І звідав не лише приємність, але й сповнився радістю. Скільки тут хисту, скільки запалу! Сказав би я також, які тут пориви, якби мова то влягалась, то знову, зметнувшись, набирала висоти. Ні, то не порив, а мірний лет, мужній, врочистий плин думки, а попри те час од часу зустрічається тут щось дуже лагідне, солодке.

Ти справді, Луцілію, величний, піднесений духом. Хочу, щоб ти й далі був таким же, щоб ішов тією ж стежкою. Має свою вагу й те, про що пишеш. Тому-то варто вибирати вдячний, плідний предмет, що не тільки б заповонив твій хист — щоб і збуджував його. Втім, про книжку напишу тобі докладніше, коли ще раз візьму її до рук. Наразі про неї можу судити в такій мірі, мовби не прочитав її, а лиш прослухав. Дозволь мені пильніше приглянутись до неї. Тобі нічого боятися: почувеш правду. Ти щаслива людина: не маєш чогось такого, через що хтось був би зацікавлений брехати тобі з такої далини, хіба що, коли й причини нема, брешемо вже за звичкою.

Бувай здоров!

ЛИСТ XLVII

Сенека вітає свого Луцілія!

Мені приємно чути від тих, хто побував у тебе, що ти приязно ставишся до своїх рабів. Так і личить людині такої розсудливості, такої освіти, як у тебе.— "Вони раби".— Але ж — люди.— "Вони раби".— Але ж під твоєю кривлею живуть.— "Вони раби".— Але — й покірні твої друзі.— "Вони раби".— Але — й товариші по рабству, якщо зважиш на те, що над ними й над тобою — однакова влада фортуни.

Мені смішно з тих, хто вважає для себе ганьбою сісти до обіду разом із своїм рабом,

та ще й тому, що за найбундючнішим звичаєм довкола господаря, який обідає, повинна стояти ціла юрба рабів. А він, той господар, їсть більше, ніж може в собі вмістити; з непомірною захланністю напихає роздуте черево, що вже й відвикло від своїх обов'язків: з трудом поглинає наїдки, але ще з більшим трудом звільнюється від них. А тим часом нещасливим рабам не можна розкрити рота, аби хоч слово мовити. Різка вгамовує навіть найтихіший шепіт. Варто комусь мимоволі кашлянути, чихнути чи гикнути — не омине і його свистяча лозина. Гірко розплачується кожен, хто хоч чимось порушить тишу. Так вони й вистоюють цілими ночами — голодні, німі, непорушні. Тому-то й говорять поза очі про господаря ті, кому не дозволено говорити в присутності господаря. Зате інші, кому не лише при господареві, але й з ним самим можна було побалакати, кому не зашивали рота, — ті готові були підставити замість нього шию під меч, готові, одвертаючи від господаря небезпеку, своєю головою важити. За столом вони говорили, на дибі — мовчали.

А ще полюбляємо прислів'я, породжене тією ж нашою пихою: "Скільки рабів — стільки й ворогів". Ми ж не придбали їх ворогами — зробили такими. Не говоритиму про все інше, справді нелюдське: поводимося з ними не як з людьми — гірше, ніж із худобою. Поки, готові до обіду, вмощуємось на своїх ложах(1), один із рабів раз по раз, тільки-но сплюне хтось, витирає дочиста долівку, другий, не розгинаючи спини, визбирує недоїдки, що ними смітять довкола себе сп'янілі гості, третій вправним рухом руки ділить на кусні рідкісну птицю: ніж так і витанцює — від грудинки й до куприка. Нещасний, хто живе лиш задля того, аби майстерно розчленовувати відгодовану птицю, але той, хто вчить того ремесла заради своєї приємності, нещасніший від того, хто з примусу тим ремеслом оволодіває. А виночерпій? Одягнений по-жіночому, він усе воює із своїм віком: ніяк не може вихопитись із хлоп'ячості — силою його туди втискують. Глянеш — уже й воякою бути міг би, та ба!.. Безволосий і гладкий (постирано, повисмикувано весь заріст), не спить він цілими ночами — ділить їх між пияцтвом та хітливістю свого господаря: у спальні — чоловік, за обідом — хлопчина. А ще одному — теж не позаздриш! — довірено нагляд за гостями. От він і стовбичить, і приглядається, хто з-між гостей чи то лестощами, чи запопадливістю до їжі або до балаканини заслуговує на завтрашнє запрошення. Додай ще тих, хто дбає про їство й питво, хто тонко розуміється на смаках господаря: знає, яка страва заохотить його своїм запахом, яка — самим виглядом, яка новизною може звільнити його від нудоти, на що дивитися не може, переситившись, а до чого, навпаки, тягне його в той чи інший день. Так от із ними, кажу, він нізащо б не погодився обідати, вважав би приниженням своєї гідності приступити з рабом до спільного столу. Але — дяка богам! — скількох із тих же рабів він сам має тепер за господарів! Я бачив, як перед порогом Калліста(2) переминався з ноги на ногу його колишній господар; інші входили, а він, хто виставив колись оголошення на продаж Калліста, хто зараховував його майже до непотребу, так і гибів перед порогом — його не пустили досередини. Гарно віддячив той раб, що раніше був кинутий у перший десяток(3), на якому окличник лиш випробовує свій голос, гарно віддячив своєму господарю: сам у свою чергу відкинув його, не визнав

гідним увійти в дім! Господар продав Калліста, але як багато продав господареві Калліст!

А ще ось над чим подумай: хіба той раб, якого називаєш своїм, не зроджений від того ж насіння, не втішається тим же небом, не дихає тим же повітрям, що й ти, чи, врешті, не живе і не вмирає так, як ти? У такій же мірі ти міг би побачити його вільнонародженим, як він тебе — рабом. Скільки-то гордих ясністю свого роду римлян, що сподівалися через військову службу сягнути сенаторського стану, попало в неласку фортуни після того, як зазнав поразки Вар(4)! Одних вона зробила пастухами, інших — сторожами хатин. От і зневажай людину, що опинилась у тому становищі, в якому, поки зневажатимеш її, можеш сам опинитися! Не хочу вдаватися в обговорення того неосяжного питання — про наше поводження з рабами, до яких ми такі вже зарозумілі, такі жорстокі, такі напасливі. Щоб бути стислим, скажу: поведься з нижчим від тебе так, як хотів би ти, щоб поведився з тобою вищий від тебе. Кожен раз, як лиш подумаєш, яка в тебе влада над твоїм рабом, подумай і про те, яка влада у твого господаря над тобою.— "Але ж наді мною немає господаря!" — Бо ти ще молодий. Далі, можливо, матимеш. Хіба не знаєш, у якому віці потрапила в неволю Гекуба(5), в якому — Крез чи мати Дарія, чи Платон, чи Діоген? Тож поведься із своїм рабом лагідно, навіть по-товариському. Не відмовляйся повести з ним бесіду, вислухати його пораду, сісти з ним до обіду. Ось тут і зніме галас цілий загін розбещених вередунів: чи може, мовляв, бути щось принизливіше, щось ганебніше? Але я їх застукаю на гарячому — як цілуватимуть руку чужим рабам. Чи не бачите, врешті, як наші предки намагались оберегти господарів од ненависті, рабів — од приниження? Господаря називали "батьком сімейства", а рабів, що й досі збереглося у мімах,— челяддю. Власне вони визначили святковий день, і визначили його не з тим, щоб господарі обідали з рабами лише в той єдиний день, а щоб таки неодмінно обідали саме в той день. Окрім того, виявляли рабам різні почесті, дозволяли їм висловлюватися щодо тієї чи іншої справи, вважали свій дім невеличкою республікою.— "Виходить, усіх рабів маю допустити до свого столу?" — Ні, як і не всіх вільних людей. Ти помиляєшся, якщо вважаєш, що я прожену деяких лишень через їхні брудні заняття: того, скажімо, як погонича мулів, іншого — як волопаса. Ні, я оцінюватиму не заняття, а звичаї. Адже звичаї кожен сам собі визначає, заняття — накидає випадок. Дехто хай обідає з тобою, бо гідний того, дехто — аби був гідний. Що в кому є від спілкування з рабами, те згладиться від спілкування з почесними людьми. Не шукай, мій Луцілію, друзів лише на форумі та в курії(6); приглянешся — то й під своєю кривлею їх найдеш. Часто гарний камінь марнується, бо не потрапляє на око різьбяр. Візьми сам його до рук, випробуй його в роботі. Нерозумний, хто, купуючи коня, оглядає не його самого, а попону чи гнuzдечку. Але стократ нерозумніший, хто оцінює людину або з її одягу, або — що теж прикриває нас, мов одяг,— з її положення.— "Він раб!" — Але, можливо, вільний духом.— "Він раб!" — Але чим йому це шкодить? Покажи мені, до речі, хто не раб, не слуга. Один слугує хіті, другий — жадобі, третій — марнославству, а вже всі — надії, всі — страхів. Назву консуляра(7), що служить підтоптаній жіночці, багача,— що стелеться перед

служницею; вкажу найзнатнішого роду юнаків, що під п'ятою у пантомімів. Нема ганебнішого рабства, ніж рабство добровільне. Тож хай тебе не залякують оті гидливі чепуруни. Чому б тобі не всміхатися до своїх рабів, чому б не розпоряджатися ними без пихи? Хай радше тебе шанують, ніж бояться. Тут можуть мені закинути, що я спонукаю рабів надіти шапку — знак вільності, а господарів позбавляю їхньої гідності, коли вважаю за краще, щоб раби шанували їх, ніж боялися. "Отак і каже: хай раби шанують нас, мовби вони були клієнтами або вітальниками?" — Хто так дорікне мені, той, видно, забуває, що господарям не може бути замало того, що достатньо богам,— шани й любові. А от любов і страх — речі несумісні. Тож я певен, що ти чиниш якнайрозумніше, коли не хочеш, щоб раби тебе боялися, а тому послуговуєшся не різкою, а словом: лише до безсловесної худоби, аби спонукати її, застосовують батога. Не все, що вражає нас, шкодить нам. Але розбещеність схиляє до гніву: тільки-но щось діється всупереч нашому бажанню, ми тут же скаженіємо. Переймаємо звички володарів. Бо й вони, забуваючи про свою могутність та про безсилля тих, над ким їхня влада, так іноді розпалюються, мовби їх хтось покривдив, хоч для будь-якої кривди вони недосяжні завдяки величі свого жеребу. Вони це добре знають, от і шукають нагоди вчинити якесь зло: прагнуть кривди, щоб одплатити за неї кривдою.

Більше тебе не затримуватиму, бо ти не потребуєш повчань. Добрі звичаї, між іншим, мають ще й ту перевагу, що вони самі собі подобаються, залишаються незмінними. Зате злоба — хистка, часто змінюється, але на щось краще — ніколи.

Бувай здоров!

ЛИСТ XLVIII

Сенека вітає свого Луцілія!

На твого листа, що ти надіслав мені з дороги, довгого, як сама дорога, відгукнуся перегодом. Мушу побути наодинці з собою і добре поміркувати над тим, що б тобі тут порадити. Бо й сам ти, перше ніж звернутися до мене за порадою, довго думав, чи взагалі варто радитися. То мені треба й поготів: чи ж не більше часу йде на те, аби вирішити якесь питання, аніж на те, щоб лишень поставити його? А ще коли одного цікавить одне, другого — щось цілком інше. Знову я заговорив як епікуреєць? Але ж мене цікавить те ж саме, що й тебе: я не був би твоїм другом, якби все, що стосується тебе, у такій же мірі й мене не стосувалося. Дружба робить спільними всі наші справи. Нема у нас ні щастя окремого, свого, ані горя: живемо, кажу, спільно. Та й не може бути щасливим той, хто лиш на себе задивлений, хто геть усе звертає на свою користь: мусиш для іншого жити, якщо хочеш жити для себе. Цей старанно й святобливо підтримуваний союз, який єднає людей з людьми, який засвідчує, що є якесь спільне для всього людського роду право, цей союз якнайбільше сприяє плеканню власне того, про який мовиться, душевного союзу дружби. Все ділитиме із своїм другом той, хто багато дечого ділить із будь-якою людиною.

Так ось, найкращий з-між людей, Луцілію, я волів би, щоб ті мастаки до словесних тонкощів пояснили мені радше те, які в мене обов'язки щодо друзів, які — щодо всіх людей, аніж те, скільки є способів для окреслення слова "друг" та скільки значень має

слово "людина". Мудрість і глупота, як бачиш, розходяться. До кого приєднаюся? Куди велиш мені податися? Той твердить, що будь-яка людина — друг; для цього ж друг — не будь-яка людина. Той хоче придбати друга для себе; цей — себе віддає другові. А ти ж мені членуєш слова, роз'єднуєш склади. Начебто для того, аби собі самому з'ясувати, чого слід уникати, а чого домагатись, я мусив би придумувати найхитромудріші питання і шляхом оманливого висновку протягати створену на правдивій засаді брехню. Аж сором бере: таж ми не діти, а робимо собі жарти з такої поважної справи!

"Миш — це склад; миш гризе сир, отже, й склад гризе сир". От, припустімо, я не можу впоратись із тією головоломкою. То що? Від того мені грозить якась небезпека, якась шкода? Виходить, маю боятись, аби в мишоловку бува, не потрапив склад або, коли часом загавлюся, аби якась із моїх книжок не з'їла мені сиру? А втім, можна ще й так, дотепніше: "Миш — склад; склад не гризе сиру, отже, й миш не гризе сиру". Чи то не дитячі забави? І через те насуплюємо брови? Через те відрощуємо бороду(1)? Такою от наукою, бліді й нахмурені, напихаємо інших?..

Хочеш знати, що обіцяє філософія людському роду? Пораду! Одного вабить смерть, іншому допікає вбогість, ще когось мучить або чуже, або й своє багатство. Той жахається лихої долі, цей прагне позбутися власного щастя. Того не полюбляють люди, цього — боги. До чого всі ті теревені? Тут недоречні жарти: тебе покликали до нещасних. Ти ж пообіцяв подати руку тим, хто тоне, хто потрапив у полон, кого звела недуга, згнітила нужда, над чиєю шиєю нависнула сокира! Чому ж одвертаєшся від них? Ти жартуєш, їм — страшно. "Допоможи!" — відгукнуться на кожне твоє слово стражденні. Звідусіль простягають до тебе руки, благають допомоги — всі ті, хто занепав своє життя, хто ось-ось його занепасть; ти для них — надія, підмога. Благають, щоб ти вихопив їх із того бурхливого виру, щоб заблиснув їм, розкиданим та заблуканим, рятівною ясністю правди. Поясни їм, що природа визначила для них за необхідне, а що" — за надмірне; які легкі нам накреслила закони, яким приємним, яким вільним є життя для тих, хто тих законів тримається, і як гірко, як обтяжливо живеться тим, хто більше довіряє людській думці, ніж природі. Можливо, я й повірив би, що ті словесні забави мають силу зарадити всіляким бідам, якби ти спочатку роз'яснив, яку їхню частку вони спроможні усунути. Що, приміром, із тих забав може звільнити нас од пристрастей або принаймні владити їх?

Та коли б вони просто не допомагали! Вони шкодять! Якщо хочеш, я доведу тобі з цілковитою очевидністю, що навіть непересічний хист, хай лише вдасться до тих тонкощів, незабаром занидіє, змаліє. Соромно й казати, яку зброю подали б вони тим, хто намірився ставити чоло фортуні, яким обладунком прикрасили б їх! Хіба то напромак до найвищого блага? Через оті словесні манівці, через ті викрути, ганебні й принизливі навіть для тих, хто сидить біля таблиці для оголошень(2)?.. От ви каверзними питаннями навмисне вводите в оману співбесідника. То хіба це не те саме, що й хитро спростовувати позов, начебто він недійсний? Але як претор відновлює права позивача, так філософія вступається за тих, кому ви забиваєте памороки словоблуддям. Що ж ви відступаєте від таких славних обіцянок — зробите, мовляв, так, що зблиск

меча не більше вражатиме мої очі, ніж полиск золота, що з нечуваною стійкістю нехтуватиму всім тим, чого інші чи то прагнуть, чи то жахаються; що ж повертаєтесь до початків, яких у школі навчають граматики? Що скажете? "Так піднімаються до зірок"(3)? Ні, філософія обіцяла зробити мене рівним богові. Ось що мене привабило. Заради того й прийшов я до тебе. Дотримай же слова!

Тому-то, мій Луцілію, далеко обходь усі ті викрути й філософські пастки! Відвертість і простота — ось що личить доброті. Навіть коли б у нас попереду був надмір часу, слід було б витратити його ощадливо, щоб вистачило на щось необхідне. А при такій короткочасності життя — яке ж то безглуздя забивати собі голову всілякою зайвиною!

Бувай здоров!

ЛИСТ XLIX

Сенека вітає свого Луцілія!

Хіба що байдужа й лінива людина згадуватиме, мій Луцілію, друга лише тоді, коли думку про нього навів якась місцевість. І все ж саме те чи інше знайоме місце викликає іноді наче глибоко заховану в душі тугу; не скажу, що повертає вже погаслий спогад, а лише пробуджує приспаний. Так, спричинений втратою біль, хоч і пом'якшений перебігом часу, знову ятриться, досить лиш глянути на раба, що був близьким для померлого, на одяг, на житло. І ось Кампанія, але найбільше Неаполь, а ще краєвиди твоїх Помпеїв(1) — аж не віриться! — наскільки свіжою зробили мою тугу за тобою! Ти — весь перед моїми очима, надто, коли прощаємося. Бачу тихі сльози, що вперто наворачуються тобі на очі, помічаю твій біль, що проривається, хоч як його стримуєш, назовні. Здається, я щойно тебе втратив!..

А врешті, коли вдатись у спогади, хіба є щось таке, що б не відбувалося "щойно"? Щойно ж я сидів хлопчиком у філософа Сотіона, щойно почав вести судові справи, щойно втратив до того заняття охоту, врешті — й силу. Незмірна швидкоплинність часу! І ця швидкоплинність найочевиднішою стає тоді, коли озирнутися: за-дивлених у теперішнє вона вводить в оману — настільки неквапливим є перехід(2) тієї стрімкої втечі часу.— "Що за диво?" — запитаєш.— Так ось: скільки б часу не проминуло — весь він в одному й тому ж місці. Охопиш зором усього його водночас, бо й лежить він увесь разом. Усе падає в одну й ту ж саму глибину. Зрештою, чи можуть бути тривалими частки того, що у своїй цілості таке коротке? Наше життя — лише цятка, навіть менше, ніж цятка. Але природа зробила так, що й ця наймізерніша малість видається чимось протяжним: одна її крихта — немовлячий вік, друга — дитячий, третя — зрілість, потім — мовби схил од зрілості до старості, врешті — сама старість. Скільки кроків у такій неспостережно малій вузині!.. Щойно ж я відправляв тебе. Але те "щойно" — чималий відтинок нашого життя, що й саме колись — подумаймо над тим! — спливе все до останку. Колись час не видавався мені таким швидкоплинним, нині ж його перебіг постав переді мною в усій його неймовірній стрімливості. Чи тому, що відчуваю близькість межі, чи тому, що приглядаюся до втраченого, зважую його(3).

Коли так от роздумую, то все більше дратують мене ті, що й з тієї крихти виділеного нам часу, якого й найощадливішій людині, хоч би як берегла його, забракне

навіть для необхідних справ, з тієї незмірної малості більшу частину витрачають на непотрібне, зайве. Ціцерон запевняє, що хоч би подарували йому ще одне життя, то він і тоді не мав би часу читати ліриків(4). Я сказав би — й діалектиків(5): ті ще безглуздіші. Бо коли лірики відверті у своїх пустошах, то ці вдають, начебто заклопотані чимсь поважним. Ні, я не кажу, щоб ти цілком не зважав на них,— кинь оком і на те мистецтво, але збоку, так би мовити, з порога привітай їх, аби не втягли тебе в бесіду й ти не подумав, що вони дійсно володіють таємницею якогось надзвичайного блага. То чому б'єшся, сушиш собі голову над питанням, якщо розумніше просто відкинути його, ніж розв'язувати? Лише той, хто перебирається собі з місця на місце без поспіху, безпечно, лише той може визбирувати й пакувати всіляку зайвину. Коли ж ворог наступає на п'яти, коли сурма протрубила воякам до негайного походу, то тут уже не до дрібниць: необхідність вибиває з рук те, що нагромаджено на дозвіллі. У мене не так багато часу, щоб я розтринькував його на вишукування двозначних слів, щоб вигострював на них свою дотепність.

Глянь, скільки люду оплилось, які вежі могутні замкнули

Наглухо брами свої, як там гострять залізо убивче...(6)

З великою мужністю я повинен дослухатися до звідусіль чутного гримотіння війни. Божевільним, та й справедливо, назвали б мене всі, якби я — у той час, коли і старці, й жінки зносять каміння для укріплення стін, коли озброєна молодь за брамами чекає або вимагає наказу, щоб кинутись у бій, коли при самих брамах виблискує ворожа зброя і здригається земля від потужного підкопу,— якби я сидів собі, склавши руки, й ставив, скажімо, такі-от питаннячка: "Те, чого ти не втратив, ти маєш; ти не втратив рогів: отже, ти маєш роги"; чи ще щось за таким же зразком, що є витвором витонченого безглуздя. Отож по праву можеш і мене вважати божевільним, якщо тратитиму зусилля на подібні речі. Хіба ж я не в облозі? Лишень небезпека грозить мені не ззовні, й од ворога мене не захищає стіна: смертельне — поряд, зі мною. Не маю, ще раз кажу, часу для тих марниць: величезна робота на моїх руках. Чим я зайнятий? Смерть переслідує мене, життя — тікає: навчи мене, як тут бути. Зроби так, щоб я не тікав од смерті, а життя щоб не тікало мені з-під рук. Додай сміливості змагатися з труднощами, рівноваги духу — сприймати неминуче. Розсунь вузини мого часу. Повчи мене, що щастя — не у тривалості життя, а в тому, як ним розпорядишся: може трапитися (здебільшого й трапляється так), що той, хто прожив довго, насправді мало прожив. Шепни мені перед сном: "Можеш не прокинутися". А коли прокинувся: "Можеш уже не прилягти до сну". Скажи, коли виходитиму за поріг: "Можеш не повернутися". А коли повернуся: "Можеш уже не ступити за поріг". Ти помиляєшся, вважаючи, що лише для мореплавця між життям і смертю — хистка межа: вона скрізь однаково тендітна. Не всюди смерть така очевидна, але всюди — така ж близька. Розвій мряку — і легше передаси мені те, до чого я приготовлений. Природа зробила нас сприйнятливими до науки й наділила розумом, хоча й недосконалим, але таким, що може вдосконалюватися. Поміркуй разом зі мною про справедливість та благочестя, про поміркованість, про соромливість — ту, що стримує нас від посягання на чуже тіло,

як і ту, другу, що спонукає дбати про своє. Не водитимеш мене манівцями — скоріше сягну своєї мети. Якщо, за словами знаменитого трагіка, "мова правди проста"(7), то не гоже її заплутувати. Справді-бо, ніщо аж так не вадило б людині високих поривів, як оті підступні хитрощі.

Бувай здоров!

ЛИСТ I

Сенека вітає свого Луцілія!

Твого листа я отримав через багато місяців після того, як ти його відіслав, тому вважав зайвим питати того чоловіка, що вручав мені листа, що поробляєш: надто пам'ятливим йому б довелось бути, аби тримати все в голові. Але, сподіваюся, ти живеш так, що я знатиму, що робиш, хоч би де ти був. Бо чим іншим ти зайнятий, як не тим, що повсякденно йдеш до свого вдосконалення, залишаєш якийсь манівець, починаєш розуміти, що всі ті пороки, які ти звалював на обставини, походять, власне, від тебе? Дійсно, не одне ми звикли приписувати чи то якійсь місцевості, чи то часові. А вони, ті пороки, тінню йдуть за нами, хоч би куди ми подалися. Ти знаєш належну моїй дружині недоумкувату Гарпасту, що залишилась хіба що спадковою завадою при нашому домі. Сам я не зношу подібних дивоглядів, а коли й з'явиться охота посміятись над чиеюсь глупотою, то не вдаюся до далеких пошуків: над собою сміюся. Так ось оповім тобі щось, хоч неймовірно, але правдиве. Та Гарпаста якось несподівано втратила зір. І що б ти подумав? Вона й не знає, що осліпла. Геть уже замучила поводиря-раба: виведи, мене, мовляв, з тієї темряви — їй здається, що приміщення надто темне. Сміємося над нею, а з нами — ти повинен це знати — таке трапляється повсякчас. Ніхто ж не визнає себе скнарою, ніхто не бачить у собі грошолюба. Щодо темних, то вони хоча б шукають поводиря, а ми блукаємо без нього й кажемо: "Я не марнославний: у Римі просто годі жити по-іншому!" Або: "Я не марнотратник, то ж саме місто вимагає великих витрат!" А ще: "Так, я схильний до гніву, я ще не обрав якогось певного способу життя, але ж то не моя вина: молодість призводить до того!"

То що ж самі з себе робимо дурнів? Наша біда — не поза нами, а в нас самих, у самому нутрі загніздилася. І нам через те дуже важко повернутися до здоров'я, що взагалі не здогадуємося про свою хворобу. Навіть коли б узялися за лікування, скільки-то часу мусило б піти, аби подолати стільки й таких важких хвороб! Але ж ми й не шукаємо лікаря, хоч він мав би менше клопотів, якби наша болячка не була запущена. У кого душа ніжна, ще не огрубіла з часом, той легко б ішов за тим, хто вказує прямий шлях. Важко повернути до природи того, хто відступив од неї. Соромимось навчатися здорового глузду. Та якщо шукати вчителя тієї науки — це ганьба для нас, то, далєбі, шкода й сподіватися, що таке благо спливе на нас випадково. Мусимо працювати. Але тут, правду кажучи, не треба вже аж так багато поту, лише б, як я щойно зазначив, ми почали ліпити(1) й підправляти свою душу ще перед тим, ніж її пороки візьмуться твердістю. Але й тоді не втрачаймо надії. Хіба є щось таке, що може встояти перед напруженим, пильним старанням? Навіть покривленим дубовим стовбурам можна повернути прямоту. Тепло випрямляє покручену колоду; хоч би якою була вона від

природи, з неї роблять таку, якої вимагає вжиток. Наскільки ж легше надавати ті чи інші обриси нашому гнучкому духові, слухнянішому, ніж будь-яка рідина! Що таке, врешті, дух, як не своєрідний подув? А він, це ж очевидно, настільки податливіший від будь-якої речовини, наскільки тонший від неї.

Але не зневірюйся, мій Луцілію, у нашому рятунку лише через те, що зло вже заповонило нас, що ми — під його владою. Здоровий глузд завжди приходить на зміну безглузду. Ніхто з нас не був вільним одразу. Вчитися чесності — значить відучуватися від пороків. А з більшим завзяттям ми повинні братися до свого вдосконалення ще й через те, що мудрість, тільки-но її набудемо, стає нашим постійним надбанням: чесноти можна навчитися, відучитися від неї — не можна. Те, що їй суперечить — різні пороки,— погано вкорінюється в чужий ґрунт, тож усе це можна виривати(2), проганяти; міцно тримається лише те, що на своєму місці. Чеснота — у злагоді з природою; пороки — чужі їй, ворожі. Та хоча чеснота, раз ми вже її прийняли, не покине нас, та й оберігати її легко, стежка до неї все-таки стрімка, бо то вже властивість немінного й хворого розуму — лякатися всього незвичного. Треба змусити його зробити початок; потім ліки не будуть гіркими: допомагаючи, втішатимуть. Інші ліки дають задоволення хворому після того, як він одужає; філософія ж водночас і помічна, і приємна.

Бувай здоров!

ЛИСТ LI

Сенека вітає свого Луцілія!

Як хто може, мій Луцілію! У тебе там перед очима Етна, славетна сіцилійська гора, яку Мессала чи то Вальгій(1) (в обох я про неї читав) назвали єдиною. От лиш не знаю чому. Адже вогонь вивергає не одна лиш місцевість, і не тільки підвищена,— що, звісно, буває частіше, оскільки вогонь проривається якомога вище,— але й низовинна. Ну, а я, в якій мірі зумів, мусив бути вдоволений Бай-ями(2), звідки й виїхав на другий же день після приїзду: це саме та місцевість, яку, попри її природні переваги, слід уникати, бо тут звила собі гніздо розкіш.

"Виходить, є місця, до яких маємо ставитися з ненавистю?" — Зрозуміло, ні. Одначе, як розумній і порядній людині один якийсь одяг пасує більше, ніж інший, як одну якусь барву вона вважає не вельми підхожою для поміркованого, не маючи при тому відрази до тієї чи іншої барви як такої, так само бувають місцевості, що розумний або той, хто прагне стати розумним, їх уникає,— бо вони несумісні з доброзвичайністю. Хто, скажімо, мріє про затишок, той ніколи не вибере Каноп(3), хоча й Каноп нікому не заборонить бути поміркованим. Так само з Байями: там, кажу, загніздилися пороки. Розкіш розперезалась там уже до краю; так розгулялася, мовби саме місце дає їй на те дозвіл. Одне слово, ми повинні вибирати місцевість, цілющу не тільки для тіла, але й для звичаїв. Я не хотів би жити серед катів, не хотів би — й серед пияків. Що за потреба дивитись на те, як узбережжям сновигає непевний, захмелений люд; як догоджають собі напоями просто-таки на воді; як дмуть у флейти та виспівують так, що аж луна йде озером, та й на все інше, чим розгнуздана, вільна від будь-якого закону

розкіш не тільки грішить, а й хизується гріхом? Усе мусимо робити для того, щоб якомога далі втекти від звабливих пороків. Мусимо гартувати наш дух, тримати його осторонь від усього, чим знаджують насолоди. Один лиш зимовий постій розслабив Ганнібала(4); кампан-ський коминок розніжив того, хто й серед альпійських снігів не здригнувся. Перемагав зброєю, переможений — пороками. Належить і нам воювати, і те суворе воювання не дає нам ні передиху, ні вільної хвилини. Насамперед потрібно взяти гору над насолодами, бо вони, як бачиш, захоплювали й підкоряли собі навіть найсуворішої вдачі мужів. Досить лишень, щоб хтось уявив собі, наскільки великим є діло, за яке береться, і він зрозуміє, що тут не до забав, не до пестоців. Що мені ті гарячі озера? Що мені лазні, сповнені сухою парою, яка виганяє з тіла геть усю вологу? Хай під час праці з мене спливає піт! Якщо, за прикладом Ганнібала, зупинимось на півдорозі й, полишивши війну, станемо догоджати тілу, то хто б не дорікнув — і матиме на те право! — за невчасне без-ділля, небезпечне не тільки для того, хто перемагає, але й для переможця? А нам же дозволено ще менше, ніж тим, хто йшов під пунійськими знаменами: більше небезпек для нас буде при відступі, більше поту — й коли будемо наполегливі. Фортуна повела зі мною війну; я не збираюсь виконувати її наказів і не тільки не хилюсь під її ярмо, але — що вимагає більшої мужності — відкидаю його. Нізащо не розніжуватиму свого духу. Якщо поступлюся насолоді, то буду змушений поступитися стражданням, тяготам, убогості; а там — і честолюбність, і гнів захочуть мати своє право наді мною. От скільки пристрастей розшарпуватимуть мене, рватимуть на кусні! Мені обіцяно свободу. Заради тієї нагороди не жалію зусиль. Запитаєш, у чому полягає свобода? Не слугувати жодній речі, жодній необхідності, жодному випадку; триматись на рівній нозі з фортуною. Як тільки зрозумію, що можу більше від неї, вона взагалі стане неспроможною вразити мене. Мав би я зважати на неї, коли сама смерть — у моїх руках?

Для таких роздумів слід вибирати місця поважні, незаймані. Бо надмірна їхня привабливість робить нас розманіженими; зіпсувати людину може, без сумніву, навіть місцевість. В'ючні тварини, чиї копита загартувались на крем'янистій дорозі, легко долають будь-які переходи, а ті, що випасались на м'яких, болотяних вигонах, тут же підбиваються. Найкращий вояка — з гірських околиць; найлінівіший — з міського дому. Всяке діло горить у руках того, хто, відклавши чепіги, взявся за спис, а цей, напахчений, намазаний до блиску, тільки-но вдихне куряви, вже й занепадає. В суворих умовах тієї чи іншої місцевості гартуються наші природні нахили, ми стаємо придатнішими для здійснення великих задумів. Для Сціпіона почеснішим місцем вигнання був Літери(5), а не Байї: падіння такої людини не могло бути настільки м'яким. Також ті, кому фортуна римського народу вперше довірила загальнонародну могутність,— Гай Марій, Гней Помпей і Цезар,— хоч і мали свої кам'яниці в Байях, але подбали про те, щоб вони були вибудовані на вершечках гірського хребта. Було в тому щось од військової справи — отак із висоти окидати зором усю довколишню просторінь. Поглянь, яке вони вибрали положення для будівель, на яких місцях розташовували їх, як виглядають ті будівлі, і ти зрозумієш, що це радше табір, ніж відпочинкові кам'яниці.

Невже ти думаєш, що Катон погодився б жити в будиночку, звідки б міг рахувати повій, що пропливають у човнах, дивитись на ті розмаїті, строкаті човни, на всіяне трояндами озеро, міг би вислуховувати різноголосі співи нічних гульвіс? Чи не волів би він залишатися за насипом і частоколом, що їх власноручно б собі спорудив за одну ніч? Та й хто б то, якщо він чоловік, не волів, щоб сон йому переривала сурма, а не суголосся флейт?

А втім, годі вже воювати з тими Байями, замість того* щоб воювати з пороками: їх, благаю тебе, Луцілію, переслідуй, не озираючись ні на міру, ні на межу. Так-так, бо й у них — ні міри, ні межі. Відкинь ті з них, що роздирають твоє серце, а якщо ніяк не зможеш їх вирвати — вирви разом з ними й саме серце. Та насамперед спіши викоренити насолоди, їх уважай найлютішими твоїми ворогами: подібно до тих розбишак, що їх у Єгипті називають *philētai*(6), вони обнімають нас, щоб задушити.

Бувай здоров!

ЛИСТ LII

Сенека вітає свого Луцілія!

Що ж то за така сила, Луцілію, що тягне нас наліво, хоч ми, скажімо, пориваємось направо; що то за сила, яка заганяє нас туди, звідки намагаємось вирватись? Що то, питаю, за сила, яка змагається з нашою душею і не дає нам бути постійними у своїх бажаннях? От ми і хитаємось, мов на хвилі, між різними задумами. Нема чогось такого, чого б ми хотіли рішуче, повсякчасно, вільно.— "Ця сила,— скажеш,— глупота; вона вічно зраджує сама себе: то одне їй до вподоби, то, за якусь хвилину, щось інше".— Згоден, але як і коли її можна позбутися? Нема людини, яка своїми силами могла б випірнути: треба, щоб хтось подав руку, витягнув. Проте деякі, за словами Епікура, прийшли до істини без сторонньої допомоги, самі проклали собі дорогу. Їх він хвалить найбільше — тих, що скористалися власним поривом, самі вирвалися уперед. Іншим потрібна якась поміч: з місця тобі не зрушаться, якщо ніхто не йде попереду, зате прекрасно ступають слідом. До таких людей він зараховує Метродора. Це, хоч і небуденний, але наче другого ряду дар. Та й ми до першого не належимо: добре, якщо другий нам усміхнеться. Тож не гордуй і тією людиною, яка може врятуватися завдяки чіємусь добродійству, адже й саме бажання врятуватися чимало важить. Окрім того, є ще один вид людей, їх теж не треба скидати з рахунку; це ті, яких можна силою скерувати на правильну дорогу, яким замало провідника — потрібно й помічника або, скажу так, погонича. Вони — з третього ряду. Хочеш прикладу? За словами Епікура, таким був Гермарх. Так от: якщо Гермарха є з чим привітати, то Метродором є підстави захоплюватися. Бо хоч обидва прийшли до тієї ж мети, гучнішої хвали заслуговує, той, хто долав більші труднощі. Збудовано, приміром, дві однаково стрімкі й розкішні будівлі. Одна, що на рівній, твердій площі, виросла просто-таки на очах; для другої довелося закладати підвалини на драглистій, вологій місцевості, й пішло чимало зусиль, аби дістатися до твердіні. Глянеш на першу — одразу видно плід усієї праці; скільки ж зусиль пішло на другу — те приховано у глибині. Так і люди: в одних податлива, легка для опрацювання вдача, в інших — якась наче в'язка; її, як-то кажуть,

треба вимішувати, сягаючи рукою аж до дна. Отже, хто не мав клопотів із собою, того назву щасливішим, а того, хто, долаючи свої погані нахили, не так прийшов, як прорвався до мудрості,— заслужені-шим щодо себе самого. Знаймо, що природа наділила нас неподатливою, важкою вдачею, але ми ідемо через перешкоди. Тож борімося і кличмо кого-небудь, аби нам допоміг.

"А кого,— запитаєш,— маю кликати? Цього чи он того?" — А ти звернися хоча б до предків, у них же не бракне часу. Не лишень живі, але й ті, що колись жили, можуть прийти нам на допомогу. З тих, що тепер живуть, вибирай не таких, хто аж захлинається словами, хто товче воду в ступі, оббиваючи пороги в пошуках слухачів, а таких, хто вчить жити, хто не тільки вказує, що слід робити, але й сам те робить; хто, повчаючи, чого слід уникати, сам же не впіймався на тім, від чого радив утікати іншим. Обирай собі такого помічника, яким ти захопишся радше тоді, коли побачиш його, а не тоді, коли його послухаєш. Не забороняю тобі, зрозуміло, слухати й таких, які звикли розмірковувати перед народом, з одним лише застереженням: якщо вони вийшли перед юрбу з тим, аби її зробити кращою, а разом і себе, а не заради пустої похвальби. "Чи може бути щось ганебніше, ніж філософія, що шукає схвальних вигуків? Хіба хворий зустрічатиме оплесками лікаря, який приступає до нього з ножем у руці?.. Мовчіть, будьте слухняні, дайте себе лікувати! А якщо й скрикнете, то я хотів би, щоб цей скрик був знаком того, що рятівна рука таки намацала ваш порок. Хочете засвідчити окликом вашу пильність, ваше захоплення високим предметом розмови? Що ж, ваша ласка. Чому б то я мав забороняти вам виражати своє судження, схвалювати щось краще? Учні Піфагора мусили провести п'ять років у мовчанці. Гадаєш, їм одразу було дозволено і говорити, й хвалити? А яким же безглуздом є той, хто, закінчивши промовляти, відходячи, з насолодою дослухається до схвальних вигуків не вельми освічених слухачів! Що ж тут радіти, якщо тебе хвалять ті, кого сам не можеш похвалити? Перед народом виголошував свої роздуми й Фабіан, але його слухали спокійно. Щоправда, час од часу з уст слухачів вихоплювалося голосне схвалення, але воно було викликане вагомістю того, про що йшлося, а не способом виголошення: мова у Фабіана пливла м'яко, мовби гладеньким, без перешкод, річищем. Хай, врешті, буде якась різниця між вигуками в театрі й у школі! Має ж і похвала межу пристойності.

Все довкіл, якщо бути спостережливим, на щось тобі неодмінно вказує. Навіть із найменших подробиць можна, скажімо, виловити свідчення, що за вдача у тієї чи іншої людини. Безсоромного викаже чи то хода, чи порух руки, чи якась одна відповідь, чи те, як він підносить палець до голови або водить очима; негідника — сміх, божевільного — вираз обличчя, поведінка. Нема чогось такого, що не вплигло б на поверхню завдяки якійсь певній своїй ознаці. Дещо дізнаєшся про людину ще й тоді, коли звернеш увагу на те, як вона хвалить і як її хвалять. З усіх боків тягне слухач до того філософа руки, розігріта захопленням юрба так і нависає над самою головою промовця. Глянеш на таке — й зрозумієш: це вже не похвала, а радше похоронні зойки. Хай вони будуть нагородою для тих мистецтв, що мають за мету подобатись юрбі. Філософія вимагає пошани. Зрештою, хай юнакам іноді буде дозволено піддатись душевному

поривові, але тільки тоді, коли той порив справді непереборний, коли вони ніяк не можуть схилити себе до мовчанки. Така похвала якоюсь мірою розворушує самих слухачів, а zarazом збуджує і юнацьку душу. Тільки б те збудження було звернене на діло, а не на плетиво слів, бо красномовність, яка викликає бажання не до діяльності, а лиш до себе самої, не те що користі не дає — вона ще й шкодить.

Але наразі я відкладу подальші роздуми. Все це вимагає особливого й тривалого дослідження: як промовляти перед народом, як випадає поводитись тобі, коли тебе слухають, а як — слухачеві, коли ти йому говориш. Адже філософія, виставляючи себе мовби для продажу, зазнає, без сумніву, якоїсь шкоди. І все ж у своєму храмі вона може й перед багатьма засяяти, якщо поталанить їй не на торговця, а на жерця.

Бувай здоров!

ЛИСТ LIII

Сенека вітає свого Луцілія!

На що тільки не підмовиш мене, якщо я піддався намові пуститися у морську подорож? Коли я відпливав, море було якесь мляве. Небо — обтяжене низькими хмарами, які здебільшого розроджуються або дощами, або вітром. Але, знаючи, що від твоєї Партенопеї(1) до ПUTEOL не так уже багато миль, я сподівався якось прослизнути навіть під таким сумнівним, навислим небом. Отож, аби швидше дістатися до берега, я відразу подався у відкрите море прямо до Несіди, зрізуючи тим самим усі звивини. Коли ж ми віддалилися настільки, що вже було байдуже, чи пливати далі, чи вертатися, тут раптом кудись поділася ота млявість моря, що підкупило мене своєю гладінню. Бурі ще не було, лиш заносилось на неї: несподівано одна одній навздогін пішли до обрію хвилі. Я став прохати керманича, щоб висадив мене на перший-ліпший берег. Той сказав, що все побережжя тут скелясте — не причалиш — і що сам він під час бурі нічого так не боїться, як суходолу. Але муки мої були більші, ніж страх перед небезпекою: мене взялася доклати повільна морська недуга, якій кінця-краю не видно, яка збурює жовч, але не виганяє її. Я знову став наполягати й змусив керманича хоч-не-хоч повернути до берега. Щойно ми до нього наблизились, я вже не чекав, поки, за приписом Вергілія, кораблі

... повернуться носом до моря,

або

якір із носа метнуть (2),

але тут-таки, згадавши свою вправність у плаванні, кинувся в море, як і личить давньому прихильнику холодних купелей, в густо тканому плащі. Подумай лишень, скільки я натерпівся, спинаючись по гостряках, шукаючи дороги, врешті, долаючи її! Ось тоді я зрозумів, що мореплавці таки не дарма бояться суходолу. Просто неймовірно, скільки всього я переніс, не маючи сили переносити самого себе! Знай же: Улісс був народжений для гніву моря, але він страждав не стільки від того, що всюди тонув, скільки від своєї схильності до морської недуги'. Так і я, коли доведеться плисти кудись, дістануся до берега лиш на двадцятий рік.

Тільки-но я навів лад із своїм шлунком — а він, знаєш сам, позбувшись моря, не

позбувся відразу й нудоти — тільки-но підкріпив своє тіло мазями, тут же почав роздумувати над тим, як то ми легко забуваємо про свої недоліки, навіть тілесні, які раз по раз нагадують про себе, не кажучи вже про душевні, а вони, до речі, що важчі, то глибше заховані. Легка гарячка може й підманути, але хай лиш вона зросте, хай розгориться справжня лихоманка, то в своїй недузі признається кожен, хоч би яким був твердим та витривалим. Болять ноги, поколює в суглобах, але ми все ще прикидаємося здоровими: щиколотку, мовляв, підвернули чи перетрудилися якоюсь вправою. Поки хвороба ще невиразна, поки лиш починається, їй підшукують якусь назву. Та коли починають опухати щиколотки й не розрізниш уже правої ноги від лівої, ось тоді хоч-не-хоч визнаєш: тебе мучить подагра. При тих недугах, що вражають душу, навпаки: що гірше відчуваєшся, то менше відчуваєш хворобу. І нема тут, мій Луцілію, дива. Бо в кого сон неглибокий, хто, відпочиваючи, бачить якісь видива, той і вві сні розуміє, що спить. Та коли сон важкий, то він вигашує навіть видіння і так глибоко занурює душу, що вона вже ніяк не може усвідомлювати себе саму. Чому ніхто не признається до своїх пороків? Бо все ще поглинутий ними. Хто розкаже, що йому снилося,— це явний доказ того, що він прокинувся; хто зізнається у своїх пороках,— перша ознака видужання. Прокиньмося, щоб мати змогу засудити свої помилки! Одна лиш філософія розбудить нас, лиш вона одна розвіє наш важкий сон. Тож присвяти їй всього себе: ти гідний її, вона — тебе. Киньтеся навзаєм в обійми. Заради неї відмовся від усього іншого, відмовся рішуче, відверто! Негоже займатися філософією принагідно. Коли б ти захворів, то махнув би рукою на всі домашні клопоти, занедбав би судові справи: нікого б не цінував аж так, щоб податися за нього прохачем у суд, навіть коли б тобі полегшало. Всі свої зусилля ти б скерував на те, щоб якнайшвидше звільнитись од недуги. То що? Не чинитимеш і нині так само? Відкинь усе, що на заваді, й вивільни час для розсудливості: хто зайнятий, той її не досягне.

Філософія — господиня у своєму володінні. Вона сама виділяє час, а не приймає його від тебе. Вона не є чимсь побічним, вона — найголовніше; вона — велителька, їй і повелівати іншими. Александр, коли якесь місто пообіцяло йому частину своїх земель і половину всього майна, відповів: "Я не з тим прийшов в Азію, аби брати, що дасте мені, а з тим, щоб ви мали стільки, скільки я вам залишу". Так само каже філософія всім іншим заняттям: "Я не збираюся приймати той час, що виявиться для вас зайвим; це ви будете вдовольнятися тим, що я відкину".

Зверни ж до неї всі свої помисли, зостанься при ній, шануй її — і ти далеко позаду залишиш усіх інших. Набагато виперединиш усіх смертних, не набагато випередять тебе безсмертні. Запитаєш, у чому полягатиме різниця між ними й тобою? — Вони довтовічніші. Але, далєбі, тільки великий митець може вмістити цілість у маленький проміжок. Для розумної людини її вік простирається так далеко, як для богів — уся вічність. А є навіть таке, у чому розумна людина має перевагу над богом: той не відає страху завдяки природі, людина — завдяки собі самій. Хіба то мало важить — при людській слабості володіти безтурботністю бога? Неймовірною є могутність філософії, здатної відбити будь-який випадковий удар! Жодне вістря не бере її тіла: вона

захищена, міцна. Деякі скеровані на неї ратища вона притуплює, відкидає їх одним помахом широкого плаща, мовби то були легенькі стріли; деякі, відбиваючи, спрямовує на того, хто метнув.

Бувай здоров!

ЛИСТ LIV

Сенека вітає свого Луцілія!

Довгу відпустку дало мені тим разом моє погане здоров'я: зненацька схопила мене хвороба.— "Яка ж то знову?" — подивуєшся і матимеш на те підставу: здається, немає болячки, яка обійшла б мене боком. Але до однієї недуги я мовби приписаний; не знаю, навіщо б я мав звертатися до грецької назви, якщо й по-нашому її дуже вдало йменували "задухою". Налітає, мов та буря, але триває коротко: десь за годину влягається. Втім, чи багато треба часу, щоб випустити дух? Яка лиш напасть, яка біда, що грозить нашому тілу, не пройшла через мене, але ніщо не видається мені настільки нестерпним. Та й не диво: що б там не долягало нам, ми хворіємо, а тут — видихаємо душу. Недарма ж лікарі називають те лихо "підготовкою до смерті", бо ж дух таки зробить колись те, що так часто пробує зробити.

Думаєш, у мене такий веселий настрій через те, що я викрутився? Коли б я тішився тим, що хвороба відступила, то осмішив би себе не менше, ніж той, хто приймав би відстрочення за виграну справу. Ні, я, навіть задихаючись, не переставав заспокоювати себе веселими й мужніми думками. "Ну що це таке? — говорив я сам собі.— Скільки ж та смерть буде мене випробовувати? Хай вже зробить, що має зробити! Я вже давно її випробував". Запитаєш, коли я випробував її? Перед тим, як народився. Смерть — це небуття. А що це таке, я вже знаю. Після мене буде це ж саме, що й до мене було. Якщо небуття пов'язане із стражданням, значить, ми страждали ще до того, як з'явилися на світ. Але ж тоді ми не відчували ніяких мук. Хіба не матимеш за останнього дурня того, хто б запевняв, що ліхтареві гірше тепер, коли його згасили, ніж тоді, коли його ще не запалювали?.. Так і нас то запалюють, то гасять. У межах того проміжку ми й переносимо, що випадає на нашу долю; а по обидві його сторони — глибока безтурботність. У тому-то, коли не хиблю, і наша помилка, мій Луцілію: вважаємо, що смерть настане після життя; вона ж була й перед ним, буде і після нього. Все, що було перед нами,— ця ж сама смерть для нас. То яка ж різниця, чи ти почнеш, чи закінчиш, якщо в обох випадках підсумок один — небуття?

Ось такими й подібними міркуваннями я не переставав підбадьорювати себе, зрозуміло, подумки, бо ж не до красномовства було тоді. Опісля та задуха, що поволі переходила у важкий віддих, нападала на мене все рідше, мов запізнювалась, поки не відпустила зовсім. Але й тепер ось, хоч біда проминула, дихання у мене ще не таке пливке і природне, як повинне бути: відчуваю, як воно мовби вагається, затримується. Але хай там, тільки б не виривався той подих із самої душі! А тепер ось що тобі скажу: не тремтіму, ставши на самому краєчку,— я вже готовий, вже й на цілий день не покладаю надій. Взагалі ж вихваляй і наслідуй того, кому не прикро вмирати, навіть коли його вабить життя. Бо що то за мужність — виходити, коли тебе й так викидають

за поріг? Але й тут є своя мужність: хоч мене викидають, я все ж виходжу добровільно. Отож розумну людину ніколи не можна викинути, бо що таке викинути, як не прогнати відтіля, звідки виходиш проти своєї волі? А розумний нічого не робить проти волі. Над ним не владна необхідність, бо він сам хоче того, до чого вона збирається його змусити.

Бувай здоров!

ЛИСТ LV

Сенека вітає свого Луцілія!

З лектики я зійшов не менше втомлений, ніж коли б не сидів, а стільки ж часу походжав туди й сюди. То теж труд, навіть коли тебе несуть, і хтозна, чи не важчий саме через те, що суперечить природі; дала ж нам ноги, щоб ми самі ходили, очі,— щоб самі дивились. Розкіш прирекла нас на кволість. Якщо тривалий час ми не хочемо чогось робити, то потім — уже й не можемо. І все ж мені треба було потрястися, чи то для того, щоб розігнати осілу в горлі жовч, чи, можливо, для того, аби згуслий з якоїсь причини віддих розрідився від мірного підштовхування, яке, як я відчув, ішло мені на користь. Тож я продовжував прогулянку на лек-тиці, тим паче, що до неї заохочував сам берег: між садибою Сервілія Вації і Кумами, затиснений з одного боку морем, з другого — озером, вигинаючись, він мовби вузькою дорогою біжить удалину; а недавно там ще й буря пролетіла, втрамбувавши пісок. Ти ж сам знаєш: туга хвиля, б'ючи раз по раз, вигладжує його, а від тривалого затишшя він розсипається, бо з нього тікає геть уся волога, яка в'яже піщинки до купи. За звичкою, я окидав оком узбережжя, сподіваючись побачити там щось таке, що навело б мене на якусь корисну думку. Врешті, мій погляд зупинився на віллі, що була колись власністю Вації. Тут і доживав свого віку цей багач, колишній претор, славний лишень одним — постійним дозвіллям, через що й зажив слави щасливця. Кожного разу, коли пасткою ставала комусь дружба Асінія Галла(1), коли топили когось гнів або любов Сеяна(2) (домогтись його приязні чи потрапити в неласку — однаково небезпечно), чулись оклики: "О Ваціє, лише ти вмієш жити!" Він же, гадаю, вмів ховатись, а не жити. То ж велика різниця — чи дозвільне твоє життя, чи бездіяльне. Цієї вілли, ще поки жив її господар, я ні разу не минув, щоб не сказати: "Тут поховано Вацію". Філософія, мій Луцілію, річ настільки свята й шанована, що навіть те, що зовні подібне до неї, може спершу подобатись. Тому й бездіяльну людину народ має звичайно за таку, що цурається метушні, що є спокійною, задоволеною, що живе для себе, хоч усе це притаманне лише мудрецеві. Лише він, заклопотаний своєю душею, вміє жити для себе, лише він — що найважливіше — вміє взагалі жити. Хто ж утікає від справ і від людей, кого прирік на самотність сумний кінець власних пристрастей, хто не може без жовчі дивитись на чуже щастя, хто забився у свій сховок, немов загнаний і принишклий звір,— той не для себе живе, а лише — що найгидкіше — для ненажерливості, оспалості, хіті. Хто не живе для інших, той, отже, й для себе не живе. Постійність і непохитність у здійсненні заміру мають таку вагу, що визнанням тішиться навіть уперта бездіяльність.

Про саму віллу нічого певного, мабуть, не напишу тобі. Знаю лише чільний бік її і все те зовнішнє, що на виду в кожного перехожого. Є там два штучні заглиблення на

зразок печери, майстерно викінчені, що можуть дорівняти будь-якому простору передпокоєві. В одне з них сонце не проникає, в другому — промінь гостює аж до заходу. Серед платанового гаю тече потік, який впадає в море і в Ахерузійське озеро двома, ніби прокопаними для цього, ровами; там аж кишить риба, хоч як її виловлюй. Проте, коли море спокійне, її там не ловлять, і лише коли негода розганяє рибалок по домівках, запускають туди руку, немовби по готове. Та найбільша перевага вілли — її розташування: Байї — просто-таки за її стінами. Їхніми невигодами вона нехтує, насолодами — втішається. Я сам спізнав усі достоїнства цієї оселі, привабливі в усяку пору року. Вона, перехоплює теплі подуви Фавону, і то так, що майже нічого не залишає для самих Байїв. Гарненько, видно, роздивився Вація, перше ніж обрав цю місцину для свого млявого старечого дозвілля. А втім, чи таку вже вагу має місце, якщо йдеться про спокій? Тут усе вирішує душа. Бачив я у розкішних і веселих віллах сумних людей; бачив і таких, що на самоті виглядали заклопотаними. Отже, ти не маєш підстав уважати себе покривдженим лише тому, що не перебуваєш у Кампанії. А врешті, чому не перебуваєш? Посилай сюди свої думки. Спілкуватися можна й з далекими друзями — скільки хочеш, як довго хочеш. Цієї найбільшої насолоди спілкування зазнаємо в повній мірі саме тоді, коли ми в розлуці. Близьке спілкування розніжує нас; часто, буває, розмовляємо, прогулюємось, сидимо разом, а розлучившись, іноді й не згадуємо тих, з якими щойно бачились, перемовлялись. Відсутність друзів ми повинні переносити спокійно ще й тому, що навіть тоді, коли вони присутні, ми не так довго буваємо з ними вкупі. Візьми до уваги передусім ночі, які проводимо окремо, потім — справи, що в кожного свої; далі — особисті зацікавлення, поїздки в підміські посілости — і ти побачиш, що перебування в чужих краях постає перед нами не такою вже великою перегородою. Друга треба мати в серці: так він ніколи не буде відсутнім. Кого лише захоче, того бачитиме щоденно. Отож зі мною вчись, зі мною обідай, зі мною ходи на прогулянку. Надто тісні межі оточували б нас, коли б існувала якась перепона для думки. Ось і тебе, мій Луцілію, хіба я не бачу? Хіба не чую? Таким уже близьким видаєшся мені, що наче й не листи я тобі пишу, а вручаю якісь записки.

Бувай здоров!

ЛИСТ LVI

Сенека вітає свого Луцілія!

Хай я пропаду, якщо для тих, хто поринув у якусь науку, така вже потрібна, як то прийнято вважати, глибока тиша! Ось саме тепер довкола мене — різноголосий гамір: мешкаю ж над самою купальнею. Тож уяви собі всю сукупність тих голосів та звуків, через які можна зненавидіти власні вуха. Коли силачі вправляються, розмахуючи олов'яними гилями, коли вони натужуються або вдають, що натужуються, я чую їх гики-крики; коли вдихають повітря, а потім, затримавши його, видихають, з їхніх грудей вихоплюється свист у парі з надривним хрипом; коли ж трапляється якийсь лінивіший, що вдовольняється лише звичайним намащуванням, то я чую, як він б'є себе по плечах долонями, але звук міняється, залежно від того, як б'є: плоскою долонею чи склавши її човником. А ще коли наспіють гравці в м'яча та почнуть рахувати, скільки

разів хто кинув,— то тут уже кінець. Не обійдеться без охочого до сварки; хтось там упіймав злодія, ще хтось — захоплений власним голосом: гарно ж відлунює в купальні. А тепер додай ще стрибунів у воду: який то ляскіт зчиняють вони раз по раз! Ну, а крім усіх тих, у кого, якщо вже нічого іншого, то хоч голос природний, подумай ще про вищипувача волосків — як тонко й пронизливо викрикує він (інакше його й не зауважиш серед такого гаму), а замовкає хіба тоді, коли вищипує комусь волосся з-під пахв, але натомість верещить уже той, хто позбувається волосин. А ще торговці напоями, ковбасами, солодощами та всілякою іншою поживою — всяк на свій лад дає про себе знати.

"То ти справді,— скажеш мені,— залізний або глухий чоловік, коли не зсунувся з глузду серед такого нестерпного різноголосся; довели ж до смерті нашого Кріспа(1) настирливі вранішні вітання".— На весь той галас, присягаюсь тобі, я зважаю не більше, ніж на хлюпання хвилі або на шум водоспаду; хоча, чував я, одне якесь плем'я перенесло своє місто кудись-інде лише тому, що не могло терпіти того гуркоту, який зчиняв Ніл, кидаючи в прірву свої води. Але мені здається, що більше відвертає увагу голос, ніж якийсь шум: той відволікає душу, цей — тільки вуха наповнює та вражає слух. До всього, що гомонить круг мене, але не перешкоджає моїм заняттям, зараховую вози, які проїжджають поблизу, столяра, що живе в моєму домі, сусіда-коваля і того, хто при Півній меті(2), випробовуючи трубки та флейти, радше викрикує, ніж співає. Прикрішим, до речі, видається мені той звук, який раз по раз переривається, ніж той, що триває весь час. А втім, я так загартувався, що міг би слухати навіть наглядча над веслярами, хоч яким відразливим голосом він визначає їм міру. Змушую свій дух бути зосередженим на самому собі й не відволікатись на зовнішнє. Хай там хоч світ перевертається за дверима, аби лиш усередині не було сум'яття, аби лиш не змагалися між собою страх і бажання, лише б не наскакували одна на одну, не мучили себе навзаєм марнотратністю і скупістю. Яка ж то користь із тієї тиші, що залягла довкіл, якщо в тобі розгулялися пристрасті?

Все втихомирила ніч, занурила в спокій погідний(3).

Не так воно! Спокій буває погідним лише тоді, коли розум наведе лад. Ніч не розвіює прикрощів — наганяє їх, одні змінюючи іншими. Навіть у тих, хто спить, сні не менш тривожні, аніж дні. Справжнім є лиш той спокій, що тримається на розсудливості. Глянь ось на того, кого тишею просторого дому намагаються схилити до сну. Вся челядь, скільки її є, мовби оніміла, тільки б його слуху не торкнувся який-небудь звук; до спальні наближаються лише навшпиньках, мов тіні. А він, прагнучи здріснути серед рою всіляких гризот, усе перекидається з боку на бік, але марно: навіть не чуючи нічого, нарікає, що нібито щось чує. У чому ж тут річ, як думаєш? А в тому, що то сама його душа витворює такий шум. От її й треба вгамувати, треба утишити колотнечу, що піднялася в ній. Тож не думай, що, раз лежить тіло, значить, і душа сумирна. Іноді і спокій неспокійний. Тому-то й потрібно спонукати себе до діла, віддатися благородним наукам, як тільки нами оволодіє та напасть — лінивість, що саме собі стає тягарем. Великі військові провідці, зауважуючи, що вояки виходять

поволі з-під влади, обтяжують їх яким-небудь заняттям, забирають час походами: хто діло робить, тому ніколи брикати, й ніщо не є настільки очевидним, як те, що саме праця викорінює ро-збуялі на дозвіллі пороки. Часто, коли нас перейме нехіть до суспільних справ, коли набридне невдячна й клопітна посада, махнувши рукою на все, відступаємо в тінь. Але й у тому схові, куди ми забилися од страху та втоми, іноді з новою силою нас хапає марнославство. Зрозуміло, що воно не було підтяте під корінь, а лише пригнічене чи навіть роздратоване не вельми сприятливими для себе умовами. Те саме скажу про розкіш: часом, начебто відступивши, вона знову починає дошкуляти шанувальникам поміркованості: серед їхніх поривань до скромного життя вона знову домагається давніх, не засуджених остаточно, а лиш покинутих насолод; і тим настирливіше їх домагається, чим потаємніше це робить. Адже пороки не є такими грізними, коли вони на виду; так і хвороби схильні відпустити людину тоді, коли з нутра прориваються назовні, виявляючи всю свою силу. Отже, знай: жадоба, марнославність, інші болячки людського духу найнебезпечніші саме тоді, коли ховаються під машкарою здоров'я. Ми видаємося дозвільними, але не є такими. Запевняю тебе: якщо будемо щирими, якщо просурмимо відступ, якщо зневажатимемо все показне, то ніщо, як я вже сказав, не потурбує нас; ніяке суголосся, чи то людське, чи пташине, не зможе перервати наших уже виразних і стійких, скерованих на почесне думок. Легкий, ще не здатний зосередитись на самому собі дух того, хто здригається на чийсь голос, на будь-який побічний звук. Видно, в такій людині є ще якась тривога, якийсь давній страх, що й робить її настороженою. Ось як говорить щодо цього наш Вергілій:

Я, хто списів дотепер не лякався ні невтримно летючих
Стріл, ані збройних загонів, що лавою йшли проти мене,
Шурхоту нині боюсь, вітерець в мені будить підозру:
Страшно за ношу безцінну свою, за супутників страшно .

Перший — це мудрець, якого не страшать ані посвист летючої зброї, ні щільні ряди воїнів, що зітнулись у дзвоні заліза, ні гуркіт поваленого міста; другий — людина недосвідчена, що тремтить над своїм майном, блідне на кожен шемріт, будь-який звук видається їй громом, валить її з ніг; од найменшого поруху аж душа у п'яти ховається. Ноша робить її боягузом. Візьми будь-кого з тих щасливців, які постійно щось тягнуть, двигают на собі, й ти побачиш, що йому

Страшно за ношу безцінну свою, за супутників страшно.

Знай, що тільки тоді доведеш себе до ладу, коли тебе не обходитиме жодний крик, коли жоден голос не виведе тебе з себе,— ні влєсливий, ні грізний, ані той, що лиш так собі потрясає повітря(6).— "То що ж? Хіба не варто інколи втекти від гамору?" — Авжеж. Колись і я виберуся звідси. Я лиш хотів себе випробувати, загартувати. Навіщо мучитися тут довше, якщо Улісс винайшов для своїх супутників такий доступний засіб, що врятував їх навіть від сирен?

Бувай здоров!

ЛИСТ LVII

Сенека вітає свого Луцілія!

Змушений повернутися з Байїв до Неаполя, я недовго переконував себе, що заноситься на бурю,— аби лиш удруге не пуститись на море. Але дорога була настільки розкислюю, що моя подорож суходолом легко могла видатись плаванням. У той день мені випало перенести все те, на що прирікають себе атлети(1): після того, як ми з ніг до голови були вимащені глиною, нас ще й порохом притрусило в неаполітанському підземному проїзді(2). Нема нічого нуднішого, ніж та в'язниця, нічого похмурішого од тих смолоскипів: там вони, здається, не для того, аби щось побачити в темряві, а радше для того, аби саму темряву побачити(3). Та навіть якби у тій норі й було якесь путне освітлення, то його й так поглинула б курява; річ не з приємних на відкритій місцевості, а що вже казати там, де вона клубочиться сама в собі й, не знаходячи ніде жодної щілинки, осідає на тих, хто її збив?.. Отож в один і той же день, на одній і тій же дорозі нас вимучили дві протилежні напасті: болото й курява.

Але й тій темряві я завдячую деякими думками: щось наче здригнулось у грудях; не те, щоб я відчув страх, а просто переміну, що була викликана незвичністю того місця, а водночас — відразою до нього. Я не кажу тут про себе — мені далеко до людини витривалої, тим паче досконалої,— а про того, над ким уже не має влади фортуна: навіть такому мороз пробіжить за спиною і пропаде рум'янець. Так-так, мій Луцілію: бувають речі, від яких не втекти жодній мужності; тими речами природа нагадує нам про нашу вмирущість. Кожен-бо спохмурніє, побачивши щось тривожне, жахнеться чогось несподіваного; кожному потемніє в очах, коли з краєчку скелі сягне оком у бездонну прірву. І це не страх, а природне почуття, якого не може подолати розум. Так само й сміливці, готові будь-коли пролити свою кров, не можуть дивитися на чужу. Дехто непритомніє, не втримується на ногах, коли торкнеться чи просто гляне на свіжу або й стару, вже затягнену рану. А ще хтось легше переносить удар меча, ніж сам його вигляд. Отож, кажу, я відчув у душі не острах, а переміну. Та тільки-но вигулькнув сонячний день, до мене знову, раптово й мимоволі, повернулася бадьорість. От і почав я розмірковувати сам із собою, як то нерозумно одного чогось боятися більше, іншого менше, якщо кінець усьому — однаковий. Яка, скажімо, різниця, що впаде на тебе: сторожова будка чи ціла гора? Не дошукаєшся різниці. А все ж не бракне таких, хто гірського обвалу боїться більше, хоч і одне, і друге грозить тією ж смертю. Отже, страх бачить не те, що станеться, а те, як воно станеться!

Мабуть, ти вважаєш, що я маю на увазі стоїків, які твердять, начебто душа людини, розчавленої великим тягарем, не може зберегтися — тут же, не знаходячи виходу, розсіюється? Ні, я іншої думки. Ті, хто так говорить, гадаю, помиляються. Як не можна пригнітити полум'я (воно враз вихоплюється з-під гніту, мов опливаючи його звідусіль), як не можна жодним ударом ні вразити, ні розтяти повітря, бо воно, щойно давши прохід якомусь предмету, негайно змикається за ним,— так і душу, що значно тонша за своєю природою, неможливо ні втримати в тілі, ані чимось привалити: завдяки своїй тонкості, вона легко проривається крізь те, чим привалена. Як блискавка, хоч який широкий розмах її удару й спалаху, може проникнути крізь найвужчу щілину, так і душа, яка ще тонша від вогню, може випурхнути крізь будь-яку частину тіла. Йдеться

лиш про те, чи може вона бути безсмертною. Сумніви тут зайві: якщо вона пережила тіло, то аж ніяк не може загинути, і то через те, що не гине, бо ж немає такого безсмертя, яке б ущерблював якийсь виняток,— як і вічності ніщо не може зашкодити.

Бувай здоров!

ЛИСТ LVIII

Сенека вітає свого Луцілія!

Сьогодні, як ніколи раніше, я зрозумів, наскільки ми вбогі на слова, як нам їх бракує! От випадково зайшла мова про Платона, й тут таки ми стали натрапляти на тисячі таких речей, які треба було якось назвати, а назв вони не мали(1); інші, хоч мали колись, та втратили їх через нашу вибагливість.— Та чи можна дозволити собі на вибагливість при такій вбогості? Комаха, яку греки називають оіаігоз,— та, що падає на худобу, розсіює її по яругах,— у нас мала назву "овід". Щодо цього можеш повірити хоча б Вергілію:

Серед Сіларських лісів, де Альбурн зеленіє дубами,
Стрінеш комаху, поширену там,— її в нас називають
Овід, а греки своє дали ймення комасі тій: ойстрос;
Різно дзижчить вона, боляче жалить, худоба від неї
Геть розбігається, сповнена жахом, лісами, ярами...

Гадаю, ти розумієш, що те слово зникло з нашої мови. Щоб довго тебе не затримувати, наведу ще такий приклад. Раніше деякі слова вживались у своїй простій формі: говорили, приміром, "сперечатися залізом". Доказом — цей же Вергілій:

...бере диво й Латина,
Скільки-то разом могутніх мужів, що родились у різних
Сторонах світу, зійшлись, аби тут сперечатись залізом .

Нині кажемо "вирішувати суперечку", а просте слово вийшло з ужитку. В давнину казали "якщо велю", тобто "якщо повелю". Знову ж таки не мені вір, а свідченню Вергілія:

Інший загін ваш, куди я велю, нехай зброю скерує .

Усе це кажу не з тим, аби показати тобі, скільки я часу витратив у граматику, а щоб ти зрозумів, як багато слів з Еннія чи з Акція пішло в забуття, якщо вже й дещо з того, що ми гортаємо щоденно, вийшло нині з обігу.

"Що має значити,— подивуєшся,— такий вступ? Куди хилиш?" — Не приховуватиму: хочу, щоб ти, коли це можливо, прихильно почув од мене слово "буття"(6), але я послуговуватимусь ним, навіть якщо воно тебе дратуватиме. Вживаючи його, покликаюсь на Ціцерона,— й цього, мабуть, достатньо. А коли забажаєш когось із новіших авторів, то назву Фабіана, чию мову, багату й витончену, попри всю нашу вибагливість, можна вважати блискучою. То як же тут бути, мій Луцілію? Як передати нашою мовою грецьке oistros — важливе поняття, що охоплює природу, є основою взагалі всього?.. Отож, будь добрий, дозволь мені вживати це слово, я ж намагатимусь якнайощадніше користуватись даним мені правом і, можливо, буду навіть задоволений з того, що отримав його. Але що мені з твоєї люб'язності, коли, бач,

ніяк не перекладу латинською те, через що й кинув докір нашій мові? Але ти ще більше нарікатимеш на наші мовні нестатки, дізнавшись, що слово, яке завдає мені таких клопотів з перекладом,— це всього лиш один склад. Ти запитаєш мене, що це за слово.— То *он*. Певно, маєш мене за тугодума, бо ж цілком очевидно, що тлумачення напрошується тут саме собою: "те, що є". Але я бачу велику різницю: замість імені мушу вжити дієслово. Та що поробиш? Доведеться сказати "те, що є".

Наш приятель, вельми освічений чоловік, підказав мені нині, що у Платона це слово має шість різних значень. Викладу тобі всі ті значення, але спочатку роз'ясню, що таке рід, а що — вид. Пошукаймо передусім того первинного роду, від якого походять усі інші види, від якого починається будь-який поділ,— роду, що охоплює взагалі все. Знайдемо його, коли візьмемось у зворотному порядку перебирати все зокрема: дістанемось до якогось першого створіння. Людина, говорить Арістотель,— це вид; кінь — вид; собака — вид. Отже, мусимо знайти щось спільне для всіх тих понять, щось таке, що їх охоплює, височить над ними. Що ж це б могло бути? Тварина. Значить, усе те, що я тільки-но назвав,— людина, кінь, собака,— бере початок від одного роду: тварина. Але ж є чимало такого, що, хоч має душу, та не належить до тварин. Ми ж не заперечуємо, що в рослин та дерев є душа, адже говоримо, що вони живуть і вмирають. Те, що називаємо живим, займатиме, отже, вище місце, оскільки сюди входять і тварини, й рослини. Але існує чимало й такого, що позбавлене душі, наприклад, каміння⁽⁷⁾. Виходить, є дещо давніше від того, що ми назвали живим; це — тіло. Піддаючи поділу й це поняття, скажу: всі тіла або наділені душею, або — без душі. Однак й тепер є щось таке, що стоїть вище від тіла, адже про одне щось говоримо, що воно тілесне, а про інше,— що воно без тіла. То що ж є те, з чого виводимо той поділ? От його, власне, ми й назвали щойно не дуже вдало: "те, що є". Воно й ділиться на види, тому можемо сказати: "те, що є" буває або тілесним, або — без тіла". Отже, цей рід — перший, найдавніший і, скажу так, рід над усіма родами. Є, щоправда, й інші роди, але вони пов'язані з видами. Людина, приміром, це рід, оскільки в ньому містяться також види: і народи (греки, римляни, перси), й окремі люди (Катон, Ціцерон, Лукрецій). Тим-то, вміщаючи у собі багато дечого, це поняття належить до родових, та водночас є і видовим, бо стоїть нижче від інших. Зате той загальний рід — "те, що є" — не має нічого над собою. Він є початком усіх речей, все походить від нього.

А попри те стоїки хочуть поставити над ним інший, ще більшою мірою початковий рід; про нього й скажу тобі зараз, але перед тим поясню, що якраз той рід, про який мовилось раніше, справедливо повинен посідати перше місце, адже вміщає всі, які тільки є, речі. "Те, що є" ділю на два види: тілесне та безтілесне; нічого третього не існує. Як ділитиму тіло? Скажу так: тіла є живі або неживі. А як знову ж таки ділитиму живі тіла? Тут скажу так: деякі з них мають дух, деякі — тільки душу; або ще так: деяким властивий порив: вони ходять, пересуваються з місця на місце; деякі ж встановлені у землю, живляться і ростуть за допомогою коріння. На які ж види поділятиму тварин? Вони або смертні, або безсмертні. Деякі стоїки вважають, що перший з-між усіх родів — це "щось". Зараз поясню тобі, як вони дійшли такої думки. У природі, кажуть вони, одне

щось існує, інше — не існує. Адже природа охоплює навіть те, що не існує, що постає перед нашим духом, скажімо, кентаври, гіганти і усе таке інше, що витворює оманлива думка, що набуває якогось образу, хоча не має справжньої сутності.

Тепер повернуся до того, що я тобі обіцяв: у який спосіб Платон розділяє на шість розрядів усе, що існує. Перше — "те, що є"; його не можна вловити ні зором, ні дотиком, ані жодним іншим відчуттям — його можна лише мислити. Це те, що існує взагалі, наприклад, людина взагалі: вона не може потрапити нам на очі, хіба що то буде людина зокрема — як вид: Катон чи Ціцерон. Так само й тварина взагалі: її не бачимо, а лиш мислимо про неї. Бачимо тільки якийсь її вид, наприклад, коня чи собаку. На друге місце із того, що є, Платон ставить "те, що вирізняється і перевищує все інше". Це, за його словами, означає бути завдяки перевазі. Так говоримо про поета взагалі, застосовуючи те слово для кожного, хто складає вірші. Але вже у греків воно стало означати лишень одного з них: коли почуєш просто "поет", то відразу ж на думку спаде Гомер. То що ж це за істота, яка існує завдяки перевазі? Бог. Адже він найбільший і наймогутніший з усього. Третій рід — усе те, що існує у власному розумінні слова; незчисленне, але недосяжне для нашого зору. — "Що ж це таке?" — запитаєш. — Платонові винаходи. Він їх називає ідеями; з них постає все те, що ми бачимо; для всього вони служать зразком. Вони непроминальні, незмінні, незнищенні. А тепер послухай, що таке ідея, тобто як її уявляє собі Платон. "Ідея — це відвічний зразок того, що творить природа". Щоб тобі було зрозуміліше, додам до цього визначення таке пояснення. От я хочу створити твоє зображення. Зразок для картини — ти сам; із тебе мій дух бере притаманні тобі риси, які й переносить на свій твір. Так ось: обличчя, яке, так би мовити, скеровує мою руку, яке вчить мене, і яке я намагаюсь наслідувати, — це і є, власне, ідея. Таких зразків у природі не злічити — людей, риб, дерев; відповідно до них і відтворюється все те, що повинно в ній бути. Четверте місце посідатиме *eidos*. Мусиш уважно послухати, що таке *eidos*, і не мені, а Платонові дорікай, якщо нелегко буде второпати, про що йдеться. Втім, хіба тонкість і труднощі не йдуть у парі? Щойно я брав для прикладу маляра і його картину. Так от, коли б той маляр хотів зобразити барвами Вергілія, то мусив би дивитись на самого поета. Ідеєю було б тут обличчя Вергілія — зразок для майбутнього твору. А що митець вибирає з того обличчя, що, врешті, переніс на картину, те — *eidos*. Запитаєш, у чому тут різниця? Одне — це зразок; друге — подoba, яку взято із того зразка й перенесено на полотно. Ідею митець наслідує; *eidos* — творить. У кожній статуї — якесь обличчя; воно — *eidos*. Якесь обличчя є у самого зразка, приглядаючись до якого, митець орудував різцем; це — ідея. Ти хотів би ще одного розрізнення? *Eidos* — у самому творі; ідея — поза твором, і не тільки поза твором — перед твором. П'ятий рід — усе те, що існує взагалі. Це вже й нас починає стосуватися, бо сюди входить геть усе: люди, тварини, речі. Шостий рід — це те, що начебто існує, як, наприклад, порожнява, час.

Усе, що бачимо, чого торкаємось, не належить, на думку Платона, до тих речей, які наділені власним, справжнім існуванням, адже вони — у постійному плині, весь час то втрачають щось, то набувають. Ніхто з нас не є таким самим на старість, яким був у

юності; ніхто завтра не буде таким, яким був учора. Невидима сила підхоплює і пориває наші тіла; спливають і вони, мов та ріка. Все, що лиш бачиш, проминає з часом. Ніщо, кажу, з того, на що дивимось, не залишається незмінним. Та й сам я, поки розводжусь про ті зміни, постійно змінююся. Про що й говорить Геракліт: "У цю ж саму ріку двічі ми входимо й не входимо". Лише назва тієї ріки залишається; вода — пробігає. Що стає очевидним на прикладі ріки, того не бачимо стосовно людини. А нас таки справді пориває анітрохи не повільніша бистрина. От і дивуюсь нашому безглуздю: як ми любимо тіло — найпроминальнішу з усіх речей, як страшно нам од самої думки, що колись умремо, хоч кожна мить — це смерть нашого попереднього стану!.. Боїшся, щоб не трапилося в одну якусь годину те, що трапляється з тобою щоденно?.. Я мовив про людину, істоту тлінну й нетривку, яку стільки всього вражає. Але ж навіть отой світ, вічний і нездоланний, змінюється, ніколи не залишається самим собою! Хоч він охоплює в собі все, що охоплював колись, але — по-іншому, ніж колись: змінює порядок.

"Що мені,— всміхнешся,— допоможуть усі ті тонкощі?" — Справді, нічого, якщо так запитаєш мене. Але подібно до того, як різьбяр відводить від роботи втомлені довгим напруженням очі і, як-то кажуть, випасає їх на чомусь іншому, так і ми час од часу повинні дати своєму духові розслаблення, покріпити його якоюсь приємністю. Одначе хай і та приємність буде заняттям: навіть з неї, якщо приглянутись, почерпнеш дещо таке, що може стати тобі помічним. Так і я, Луцілію, звик робити: із будь-якого заняття, хоч би яке воно далеке було від філософії, намагаюся щось добути й зробити корисним для себе. Що є віддаленішим од виправлення звичаїв, ніж те, над чим ми тільки-но розмірковували? В який спосіб ідеї Платона можуть зробити мене кращим? Що з них можна вибрати для приборкання моїх бажань? А хоча б те, що всі ті речі, які догоджають нашим відчуттям, заохочують нас, розпалюють, позбавлені, на думку Платона, справжнього існування. Всі вони — уявні, і лиш на деякий час набувають того чи іншого вигляду; жодна з тих речей не наділена ні міцністю, ані тривалістю. Ми ж їх прагнемо так, начебто вони вічно тривали або ми ними вічно володіли. Недолугі й пливкі, перебуваємо у світі примарних речей. То звернімо свій дух до того, що вічне! Подивляймо не речі, а їхні образи, що пурхають у високості, а серед них — бога, який продумує, якби-то вберегти од смерті все те, чого він не зміг зробити безсмертним через опір матерії; як би то перемогти розумом пороки тіла! Бо ж усе залишається тривати не тому, що воно вічне, а тому, що перебуває під захистом керманича. Безсмертне не потребує опікуна, а щодо всього іншого, то творець оберігає його, простерши свою могутність над крихкістю матерії. Нехтуймо всім позбавленим цінності настільки, що сумнівним є навіть саме його існування. А ще подумаймо про таке: якщо провидіння захищає від небезпек сам світ, що не менше смертний, ніж ми, то й наше провидіння зможе додати тривалості цьому кволому тілу, як тільки здолаємо загнзудати і вгамувати оту руйнівну силу — жагу до насолод. Сам Платон сягнув похилого віку завдяки своїм старанням. Міцний, кремезний від природи, він навіть прізвище таке дістав тому, що був широкоплечим(8). Проте морські подорожі й

небезпеки коштували йому чимало сил. І все ж поміркованість, дотримання міри в усьому, що будить жадобу, а також пильна турбота про себе дозволили йому дожити старості, хоч на дорозі до неї поставала не одна перешкода. Я думаю, тобі відомо, що, завдячуючи таким старанням, Платон помер якраз у день свого народження — йому виповнився вісімдесят один рік. Тому-то маги, які випадково перебували тоді в Атенах, принесли померлому жертву, вважаючи, що його доля перевищує долю смертних людей, бо число років, які він прожив,— досконале: воно є добутком дев'яти, помноженого на дев'ять. Але я не сумніваюся, що він охоче б віддав їм декілька днів із того числа, щоб звільнити їх від того обряду. Отже, вдавшись до поміркованості, можна продовжити старість; а її, на мою думку, не слід ані прагнути, ні відмовлятися від неї. Приємно побути з собою якомога довше, коли ти зумів стати таким, що тобі корисно побути наодинці з собою.

Тут варто подумати про те, чи потрібно нам, цураючись глибокої старості, власноручно покласти їй край, замість того, щоб вона сама дотяглася до нього. Той, хто, геть уже постарівшись, очікує свого останнього дня, не дуже відрізняється від боязливого, що тремтить над своїм життям; так запопадливий пияк, висувивши до дна амфору, висьорбує ще і осад. Але поміркуймо й про те, що таке залишок життя: справді осад чи щось найпрозоріше, найчистіше,— звісно, якщо ти при здоровому розумі, якщо непошкоджені відчуття служать душі, якщо й твоє тіло ще не зовсім зів'януло й не поспішило померти перед тим, як із нього вийде дух. Є ж бо різниця, що продовжувати: життя чи смерть. Але якщо тіло вже не спроможне виконувати свої обов'язки, то чому б не дати виходу стражденній душі? Можливо, зробити це слід дещо раніше, ніж потрібно, аби не трапилось так, що ти вже не зможеш цього зробити саме тоді, коли це буде потрібно. А що більша небезпека в поганому житті, ніж у наглій смерті, то вважай дурнем того, хто ціною якогось куцого відтинку часу не відкупиться від великої небезпеки. Мало таких, кого тривала старість допровадила до смерті, не завдавши їм великої шкоди, зате багато таких, кому мляве життя було осоружним і марним тягарем. От і суди тепер, що страшніше: втратити якусь частинку життя чи позбутись самого права підвести під тим життям, коли знайде необхідність, останню рису?

Не слухай мене з таким виглядом, начеб ті слова стосувалися саме тебе, але все-таки добре подумай над тим, що я кажу. Не відмовлюся від своєї старості, якщо вона збереже мені всього мене, всю мою цілісність, тобто найкращу мою частку. Але якщо вона зазіхне на мій розум(9), якщо поступово відбиратиме його, залишивши, врешті, не життя, а лиш одну душу,— я вистрибну з трухлявої, ось-ось готової завалитися будівлі. Не шукатиму у смерті сховку від недуги тоді, коли та недуга виліковна, коли вона не вражає мого духу. Не накладатиму на себе рук лише через те, що мені допікає біль: так померти — значить, визнати свою поразку. Але якщо знатиму, що той біль має діяти мене постійно, то я відійду, та не через сам біль, а через те, що він заважатиме всьому, заради чого живемо. Нікчемним боягузом назву того, хто помирає, аби не терпіти болю, а того, хто живе, аби постійно його терпіти, назву дурнем.

Але я, мабуть, занудив тебе довгим листом, хоча над цим питанням можна було б

роздумувати зранку й до ночі. Втім, чи міг би вчасно закінчити своє життя той, хто листа не може закінчити? Отож — бувай здоров! Це слово прочитаєш радше, ніж усі попередні, що про одну тільки смерть. Ще раз — бувай здоров!

ЛИСТ LIX

Сенека вітає свого Луцілія!

Велику насолоду я почерпнув з твого листа (дозволь мені користуватися словами у їхньому широкому значенні, а не у вузькому, якого надають їм стоїки). Насолоду зараховуємо до пороків. Що ж, хай так буде, але цим же словом означаємо й стан душевної радості. Знаю, що насолода, — якщо слова, кажу ще раз, зіставляти з нашим списком, — річ ганебна, а радість — це здобуток одних лиш мудреців, бо ж вона — не що інше, як високий злет душі, впевненої у власних, непідробних благах. Але у повсякденній мові кажемо, приміром: для нас велика радість, що якийсь там чоловік став консулом, що хтось одружився, у когось народилася дитина, хоч усе це настільки далеке від радості, що нерідко стає початком біди. Невід'ємною ж ознакою радості є те, що вона ні перерватися не може, ні обернутись у свою протилежність. Отож, коли наш Вергілій каже: "Радості духу порочні"(1), то звучить воно гарно, але не вельми правдиво, бо радість не буває порочною. Очевидно, йшлося про насолоди, от він і висловив тут те, що хотів: сказав про людей, які втішаються своєю бідною. І все ж я не помилився, сказавши, що почерпнув з твого листа велику насолоду, бо, хоча радість непросвіченої людини справді викликана чимось гідним, то її неусвідомлені, готові стати чимсь цілком іншим почуття я все одно назву насолодою — непомірною, невгамовною, оскільки виникла із хибної думки про благо.

Але, щоб повернутись до суті, послухай, чим мене втішив твій лист. Володієш словами. Мова ні вище не підбиває тебе, ані не затягує далі від тієї межі, яку ти намітив. Не одного писаку якесь гарне слівце заводить на такі манівці, про які він і не думав, беручися за стилос. Але з тобою того не трапляється: все в тебе стисле, доречне. Говориш стільки, скільки хочеш, і більше виражаєш, ніж говориш. А це вже ознака чогось вагомішого: видно, що й твоїй душі немає місця для зайвого, роздутого. Знаходжу в тебе й переносні вислови, не настільки сміливі, щоб їх слід було остерігатися. Знаходжу також образи, і якщо хтось забороняє нам користуватися ними — мовляв, лише поети мають на них право, — то такий, гадаю, не читав нікого з давніх, котрі, промовляючи, не ганялися за оплесками. Так ось у них, хоч вони й говорили по-простому, викладаючи саму суть справи, аж рясніє алегоріями, і я вважаю, що тут вони необхідні не з тих міркувань, з яких їх уживали поети, але щоб служити мовби опорами нашій слабості, щоб і промовець, і слухач ясно уявляли собі, про що йдеться.

Ось я перечитую Секстія, гострої думки мислителя, що писав по-грецькому, але в дусі римської філософії. Мене вразив один із його образів. Там, де ворог може напасти з будь-якого боку, військо йде, вишикувавшись квадратом, готове до бою. Так само, за його словами, повинен робити й мудрець: мусить розставити свої чесноти по всіх боках, аби тут же, тільки-но звідкілясь з'явиться небезпека, протиставити їй свою оборону, яка без жодної метушні відгукнулася б на найменший знак того, в чиїх руках влада. Ми

ж бачимо, як у військах, що їх очолює досвідчений полководець, наказ вождя чують одночасно всі загони, розставлені в такий спосіб, аби поданий однією людиною знак оббіг одразу всю піхоту та всіх вершників. А наскільки це, за словами Секстія, необхідніше нам! Бо ж вояки часто без причин бояться ворога, і найпідозріліший, на їхню думку, шлях виявляється для них найбезпечнішим. Для глупоти ж ніде нема спокою: страх дошкуляє їй як зверху, так і знизу; трепет проймає її з одного і з другого боку, небезпеки то наступають їй на п'яти, то забігають попереду; все її лякає, вона не готова ні до чого, жахається навіть підмоги. Натомість мудрець захищений від будь-якого нападу, він завжди пильний, і хай наскочать на нього чи то вбогість, чи горе, чи зневага, чи страждання — він не відступить: безстрашно стане проти всього ворожого, пройде через усе вороже. Скільки-то всього і в'яже нас, і знесилює! Надто довго ми купались у своїх пороках — важко відмитися. Ми ж не тільки забруднені, а й пройняті ними.

Але, щоб не стрибати від образу до образу, спробую вяснити, чому так цупко тримається нас глупота — питання, над яким часто розмірковую наодинці. По-перше, тому, що не досить рішуче відганяємо її від себе й не повною силою пориваємось до свого рятунку; по-друге, ми замало довіряємо тому, що відкрили мудрі люди, скупі черпаємо з їхніх відкриттів, та й наші зусилля не співмірні тій великій справі, за яку беремося. Та чи може бути достатнім наше вміння протистояти порокам, якщо достатнім для тієї науки вважаємо лише час, коли не віддаємося порокам? Ніхто з нас не сягнув глибини мудрості •— ми схопили нашвидкуруч лише те, що на поверхні; зайняті своїм, були певні, що виділили для філософії аж надто багато часу. Але найбільша завада для нас — це те, що дуже скоро самі собі подобаємося. Хай-но хтось назве нас прекрасними, розважними, мало що не святими людьми — тут же погоджуємось. Не вдовольняємось скромною похвалою: приймаємо як належне все те, що нагромаджує на нас безсоромна влєсливість. Мовчки притакуємо тим, хто стверджує, що ми — найкращі, найрозумніші з-між усіх, хоча знаємо, що та похвальба йде з брехливих уст. Настільки вже догоджаємо собі, що хочемо хвальби навіть за те, в чому найменше її заслуговуємо. Винахідливий у катуваннях радо слухає про свою лагідність, грабівник — про своє благородство, пияк і розпусник — про свою зразкову поміркованість. То хто б то, вірячи у власну бездоганність, захотів стати іншим? Александр, коли розгулював уже по Індії, спустошуючи війною навіть сусідам не дуже-то відомі племена, при облозі якогось міста об'їжджав мури — приглядався, де в них найслабше місце, й тут був поранений стрілою, але не зійшов з коня і продовжував об'їзд. Потім, коли вгамувалася кров, рана зашкарубнула і почала сильніше допікати болем; нога, висковзнувши із стремена, безсило звиснула, поволі задерев'яніла, й Александр, змушений поступитися, мовив: "Усі присягаються, що я — син Юпітера, але ось ця рана так і кричить усім, що я — лише людина". Робімо ж і ми так само! Коли влєсливість відповідною мірою зробить кожного з нас дурнями, скажімо й ми: "Називаєте мене розважним, а я ж сам бачу, скільки-то непотрібного ще вабить мене, скільки шкоди сам собі прагну завдати! Не розумію навіть того, чому ситість навчила

тварин: яка міра повинна бути у їжі та питті,— не знаю досі, скільки я спроможний вмістити".

Тепер послухай, як дізнатися, що ти ще не став мудрецем. Мудрець завжди повен радості, веселий, погідний, незворушний; він живе нарівні з богами. А візьми себе: якщо не буваєш сумним, якщо тебе не турбує жодна сподіванка на майбутнє, якщо твоя душа і вдень і вночі, зберігаючи рівновагу, перебуває в піднесенні, якщо вона вдоволена собою, значить, ти сягнув вершини людського щастя. Але якщо ти жадаєш насолод, хоч би якими були вони й звідки б не походили, то знай, що стільки тобі бракує мудрості, скільки й радості. Ти прагнеш дотягтися до них, але ходиш блудом: сподіваєшся дійти до своєї мети через багатство, через почесні, одне слово, шукаєш радості серед турбот. А тим часом усе те, до чого так пориваєшся, начеб воно могло дати тобі веселість і насолоду, власне і є джерелом страждань. Усі ми, кажу ще раз, поспішаємо до радості, але як домогтись її, великої, неперехідної,— не знаємо. Один шукає її за бенкетним столом, серед розкошів, другий — у честолюбстві, в юрбі клієнтів, що заповнюють його подвір'я, інший — у коханках, ще хтось — у вільних науках, якими хизується, та в інших читаннях, які нічим не можуть зарадити людині. Всіх їх ошукують хисткі, хвилинні втіхи, подібні до сп'яніння, коли за якусь годину веселого божевілля треба розраховуватися довгою нудотою, або ж до оплесків та вигуків захопленої юрби, за що мусимо платити або й поплатитися величезними клопотами. Думай, отже, про те, що найцінніший плід мудрості — постійна радість. Душа мудреця — наче той обшир, що понад місяцем: там завжди мірне сяйво. Врешті, маєш заради чого потрудитися: мудреця ніколи не полишає радість. А така радість народжується з усвідомленням чеснот. Радіти може лише мужня, справедлива, поміркована людина.— "То що,— запитаєш,— дурні й лиходії не радіють?" — Не більше, ніж леви, що впали на здобич. Коли вже геть виснажаться від вина й насолод, коли світанок заступає їх у розпусті, коли так уже догоджають собі, що тіло, не вміщаючи тих ласощів, починає гноїтися,— ось тоді, нещасні, згадують слова Вергілія:

Як у веселошах марних ми ніч одгуляли останню,

Знаєш ти сам(2).

І справді, розбещені гультяї проводять в оманливих radoшах кожную ніч саме так, мовби вона була останньою. Але та радість, що є супутницею богів, як і тих, хто у суперництві з богами, та радість не переривається, не вичерпується: вона б вичерпалась, якби була позиченою. А що вона — не чужий дарунок, то й ні від кого не залежить. Те, чого доля не дає, того їй і не відібрати.

Бувай здоров!

ЛИСТ LX

Сенека вітає свого Луцілія!

Нарікаю, обурююсь, гніваюсь. Ще й нині зичиш собі того, чого назичили тобі твоя годувальниця, твій наставник, твоя мати? Ще й досі не розумієш, що зовсім не на добро тобі ті зичення? Наскільки ж то шкідливе для нас усе те, що вимолюють для нас у богів наші близькі! І тим більше шкідливе, чим повніше збувається. Вже й не дивуюся, що всі

біди переслідують нас від самих пелюшок: ми ж виростили серед батьківських заклинань. Тож хай почують боги й з нашого боку безкорисливе благання за себе. Доки ж будемо все простягати руку до богів, мовби й досі неспроможні були самі себе прогодувати? Доки засіватимемо для себе такі обшири, яких вистачило б для багатолюдних міст? Доки жнивуватиме для нас цілий народ? Доки для того, щоб накрити один лише стіл, нам підвозитимуть поживу незчисленні судна, та й то не з одного тільки моря? Зо два югери(1) пасовиська щедро вигодовують бика. Один ліс дає вдосталь харчу для багатьох слонів. Людина ж вигодовується на суходолі і на морі. Що за диво? Чи природа обдарувала нас при такому скромному тілі таким ненаситним черевом, щоб ми перевершили жадібність наймогутніших, найпажерливіших звірів? Таж ні! Скільки ж то треба дати природі? Не стратишся, аби поквитатися з нею. Не голод, а марнославство штовхає нас до таких витрат. Отож усіх тих прислужників свого черева, як їх називає Саллюстій, слід зараховувати не до людей, а до тварин, а декого з них навіть не до тварин — до мертвяків. Живе той, хто багатом приносить користь. А хто, забившись у свій схов, трухлявіє там, той не вдома — у гробниці. На порозі його оселі мусиш укарбувати в мармур слова: "Він помер ще перед своєю смертю".

Бувай здоров!

ЛИСТ LXI

Сенека вітає свого Луцілія!

Годі вже нам хотіти того, чого ми хотіли! Я, власне, й зайнятий на старості тим, щоб не хотіти того, чого хотів у дитинстві. За цим спливають мої дні, мої ночі, це — моє заняття, довкола цього — всі мої думки: як покласти край своїм давнім бідам? Намагаюся, щоб кожен день був образом цілого життя. Ні, я не хапаюся за нього, мовби за останній, а лише дивлюсь на нього з думкою, що він, врешті, й міг би бути останнім. Ось і цього листа пишу тобі в такому настрої, начебто смерть може покликати мене таки в часі самого писання. Я готовий відійти і втішаюся життям якраз тому, що не дуже залежить мені на тому, чи довго ще мені жити. Перед старістю я дбав про те, щоб добре жити, у старості, — щоб добре померти. А добре померти — значить охоче померти. Намагайся взагалі нічого не робити проти волі. Необхідність — супутниця того, хто опирається; хто ж діє згідно своєї волі, той не знає, що таке необхідність. Скажу так: хто добровільно виконує накази, той звільнився від найжорстокішого, що є у рабстві, — робити те, чого не хочеш. Нещасливим є не той, хто робить щось, підкорившись наказу, а той, хто проти своєї волі кориться наказу. Тож виховуймо свою душу так, щоб ми хотіли всього того, чого вимагають обставини, передусім, щоб ми без журби думали про кінець нашого життя. Потрібно, щоб ми, перше ніж готуватися до життя, готувались до смерті. Життя й так має вдосталь усього; це ми постійно жадібні до його достатків: нам здається, та й завжди здаватиметься, що чогось таки не вистачає. Не від років, не від днів, а від нашої душі залежить, чи достатньо проживемо. Щодо мене, мій дорогий Луцілію, то я прожив, скільки треба. Наситившись, очікую смерті.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXII

Сенека вітає свого Луцілія!

Не вір тим, які роблять із себе заклопотаних стількома справами, що наче й справді їм ніколи зайнятися вільними науками. Вони вдають ту свою заклопотаність, примножують її, самі ж собі зв'язують руки. А я, мій Луцілію, вільний, завжди вільний і, хоч би де був, належу собі. А це тому, що не віддаюся справам, а лишень, так би мовити, позичаю їм себе; а ще — не шукаю нагоди розтрачувати свій час. Хоч би де я був, усюди звертаюсь до своїх роздумів, усюди розмірковую подумки про щось корисне, рятівне. І навіть присвятивши себе на якийсь час друзям, я не покидаю самого себе, та й не з тими я затримуюся, з якими звела мене якась нагода чи обов'язки громадського життя, а лише з найкращими. До них, хоч би де вони перебували, хоч би в якому столітті жили, я лину душею. Деметрій, найкращий з-між людей, завжди зі мною; полишивши тих, хто у пурпурі, бесідую з ним, напівголим⁽¹⁾, його подивляю. Та як тут не подивляти? Бачу, що він ні в чому не відчуває потреби. Дехто може знехтувати всім, але мати все — ніхто не може. Найкоротший шлях до багатства — знехтувати багатством. Але наш Деметрій живе не так, мовби він усім знехтував, а так, мовби дозволив усе це посісти іншим.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXIII

Сенека вітає свого Луцілія!

Ти важко переносиш смерть твого приятеля Флакка, але я не хочу, щоб ти сумував надміру. Вимагати, щоб ти зовсім не сумував, хтосьна чи зважуся, хоч і розумію, що то було б краще. Але кому пощастило сягнути такої твердості духу, окрім того, хто високо піднявся над самою фортуною? Його теж торкнула б смутком ця подія, але тільки торкнулася б, не більше. Нам, однак, можна вибачити й схильність до сліз, щоб тільки вони не лились потоком і щоб ми самі могли їх стримати. Хай при втраті друга наші очі не будуть сухими, але й не виплакуймо їх. Треба плакати, але не треба ридати. Скажеш, певно, що я обмежую тебе надто суворим законом? Але ж і найбільший серед грецьких поетів⁽¹⁾ дав право плакати лише протягом одного дня, сказавши, що й Ніоба "не забувала про їжу".

Запитаєш, звідки ті лементи, ті невтримні плачі? У сльозах ми шукаємо підтвердження нашої туги, а нашому болю ми не піддаємось — хизуємось ним. Ніхто не буває сумним сам для себе. О, нещасна глупото! Навіть у самому стражданні є своя марнослаvnість! — "То як,— запитаєш,— чи маю забути друга?" — Коротку обіцяєш йому пам'ять, якщо вона має тривати не довше, ніж біль: похмурість твого чола розвіє перша-ліпша смішна річ, а що вже казати про триваліший час, який влагіднює всяку печаль, з яким непомітно влягаються навіть найжорстокіші страждання? Як тільки перестанеш наглядати за собою, одразу кудись подінеться ота машкара скорботи. Нині ти сам є сторожем свого горя. Але те горе вислизає з-під сторожі; чим гостріше воно, тим скоріше й розвіюється. Тож дбаймо про те, аби приємним для нас був спогад про всіх, кого ми втратили. Ніхто ж охоче не повертається думкою до чогось такого, що

його пригнічує. Щоправда, хай лиш навернеться на пам'ять саме ім'я когось із дорогих нам, утрачених,— тут же й кольне коло серця, але навіть той колький біль має в собі наче якусь насолоду. Недарма любив повторювати наш Аттал: "Пам'ять про покійних друзів приємна для нас так само, як терпкість деяких плодів, що й ваблять якраз тією терпкістю, як надто старе вино, чию гіркість смакуємо. Потім, із бігом часу, розпорошується все, що було для нас прикрим, і залишається відстояна, чиста насолода". Якщо вірити йому, то "думка про живих друзів — це наче насолода від меду чи печива, а згадка про тих, котрі відійшли від нас,— така ж насолода, але не без якоїсь гіркості. Зрештою, хто заперечуватиме, що саме та гіркість, що й легкої гостроти не позбавлена, збуджує шлунок?" Але я відчуваю по-іншому: для мене спогадування покійних друзів — це щось солодке, заспокійливе. Адже, коли вони були поряд, я готував себе до того, що можу втратити їх, а коли втратив, то мені здається, що й тепер вони поряд. Роби ж, мій Луцілію, так, як вимагає того твоя врівноваженість, годі тобі хибно тлумачити добродійність фортуни! Так, вона відібрала, але ж перед тим вона таки дала! Насолоджуймося спілкуванням із друзями, бо ж не знаємо, чи довго ще втішатись нам тією насолодою. Задумуймося над тим, як часто ми залишали їх, рушаючи у якусь далеку мандрівку; як часто, перебуваючи в одній і тій же місцевості, не зустрічалися з ними,— і зрозуміємо, що й за їхнього життя ще більше втрачено часу. Хіба стерпиш того, хто взагалі не зважав на друзів, а тепер він — перший плакальник; хто любить друга хіба тоді, коли його втратить? Ось такі й тужать так голосно саме тому, що бояться, аби хто не засумнівався, чи вони взагалі любили,— шукають запізнілих доказів свого почуття. Якщо маємо ще якихось друзів, то невелика, видно, наша заслуга перед ними, невисокої ми думки про них, раз усі вони не можуть бути для нас розрадою після втрати одного, якого ми поховали; коли ж він був єдиним нашим другом, то більшої кривди ми самі собі заподіяли, ніж нам — фортуна: вона відібрала нам одного друга, ми ж — не придбали жодного. Чи можна припустити, щоб той, хто спромігся на любов лишень до когось одного, міг аж надто сильно його любити? От, скажімо, грабівники зняли з когось єдину його туніку, а він, замість того, щоб озирнутись, чим захистити свої плечі від холоду, взявся оплакувати себе,— то хіба такий чоловік не видасться тобі останнім дурнем?.. Кого ти любив,— того поховав; шукай, кого б тобі полюбити! Розумніше замінити друга, ніж оплакувати. Те, що я приточу, вже перетерто, знаю, всіма язиками, але чи маю відмовитись від розумного слова тільки через те, що воно вже обійшло світ? Так ось: хто не може покласти край своїй тузі здоровим глуздом, то це зробить за нього сам час. Але яка ж то ганьба для розсудливої людини, коли порятунком од скорботи стає, врешті, втомленість тією скорботою! Я волію, щоб ти залишив свій біль, а не щоб він залишив тебе, і якомога скоріше перестань робити те, чого навіть за всього бажання ти б не міг робити довго. Наші предки встановили рік жалоби для жінок, і то не з тим, щоб вони так довго були в жалобі, а щоб не були в жалобі довше. Для чоловіків не встановлено жодного терміну, бо для них будь-який термін був би ганьбою. Але назви мені хоч одну з тих нещасних плакальниць, яких силоміць відтягують від похоронного вогнища, силоміць відривають

від покійника, хоч одну, в якій б вистачило сліз не кажу на рік — хоча б на місяць. Ніщо так скоро не стає ненавистю, як туга; поки вона свіжа, то знаходить розрадику, а декого й притягує до себе, коли ж застаріла, то хіба що насміхатимуться з неї, і не без підстави: вона або вдавана, або просто безглузда.

Все це пишу тобі я — хто втратив найдорожчого мені Аннея Серена(2); я, хто його оплакував так невгамовно, що мене, на превеликий мій жаль, можна б зарахувати до тих, над ким горе таки взяло гору. Нині я засуджую свою поведінку й розумію найважливішу причину того побивання: я ніколи не думав про те, що він може вмерти раніше від мене. Одна лишень думка навивалася: він молодший, значно молодший — мовби фортуна слідкувала за черговістю. Тож постійно думаймо про те, що смертні не тільки ми, а й всі ті, кого любимо. Тоді я повинен був повторювати собі: "Мій Серен молодший, але що з того?.. Він мав би померти після мене, але може трапитися, що й переді мною". Я не робив цього, і фортуна вдарила мене зненацька. Тепер суджу так: усе довкіл — смертне, й нема для смертності встановленого порядку. Що може взагалі трапитися, те може й нині трапитися. Тож думаймо, найдорожчий Луцілію, над тим, що скоро й ми ступимо за ту межу, за яку зі сльозами відпроваджуємо покійного. І можливо,— якщо правдою є те, що кажуть мудреці, якщо на всіх нас чекає один пристанок,— то той, кого вважаємо втраченим, лише випередив нас.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXIV

Сенека вітає свого Луцілія!

Вчора ти був з нами. Можеш дорікнути мені: хіба ж тільки вчора? Тому й додаю: "з нами", бо зі мною ти — завжди. Завітали друзі. Веселіше заструмував димок над покрівлею. Не такий, звісно, що клубочиться з кухні вельмож, лякаючи нічних сторожів, а скромний вісник прибулих гостей. Говорили, як то буває під час гостини, то про се, то про те; починали одним, закінчували іншим, аби лиш снувалась нитка милої бесіди. Читали й книгу Квінта Секстія-батька, видатної — якщо віриш мені — людини, стоїка, хоч сам він заперечує те. Скільки-то сили в ньому, скільки запалу! Клянусь богами, таке знайдеш не в кожного філософа: твори деяких — дарма що й славою втішаються — якісь безкровні. Повчають, сперечаються, силкуються на дотеп, а снаги не додають, бо й не мають її. Коли ж перечитаєш Секстія, скажеш: "От хто живе, росте, вільно дихає, височить над людьми! От хто залишає мене, переповнивши довір'ям!" При будь-якому настрої, читаючи його, повір, хочеться кинути виклик навіть найбільшій негоді, хочеться вигукнути: "Чому зволікаєш, фортуно? Нападай же! Глянь — я готовий!" Підводжу чоло, наче той, хто озирається, де б випробувати себе, де проявити б свою мужність:

Прагне, щоб дикий кабан серед тих звірят безборонних

Вийшов, запінений, з гір, або велет, лев рудогривий .

Хочеться долати щось, нелегку перемогу здобувати, гартуватися.

Секстій знаменитий ще й тим, що, вирисовуючи велич щасливого життя, не позбавляє тебе надії досягти його: знатимеш, як високо воно, але знатимеш і те, що

при бажанні все-таки можна його здобути. Доброчесність допоможе тобі в цьому: будеш захоплюватися цим життям, а водночас — боротися за нього. Мені ж багато часу йде, звичайно, на самі роздуми над мудрістю: споглядаю на неї з таким подивом, з яким дивлюся й на весь світ, а його я бачу не раз немовби той глядач, який тільки що прийшов на виставу. Поважаю відкриття, які робить мудрість, поважаю самих відкривачів. Усе це миле мені, наче спадщина по багатьох предках. Для мене ж усе це придбано, для мене й опрацьовано! Але ж поставмо й себе на місце доброго батька родини; примножмо те, що отримали. Хай багатшим перейде цей спадок од мене до нащадків моїх. Багато ще не зроблено сьогодні, багато й залишиться незробленим. Буде до чого докласти рук тому, хто житиме й тисячі століть після нас. Припустімо, що наші предки все винайшли, всього дійшли, то навіть тоді новим буде для нас застосування цих набутків, їх дослідження, упорядкування. Скажімо, хтось залишив нам ліки для очей; нема потреби, отже, вишукувати нових — треба ці, що є, вміло застосовувати при різних обставинах і захворюваннях. Один засіб, наприклад, вигоює запалення очей, від іншого сходить пухлина повік; той — найкращий при якомусь пошкодженні й слізливості; цей — загострює зір. Потрібно все це знати, підмітити відповідну пору, належну міру їх застосування. Ліки ж від душевних недуг винайдені нашими предками; як ними користуватись і коли до них звертатися — це вже нам випало дослідити. Багато робили ті, які жили до нас, та всього, звісно, не доробили. І все ж їх треба поважати, складати їм шану нарівні з богами. Чому б мені не мати їх зображень для підбадьорення свого духу? Чому б я мав не святкувати день їх уродин? Чому б не мав закликати їх, сповнений пошани? Яку шанобливість я повинен мати для своїх учителів, з такою ж повинен схилитися в поклони перед учителями всього роду людського, перед тими, хто щедрою рукою засіяв нам перші зерна всякого добра. Коли зустріну консула чи претора, то зроблю все, що, звичайно, належить робити, виявляючи пошану достойникам: зійду з коня, скину шапку й уступлю йому з дороги. То як? Чи не з найвищою шанобою привітаю в душі своїй одного й другого Марка Катона, Лелія Мудрого, Сократа і Платона, Зенона і Клеанта? Шаную їх і — хай лише почую якесь із цих славних імен — побожно встаю.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXV

Сенека вітає свого Луцілія!

Вчорашній день я розділив з недугою: першу його половину, до полудня, вона забрала собі, другою — мені поступилася. Спочатку я випробував свою душу читанням. Далі, побачивши, що це заняття їй під силу, я зважився наказати їй, чи то пак дозволити, дещо складніше: почав писати, щоправда, з більшим напруженням, ніж звичайно, — змагався з трудністю предмета, не даючи йому так просто мене здолати. Тут і навинулися друзі й разом приборкали мене, як то роблять з непокірним хворим. Стилос поступився розмові. З неї переповім тобі ту її частину, яку вважаю спірною: тебе ж ми, власне, обрали суддею. Мороки матимеш більше, ніж тобі здається, адже доведеться висловитися щодо трьох різних міркувань.

Наші стоїки, як знаєш, твердять, ніби все у природі виникає з двох начал: причини і матерії. Матерія лежить бездіяльна — річ, до всього готова, але, поки її ніщо не рушить,— ні до чого не здатна. Натомість причина, тобто розум, надає матерії вигляду, обертає нею, як хоче, добуває з неї всілякі вироби. Тому-то слід визнати, що мусить бути те, з чого якась річ твориться, як і те, за допомогою чого вона твориться. Це останнє — причина; перше — матерія. Будь-яке мистецтво — це наслідування природи. Так ось: те, що я говорив про всесвіт, віднеси тепер до всього, що творить людина. Статуя, скажімо,— це початково й матерія, що підлягала роботі митця, і сам митець, який надавав тій матерії вигляду. Матерія статуї — бронза, причина — митець. Така ж сама умова й усього суцього: кожна річ — це те, з чого вона створена, і те, що її створило. На думку стоїків, є лишень одна причина — те, що створює речі. А от Арістотель вважає(1), що про причину можна говорити трояко: "Перша причина,— каже він,— це матерія, без якої нічого не можна зробити; друга — митець; третя — форма, що дається кожному виробу, приміром, статуї". Цю форму, до речі, Арістотель називає "ейдос". "Ще й четверта,— зазначає він,— долучається до них причина — це намір, з яким приступають до твору". Поясню тобі, що це таке. Отже, бронза — перша причина статуї; та статуя ніколи б не могла бути виготовленою, коли б не було того, з чого її відлито, викарбувано. Друга причина — митець: не могла б та бронза набути вигляду статуї, коли б за неї не взяли досвідчені руки. Третя причина — форма: статуя ніколи б не отримала назви "Дорифор" чи "Діадумен"(2), коли б їй не надали саме такого обличчя. Четверта причина — намір, з яким стають до роботи: якби його не було, того наміру, то статуї взагалі б не виготовили. То що ж таке намір? Те, що спонукає митця, те, заради чого він бере до рук різця: якщо він має на думці продати свій твір, то це — гроші; якщо трудиться задля свого ймення, то — слава, а якщо готує дарунок для храму, то — побожність. Отже, причиною є також те, з якою метою виготовляється та чи інша річ. Таж не вважаєш, що до причин викінченого твору не варто зараховувати того, без чого той твір взагалі б не був створений. Платон додає ще й п'яту причину: зразок, який називає "ідеєю"(3). Це те, на що поглядає митець, аби не схибити, втілюючи свій задум у матеріал. І зовсім не має значення, чи той зразок, на якому він час од часу зупиняє око, десть осторонь, чи таки в ньому, ним же сприйнятий і довірений пам'яті. Ось такі зразки всіх речей має у собі божество, що охоплює своїм помислом як числа, так і форми всього, що має бути створене; те божество й сповнене тими не смертними, незмінними, невтомними образами, які у Платона мають назву "ідеї". Приміром, гинуть люди,— а людськість, на зразок якої створюється людина, залишається, і не завдає їй жодної шкоди те, що ті люди страждають, загивають. Отож, як повчає Платон, є п'ять усіх причин: те, з чого; те, через кого; те, в якому вигляді; те, на подобу чого; те, задля чого; врешті — те, що з тих причин виходить. Так, аби не відходити від нашого прикладу — статуї: те, з чого вона,— бронза; те, через кого,— митець; те, в якому вигляді,— форма, якою вона наділена; те, на подобу чого,— зразок, за яким створював її митець; те, задля чого,— намір митця; те, що з тих причин виходить,— сама статуя. Все це, говорить Платон, є також у всесвіті: творець — це бог;

те, з чого всесвіт створено,— матерія; форма — це вигляд і порядок, що спостерігаємо довкіл; зразок — те, на подобу чого бог створив таку оздобну велич; намір, задля якого він усе це створив. Запитаєш, мабуть, який же був намір у бога? — Доброта. Читаємо ж у Платона: "Що спонукало бога створити світ? Бог добрий. Добрий же не скупиться іншим на добро. От він і створив, що лиш міг найкращого"(4). Тож вислови свою суддівську думку — скажи, чиї слова видаються тобі найвірогіднішими; саме найвірогіднішими, а не найправдивішими, бо до остаточного вирішення цього питання нам так далеко, як до самої чистої правди. Те, що Арістотель і Платон говорять стосовно тієї юрби причин, то їх насправді або надто багато, або надто мало. Адже коли до причин зараховувати все те, без чого взагалі ніщо не може бути зроблене, то їх надто мало; хай тоді причиною вважають також час: без нього ж ніщо не може статися; так само й місце: як зробити якусь річ, коли не буде місця, де б її зробити? Або ж рух: ніщо ж без нього не виникає, ані не гине — жодного мистецтва не може бути без руху, жодної переміни. Але ж ми дошукуємося першої, загальної причини. Вона мусить бути простою, оскільки і матерія проста. Що ж це за причина? Звичайно, дійовий розум, тобто бог. А щодо наведених причин, хоч би скільки їх було, то це не окремі причини: всі вони залежать від однієї — тієї, що діє. Скажеш, причиною є форма? Але ж митець прикладає її до свого твору, значить, це якась частка причини, а не сама причина. Так само й зразок не є причиною, а лиш її необхідне знаряддя. Зразок настільки потрібний митцеві, як різець чи напилок: без них мистецтво й кроку не зробить, але вони не є ні частинами мистецтва, ані його причинами.— "Намір митця,— кажуть вони,— тобто те, заради чого він береться до роботи,— це причина".— Хай так. Але ж це не дійова, а лиш побічна причина. Таких причин не злічити, а ми шукаємо загальної причини. Тут їх і зрадила звична для них тонкість, коли вони твердили, начебто весь світ, викінчений твір,— це причина. Адже твір і його причина — далеко не одне й те ж саме.

Отже, ухвали своє рішення або — це легше у подібних питаннях — оголоси, що для тебе ще не все ясно, і зажадай ширшого розгляду справи.— "Дивна приємність,— скажеш,— марнувати час на те, що не вгамує тобі жодної пристрасті, не прогонить жодного бажання!" — Що ж, я теж надаю перевагу тому, що втихомирює душу, і насамперед намагаюся збагнути сам себе(5), а потім уже всесвіт. Але й тепер, хоч ти й дорікаєш мені, часу намарно не витрачаю: навіть оті роздуми, якщо їх не здрібнювати, якщо не вдаватись до непотрібних тонкощів, підносять, полегшують наш дух, що прагне звільнитися з-під тяжкої ноші й повернутись до тих обширів, звідкіля він походить. Бо ж тіло — це тягар, це кара для духу; воно тисне, пригнічує його, тримає в путах, аж поки на допомогу не прийде філософія, поки не звелить йому насолоджуватися спогляданням природи, відіславши його від земного — до небесного. У тій мандрівці — його свобода: він вихоплюється з-під сторожі, набирається у небі снаги. Як митці, натовмивши очі над якоюсь тонкою роботою, що вимагає напруженої уваги, та ще й коли приміщення поганенько освітлене, виходять на свіже повітря і десь у призначеному для громадського дозвілля місці втішають свій зір вільно розлитим світлом, так і дух, замкнений у тій понурій і темній оселі, за будь-якої нагоди

поривається на простір і відпочиває, споглядаючи природу. Мудрець, а також той, хто прагне мудрості, хоч вони тісно зв'язані з тілом, усе ж кращою своєю часткою — вільні від нього, звернені думками у високість. Подібно до воїнів, які прийняли присягу, термін свого життя вони вважають терміном військової служби; вони виховали себе так, що ні любові до життя не чують, ані ненависті: терпляче переносять свою смертну долю, хоча знають, що краще жде їх попереду. Забороняєш мені приглядатися до природи й, забираючи з-перед очей цілість, залишаєш якусь частку? Я не мав би запитувати себе, якими є початки всесвіту? Хто формує всі речі? Хто порозмежовував усе те, що, поспливавшись до купи, бовваніло єдиним клубом бездіяльної матерії? Я не мав би дошукуватися, хто ж є творцем усесвіту? В який спосіб така громада прийшла до закону й порядку? Хто зібрав порозкидане, поділив перемішане, а всьому тому, що лежало безформним звалищем, надав виразного обличчя? Звідки проливається таке світло? Чи його джерело — вогонь, а чи ще щось ясніше? Не вивідуватиму цього? Не знатиму, звідки я походжу? Чи один лише раз мені озирати цей світ, чи маю народжуватися знову й знову? Куди піду звідси? Яка оселя чекає душу, звільнену від її рабського існування в людському тілі? Забороняєш поцікавитися справами небесними, тобто велиш мені жити з опущеною головою?.. Ні! Я вищий, бо й народжений для чогось вищого, ніж для слугування своєму тілу, на яке дивлюсь не інакше, як на зашморг, що накинутий на мою свободу!

Ним я прикриваюсь від фортуни, щоб вона не проникала глибше,— не дозволяю, щоб якийсь із її ударів, пройшовши крізь тіло, сягнув і мене. Одне лише тіло є в мені вразливим. І в тому нараженому на удари житлі мешкає вільна душа. Ніколи ота моя плоть не схилить мене до страху, ніколи не змусить до ганебного для чесної людини лицемірства, ніколи заради того нікчемного тіла не опущуся до брехні! Як тільки вважатиму за потрібне — тут же розірву з ним союз. Але й тепер, поки ми ще пов'язані співжиттям, той союз нерівний: всі права забрала собі душа. Зневага до тіла — теж певна свобода. Повертаючись до суті, зауважу, що й споглядання природи, над чим ми тільки-но міркували, чимало прислужується тій свободі. Адже справді все складається з матерії і бога. Бог керує, а все, що довкола нього, йде за ним, як за вождем, кориться його верховній волі. Могутнішим, вагомішим є те, що діє, тобто бог, а не те, що підлягає дії, тобто матерія. Яке місце посідає у світі бог, таке в людині — душа. Чим для світу є матерія, тим для нас — тіло. Тож нехай гірше слугує кращому. Отже, будьмо стійкими до всяких несподіванок! Не жахаймося ні кривд, ні ран, ні пут, ані жодних нестатків! Бо що таке смерть? Або кінець, або перехід. Я не боюся завершити своє буття, бо то все одно, що не почати його. Не боюся також перейти в інший стан, бо ніде не буду в такій тісноті.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXVI

Сенека вітає свого Луцілія!

Після багатьох років я зустрів Кларана, свого шкільного товариша. Гадаю, ти не чекаєш, щоб я додав "старого",— далєбі, я побачив людину бадьорого духу, що мужньо

змагається з недомаганнями свого кволого тіла. Несправедливо повелася з ним природа, надавши такому стійкому духові таку плохеньку оселю. Але чи не хотіла вона тим самим показати нам, що найблагородніша, найза-взятіша вдача може приховуватися під будь-якою оболонкою? Кларан подолав усі перешкоди; через зневагу до свого тіла він прийшов до зневаги всього іншого, що гідне зневаги. На мою думку, помилився той, хто сказав:

Мужність, коли вона в тілі прекрасному, вабить ще більше .

Мужність не потребує оздоб. Сама ж вона, найкраща ozdoba, мовби освячує тіло, в якому перебуває. Тож я наче іншими очима глянув на Кларана: він видався мені вродливим, виструнченим не тільки душею, а й тілом. З-під убогої кривлі може вийти велика людина; непоказне, упосліджене тіло може явити нам прекрасну, велику душу(2). Тому мені здається, що деяких людей природа створила такими з тим наміром, аби довести нам, що доброчесність може народитися будь-де. Коли б це було можливо, то природа видавала б доші, скажу так, самими по собі, голими. Вона ж робить іще більше: наділяє деякі з них недолугим, обтяжливим тілом — і все ж вони прориваються через усі перешкоди. Здається мені, що й Кларан створений якраз для такого прикладу,— аби ми знали, що то не вади нашого тіла споганюють душу, а краса душі оздоблює тіло.

Ми провели разом лише декілька днів, але за той короткий час було в нас чимало бесід. Я поступово їх упорядкую і надішлю тобі. Так от, першого дня ми розмірковували над тим, чи то можливо, щоб усі блага були рівними, якщо вони — троякі. Є серед них такі, що, на думку нашу, мають посідати перше місце: радість, мир, добро вітчизни; інші, що виявляються в нещасті, ставляться на друге місце, наприклад, витривалість у тортурях чи стриманість у важкій недозі. Перших благ ми зичимо собі повсякчасно, других — при необхідності. Але є ще й третій вид благ, це такі, як скромна хода, відверте, спокійне обличчя, притаманні розважливій людині рухи. То як же всі ті блага можуть бути рівними, якщо одних слід бажати, інших — уникати?

Якщо хочемо простежити, яка між ними різниця, то мусимо повернутися до першого блага й подумати, в чому воно полягає. А це — душа, яка, вдивляючись у правду, знає, чого треба уникати, а чого домагатися, яка оцінює речі, виходячи з їхньої природи, а не з загальної думки про них; душа, яка проникає в кожен закуток усесвіту, споглядає кожен його порух, однаково пильна як у помислах, так і в діях, однаково велична й могутня, нездоланна ні горем, ані насолодою, непідвладна як лихій, так і прихильній фортуні, вища від усього, що може спіткати нас чи стати нам у пригоді; душа, прекрасна й бездоганна і своїми чеснотами, і своєю могутністю, здорова й твереза, незворушна та безстрашна,— її не зламає жоден натиск, а ніщо випадкове не звеличить, ані не принизить; така душа — це сама доброчесність. Ось таким було б її обличчя, коли б можна було окинути зором усю її водночас, коли б вона зринула перед нами в усій своїй поставі. Але ж вона багата розмаїттям і може виявитись чи такою, чи іншою відповідно до різноманітності життєвих обставин та вчинків, проте жодного разу не стає ні меншою, ні більшою. Адже найвище благо не відає спаду, а доброчесність —

відступу: вона лише може поставати в тій чи іншій якості, змінюючи свій вигляд, залежно від того, що їй належить чинити. З чим тільки б вона не стикалася, все робить подібним до себе, всьому вділяє своєї барви: вчинкам, товариським зв'язкам; навіть оселі, куди вона ввійшла, які обладнала, стають оздобнішими від її присутності. До чого б лише не взялася, скрізь милує зір, викликає подив. Отож ні її сила, ні величина зростати не можуть: для того, що є найбільшим, немає приросту; не знайдеш нічого прямишого від самої прямої, правдивішого від правди, поміркованішого від поміркованості.

Всяка доброчесність має свою межу, а та межа — це повна, окреслена міра. Куди ж бо далі можуть просунутися, скажімо, стійкість, довір'я, правдивість чи вірність? Що можна додати досконалості? Нічого. А якщо додалося щось, значить, не було тут досконалості. Так само й з доброчесністю: коли до неї ще можна щось додати, то, виходить, їй чогось не вистачає. Також порядність не приймає жодної добавки, адже порядністю робить її саме те, про що я сказав. Що ж далі? Чи думаєш, що іншою є природа пристойності, справедливості, правомірності? Думаєш, вони не перебувають у певних межах? Здатність росту — це ознака недосконалості. Всяке благо підлягає одному й тому ж закону: пов'язані між собою користь особиста й суспільна; їх не можна роз'єднати, як не можна відділити того, що гідне похвали, від того, що гідне, аби його прагнути. Отже, рівні між собою всі чесноти, рівні всі дії, що з них випливають, рівні й всі люди, яким випало посідати ті чесноти.

Щодо тих достоїнств, якими наділені рослини й тварини, то вони смертні, а тому нетривкі, минуші, непевні: можуть рости, можуть опадати, отже, й ціна їм не одна й та ж сама. Людські ж достоїнства, людські чесноти підлягають лиш одній мірі, бо є лишень один розум, прямий і простий: ніщо не може бути божественнішим від божественного, небеснішим від небесного. Все смертне здрібнюється, падає, стирається, росте, вичерпується, знову виповнюється. Від такої невизначеності — й нерівність усього смертного. В божественного, навпаки, одна природа. А що таке розум, як не частка божественного подиху(3), що проникла в людське тіло? В такому разі, якщо розум божественний, а жодне благо не буває без розумного начала, то всяке благо — божественне. Оскільки ж немає різниці між божественними речами, то немає її також між благами. Отже, рівними між собою є і радість, і мужня, терпелива стійкість у тортурах. Адже в обох випадках — однакова велич духу, лише в одному вона погідна й весела, у другому — войовнича, напружена. Хіба ж, на твою думку, не в однаковій мірі наділені мужністю той, хто завзято здобуває ворожі стіни, і той, хто з великою терпеливістю витримує облогу? Подивляємо Сціпіона(4), великого мужа, який оточує і скоряє Нуманцію, змушуючи її захисників накласти на себе непереможні руки, але й подивляємо великий дух обложених, які знають, що не може бути запертим той, для кого відкритий шлях до смерті, великий дух тих, хто гине в обіймах свободи. Так само рівні між собою й інші достоїнства: спокійність, щирість, щедрість, постійність, урівноваженість, терпимість, бо ж під ними спільна основа — доброчесність, завдяки якій наш дух завжди прямий, незламний.

"Виходить, немає різниці між радістю і несхитною терпеливістю під час тортур?" — Жодної, якщо говорити про самі чесноти, і велика, — коли йдеться про обставини, в яких проявляються ті чесноти. В одному випадку бачимо дух у його природному стані: він погідний, розслаблений; в другому — його гнітить біль, що супротивне природі. Відстань між тими обставинами може бути величезною, але міра доброчесності всюди рівна. Одне слово, доброчесність — річ незалежна від усього зовнішнього: за важких, прикрих обставин вона не стає гіршою, за сприятливих і веселих — кращою. Значить, вона завжди мусить бути однакою. Адже і в тому, і в іншому випадку все, що робиться, робиться у рівній мірі розважно, у рівній мірі правильно, у рівній мірі чесно. Тим-то всі блага — рівні: не можна сказати, що хтось поводить себе краще у радості, хтось інший — під час тортур. А якщо з двох речей ні одна, ні друга вже нічим не може стати кращою, значить, вони рівні між собою. Бо коли б на доброчесність могло впливати щось зовнішнє, применшуючи її або примножуючи, то чесне не могло б уже бути єдиним благом. Інакше про саму чесність уже б не могла йти мова. Запитаєш, чому? Відповім: бо ніщо не може бути чесним, що робимо проти волі, з примусу. Будь-яка чесна дія — добровільна. Додай до неї ледарство, нарікання, ухиляння, страх — і вона втратить те, що в ній найкраще: приємність самої дії. Чесним не може бути й те, що не є вільним: де страх — там неволя. Що чесне, те завжди безпечне, спокійне. А коли воно щось відкидає, щось оплакує, щось уважає злом, то відразу ж зазнає збурення, розладу з самим собою: в один бік його пориває подоба справедливості, в другий — побоювання біди. Отже, хто зважився на чесний вчинок, хай не вважає злом посталі на шляху до того вчинку перешкоди, навіть коли визнає їх прикрими, — хай діє охоче, згідно зі своєю доброю волею. Бо ж усе чесне, ще раз кажу, не відає наказу, примусу, воно щире, без жодної домішки зла.

Я знаю, чим мені тут можна дорікнути: "Хочеш переконати нас у тому, що немає різниці, — чи втішатися радістю, чи, простягтись на дибі, втомлювати своєю терпеливістю ката?" — Я міг би заперечити, покликавшись на Епікура: мудрець, мовляв, навіть коли б він пікся у Фала-рідовім бикові(5), вигукне: "Мені приємно, бо це мене зовсім не стосується!" То що ж тут дивуватися, що я вважаю рівними блага того, хто приліг до бенкету, й того, хто стійко переносить муки, що ж тут, кажу, дивуватися, якщо навіть Епікур — неймовірна річ! — стверджує, що й пектися — насолода? Та скажу по-іншому. Між радістю і болем різниця, зрозуміло, величезна. При можливості вибору, її буду прагнути, його — уникати. Адже вона природна, він — протиприродний. Під тим оглядом відстань між ними справді мов од землі до неба. Коли ж мова про чесноту, то вона завжди однакою — чи то крізь радісне їй випадає іти, чи крізь печальне. Жодного значення не мають ні страждання, ні біль, ані будь-які прикрощі: доброчесність височить над ними. Як сонце затемнює своїм сяйвом дрібні смолоскипи, так і доброчесність своєю величчю прибиває, розпорошує всілякі болі, тяготи, кривди, й де тільки вона заблісне, там одразу згасає все те, що чуже їй. Хоч би які на неї впали біди, вона безслідно поглине їх, як перелітну зливу — море.

А щоб ти пересвідчився, що це саме так, то зверни увагу на доброчесну людину:

вона завжди поривається до всього прекрасного. І хай дорогу перетне їй кат, хай мучитель наготує розпечене залізо,— вона стоятиме на своєму й думатиме не про те, що доведеться перетерпіти, а що потрібно робити, і тій роботі, якщо вона почесна, довіриться так, як довіряється комусь порядному й доброму: вважатиме її корисною для себе, безпечною, щасливою. Почесне, хоч тернисте й обтяжливе діло сприйматиме, як сприймає добродішну людину, що знесилена, виснажена вбогістю або вигнанням. А тепер візьми добродішну людину, що купається в багатствах, і зістав її з тією, у якій нема нічого, окрім тих багатств, що в ній самій: одна й друга людина — однаково добродішні, дарма що неоднакові їхні долі. Отож, як я вже казав, судити слід так само і про вчинки, й про людей: однакової похвали гідна добродішність як у того, хто міцний і вільний, так і в людині кволій, ув'язненій. Тож і свою добродішність не більше хвалитимеш тоді, як доля дозволить їй селитись у твоєму здоровому, непошкодженому тілі, й не применшуватимеш її достоїнства, якщо те тіло буде скаліченим; інакше це б означало, що ти, дивлячись на рабів, оцінюєш господаря. Адже все те, над чим має владу випадок, приміром, багатство, тіло, почесні — всі ті речі хисткі, плинні, минущі; вони раз по раз вислизують із рук. Інша річ добродішні діяння: вони вільні, нездоланні; до того ж було б неправильно завзятіше до них пориватися тоді, коли доля їх схвалює, а сахатися,— коли щось вороже стоїть їм на заваді. Спонування у вчинках — це те ж саме, що приятелювання серед людей. Гадаю, добродішну людину, котра ще й заможна, ти не любитимеш більше, ніж убогу; міцну й кремезну — більше, ніж хирляву й хворобливу. Значить, і того діла, котре спокійне й миле, ти не прагнутимеш більше, ніж того, що може завдати тобі чимало труднощів та мороки. В іншому разі з-поміж двох однаково добродішних людей ти більше горнутися будеш до прилизаного й напахченого, ніж до запорошеного й кошлатого; врешті, дійдеш до того, що більше поважатимеш цілковито здорового, чие тіло не зазнало жодних пошкоджень, аніж, скажімо, одноокого, немічного. Ну, а далі сягнеш своєю вередливістю такої межі, що з двох однаково справедливих і розважних волітимеш товариство буйноволосого, кучерявого. Якщо двоє рівні добродішністю, то в усьому іншому різниці взагалі не видно, бо вона стосується навіть не частин, а чогось цілком випадкового. Який батько аж так несправедливо судив би про своїх дітей, що здорового сина більше б любив, ніж хворовитого; високого й стрункого — більше, ніж недорослого, присадкуватого? Не кладуть же й звірі жодної різниці між своєю малечею: лягають, щоб усіх їх однаково годувати. Порівну й птахи розподіляють поживу між своїм виводком. Улісс так само поривався до скелястої Ітаки, як Агамемнон(6) — до золотоверхих Мікен. Вітчизну ж любимо не через те, що вона велика, а через те, що вона — вітчизна. До чого, питаєш, усе це? А до того, аби ти знав, що добродішність на всі свої діла дивиться однаково прихильним оком, наче на своїх малят; до всіх вона ласкава, та особливо до тих, котрі трудніші, як, зрештою, й батьки більшу любов виявляють до тих дітей, котрих жаліють. Так і добродішність: ті свої діла, котрі бачить у їхніх стражданнях, в утисках, не скажу, що більше любить, але, за звичаєм добрих батьків, більше до них горнеться, більше зігріває їх своєю ласкою.

Але чому одне благо не буває більшим від другого? Та тому, що не буває чогось догіднішого від догідного, чогось рівнішого від рівного. Як не можна сказати, що ось ця річ рівна якійсь іншій речі в більшій мірі, ніж ота, так і не можна сказати, що ось це — чесніше від он того. Отож, якщо природа всіх чеснот однакова, то й три роди благ однаково рівні між собою. Скажу так: помірно радіти й помірно страждати — однаково рівні блага. Радість когось одного не переважить стійкості духу когось іншого, хто стлумлює під тортурами стогін. Перші блага гідні того, щоб їх бажати, другі — щоб їх подивляти, але і ті, й інші залишаються рівними: хоч би скільки було страждань у другому випадку, вони перекриваються настільки ж більшою мірою блага. Хто все-таки вважає їх нерівними, той, не помічаючи самих чеснот, бачить лише зовнішнє. Справжні блага однакові у своїй вазі, у своєму розмірі. У несправжніх — багато пустоти. Тому-то, буває, вони валять око своїм блиском, величчю, а візьмеш на вагу — стане явним обман.

Так воно є, мій Луцілію: що нам дораджує здоровий глузд, те стійке, вічне, те зміцнює нашу душу, підносить її, щоб вона ніколи вже не покидала тих вершин. А що хвалять бездумно, що є благом в уяві юрби, те лише роздуває безглуздох оманливою веселістю. А чого нерозумні жахаються, мовби то було зло, те сковає переляком думку, жене їх наосліп, як примарна небезпека — звірів. Одне й друге без причини і ширить душу радістю, і стискає її страхом: одне не заслуговує тієї радості, друге — страху. Один тільки розум незмінний, непохитний у своїх судженнях, бо він не слугує відчуттям, а повеліває їм. Розум рівний розуму, як правильне — правильному. Отже, й доброчесність рівна доброчесності, оскільки вона — це правильний розум. Будь-яка чеснота — це розум. Якщо вона — розум, значить, вона правильна. А якщо правильна, то тим самим рівна будь-якій іншій. Який розум, такі й дії. Тож і вони рівні: будучи подібні до розуму, вони подібні й між собою. Коли стверджую, що дії подібні між собою, то маю на увазі, що вони подібні з огляду на їхню чесність і правильність. В усьому іншому різниця може бути дуже великою, залежно від того, на що ті дії спрямовані: вони можуть відбуватися як на широкій, так і на вузькій ниві, можуть стосуватися чогось славного або безславного, можуть бути пов'язані з багатьма або лише з кількома людьми. Але всіх їх об'єднує те, щі є в них рівним: вони благородні. Так само й доброчесні люди рівні між собою саме з огляду на те, що вони доброчесні, хоча відрізняються між собою і щодо віку: один старший, інший молодший; і щодо вигляду: один гарний, інший непривабливий; і щодо долі: один багатий, інший вбогий; один шанований, можновладний, знаний цілим містам і народам, інший — мало кому відомий, замкнений у собі. Але саме те, що вони доброчесні, робить їх рівними між собою.

Відчуттям не дано судити про те, що є благом, а що злом; вони не знають, що корисне, а що некорисне. Вони можуть висловлюватися лише тоді, коли та чи інша річ — перед ними. Вони ні майбутнього не передбачають, ані не пам'ятають минулого; не відають, що таке послідовність. А тим часом саме вона — це та основа, з якої висновується впорядкована низка всього того, що й дає у своїй сув'язі єдність життя,

яке пливе правильним річищем. Отже, розум — це суддя добра і зла. Нехтуючи всім чужим, зовнішнім, він уважає випадковим, нічого не вартим усе те, що не є ні благом, ані злом; зате всяке благо для нього — в душі. Врешті, деякі блага, що їх прагнемо з твердим наміром, — такі як перемога, добрі діти, щастя вітчизни — він ставить у перший ряд; деякі, що проявляються лише в нещасті, наприклад, рівновага духу протягом болісної недуги чи під час вигнання — у другий; третьорядні блага — проміжні: вони і не узгоджуються з природою, і не суперечать їй, наприклад, уміння скромно ходити, пристойно сидіти; адже сидіти — це не менше відповідає нашій природі, ніж стояти чи проходжуватися. Два перші роди благ різняться між собою. Адже втішатися добротою дітей, щастям вітчизни — це згідне з природою; і навпаки: мужньо переносити тортури, нехтувати спрагою, коли хвороба випалює нутрощі, — суперечить природі. — "То як це так? Виходить, деякі блага суперечать природі?" — Аж ніяк. Природі суперечить іноді лише те, в чому проявляється благо. Зазнавати ран, пектись під розпеченим залізом, усихати від якоїсь недуги — все це супротивне природі, але зберігати серед усіх тих бід незламність духу — це вже згідне з природою. Одне слово, сама, так би мовити, матерія блага — те, в чому воно знаходить свій вияв, буває деколи супротивне природі, але благо як таке — ніколи. Адже немає блага поза розумом; розум же йде за природою.

"То що таке розум?" — Наслідкування природи. — "А що таке найвище благо для людини?" — Поводитися згідно з природою. — "Але ж немає сумніву, що щасливішим є ніколи не скаламучуваний мир, аніж той, що добутий великою кров'ю; немає також сумніву, що більшим щастям є непідірване здоров'я, ніж те, до якого ми повернулися після важкої, вкрай небезпечної хвороби завдяки терпеливості чи якійсь іншій силі. Отже, годі сумніватися, що радість — більше благо, ніж терпелива до тортур, до ран та до вогню душа". — Зовсім ні! Все, що випадкове, дійсно дуже різниться між собою, але подумай, чому різниться. Бо його оцінюють користю, яку має та чи інша людина від того випадку. Затє всі блага переслідують лиш одну мету: бути згідними з природою. У тому вони й рівні між собою. Коли в сенаті всі разом погоджуємося з чиеюсь думкою, то не можемо сказати, що ось той погоджується більше, а он той — менше: всі йдемо за тією думкою. Те саме скажу про чесноти: всі вони згідні з природою; те ж саме — й про блага: всі вони згідні з природою. Один помер молодим, другий — старим, а ще хтось — немовлям, тільки-но вгледівши світло денне; всі вони в однаковій мірі були смертними, хоча одним смерть дозволила прожити довше, другим зітнула життя в його цвіті, іншим — сам його пагінчик. Один згаснув за столом, у другого сон непомітно став смертю, третій видихнув душу в любовних утіхах. Додай інших: кого протнув меч, хто помер від укусу змії, кого привалив трухлявий будинок, кого повикручувало повільне всихання жил. Одним випав, якщо так можна сказати, кращий кінець, іншим — гірший, але смерть для всіх була смертю. Йшли до неї по-різному, прийшли — однаково. Смерть не буває більша чи менша: в усіх випадках вислід у неї один — кінець життя. Те ж саме кажу тобі й про блага: одні з-поміж них — серед чистих насолод, інші — серед печального, суворого. Один хтось керує поблажливістю долі, інший приборкує її

жорстокість, але в одному й другому випадку — однакові блага, лишень одне ступає рівною і гладкою дорогою, друге — тернистою. Адже в них усіх — одна мета: вони блага, вони гідні хвали, вони нерозлучні з розумом і доброчесністю. А доброчесність вирівнює між собою все, що визнає за своє.

І нема тут нічого дивного, що ми прийняли таке вчення. Адже і в Епікура є два блага, з яких випливає найвище блаженство: коли тіло не відчуває болю, душа — турботи. Ті блага, якщо вони повні, то вже не ростуть: повному нікуди зростати. Тіло не відчуває болю: що ж іще можна додати до тієї відсутності болю? Душа у злагоді сама з собою, спокійна: що ж іще можна додати до тієї погідності? Як незахмарена ясність неба, що сягає свого найщирішого сяйва, вже не може вмістити в собі іншого блиску, так само досконалим є стан людини, яка, дбаючи про тіло і душу, знаходить і в одному, і в другому запоруку свого блага, щасливе довершення всіх своїх молитов, — якщо в душі нема сум'яття, а в тілі — болю. А коли такий людині й трапиться збоку ще якась приємність, то це не примножить найвищого блага, а лише, так би мовити, присмачить, підсолодить його. Адже повне благо людської природи задоволене спокоєм тіла й душі. А ось розподіл благ в Епікура; він дуже подібний до нашого. Одні блага — ті, яких він хотів би для себе, як-от: вільний від будь-яких неприємностей спокій для тіла і відпочинок для душі, що сповнена радістю від споглядання своїх благ; інші — це ті, яких він хоч і не бажає собі, але все ж і схвалює їх, і цінить, наприклад, — я щойно згадував про це, — терпеливість до недуги й тяжких страждань, що її виявив сам Епікур у свій останній, але все-таки найщасливіший день. За його словами, через хворобу сечового міхура і виразки у животі він терпів такі страждання, що більшими вони б уже не могли стати, і все ж той день був для нього щасливим⁽⁷⁾. Хто ж не володіє найвищим благом, той не зміг би прожити день щасливо. Отже, й для Епікура благом є також те, чого воліємо не випробовувати на собі, та коли воно вже випало нам на долю, то його треба і прийняти, і схвалити, й зрівняти з найвищим благом. Таж не можеш сказати, що найвищому благу не дорівнює те, що стало завершенням щасливого життя, те, до чого звернувся Епікур своїм останнім, подячним, словом.

Дозволь мені, Луцілію, найкращий з-поміж людей, сказати й дещо сміливіше: коли б одні блага були більші від інших, я б обрав ті, що видаються печальними, надавши їм перевагу над лагідними, розніженими, — їх назвав би більшими. Хіба не вища заслуга — долати труднощі, ніж погамовувати щось радісне? Знаю: один і той же розум дозволяє гідно переносити щастя, мужньо — нещастя. Однаково хоробрим може бути той, хто спокійно собі сторожує перед оборонним валом, коли ворог і не думає нападати на табір, як і той, хто з підтягнутими підколінними сухожилками падає на коліна, але не випускає з рук меча. "Хвала твоїй мужності!" — таким окликом зустрічають тих, хто повертається скривавлений з поля бою. Тож і я радше б похвалив чесноти суворі, випробувані залізом — ті, що виявили свою силу у боротьбі з фортуною. Чи мав би я сумніватися, чому б не прославити скалічену, обпалену правицю Муція більше, ніж здорову руку будь-кого серед найхоробріших? Він стояв, нехтуючи ворогами й полум'ям, дивлячись, як на ворожу жаровню скрапує його рука, стояв, — поки Порсена,

чиєму покаранню Муцій ще й сприяв, не позаздрив його славі й не звелів силоміць забрати вогонь з-під долоні сміливця. То чому б мені це благо не зарахувати до числа першорядних, чому б не вважати його настільки вищим від благ безпечних, не випробуваних долею, наскільки рідше трапляється перемогти ворога втраченою, аніж збройною рукою? — "То що? Ти й для себе побажав би такого блага?" — А чому б ні? Саме той здатний спромогтись на такий вчинок, хто може собі його побажати. Гадаєш, радше побажаю собі, щоб розбещені хлопчики розминали мені суглоби? Щоб якась там жіночка чи молодик, який перетворить себе на жіночку, витягував мені пальчики? Чому б я не мав назвати щасливішим Муція, який простягнув свою руку до вогню так, мовби простягав її рабові, щоб той розтер її? Ніхто б уже краще не міг виправити своєї необачності: беззбройний, скалічений, він поклав край війні і залишком руки переміг двох володарів.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXVII

Сенека вітає свого Луцілія!

Аби й собі почати просто так, загальними словами, скажу: стала розпускатися весна, але, переростаючи у літо, раптом знову наче згорнулася, хоч мала б уже дихати теплом. Усе ще нема до неї довіри: час од часу хилиться до зими. Хочеш знати, наскільки вона непевна? Ніяк не наважуся зануритись у справжню холодну воду, ще й досі приборкую її студеність.— "Отож воно й є,— скажеш,— боятися як гарячого, так і холодного".— Що ж, мій Луцілію, нема на те ради: вже мій вік сповнений свого холоду — заледве серед спеки позбуваюсь його. Тож більше часу проводжу тепер, кутаючись у щось тепле. Втім, я вдячний моїй старості, що вона прив'язала мене до ліжка. Та й як тут не бути вдячному? Те, чого я давно не повинен був бажати, того вже й не можу. Здебільшого бесідную з книжками. А коли нагодиться лист від тебе, то відразу в мене таке враження, що ти поряд, і так уже розчулююся, що начебто й не відписую тобі, а просто відповідаю. От і те, про що запитуєш, мовби разом обговоримо й з'ясуємо, що й до чого.

Питаєш, чи всяке благо бажане. "Якщо благом є,— кажеш,— мужність на тортурах, стійкість духу під вогнем, терпіння у недузі, то, виходить, що все це бажане. Але я не бачу тут нічого такого, чого варто було б прагнути. Досі якось я не стрів людини, яка складала б обітницю богам у надії, що її хтось відшмагає різками, чи розтягне на дибі, чи, врешті, що її покрутить подагра".— Проведи між усім тим різницю, мій Луцілію, і ти зрозумієш, що й тут є речі бажані. Звісно, я хотів би, щоб мене оминули тортури, але, якщо мені таки доведеться їх зазнати, то хіба я не прагнутиму того, щоб я повівся серед них мужньо, стійко, незламно? Або, скажімо, війна: я ж зовсім не хочу, щоб вона почалася. Та якщо вже почнеться, то хіба не зичитиму собі з гідністю перенести рани, голод і все інше, що вона неминуче несе з собою? Та й не настільки я безглуздий, щоб зажагнув хворіти. Але якщо змушений буду хворіти, то таки бажатиму собі не пхикати й ні в чому не вередувати. Отже, бажаними є не прикрощі, а чесноти, без яких не подолати нам тих прикрощів. Дехто з наших уважає, що нам не слід бажати собі

мужньої терпеливості до всіх тих страждань, хоч відкидати її теж не варто,— прагнути потрібно лише чистого, спокійного, нічим не тлумленого блага. Я з цим не погоджуюся. Чому? По-перше, тому, що не може такого бути, щоб якась річ, яку зараховуємо до благ, не була водночас бажаною. По-друге, якщо чеснота бажана, а без чесноти не буває жодного блага, то всяке благо — бажане. По-третє, якщо мужня терпеливість на тортурх небажана, то що ж тоді, спитаю: мужність не потрібна взагалі? Але ж саме вона нехтує небезпеками, та ще й виклик їм кидає! І найоздобніше, найдивовижніше в ній те, що вона не відступає перед вогнем, іде назустріч ранам, іноді не ухиляється від ударів, а переймає їх грудьми. Врешті, якщо бажаною є мужність, то разом з нею — і витривалість на тортурх, адже вона — частина мужності. Отож, як я вже сказав, умій провести різницю між усіма тими речами — й не зійдеш на манівці. Бажаним є не те, щоб ти переносив тортурх, а те, щоб ти їх мужньо переносив. Так от для мене бажане — це, власне, оте "мужньо", що і є чеснотою.— "Але хто й коли бажав собі такого?" — Одні побажання, бачиш, ясні, чітко визначені,— коли вони висловлені кожне зокрема; інші приховані,— коли одним побажанням охоплено багато. Скажімо, бажаю собі чесного життя. Але ж чесне життя — це різноманітні вчинки: тут і скринька Регула(1), й Катонів рана, яку він розірвав своїми ж руками, й вигнання Рутілія, і кухоль з отрутою, що переніс Сократ з в'язниці на небо. Значить, бажаючи собі чесного життя, я водночас бажав усього того, без чого деколи життя не може бути чесним.

О, яке щастя судилося тим, хто під мурами Трої

Перед очима батьків за вітчизну міг голову скласти!

То хіба не одне й те ж саме — побажати комусь такої долі і вважати її бажаною? Децій(3) присвятив себе вітчизні й, пустивши коня чвалом, увірвався в гущу ворогів, аби загинути. Згодом і другий Децій, суперник батьківської мужності, проказавши урочисті, вже знайомі йому слова посвяти, кинувся туди, де лави ворогів були найщільніші, з однією лиш думкою: сподобатись богам; ось наскільки бажаною для себе вважав він славу смерть! Ще сумніватимешся після того, що то прекрасна річ — загинути у якомусь почесному ділі, залишивши пам'ять для нащадків?

Хто мужньо тримається на тортурх, той знаходить собі опору в усіх чеснотах. Одна з них, можливо, є тоді саме під рукою, вирізняється найбільше — терпеливість. Але тут присутня й мужність, бо терпеливість, несхитність, витривалість — її відгалуження. Тут і розважність: без неї годі прийняти рішення, яке радить нам якнаймужніше переносити те, чого не можемо уникнути. Тут і стійкість, яку ніщо не в силах похитнути, яка під жодним натиском не відступить від свого задуму. Тут, нарешті, все неподільне гроно чеснот. Усяку достойну дію вершить якась одна чеснота, але за згодою всіх інших. Отже, що схвалено всіма чеснотами, хоч би і здавалося, що в діло вступила лиш одна з них,— те бажане. Гадаю, не вважаєш бажаним лише те, що супроводиться насолодою та дозвіллям, що зустрічаємо, прибравши двері вінками. Деякі блага печальні з вигляду. Так само й деякі побажання не пожинають гучних схвалень юрби — їх ушановують, схиливши чоло. Думаєш, Регул не за власним

бажанням повернувся до пунійців? Спробуй, уникнувши на хвилинку поглядів юрби, перейнятися духом великого мужа. Уяви собі в усій належній красі та величі образ доброчесності, яку слід ушановувати не ладаном і плетеницями квітів, а потом і кров'ю. Глянь на Марка Катона, коли він звертає до своїх благородних грудей найчистіші свої руки, щоб розірвати ще не надто глибокі рани. То що скажеш йому: "Зичу того, чого сам собі зичиш", чи "Співчуваю тобі", чи радше "Щастя тобі в твоєму ділі"? Тут мені спадає на думку наш Деметрій: спокійне, без наскоків фортуни життя він називає "мертвим морем". Не мати нічого такого, що сколихнуло б тебе, розворушило якоюсь небезпекою, якимсь нападом, де б ти міг випробувати силу твого духу, а лишень віддаватися застиглому, мов та гладінь, дозвіллю — це вже не спокій, а мертво безвітря. Стоїк Аттал любляв повторювати такі слова: "Я волю, щоб фортуна прийняла мене у свій табір, ніж у свої хороми. Я страждаю, але мужньо — і це добре. Я гину, але мужньо — і це добре". Послухай Епікура — той скаже: "Це солодко!" Все ж до такої почесної і суворої справи я нізащо б не приклав такого м'якого слова. Я згоряю, але не піддаюся. Чому б я не вважав це бажаним? Не те, що мене палить вогонь, а те, що він мене не перемагає. Нема нічого достойнішого, нічого прекраснішого, ніж доброчесність. І все те, що робиться з її волі,— благо, а значить — бажане.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXVIII

Сенека вітає свого Луцілія!

Приєднуюсь до твого рішення: заховайся в дозвілля, але й дозвілля своє заховай. І знай: ти зробиш те, якщо й не за приписами стоїків, то вже напевно за їх прикладом. А втім, зробиш і за приписом, та й зможеш довести це сам собі й будь-кому іншому. Ми ж і не всякими державними справами велимо займатися, не завжди й не безконечно. До того ж ми вказали мудрецеві державу, яка гідна його,— весь світ. Отже, навіть відійшовши від справ, мудрець не відмежується від держави; скажу більше: покинувши свій закуток, він вийде, можливо, до величніших, розлогіших обріїв, а злинувши до небес, побачить, на якій низині ті сенаторські чи суддівські крісла, на яких він сидів. Добре запам'ятай собі таку річ: мудрець найдіяльнішим є саме тоді, коли перед його очима постане все небесне й людське. А тепер повернуся до поради, яку я давав тобі на початку,— щоб твоє дозвілля нікому не було відомим. Так ось: не варто муляти людям очі словами "філософія" чи "спокій". Подай свій намір якимось по-іншому: покличся на слабе здоров'я, на нездужання й навіть на лінощі. Похвалятися дозвіллям — пусте марнословство. Деякі тварини, аби не віднайшли їх, заплутують свої сліди перед самою корою. Так і тобі треба повестися, коли хочеш позбутись постійних переслідувачів. Так воно вже є на світі: проминаємо те, що на виду, а нишпоримо там, де щось приховане, загадкове. Злодієві не дає спокою те, що під замком; що доступне, те видається нічого не вартим. Зломлювач минає незамкнені двері. Таким є назагал весь люд, таким є кожен невіглас: норовить прослизнути у приховане. Тому-то краще не хизуватися своїм дозвіллям. Але надто вже ховатися і зовсім не показуватись людям на очі — теж своєрідне хизування. Один зарився десь у Таренті, другий замкнувся в Неаполі, інший

роками не виходить за поріг свого дому. Цілу юрбу збирає довкола своєї особи той, хто своє дозвілля перетворив на легенду.

Ти не для того відійшов на дозвілля, щоб люди говорили про тебе, а для того, щоб ти сам із собою говорив. Запитаєш, про що? А про те, чим так радо гостримо язика, обмовляючи інших,— про себе погано говори сам з собою: так привчишся і мовити, й вислуховувати правду. Але найпильніше розмірковуй над тим, у чому відчуваєш найбільшу свою слабкість. Кожен добре знає вади свого тіла. Отож, один розвантажує свій шлунок блюванням, другий, навпаки, підтримує його частою їжею, третій, час од часу голодуючи, мовби вичерпує з себе зайве, висушує тіло. Кому дошкуляє біль у ногах, той утримується від вина й купалень. Запобігаючи тому, що нас часто непокоїть, ми недбалі до всього іншого. Забуваємо, що й наш дух має свої нездорові ділянки — треба подбати й про них. Чим я зайнятий на дозвіллі? Лікую свою болячку(2). Коли б я показав тобі набряклу ногу, посинілу руку або стягнуте сухими жилами стегно, ти б дозволив мені не рухатися з місця й лікувати хворобу. Але ж небезпечніша недуга — та, якої не покажеш: у душі назбиралося слизу, душа запалилася. Тільки, прошу тебе, не треба похвал, не треба окликів: "От хто великий муж! От хто, знехтувавши світом, засудивши все божевільне в людському житті, геть утікає від нього!" — Нічого я не засудив, окрім самого себе. І дарма б ти загостив до мене в надії на якусь користь. Помилився б той, хто б сподівався тут на якусь допомогу: не лікар у тій оселі, а хворий. Волю, щоб ти сказав на відході: "Я гадав зустріти щасливу, вчену людину, вже й вуха нашорошив, та ошукався — нічого не побачив, нічого не почув із того, що виправдало б мої надії, заради чого б я повертався". Якщо ти й подумаєш, і скажеш таке, то, значить, твої відвідини не були зовсім марними: я хочу, щоб ти вибачив мені те моє дозвілля, а не заздрив йому.

"І все ж,— посміхнешся,— це ти — Сенека — радиш мені поринути у спокій? Це ти скочуєшся до епікурейських засад?" — Я бажаю тобі того спокою, щоб ти зайнявся важливішими, прекраснішими справами, ніж ті, що ти залишив: стукати до дверей пихатих можновладців, складати списки бездітних дідусів, мати вирішальний голос на форумі — все це, хоч і переваги, але такі, що будять заздрість, такі, що хутко проминають, а ще, коли справедливо їх оціниш,— попросту брудні. Хтось там значно випереджує мене прихильністю форуму, хтось інший — військовою вислугою і здобутою завдяки їй високою посадою, а ще хтось — юрбою клієнтів. Що ж, я не від того, щоб усі брали наді мною гору, аби лиш я взяв гору над фортуною. В натовпі ж навіть не дорівняю їй — настільки перед нею никне загаль. Якби-то ще давно колись ти був готовий іти такою стежкою! Якби-то про щасливе життя ми думали ще перед тим, ніж замаячить перед нами смерть! То хоч тепер не гаймо часу! Хоч досвідів нині повірмо, якщо вже не вірили колись розумові, що чимало речей є не тільки зайвими для нас, але й ворожими. За звичаєм тих, які пізно рушили в дорогу й хочуть поспіхом надолужити втрачений час, приострожно коней! Вік, якого ми сягнули, якнайкраще надається для занять філософією: життя відшумувало; пороки, такі невгамовні в літа палкої юності, самі вже вляглися, а незабаром — таки погаснуть.— "Ну, а коли,— запитаєш,—

пожинатимеш плоди тієї науки, за яку взявся на відході, та й для чого вона знадобиться тобі?" — А для того, щоб я краще міг відійти! Не сумнівайся: для розважності найкращим є той вік, що приборкав себе не одним випробуванням, неодноразовим, тривалим каяттям і, вгамувавши пристрасті, прийшов, нарешті, до рятівних засад. Ось вона, пора володіти тим великим благом! Хто прийшов до мудрості старим, того привели до неї роки.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXIX

Сенека вітає свого Луцілія!

Я б не хотів, аби ти захоплювався переміною місць і так от стрибав то сюди, то туди. Насамперед тому, що такі часті мандрівки — ознака нестійкого духу. Дозріти для дозвілля можна лише тоді, коли перестанеш озиратися та блукати. Хочеш погамувати дух — поклади край тому гасанню свого тіла. Тут істотно допоможе тобі тривале лікування: не треба переривати спокою, з яким приходить забуття раніше прожитих років. Дай змогу своїм очам відучитись од бездумного споглядання, дай змогу вухам звикнути до рятівних слів. Але з кожним кроком натраплятимеш на щось таке, що додаватиме вогню до пригаслих пристрастей. Як закоханий, що надумав позбутись виснажливої жаги, мусить уникати всього, що нагадує про жадану особу (ніщо ж бо з новою силою не спалахне швидше від любові), так і той, хто хоче відкинути колишні бажання, повинен одвертати і свої очі, й вуха від усього того, що полишив і чого недавно так палко прагнув. Пристрасть — як той бунтівник: куди лиш не повернеться, всюди знаходить поживу для нового заколоту. Нема зла без відповідного завдатку: жадобу розпалює багатство, розкіш наперед смакує незчисленні, різноманітні насолоди, марно-славність — пурпурову одягу, оплески й здобуту завдяки їм могутність і все, що ця могутність може. Пороки зваблюють тебе нагородою, а тут доведеться жити безкорисливо. Століття ледве чи вистачить, аби вигодувані таким тривалим потуранням пороки присмиріли, схилились під ярмом, а що, коли й перервами ділитимемо такий мізерний відтинок життя? Лише завдяки невсипущій зосередженості, та й то заледве, можемо довести ту чи іншу річ до досконалості.

Хочеш послухати моєї ради? Про одне лиш думай, до одного лиш готуй себе: добре зустріти смерть, а коли схилять обставини, — то й самому вийти їй назустріч. А зрештою, яка різниця, чи смерть іде до нас, чи ми — до неї?.. А ще мусиш усвідомити собі глупоту і брехливість такого-от просторікування: як то, мовляв, добре померти своєю смертю! А хіба можна померти чужою смертю? Окрім того, не забувай думати й про таке: ніхто не помирає не в свою годину. Отож, із свого часу ти й хвилини не втрапиш, бо те, що залишаєш після себе, — вже не твоє.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXX

Сенека вітає свого Луцілія!

Після тривалої перерви я знову побачив твої Помпеї — і перед очима постала моя молодість. Що я робив там юнаком, те, здалось мені, можу робити й тепер, або

принаймні робив усе це не давніше як учора. А тим часом, Луцілію, ми пропливаємо наше життя. Як у морі, за словами нашого Вергілія, "і землі, й міста відступають"(1), так у тому потоці невимовного часу я вже поховав за обрієм спочатку дитинство, потім юні літа, опісля ту пору, що на межі між ними,— що поміж юністю і старістю, врешті,— найкращі роки самої старості; недавно ж замаячів переді мною кінець, спільний для людського роду. Ми дивимось на нього — як безглуздя! — як на урвище, а це — гавань, якої іноді мусимо шукати самі, але відмовлятися від неї не повинні ніколи. А якщо когось і прибіє туди хвиля ще замолоду, то нарікати на це — все одно що скаржитись на достроково закінчене плавання. Одного, як сам знаєш, то якісь незрозумілі вітри, мов забавляючись, надовго затримують у морі, то безвітря норочить занудити цілковитою тишею, другого, навпаки, впертий подув жене з такою швидкістю, мовби сам себе хотів випередити. Отаке й з нами: одних людей життя вмиє загнало туди, куди все одно б їм довелося прийти, хоч би як гаялись у дорозі, інших таки добре намордувало й виснажило. Врешті, ти знаєш, не завжди варто так цупко триматися життя, адже благом для нас є не просто жити, а добре жити. Отож, мудрець живе не скільки може, а скільки повинен жити. Він зважить на те, де йому випало жити, з ким, як, у яких заняттях, одне слово, він завжди думає про те, як має жити, а не скільки. Якщо тяготи надто вже пригнічують його, надто скаламучують йому спокій, то він сам себе відпускає на волю і робить це не в крайній необхідності: тільки-но доля почне видаватися підозрілою, він пильно озирається, чи не пора закінчувати. Йому байдуже, чи самому собі заподіяти смерть, чи діждатися її, чи пізніше це станеться, чи скоріше. Він не боїться великої втрати: смішно перейматися втратою того, що тікає од нас крапля по краплі. Чи нині помremo, чи завтра — це зовсім неважливо; чи добре помremo, чи погано — ось що важливо. А добре померти — це уникнути небезпеки прожити погано. Тому-то вкрай боягузливою видається мені відповідь того родосця(2), якого тиран кинув у яму й годував, мов звіра, відповідь на чийсь пораду взагалі відмовитися від їжі: "Поки людина живе, то повинна жити навіть найменшою надією". Якщо в тих словах правда, то, виходить, життя треба купувати за будь-яку ціну. Хай дійсно вигода буде велика й очевидна, але заради неї я ніколи не зганьблю себе визнанням своєї слабості. Невже радше думатиму про те, що фортуна має повну владу над живим, аніж про те, що вона не владна над тим, хто вміє піти з життя?

Іноді ж мудрець, хоч перед ним очевидна смерть, хоч і знає, яку страту йому визначено, не докладатиме до неї рук. Нерозумно шукати смерті зі страху перед смертю. Кат надійде — чекай! Навіщо його випереджувати? Яка потреба брати на себе жорстокість, якою має зайнятися інший? Чи ти заздриш своєму катові, чи жалієш його? Міг же Сократ відмовитись від їжі й закінчити життя голодом, а не отрутою, але він провів тридцять днів у в'язниці, чекаючи на смерть,— ні, не з тією думкою, що, мовляв, усе ще може трапитись, не тому, що в такому довгому проміжку часу чимало товпиться надій,— а щоб не порушити законів, щоб і наостанку друзі могли натішитися бесідою з Сократом. Та й що б могло бути безглуздішим, ніж нехтувати смертю, а трутизни — боятися? Скрі-бонія(3), поштива жінка, була тіткою Друза Лібона(4), юнака настільки

загонистого, наскільки благородного: він мітив так високо, як ніхто не міг би ні в тодішній, ні ще в якийсь інший вік. Так-от, коли його вже хворим винесли з сенату на лектиці, майже без супроводу (всі близькі безчесно відступились од нього, вважаючи його вже не тільки засудженим, але й страченим), він став міркувати, як тут бути: самому заподіяти собі смерть чи вичікувати на неї. Тоді Скрібонія: "Яка тобі,— каже,— приємність брати на себе чужий обов'язок?" Але не переконала його. Друг так покінчив з собою, та й не без причини: якщо засуджений ворогом до страти на третій чи то на четвертий день усе ще живе, то він зайнятий мовби вже не своїм, а чужим ділом.

Отже, годі винести загальний суд про те, як ми повинні вчинити, коли якась незалежна від нас сила розпорядиться про нашу смерть: маємо відразу прийняти її чи ждати на неї; чимало є такого, що може потягти нас і в один, і в другий бік. Якщо одна смерть пов'язана з муками, інша — проста й легка, то чому б не подати руку останній? Для того, аби було чим плисти в море, вибираю корабель; щоб мати де жити,— будинок. Чому ж перед тим, ніж відійти з життя, я не мав би сам вирішити, в який спосіб померти? Врешті, якщо життя не завжди тим краще, чим довше, то смерть завжди тим гірша, чим довша. Ні в чому нашій душі ми не повинні догоджати так, як у смерті: куди намірилася, хай туди й виходить. Чи то вона поривається до заліза, чи до зашморгу, чи до якогось напою, що розливається по жилах,— не стримуй її, аби лиш порвала рабські пута. Коли йдеться про життя, ти повинен подбати, щоб його схвалювали інші, а коли про смерть,— то лише ти сам: найкращою є та смерть, яка тобі до вподоби.

По-дурному було б міркувати ось так: "Хтось скаже, що я вчинив не надто сміливо, хтось інший,— що не надто розважно, а ще хтось,— що можна було б обрати якийсь пристойніший вид смерті". Зрозумій же: в твоїх руках рішення, до якого людський поговор не має вже аніякісного стосунку! Дбай лише про одне — якомога скоріше вирватись від фортуни, інакше не забракне таких, хто засудить твій вчинок. Ти зустрінеш і таких мудреців, які вважають, що ні в якому разі не можна накладати на себе руки, бо це, мовляв, злочин — посягати на власне життя: треба чекати на реченець, який встановила сама природа. Хто твердить таке, той не розуміє, що сам собі закриває стежку до свободи. Найкраще, на що тільки міг спромогтися відвічний закон,— це те, що ввійти в життя нам дано лише одним шляхом, а вийти з нього — багатьма. Чи мав би я ждати на жорстокість недуги чи якоїсь людини, коли можу пройти собі до виходу попри всякі біди та страждання? На життя не маємо права нарікати хоча б тому, що воно нікого за полу не тримає. Не такі вже й погані людські справи, якщо кожен, коли він нещасний, то нещасний хіба що з власної вини. Подобається — живи. Не подобається — повертайся туди, звідкіля прийшов. Щоб позбутися болю голови, ти часто пускав собі кров. Аби трохи схуднути, розтинав жилу. Не мусимо кривавити собі груди широкою раною: невеличке лезо прокладає шлях до великої свободи; ціною лишень одного уколу сягнеш повної безтурботності.

То що ж робить нас такими пинявими, нерішучими? Ніхто з нас не думає, що йому

колись таки доведеться переселитися. Нагадуємо тих, хто засидівся на одному місці: хоч яке не вигідне було б те житло, мешканці вже за звичкою цупко його тримаються, вибачають йому будь-які невинності. Ти б хотів звільнитися від тієї прив'язаності, бути вільним усупереч своєму тілу? Живи так, мовби в кожному мить тобі належало вибратися з твого мешкання; ніколи не забувай: як не нині, то завтра ти втратиш його. Лише так наберешся мужності до неминучого відходу. Але як можуть замислитися про близький свій кінець ті, хто своїм бажанням не може покласти кінця? От саме над тим мусимо думати й думати, інакше всякі інші приготування можуть виявитися просто непотрібними. Ти, скажімо, став витривалим до вбогості,— а багатства залишилися при тобі; ти озброївся зневагою до болю,— а блаженство здорового, неушкодженого тіла не дасть нагоди випробувати на ділі ту твою чесноту; ти переконав себе, що треба стійко переносити втрату близьких,— а всім, кого ти любив, фортуна дозволила прожити довше, ніж тобі. Та ніколи не забариться день, який від усіх нас зажадає лишень одного — з готовністю зустріти смерть.

Не думай, однак, що тільки великі мужі могли явити таку міць, що зірвали заборони людського рабства. Не думай, що на те діло не здатний ніхто інший, крім Катона, який, не видихнувши душі під ударом меча, руками звільнив їй дорогу — роздер рану на грудях. Ні! Навіть люди найнижчого гатунку в дивовижному пориві вихоплювалися на свободу: не маючи змоги ні померти без страждань, ані на свій розсуд обрати знаряддя смерті, хапали, що трапилось,— і звичайна, нічим не шкідлива річ ставала в мужній руці вбивчою зброєю. Нещодавно перед боєм із звірами один із германців, готуючись до ранішнього видовища, відійшов, щоб випорожнитися (лише так він міг звільнитися від нагляду); там, піднявши паличку з губкою для підтирання, він усю її загнав собі в горло і, перекривши нею віддих, сконав.— "Але ж то,— скажеш,— образа навіть для смерті!" — Згода! — "Наскільки бридко, наскільки непристойно!" — Хай так. Але чи буває більша глупота, ніж розмірковувати над пристойністю, коли йдеться про смерть? Ось він, мужній чоловік, гідний того, щоб фортуна дала йому вибір! Як блискуче скористався б він мечем! Як сміливо кинувся б у морську глибину або у прірву з обривистої скелі! Але, позбавлений усіх тих можливостей, він усе-таки придумав, як і чим заподіяти собі смерть,— аби ти знав: для того, хто вирішив померти, не повинно бути жодної затримки; йому залишається одне — захотіти. Як хто хоче, хай так і судить про вчинок тієї навдивовижу рішучої людини, тільки б усі зійшлися на тому, що навіть найбруднішій смерті треба віддати перевагу над найчистішим рабством. Раз я вже почав послуговуватися такими низькими прикладами, то й продовжу, ачеж кожен стане вимогливішим до себе, побачивши, на що може зважитись навіть той, кого всі зневажають. Ми певні того, що Катони, Сципіони й інші, про яких звичайно слухаємо з великим задоволенням, не досяжні для наслідування. Але прикладів тієї чесноти, на що вкажу тобі, не менше на видовищах із звірами, ніж серед вождів громадянської війни. Якось везли одного під сторожею на ранішнє видовище. Нещасний, вдаючи, що куняє, звисив голову так низько, що вона потрапила між спиці, і сидів, зігнутий, поки колесо, крутнувшись, не переламало йому шию. Цей же віз, яким він їхав назустріч

стражданням, звільнив його від страждань. Нема перепон для того, хто бажає вирватись і відійти. Природа оберігає нас, але не під замком. Кому дозволять обставини, той нехай оглядається за зручним виходом; у кого під рукою багато знарядь, що допомогли б йому звільнитися, хай вибере таке, яке вважатиме для цього найкращим; хто ж не матиме щасливої нагоди, той хай хапається за перше-ліпше як за найкраще, навіть коли б воно було чимсь новим, нечуваним. Та вже кому вистачить мужності відійти з життя, то не забракне й винахідливості в тому, як відійти. Ти ж бачиш, на що здатні навіть найостанніші раби, коли їм дошкулить біль, як вони запалюються, як обманюють найпильнішу сторожу! Великим назви того, хто не тільки повелів собі вмерти, але й здогадався, як умерти. Але я обіцяв тобі навести більше подібних прикладів. Під час другого видовищного бою кораблів один із варварів сам же пробив собі наскрізь горло списом, який дали йому для боротьби з супротивником.— "Чому,— сказав,— одразу не покласти край усім своїм мукам, усім поневірянням? Чому із зброєю в руках маю вичікувати смерті?" І те видовище було настільки прекраснішим, наскільки благороднішою є наука вмирати, ніж наука вбивати.

Ну, то як? Невже ж того, на що спромагаються ті пропащі, злочинні душі, не матимуть ті, кого загартували для протистояння всім напастям тривалі роздуми і найвищий вчитель усього на світі — розум? От він і вчить нас, що стежки загибелі, хоч вони і різні, ведуть до одного й того ж кінця; тож немає значення, де початок, якщо кінець — один. А ще той розум повчає, щоб ти, коли це можливо, вмирав, як тобі подобається, а коли ні,— то як можеш, хапаючи все, що під рукою, аби силою позбавити себе життя. Сором жити крадучи, вмерти крадучи — прекрасно.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXXI

Сенека вітає свого Луцілія!

Часто радишся зі мною то про те, то про се, забуваючи, що між нами — обшир моря. А що ціна поради значною мірою в її своєчасності, то неминуче стається ось що: моя думка щодо тієї чи іншої справи доходить у твій край тоді, коли доцільніше б керуватись уже протилежною. Поради даються відповідно до справ, а наші справи — мов у потоці, навіть у самій бистрині. Новий день вимагає нової поради, але й вона буває запізнілою, значить, мусимо мати її, як кажуть, під рукою. А як її знайти, я навчу тебе. Тільки-но захочеш знати, чого тобі слід уникати, а чого домагатися, тут же оглянься на найвище благо, мету всього твого життя, бо саме з ним мусимо погоджувати все, що робимо. Хіба можна впорядкувати щось окреме, дрібне у своєму житті, не підпорядкувавши єдиному задуму цілість життя? Ніхто ж бо, навіть наготувавши всі барви, не почне відтворювати якусь подібність, поки не з'ясує для себе, що він хоче малювати. Отут-то й наша помилка: розмірковуємо над частинками життя, над цілим — ніхто не задумується. Хто намірився пустити стрілу, повинен знати, куди мітить, інакше який глузд цілитися, вирівнювати зброю? Не маючи окресленої мети, наші думки йдуть манівцями. Для мореплавця, який не знає, до якої гавані йому прямувати, жоден вітер не буде ходовим. Живемо випадком, а ще й нарікаємо, що таку

владу над нами має випадок. А дехто примудряється не знати й того, що він усе-таки дещо знає. Як ми шукаємо часто тих, хто поряд, так іще частіше не помічаємо, що до найвищого блага, мети нашого життя,— недалеко ходити.

А щоб ти зрозумів, чим є найвище благо, не треба вдаватися ні до велемовності, ані кружними шляхами ходити: варто лині пальцем на нього вказати; не треба й ділити на хтозна-скільки частин. Та й навіщо дробити на окремі питання те, про що скажемо в двох словах: "Найвище благо — це те, що чесне" або, щоб тебе ще більше здивувати: "Нема блага, окрім того, що чесне; всі інші блага — оманливі, несправжні". Якщо ти сам себе в тому переконаєш, якщо запрагнеш доброчесності (любити її замало!), то щастям, успіхом для тебе,— що б там не думали інші,— буде все, до чого вона причетна: і тортури, якщо, простягнений на дибі, будеш спокійніший від твого ката, і хвороба, якщо не проклинатимеш фортуна і не піддаватимешся недузі, одне слово, все те, що інші сприймають як зло, зм'якшиться, обернеться благом — треба лишень, щоб ти, піднявшись над усім тим, став вище. Чітко з'ясуй для себе одне: благом є тільки те, що чесне; тоді й усі прикрощі, хай лише їх схвалить доброчесність, справедливо можеш назвати благом. На думку багатьох, ми обіцяємо більше, ніж це може охопити людська природа. І недаремно так думають: усі думки в них крутяться навколо плоті. А повернулися б до духу — тут-таки міряли б людину божою міркою.

Піднімися ж духом, Луцілію, найкращий з-між людей! Облиш словесні забави тих філософів, які наважуються таку величну науку зводити до тлумачення складів і, навчаючи душу всілякого дріб'язку, принижують її, здрібнюють! Облиш усе те — і станеш подібним до тих, хто винайшов ту науку, а не до тих, хто її тлумачить, хто тільки зайнятий тим, щоб філософія видавалася радше заплутаною, ніж величною. Сократ, відкликавши всю філософію до людських звичаїв, сказав, що найвища мудрість — це розрізняти, де зло, а де — благо. "Тримайся,— закликає він,— якщо маю в тебе якусь повагу,— тримайся тієї засади — і будеш щасливий. Хай і видаватимешся комусь дурнем — не виправдовуйся. Хай ображає, хай кривдить тебе, хто хоче,— від того не буде тобі жодної шкоди, аби лиш доброчесність була з тобою. Якщо хочеш бути щасливим, якщо справді хочеш прислужитися добру,— дозволяй іншим зневажати тебе". А цього досягнути можна тільки тоді, коли зрівняєш між собою всі блага, адже благо невіддільне від чесності, а чесність не може бути то більшою, то меншою. "То як! — здивуєшся,— нема різниці в тому, чи Катона вибрали претором, чи відкинули(1)? Нема різниці, чи переміг він у Фарсальській битві, чи зазнав поразки(2)? Хіба назвеш рівними ті блага: одне, коли Катон, тоді як переможеною була його справа, сам не був переможений, друге — коли б переможцем повернувся на батьківщину і запровадив мир?" — А чому б я не мав назвати їх рівними? Одна і та ж сама доброчесність бере гору над лихою долею і втишує прихильну. Доброчесність не може бути нижчою або вищою: у неї завжди однакова постава.— "Але ж Помпей втратить військо, але ж найкращий цвіт республіки, оптимати, як і передовий загін помпеянців, озброєний сенат, зазнають поразки в одній лише битві й падінням велетенської влади будуть розкидані по всьому світу: частина опиниться в Єгипті, частина в Африці, а ще частина

— в Іспанії, тож навіть такої ласки фортуна не вділить республіці — струснути землю одним обвалом!" — "Хай там буде, що буде! Хай Юбі в його ж володіннях не допоможе ні знання місцевості, ані несхитна мужність вірних своєму володарю підлеглих; нехай жителі Утіки, зламані бідами, відмовляться від своєї незрадливості, нехай Сціпіона в Африці зрадить прихильне до його імені щастя, хай, кажу, трапиться будь-що, але давно вже передбачено, щоб Катон не зазнав ніякої шкоди(3).— "Але ж він таки переможений!" — Що ж, можеш і ту поразку зарахувати до того, в чому фортуна йому відмовила,— він так само стійко переніс те, що стало йому на дорозі до перемоги, як і те, що завадило йому домогтися претури: в день, коли його не допустили до претури, він грав у м'яча, а в ніч, коли вирішив загинути, читав книжку. Для нього не існувало різниці — позбутися претури чи життя, адже був переконаний: хоч би що трапалося, все треба переносити з гідністю. То чому б і ті зміни, яким улягла республіка, він не мав сприйняти мужньо, незворушливо? Хіба є щось таке, що не було б наражене на зміну? Ні земля, ні небо, ані те плетиво всіх речей, дарма що сам бог спрямовує його своїми діями. Не постійно ж воно перебуватиме в тому, що тепер, порядку: якийсь день неодмінно зіб'є його з уторованої путі. Все йде в межах свого часу: мусить народитися, зрости, згаснути. Та навіть усе те, що бачиш над головою, все, що ковзає своїми коловими шляхами, як і те, серед чого перебуваємо й ми, начебто на найтвердішій основі,— усе воно маліє, гине. Не знайдеш чогось такого, що не мало б своєї старості: хоч і різними проміжками, та до одного кінця веде природа геть усе, що існує. Що є, того не буде, але воно не пропаде — розпадеться. Для нас розпастися — все одно що померти. Бо ж ми дивимось, як-то кажуть, не далі від власного носа; що далі — того не бачить наш кволий, прив'язаний до плоті дух, інакше з належною мужністю сприймав би межу і свого життя, і життя своїх близьких,— коли б дійшов переконання, що все довкіл так і йде своєю чергою через життя і смерть: що зладнане, те розпадається, а що розпалося, те знову набуває ладу, бо ж у тому, власне, й полягає вічне мистецтво божества — керманича всесвіту. Тоді-то кожен, окинувши думкою віки, повторив би слова Катона: "Весь людський рід, що нині є, що буде завтра, приречений до смерті, про всі ті міста, що верховодять світом, як і про ті, що є оздобою великих країн, колись запитають, де вони були, бо їх зітруть з лиця землі різні напасті: одні сплюндрує війна, інші підточать супокій та дозвілля, що обертаються оспалістю, а також розкіш — згубна навіть для могутніх держав річ. Усі ті врожайні поля опиняться або під несподіваним розливом моря, або їх поглине раптовою западиною осіла земля. То чи маю обурюватись або впадати в розпач через те, що на якусь мить швидше сягну межі, до якої прямує все суще?" Великий дух повинен уміти коритись божеству і без зволікання піддатися тому, що повеліває всесвітній закон. Адже, згідно з тим законом, перед ним розкривається вихід або в краще життя — для світлішого, спокійнішого перебування серед усього божественного, або в лоно природи, аби там, уже напевно не відчуваючи нічого неприємного, він повернувся до цілості, змішався з нею до купи.

Отож чесне життя Катона є не більше благо, ніж чесна смерть, бо добродіє не збільшується. Сократ твердить, що правда і добродіє — одне й те ж саме, адже

доброчесність, як і правда, не може зростати: у неї свої виміри, вона завжди повна. Тож нема підстав дивуватися, що всі блага рівні між собою: ті, що їх свідомо треба домагатися, і ті, що трапились нам мимо нашої волі. Бо коли допустиш між ними нерівність і стійкість на тортурх віднесеш до менших благ, то незабаром ти назвеш її злом; нещасним, на твій погляд, буде і Сократ у в'язниці, й Катон, що розриває свою рану з більшим завзяттям, ніж завдавав її собі, а вже найнещаснішим — Регул, що розплачується за вірність присязі, яку склав ворогам. А таке сказати не наважиться навіть найрозніженіша людина: заперечить, що він був щасливий, але заперечить і те, що він був нещасний. У давнину послідовники Академії(4) визнавали, що навіть під тортурми можна бути блаженним, але не цілком, не в повній мірі, з чим ніяк не можна погодитися. Бо хто не блаженний, той і найвищого блага не досягнув. Найвище благо не може мати ще якогось вищого ступеня,— якщо воно супроводжується доброчесністю, якої не применшили жодні біди, якщо вона залишається неушкодженою навіть у скаліченому тілі. А вона таки залишається, адже доброчесність, як я її розумію, несхитна, піднесена духом; усе, що йде супроти неї, лиш додає їй снаги. Оту завзятість, якою часто сповнюються благородної вдачі юнаки, настільки захоплені чиймсь прекрасним вчинком, що здатні знехтувати всім випадковим, ту завзятість передасть нам і вдихне в наші груди мудрість. Вона переконає нас, що є лишень одне благо — те, що чесне, і що те благо не може ні применшитись, ані примножитись, як не можна зігнути мірило, яким звичайно випробовуємо прямизну. Зміни в ньому щось хоч на волосинку — і завдаси шкоди прямизні. Те ж саме скажемо про доброчесність: вона так само пряма, її не можна зігнути. Вона може стати твердішою, але стати більшою — ні. Вона судить про все; про неї — ніхто й ніщо. Як сама вона не може стати прямішою, так і все те, що походить від неї, не може бути прямішим одне від одного, бо ж мусить відповідати їй, отже,— й між собою бути рівним.

"То як це? — запитаєш.— Прилягти собі до обіду і мучитися на дибі — одне й те ж саме?" — А що ж тут дивного? Скажу більше: прилягти до обіду — зло, мучитися на дибі — благо, якщо перше пов'язане з ганьбою, друге — з честю. Тож не від самих речей залежить, з чим маємо справу — з благом чи зі злом, а від доброчесності: де вона з'являється, усе там — однакової міри й ціни. А тепер той, хто звик судити про мужність усіх інших, виходячи із власної мужності, грозить мені кулаком перед очима — рівняє, мовляв, непорівнянне: достойно розпоряджатись успіхами — й стійко переносити невдачі; справляти тріумф — і волоктись, хоч із незламним духом, перед колісницею переможця(5). Ось такі й припустити не можуть, що комусь під силу те, на що самим їм не спромогтися. Своє судження про доброчесність вони висновують із власної немочі. Що ж, кажу, дивного, коли інколи приємно, ба навіть мило піддатись вогневі, ранам, смерті, кайданам? Для того, хто звик до розкоші, поміркованість — кара; праця для ледачого — тортури; для розніженого будь-яка діяльність видається нещастям; для нероби наука стає стражданням. Так само й ми вважаємо нестерпно важким усе те, на що в нас не вистачає снаги, забуваючи, для скількох людей

справжня мука — це залишатися без вина або прокидатися на світанку. Не таким важким є все це за своєю природою: це ми — мляві, розпечені. Щоб судити про щось величне, потрібна велич духу, інакше навіть те величне наділимо власними хибами. Так і бездоганно прямі предмети, коли їх зануриш у воду, видаються кривими, надламаними. Важливо не тільки те, що бачиш, але й те, як бачиш: наш дух прозирає істину мовби через млу. Дай мені незіпсованого, завзятої вдачі юнака — і він скаже, що щасливішим, на його думку, є той, хто не гнеться під тягарем бід, хто взяв гору над долею. Нічого дивного, коли ти не схитнешся під час затишшя,— подивляйся того, хто не хилить голови серед пониклих, хто стоїть серед лежачих. Але що, власне, є злом у тортурах, у всьому, що називаємо бідами? Це, гадаю, занепасти духом, зігнутися, впасти під ними. Мудрецеві жодне з цих зол не грозить: він тримається рівно під будь-яким тягарем. Ніщо не може його принизити, ніщо з того, що необхідно перетерпіти, не викликає в нього спротиву. Він не скаржитиметься, що саме його спіткало те, що могло спіткати будь-яку іншу людину. Він певний своїх сил, він знає, що йому належить нести тягар. Ні, я не роблю з мудреця якогось винятку з-між усіх людей, не кажу, що всякий біль настільки чужий йому, як тій бездушній скелі. Не забуваю, що й він складений з двох частин: одна з них позбавлена розуміння — вона страждає від ран, від опіків, їй дошкуляє біль; друга — розумна, стійка у своїх поглядах; її ніщо не впровадить у трепет, не схилить під ярмо. Саме в ній закладене найвище благо людини, і поки те благо не набуде своєї повноти, дух ще мовби вагається, не знаходячи рівноваги, а коли воно стає досконалим, стійкість духу незрушна. Ось чому шанувальник доброчесності, той, хто тільки-но сягає її вершин, навіть якщо наблизиться до досконалого блага, але ще не оволодіє ним цілковито, інколи може й відступити, може розслабитись духом, бо ще не подолав нерішучості, все ще перебуває на слизькому. А хто блаженний, чия доброчесність довершена, той найбільше задоволений з себе тоді, коли витримає найсуворіші випробування, коли все те, чого інші жахаються, він не тільки переносить,— якщо такої ціни вимагає чесна справа,— а бере, так би мовити, в обійми і воліє почути про себе: "Який він порядний!" аніж "Який він щасливий!"

Тепер перейду до того, куди мене кличе твоє очікування. Щоб не склалося враження, що наша доброчесність блукає собі десь поза межами природи, то знай; мудрець і затремтить, і перейметься болем, і зблідне, адже все це — тілесні відчуття. А де ж тоді біда? Де справжнє зло? Там, звісно, де всі ті прикрощі послаблюють нам дух, схиляють до рабства, призводять до нарікань на себе самого. Мудрець перемагає долю доброчесністю; але серед шанувальників мудрості є чимало таких, кого може скувати жах навіть од найменших погроз. Тут і наша помилка: від початківця вимагаємо того, на що здатний лише мудрець. Що так вихваляю, в тому й переконати себе хочу, бо ще я неперекоаний. Та коли б і переконав себе, то все ж не був би достатньо готовим та досвідченим, щоб міг іти проти всіх випадковостей. Як буває з вовною: деяких барв вона набуває відразу, а деякі вбирає в себе лише тоді, коли її не раз у них намочиш та вивариш, так і з науками: одні з них, тільки-но осягнеш розумом, одразу й

засвоюються, інші, якщо не западуть глибоко в душу, якщо не наситять її своєю барвою, а лише торкнуться до неї, то й не дадуть нічого з того, що обіцяли. А подати його можна швидко і в кількох словах: є одне благо — доброчесність; без неї, певна річ, не може бути жодного іншого блага; сама ж доброчесність перебуває в найкращій, тобто розумній частині нашого ества. В чому ж полягає та доброчесність? У правдивому, несхитному судженні. Від нього — душевні порухи; завдяки йому набувають ясності всі образи, що є джерелом тих порухів. Ти не відхилишся від того судження, коли все, що причетне до доброчесності, зараховуватимеш до благ, а всі блага вважатимеш рівними.

Що стосується тілесних благ, то вони — блага для тіла; в цілому ж їх не назвеш благами. Вони, зрозуміло, не позбавлені цінності, але в них нема благородства, та й між собою вони далеко не рівні: одні бувають більші, другі — менші. Так само й серед шанувальників мудрості — і це мусимо визнати — є значна різниця: один спромагається наразі на те, що може глянути фортуні в обличчя, але тільки глянути: вражений надмірним блиском, він тут же опускає очі; інший — вже на такій висоті, що може зійтися з нею віч-на-віч, але це тільки тоді, коли він справді сягнув вершини, коли в ньому не лишилося місця для сумнівів. А що недосконале, те неодмінно й хистке: воно то просунеться вперед, то знову, послизнувшись, відступить або таки впаде. Але послизнутися можна тоді, коли намагаєшся йти вперед; варто послабити напруження, зрадити хоч на мить свою мету — й тут же будеш змушений іти назад. А відступивши, до досягнутого вже не повернешся. Будьмо ж наполегливі, завзяті! Залишається, щоправда, більше незробленого, ніж зробленого, але ж велика запорука досягнення — саме бажання досягти його. Я добре це усвідомлюю, тому й бажаю всією душею. Бачу, що й тебе спонукає це ж саме бажання, бачу, що й ти, скільки снаги в тобі, поспішаєш до тієї прекрасної мети. Тож поспішаймо! Лише тоді життя буде добрим ділом, в іншому разі — просто тратою часу, та й то ганебною, бо серед ганебних речей! Робімо ж так, щоб увесь час був нашим. А це буде не раніше, ніж ми самі почнемо належати собі. Коли, врешті, матимемо мужність знехтувати як доброю, так і лихою фортуною? Коли ж то пощастить нам, узявши гору над усіма пристрастями, підкоривши їх своїй волі, сказати, дихнувши на повні груди: "Я переміг!" — Запитаєш, кого? — Не персів, не далеких мідійців, ані всіх тих войовників, що можуть бути десь там, за дагами(6), — переміг скупість, переміг марнославність, переміг страх перед смертю, який перемагав переможців народів.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXXII

Сенека вітає свого Луцілія!

Те, про що запитуєш, було зрозуміло мені саме по собі, настільки я вдумався у суть справи. Але я вже давно не випробовував своєї пам'яті, от вона й починає погано служити мені. Зі мною, відчуваю, діється те саме, що з книжками, які позлипалися від того, що їх довго ніхто не гортав. Видно, треба й душу час од часу розгортати, мовби витрушувати все, що там є у ній, аби мати під рукою, як тільки знадобиться для

вжитку. Тож відкладімо наразі ту справу, бо вона вимагає надто багато і праці, й пильності. Як тільки з'явиться надія довше посидіти на місці, я тут-таки й візьмуся за неї. Є чимало такого, про що можна писати навіть у двоколісному візку. Є ж і таке, над чим не завадить поміркувати й лежачи в ліжку, таке, що вимагає і дозвілля, й відлюдного затишку. І все ж навіть у сповнені клопотів дні треба дати якусь роботу думці, і то на цілі дні. Не думай, що колись перестануть з'являтися нові справи: ми їх сіємо — з однієї проростає багато. Потім ми й самі собі дозволяємо на проволоку: доведу, мовляв, до кінця ось цю справу, тоді вже наляжу з усього духу; або: впораюся з тим клопотом, то відразу ж братимусь до філософських занять.— Ні, філософією слід займатися не лише тоді, коли ми звільнилися від справ,— усім мусимо знехтувати, щоб віддатись їй, для якої ніколи не буде забагато часу, навіть коли б ми не переривали тих занять від раннього дитинства й до найглибшої старості. Втім, немає різниці, чи ти лише перериватимеш заняття, чи зовсім покинеш філософію, бо ж вона не залишиться на тому місці, де ти її покинув: як щось пружне, коли його відтягнути, тут же відстрибує назад, так і все те, що втрачає неперервність руху, відбігає до свого початку. Треба опиратися всіляким справам: не залагоджувати їх — просто відкидати. Немає такого часу, що був би недогідним для рятівних занять, а скільки ж то людей занедбують філософію саме через ті клопоти, задля яких, власне, і потрібно нею займатися! — "Але ж трапляється й таке, що справді заважає".— В усякому разі не тій людині, чия душа серед будь-яких турбот радісна й бадьора. Тим, хто ще не сягнув досконалості, відома лише принагідна веселість, що переривається; радість мудреця — мов щільна тканина: їй не пошкодить жодна випадковість, жоден підступ фортуни, отже, й мудрець завжди і всюди спокійний. Він-бо не залежить від чужого, не вичікує на ласку ні від людей, ані від фортуни. Його щастя — не в гостях у нього, а дома. Коли б те щастя увійшло відкілясь у душу, то могло б і вийти з неї. Воно ж у ній народжується. Іноді якісь зовнішні обставини нагадують про неминучість смерті, але те нагадування — мов легесенький доторк до шкіри. Якась неприємність, кажу, може лише дихнути на мудреця, але найбільше його благо від того не схитнеться. Тільки ззовні, повторюю, його перестрінуть часом якісь прикрощі. Так на здоровому тілі з'явиться деколи якийсь прищик чи ранка, але всередині немає жодної хвороби. Між людиною, що сягнула мудрості, й тією, яка на дорозі до неї, така, ще раз кажу, відмінність, як між здоровим і тим, хто видужує після важкої і тривалої хвороби, для кого здоров'я — це наразі лише слабші напади недуги. Якщо такий не буде пильнуватися, то йому відразу ж погіршає — хворість ухопить його з новою силою. Мудрецеві ж не страшна ні поворотна хвороба, ані загострення недуги. Тілу лише на якийсь час дається здоров'я; лікар, якщо й поверне його, то не на постійно: не раз він знову приходить до хворого, якого сам же вилікував. Інша річ душа: вона виліковується один раз і повністю. Скажу тобі, як я розпізнаю здорового: він задоволений з себе, впевнений у своїх силах, він знає, що всі бажання смертних, усі добродійства,— чи то розщедрюватися на них, чи їх домагатися,— все це не має жодного значення для блаженного життя. Адже все те, до чого ще можна щось додати,— недовершене; від чого можна щось відняти,—

непостійне. Хто ж хоче втішатися безперервно, той мусить черпати радість із свого джерела. Все, на що так ласиться захланна юрба, припливає і відпливає: доля нічого не дає нам у власність. Але й те, що принесе випадок, може втішати нас лише тоді, коли втрутиться розум, узявши ті дари на пробу, поміркувавши, приправивши їх: саме він додає смаку навіть тим зовнішнім благам, що стають несмачними, коли їх споживати захланно.

Аттал полюбляв звертатися до такого образу: "Ти бачив коли-небудь, як собака, роззявивши пащу, хапає кусень хліба чи м'яса, що його кинув хазяїн? Що схопить, те й проковтне, навіть не кусаючи, і знову роззявляє пащу в надії на новий кусень. Так само й ми: кине нам фортуна щось таке, чого сподіваємось,— тут же й споживемо його поспіхом, навіть не розсмакувавши, й чекаємо, насторожені і захланні, чергової здобичі". З розумним такого не буває: він завжди ситий. А коли й випаде йому на пай щось приємне, він приймає той дарунок спокійно, аби відкласти його наразі осторонь. Адже він насолоджується найбільшою, постійною, своєю власною радістю. Декому не бракує доброї волі, він домагається успіху, але до вершини йому ще далеко; такий неодмінно то підніметься, то занепаде духом,— то до неба злине, то стрімголов летить до землі. Зрештою, життя тих, хто обтяжений справами, хто недосвідчений,— це постійне падіння: вони провалюються, мов у ту Епікурову порожнечу, у той хаос, що без кінця й краю. Є ще й третій рід людей — тих, які наблизились до мудрості, але ще її не досягли; вона вже в них перед очима, або, коли так можна сказати, під рукою. їм уже не страшна хитавиця, їх уже не віднесе назад. Ще вони не на суходолі, але вже в гавані.

Отож, якщо така велика різниця між тими, хто сягнув вершини, і тими, хто ще внизу, якщо ті, хто вже на половині дороги, не тільки втішаються плодами досягнутого, але й наражаються на величезну небезпеку — скотитися до гіршого, то ми не повинні потурати справам, які нас облягають, їх просто треба відігнати ще з-перед порога, бо тільки-но ввійдуть — уже не зачинятимуться двері за іншими, черговими. Одразу ж перегородімо їм дорогу! Краще хай не починаються, ніж припиняються.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXXIII

Сенека вітає свого Луцілія!

На мою думку, дуже помиляються ті, хто стверджує, що ревні шанувальники філософії через свою впертість і незгідливість зневажають державних урядників, володарів і взагалі всіх, хто зайнятий суспільними справами. Та насправді ніхто не чує до них такої щирої вдячності, й даремно: хто ж бо має більшу користь від державців, ніж ті, кому дана змога втішатися дозвіллям? Значить, кому для досягнення мети — благочесного життя — так потрібен суспільний спокій, той неминуче по-синівському шануватиме й дарувальника того блага,— і то значно глибше, ніж ті, хто серед колотнечі не відає спочинку, хто багато дечим зобов'язаний державцям, але й до них має чимало вимог, ті, чия жадібність, що росте в міру її насичення, не вдовольнить ніяка щедрість. Хто тільки й думає про те, якби-то отримати, той забуває про отримане.

Звідси найогидніша риса жадібності — невдячність. До того ж кожен із тих, хто крутиться коло державних справ, дивиться не на те, скількох він переміг, а на те, хто його може перемогти. їм не так відродно споглядати на тих, хто залишився позаду, як прикро бачити когось попереду. Втім, це вада всіх честолюбців: вони не озираються. Та не лише честолюбність така невгамовна; те ж саме із жадібністю: будь-яке закінчення для неї — початок. А благочесний і щирий, той, хто залишив курію, форум і відмовився від будь-якої участі в управлінні, прагнучи віддатися важливішим справам,— той любить усіх тих, що дають йому змогу безпечно займатися своїм, і лише він засвідчує їм безкорисливу вдячність, лише він — у великому боргу перед ними, хоч вони й не свідомі свого добродійства. Як шанує і поважає він своїх наставників, завдяки яким вибрався із бездоріжжя, так само ставиться й до тих, під чиїм захистом займається благородними науками.— "Проте володар ще й інших захищає своєю могутністю".— Хто б тут перечив? Але як із тих, хто втішався сприятливим морем, більше зобов'язаним Нептунові вважає себе той, хто віз багатший і цінніший товар; як палкіше складає обітницю купець, ніж мандрівник, а з самих купців щедрішою є подяка того, хто мав на своєму судні пахощі, пурпуру і все те, за що платять золотом, аніж того, чий товар корисний хіба що як додатковий вантаж і звалений був десь коло піску,— так і благодать мирного життя, хоч і належить усім, але глибше відчують її саме ті, що вміють пожинати з того миру гарні плоди. Адже навіть серед тих, що зодягнені в тогу(1), чимало таких, для кого мир клопітливіший, ніж війна. Чи, може, вважаєш, що такою ж мірою вдячні володареві за мирне життя ті, хто проводить його в пияцтві, розпусті та в інших пороках, що їх навіть війною слід було б перервати? А ще, може, на твій погляд, мудрець настільки несправедливий, що й не думає бути вдячним за добро, котре спільне для всіх? Я в найбільшому боргу перед сонцем і місяцем, хоч вони не лише для мене одного сходять; я особисто зобов'язаний рокові і як божеству, що керує перебігом року, хоч не на мою честь окреслено той коловий шлях. Безглузда жадібність смертних розрізняє володіння і власність, не вважаючи своїм те, що належить усім. Мудрець навпаки: лише те вважає по-справжньому своїм, чим володіє нарівні з усіма іншими людьми. Та чи можна було б назвати спільним те, що своєю часткою не належить кожному зокрема? І хай навіть крихтою стане та частка, мова все одно йтиме про співучасть. Але зваж на те, що великі, справжні блага діляться не так, що кожному випадає, врешті, якась крихта. Ні! Кожен бере тут усе повністю. З виділеного для роздачі всяк отримує стільки, скільки визначено на окрему людину; гостинці, призначене для роздачі м'ясо і все інше, що можна взяти в руку, розходиться частинами. А щодо неподільних благ, таких як мир і свобода, то вони повністю належать і всім разом, і кожному зокрема. Мудрець не забуває, завдяки кому він користується плодами тих благ, завдяки кому суспільна необхідність не кличе його до зброї, до стояння на чатах, до охорони мурів, до сплати численних військових податків,— от він і вдячний тому, хто при державному кермі. Власне філософія і вчить нас бути вдячним за добродійства, вміти відплачуватися за них добром. Іноді ж саме визнання є сплатою боргу. Отже, мудрець визнаватиме, як багато він завдячує тим, чие

правління, чия прозорливість забезпечують йому і щедre дозвілля, й змогу розпоряджатися своїм часом, і не скаламучений суспільними справами спокій.

О Мелібею, це бог мені, бог дарував те дозвілля,

Й поки життя мого, буде він богом для мене...

І якщо почувати себе в такому великому боргу перед дарувальником того дозвілля, найвищий плід якого в тому, що

Він і коровам моїм випасатись дозволив, як бачиш,

Вільно, й мені — на сільській, що лиш хочу, дуді награвати(2),-

то наскільки вище цінитимемо те дозвілля, яке проводимо серед богів, яке прирівнює нас до богів? Так я кажу, Луцілію, і кличу тебе до неба найкоротшим шляхом. Полюбляв же Секстій говорити, що навіть Юпітер не може спромогтись на щось більше, ніж доброчесна людина. У Юпітера, звісно, чимало такого, що він посилає людям. Але ж із двох доброчесних людей не можна назвати кращою ту людину, котра багатша,— як із двох однаково обізнаних у мистецтві кермувати судном не назвеш кращим того керманича, чий корабель яскравіше оздоблений. То чим же Юпітер переважає доброчесну людину? Тим, що він доброчесний триваліший час. Але мудрець цінуватиме себе анітрохи не нижче через те, що його чесноти замкнені у вужчий часовий проміжок. Як серед двох мудреців померлий у похилому віці не переважає блаженством того, чия доброчесність була обмежена лише кількома роками, так само бог не може взяти гору над мудрецем у щасті, хоча й переважає тривалістю віку. Бо ж не вік додає ціни доброчесності. Юпітер володіє всіма благами, але саме для того, щоб віддати їх у володіння іншим. Один лиш у нього вжиток тих благ — подавати їх для вжитку всім людям. Отже, хто мудрий, той з таким же спокоєм і зневажливою байдужістю бачить, що всі блага — у чийхось інших руках, як це бачить сам Юпітер, але ставить себе навіть вище від нього, адже Юпітер не може всіма тими благами користуватися, а мудрець — не хоче. Тож повірмо Секстію, який вказує прекрасний шлях, закликаючи: "Так ідуть до зірок!(3) Так, ступаючи за скромністю; так, ступаючи за поміркованістю; так, ступаючи за мужністю!" — Боги невибагливі, незаздрісні: вони допускають до себе, подаючи руку тим, хто піднімається вгору. Дивуєшся, як це людина може йти до богів? А хіба ж сам бог не приходить до людей і навіть — а це ще більше! — не входить у людей? Без бога ж немає розсудливості. В людському тілі розсіяно божественне насіння. Якщо його підхопить добрий рільник, то воно зійде, подібне до свого походження, а розрісшись, буде рівним тому засіву, з якого взяло початок, якщо поганий,— то те насіння загине, як гине воно на безплідній, болотистій ниві, що поростає не збіжжям, а бур'яном.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXXIV

Сенека вітає свого Луцілія!

Твій лист і втішив мене, й вивів із млявості, ще й збудив пам'ять, що вже стала погано мені служити, ледача й повільна. Чому ж, мій Луцілію, все ще сумніваєшся, що найважливіший засіб досягнути блаженне життя — це бути переконаним у правдивості

слів: "Немає іншого блага, окрім того, що чесне"? Адже той, хто вважає благом щось інше, відразу ж переходить під владу фортуни, стає залежний від чужої думки; хто ж визначає благо межами чесності, у того щастя — в ньому самому. Один журиться втратою дітей, другий — їхніми хворобами, ще хтось — їхньою ганьбою або завданими їм кривдами. Того виснажує любов до чужої жінки, цього — до власної; не бракне таких, хто тяжко страждає після невдачі на виборах, а є ще такі, кого й самі почесні вимучують. Але най-численніша юрба нещасливців з усього вмирущего люду — це ті, кого тривожить очікування смерті, що грозить нам звідусіль, бо вона справді всюдисуща. Тож наче тим, що ступають ворожою землею, нам треба озиратись то сюди, то туди, повертати голову на кожен шерхіт. І якщо не викоренити того страху з грудей, то доведеться жити з постійно тріпотливим серцем. Трапляться нам і послані на вигнання, і позбавлені майна. Трапляться й такі, хто почувається убогим серед багатств(1), а цей рід убогості — найважчий. Трапляться ті, хто зазнав біди на морі або пережив щось подібне до тієї біди,— ті, кого несподівано, коли й турботи позабувалися, підхопили чи то гнів народу, чи заздрість, ота згуба, що повертається вістрям навіть проти благородних,— підхопили й порозкидали, мов та буря, що налітає якраз у тиху погожість, що радить довіритись їй, мов раптова блискавка, що сколихнула своїм ударом далекі околиці. Бо ж як від блискавкового удару ціпеніє не тільки вражений громом, але й той, хто перебуває поблизу, так і там, де біду викликає насилля, на когось одного падає нещастя, на інших — страх; він і зрівнює страждання потерпілого з тривогою інших — зазнати подібного лиха. Нема такого, хто б не здригнувся душею на раптове, хай і чуже, нещастя. Як птахи сполохнуться від звуку порожньої пращі, так і ми лякаємось не лише удару, а й самого відлуння.

Отож, не може бути блаженним той, хто квапиться повірити чужій думці. Блаженство лише там, де нема страху, а життя серед підозрінь — то вже не життя(2). Хто надто покладається на випадкове, той сам собі постачає все нові й нові причини для турбот. До спокою веде лишень одна дорога: знехтувати всім зовнішнім і вдовольнятися тим, що чесне. Бо хто надає перевагу чомусь іншому над доброчесністю або вважає, що буває, крім неї, ще якесь інше благо, той підставляє полу, аби перехопити те, що сипле фортуна, і з неспокоєм вичікує, що то йому перепаде з її долоні. От уяви собі: фортуна, забавляючись, кидає у величезну юрбу смертних то почесні, то багатства, то всілякі ласки; одні з тих дарів пропадають, порозшарпувані хапливими руками, інші розподілено серед нечесної громади, дещо обернулося великою шкодою для тих, кому пощастило під час розподілу; ще якась частина стала надбанням тих людей, яким ті дари ні до чого; ще там щось утрачено саме через те, що на нього надто зазіхали: поки захланно розхапували, воно вислизало з рук. Та якщо комусь і поталанить у тому розхапуванні, то навіть він довго не натішиться тим, що йому вдалось урвати. Тому-то, у кого найбільше здорового глузду, той, заледве помітивши, що вносять дарунки, тікатиме з театру, бо добре знає, як дорого коштує найменша дрібниця. Нікому й на думку не спаде зчепитися з тим, хто відходить, ніхто не вдарить того, хто йде геть: бійка зчиняється довкола здобичі. Так само й з усім тим,

що фортуна жбурляє нам згори: ми із шкіри пнемося, нещасні, розриваємось на шматки, прагнемо бути сторукими, озираємось то сюди, то туди. Нам здається, що фортуна надто пізно посилає все те, що так розпалює наші пристрасті, нарікаємо, що очікуване всіма потрапляє до рук лише небагатьох людей. Так і пориваємось кинутись навперейми тій речі, яка падає; не тямимо себе з радості, коли вдасться перехопити щось на льоту або коли інших марно втішає надія на успіх. А тим часом за ту нікчемну здобич мусимо платити великими неприємностями або й самі, спіймавшись на принаду, залишаємось з порожніми руками. Тож покиньмо ті забави й звільнімо місце хапунам! Хай вони не спускають ока з тих перебіжних благ, щоб і їхнє життя було все більш непевним!

Отже, хто поклав досягти блаженства, хай знає, що є лиш одне благо — чеснота. Бо якщо він допустить існування іншого блага, то насамперед він поганой думки про провидіння, тому що й справедливі люди зазнають чимало прикрощів, а також тому, що всі дари провидіння, коли їх зіставити з довговічністю всесвіту, незмірно дрібні й недовгочасні. Таке нарікання й веде до того, що ми стаємо невдячними тлумачами божественної волі. Скаржимося, що далеко не завжди дістається нам щось у володіння, а коли й дістається, то його ще й мало, воно і непевне, й зникне. Звідти й оте диво, що ні жити не хочемо, ані вмерти: життя нам осоружне, смерть — страшна. Кожен наш задум хисткий, і нема такого щастя, яким ми могли б насититися. А причина в тому, що ми ще не осягнули того незрівнянного, неперевершеного блага, на якому наші прагнення неминуче повинні зупинитися, бо поза вершину нікуди ступити.— Питаєш мене, чому доброчесність ні в чому не має потреби? — Бо вона задоволена з того, що в неї є, і не прагне того, чого нема. Для неї ніколи не може бути замалим те, що є достатнім. Відступи від того судження — і не буде ні благочестя, ні вірності. Адже той, хто бажає обом їм прислужитися, мусив би перенести чимало такого, що прийнято вважати злом, і, навпаки, відкинути чимало такого, до чого схиляємось як до блага. Пропала б мужність, яка, власне, й існує завдяки тому, що наражаємось на небезпеку; пропала б великодушність, яка б не могла височіти, якби не знехтувала, мов дріб'язком, усім тим, чого юрба жадає як найбільшого; пропала б і вдячність, і вияв тієї вдячності, якщо боятимемося праці, якщо визнаємо щось ціннішим, ніж вірність, якщо не націлюватимемося на досконалість.

Але, щоб оминуті подібні роздуми, скажу ось що: або благо — зовсім не те, що звичайно називають благом, або ж людина — щасливіша від бога, адже те, що властиве нам, далеке від звичаїв бога. Він же не має жодного стосунку ні до похитливості, ні до гучних бенкетів, ні до багатств, ні до всього іншого, що зваблює людину низькими насолодами. Отже, або цілком імовірним є те, що бог позбавлений будь-яких благ, або ж маємо доказ, що все, чого позбавлений бог,— не благо. Врешті, чимало того, що з виду начебто благо, відпущене щедрішою міркою тваринам, ніж людині. Вони ж і в їді пожадливіші, і в любовних утіхах витриваліші, і сили їм служать більші, стійкіші; значить, тварини набагато щасливіші від людей. Та й живуть вони, не відаючи, що таке нікчемність, підступи; й насолодами втішаються і повніше, й легше: не знають-бо, що

таке сором, що таке страх каяття. Але подумай, чи можна назвати благом те, в чому людина бере гору над богом. Найвище благо ми повинні зберігати в душі, адже воно знецінюється, коли переходить від найкращої до найгіршої частки нашого єства — переноситься до відчуттів, що є дієвішими у безсловесних створіннь. Ні! Плоть не може бути оселею найвищого нашого щастя. Справжні блага походять від розуму, вони цілісні й неперехідні, вони не можуть ні загинути, ані маліти чи здрібнюватись. Усі інші блага — уявні; із справжніми спільною в них є хіба що сама назва, а не їхня властивість — вони її не мають. Назвімо їх "вигодами", або, послуговуючись нашим виразом, "відносними" благами. Але пам'ятаймо, що вони — наші слуги, а не частини нашого єства; хай вони будуть при нас, але з тією умовою, щоб ми ніколи не забували, що вони — поза нами. І навіть якщо вони при нас, то зараховуймо їх до чогось неістотного, другорядного, чим ніхто не повинен хизуватися. Та чи не верх глупоти — похвалитися тим, до чого сам не доклав праці? Хай усі ті блага, так би мовити, горнуть до нас, але в нас не врастають, аби, коли їх заберуть у нас, вони просто відійшли, не завдавши нам жодного болю. Послуговуймося ними, а не пишаймося, і послуговуймося ощадливо, немов чимось таким, що дано нам на збереження і що будь-коли доведеться повернути. Хто володітиме ними, не звертаючись до здорового глузду, той недовго затримає їх при собі. Навіть щастя, коли непомірковане, само себе пригнічує. Покладатись на перебіжні блага — значить ось-ось їх утратити, а якщо й не втратити, то стати їхньою жертвою. Небагато таких, кому легко вдалося скинути з себе ношу щастя; більшість падає вкупі з тим, що їх піднесло над іншими: що тримало на висоті,— те привалило. Тому-то й потрібно звернутися до розважності, яка тримає все в розумних межах ощадності, бо нестриманість, що посідає, те й спішить зіпхнути у прірву. Ніколи ще не могло довго протривати непомірне, якщо приборкувач-розум не звів його до належної міри. Доказом — доля багатьох міст, пишна влада яких упала в самому цвіті, і все те, що нагромадила доброчесність, нанівець звела непоміркованість. От і потрібно убезпечувати себе від такого падіння. А що немає мурів, яких не здобула б фортуна,— в собі збудуймо укріплення! Якщо надійний захист усередині, то людину можна тримати в облозі, можна скеровувати на неї удари, але здобути не можна.— Хочеш знати, що то за такий захист? — Не обурюватися, хоч би що трапилося з тобою; знай: навіть те, що начебто на шкоду тобі, служить збереженню всесвіту і належить до тих речей, котрі, власне, і є часточками всього сущого, що верстає свою належну путь. Хай людина схвалює все те, що схвалює бог. У собі ж хай подивляє тільки нездоланність, тільки зневагу до всіляких бід, тільки те, що розумом — ніщо ж не буває могутнішим од нього — вона взяла гору над випадковістю, стражданням, несправедливістю. Полюби розум! Любов до нього озброїть тебе супроти найжорстокіших випробувань. Любов до свого дитяти жене звіра на ратище; шалене завзяття і бездумний порив роблять його непогамовним. Запальної вдачі юнацтво іноді поривається до слави, зневажаючи вогонь та залізо; декого одна лиш мана, тінь чесноти штовхає на добровільну смерть. І наскільки сильніший, стійкіший порівняно з усім тим є розум, настільки й рішучіше пройде він крізь усі страхи та небезпеки.

"Нічого не доможетесь,— закинуть наші супротивники,— наполягаючи на тому, що немає жодного іншого блага, окрім чесноти: такий захист не вбереже вас, не забезпечить від ударів фортуни! Самі ж ви стверджуєте, що добрі діти, доброзвичайна вітчизна, добрі батьки — це благо. То чи зможете ви зберегти свій спокій, коли їм грозитиме небезпека? Вмить захвилюєтесь, коли вітчизна опиниться в облозі, дітей спіткає смерть, батьків — неволя".— Спочатку, обстоюючи наш погляд, я викладу те, що звичайно в такому випадку відповідають; потім і від себе додам, що, на мою думку, слід було б відповісти. Окремо слід розглядати ті блага, втрата яких призводить до чогось неприємного: міцне здоров'я, скажімо, коли його підірвати, стає нездужанням; гострота зору, притуплюючись, робить нас підсліпуватими; коли підрізані колінні сухожилки, то втрачаємо не лише прудкість, але й перетворюємось на немічних. Такої небезпеки нема в усіх тих випадках, які ми навели раніше. Чому? Якщо я втратив вірного друга, то мені не доведеться через те звідати зрадливість; якщо я поховав добрих дітей, то не матиму натомість поганих. До того ж ми втрачаємо не друзів, не дітей, а їхні тіла. Благо може пропасти лише в один спосіб — перейти в зло, а такого природа не дозволить, оскільки будь-яка чеснота, будь-який її твір не підлягають зіпсуттю. Врешті, якщо й загинуть друзі, якщо осиротять нас бездоганні діти, що виправдали всі батькові надії,— все ж є чим заповнити порожнечу втрати.— Запитаєш, чим? А тим, що й зробило їх добрими,— чеснотою. Вона ж не стерпить жодної порожнечі — заповнює всю душу, усуває всі жалі; її однієї нам достатньо, бо в ній — і суть, і джерело всіх благ. Яка різниця, чи струмкова вода плине, чи її перекрыли, якщо непошкодженим є саме джерело, з якого вона б'є? Ти ж не твердитимеш, що чиєсь життя справедливіше, впорядкованіше, розважніше, чесніше, а значить, краще, коли діти живі й здорові, аніж тоді, коли він їх утратив? Примножуючи друзів, не станеш розумнішим, як і втрачаючи їх,— дурнішим, отже, не станеш від того ні щасливішим, ані нещаснішим. Поки неторкнутою буде доброчесність, поти й не понесеш ніякої втрати.

"То як це? Хіба не назвеш блаженнішим того, хто в колі друзів та дітей?" — А чому б я мав назвати його блаженнішим? Таж найвище благо не може ні надщерблюватися, ні виповнюватись; воно завжди перебуває у своїх межах, хоч як би там поводитися фортуна. Чи доживе людина до глибокої старості, а чи помре, не сягнувши сивини, міра найвищого блага залишається незмінною, хоча вік буде різний. Чи малий круг окреслиш, чи великий — форма буде однаковою для обидвох; і хай один круг залишиться надовго, а другий, щойно окресливши на піску, тут же й зітреш, їхня форма, кажу, нітрохи не зміниться. Що пряме, правильне, того не зміряєш ні величиною, ні числом, ані часом: його ні пошириш, ані стиснеш. Якщо життя чесне, то скорочуй його, скажімо, столітнє тривання до якого хочеш відтинку, хай навіть до одного дня,— воно все одно чесне. Іноді доброчесність виявляє себе на ширшій ниві: вона керує володіннями, містами, провінціями, видає закони, дбає про дружбу, зважає зобов'язання поміж близькими та дітьми; іноді ж вона замкнута у тісних межах убогості, вигнання, самотності. І все ж вона не стає меншою, коли з високого

становища спускається до особистого життя, з володарного престолу — до низького ослінчика, від неозорих державних прав — до вузин якоїсь хатини чи закутка. Вона не втрачає своєї величі й тоді, коли, вигнана звідусіль, замикається в собі. Адже за всіх обставин її дух — великий і непохитний, розважність — неослабна, справедливість — непідкупна. Отже, вона й блаженна в однаковій мірі, і те блаженство не має іншої оселі, окрім душі; воно величаве, стійке, спокійне, чого неможливо досягнути без знання всього божественного та людського.

А тепер щодо моєї особистої відповіді, яку я обіцяв навести. Мудрець не впадатиме в розпач, втративши дітей чи друзів. Їхню смерть він сприйматиме в такій же рівновазі духу, в якій виглядає і свою останню днину. Як не боїться зустріти її, так і не страждає від тієї, що забрала близьких. Добročесність — це передусім злагодженість: усі діла, що походять від неї, погоджуються з її засадами, відповідають їм. Ця злагода пропадає, якщо дух, котрому належить бути піднесеним, гнеться від жалю чи від туги. Далеким від чесноти, ганебним є всякий трепет, неспокій, всяка млявість у ділі. Чеснота — завжди спокійна, вільна, безстрашна, у кожному мить готова до дії. — "Виходить, мудреця не торкнеться навіть тінь хвилювання? Він не зблідне, не зміниться на виду, не похолонуть у нього руки? Не відчує й нічого іншого, що іноді трапляється не за велінням душі, а мимоволі, наче від поштовху самої природи?" — Авжеж. Буває таке й з ним. Але він стоятиме на своєму — знатиме, що в усьому тому немає жодного зла, нічого такого, через що міг би затьмаритися здоровий глузд. Усе, що треба зробити, він робитиме рішуче, не зволікаючи. Бо хто ж не ввзнає, що то ознака глупоти — спроквола, неохоче робити те, що належить робити, і в той же час розриватися на хтозна-скільки частин, тілом тягтися в один бік, душею — в інший? До того ж глупоту зневажають саме за те, чим вона пишається, за що сама собі б'є в долоні. Але навіть те, завдяки чому вона так зарозуміло дере носа, — навіть те вона робить із нехиттю. А вже коли боїться якогось лиха, то в очікуванні його так вимучується, мовби те лихо вже прийшло, і, боячися страждання, зазнає не менших страждань від самого страху перед ними. Як у кволих людей хворобу випереджують деякі ознаки — млявість у м'язах, безпричинна втома, позіхи й дрижаки, що пробігають тілом, так і слабкий дух відчуває удари ще задовго перед тим, ніж налетить біда: він переймає її ще в дорозі й поспішає впасти передчасно. Але що може бути безглуздішим, ніж виснажувати себе страхом перед майбутнім і замість того, щоб зберегти сили для мук, вибігати нещастю назустріч, пориватися до нього? А його, якщо вже годі прогнати геть, то краще хоча б відтягнути. Хочеш переконатися, що ніхто не повинен мучитися майбутнім? От нехай хтось почує, що через п'ятдесят років йому доведеться перенести страшні тортури. Він же почне мучитися не раніше, ніж перестрибне весь той проміжок часу й занурить себе з головою у те лихо, що має спіткати його віком пізніше. Так само й з тими, що знаходять задоволення у своїх недугах: вони подумки виловлюють причини для гризот, сумуючи з приводу того, що давно минуло й згладилося з пам'яті. Що пройшло, що прийде — того нема: не відчуваємо ж ні одного, ні другого. Ну, а біль — лише від того, що відчуваєш.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXXV

Сенека вітає свого Луцілія!

Нарікаєш, що надсилаю тобі не надто викінчені листи. Але хто ж говорить гладко, як не той, хто намагається говорити манірно? Хочу, щоб мої листи, де не знайдеш чогось вишуканого, нещирого, були такими, як і наша бесіда,— невимушена, неопрацьована, якою була б вона, коли б ми десь сиділи собі або проходились. Якби така змога, то я волів би показати тобі все те, що думаю, відчуваю, а не передавати словами. Та навіть за суперечкою я не притупував би ногою, не розмахував би руками, не підносив би голосу — полишив би все це ораторам, сам же задовольнився б тим, що доніс до тебе свої думки й почуття, нічим їх не причепуривши, нічим і не принизивши. В одному лишень я хотів би тебе переконати: що я кажу, те й думаю, і не тільки думаю — люблю. Дітей цілують інакше, ніж коханку. Але й у тому чистому цілунку, скромних обіймах достатньо розкривається почуття.

Я, далєбі, не хочу, щоб мова про такі вагомї речі була прісною та пісною. Хіба філософія відмовиться від тонкого хисту? Але не треба аж надто битися над добором слів. Тримаймося липі однієї найвищої мети: говорім, що думаємо; думаймо, що говоримо,— погоджуймо нашу мову з нашим життям. Свою обіцянку виконав той, хто такий самий і тоді, коли його бачимо, й тоді, коли слухаємо. Побачимо, який він, якої оцінки заслуговує, аби липі був єдиний, цілісний. Хай наші слова не розважають — хай помагають. Але якщо красномовність напрошується сама собою, якщо якась оздоба під рукою, якщо не коштує ніяких зусиль, то її не треба відкидати, тільки б займала своє скромне місце — лише супроводжувала те, що саме по собі прекрасне. Одне слово, щоб не себе виставляла напоказ, а суть справи. Всі інші науки зайняті обдарованістю, а тут ідеться про душу. Хворий шукає не того лікаря, який гарно говорить, а того, який добре лікує. Але якщо він натрапить на такого, який, окрім уміння лікувати, ще й до ладу роз'яснить, як поводитися під час недуги, то це, звісно, тільки втішить його. І все ж не варто себе вітати з тим, що трапився саме красномовний лікар, бо то те ж саме, якби, скажімо, вправний керманіч був ще й вродливий. Навіщо лоскочеш мені вуха? Навіщо розважаєш мене? Тут потрібне щось цілком інше: мене треба припикати, різати, тримати в голоді! Для того й покликали тебе. Маєш лікувати задавнену, важку, заразливу хворобу. Роботи у тебе стільки, скільки у лікаря під час моровиці. А ти словами заклопотаний? Будь задоволений, якщо тобі вистачає снаги для діла. Коли встигнеш так багато всього вивчити? Коли, навіть вивчивши, спроможешся вкарбувати у пам'ять так, щоб воно ніколи з неї не випало? Коли його випробуєш? Адже тут недостатньо, як в інших науках, просто запам'ятати: необхідно випробувати життям! Блаженний не той, хто знає, а той, хто робить.

"Як же це? Виходить, нижче від мудреця немає жодних східців? Наче над прірвою він стоїть?" — Ні, я так не думаю. Хто вже зробив якийсь поступ, той, хоч усе ще перебуває в числі нерозумних, та все ж уже значно віддалився від них. Та навіть ті, що просуються вперед, чималою мірою відрізняються один від одного. Декому

подобається ділити їх на три види. Перший — це ті, які ще не сягнули мудрості, але вже, так би мовити, стали її сусідами; однак те, що по сусідству, все ж поза нами. Запитаєш мене, хто вони такі! Це ті, що позбулися всіляких пристрастей та пороків; вони вивчили все, що треба було охопити розумом, але їхня стійкість ще не випробувана. І хоча вони ще не користуються набутим благом, але до тієї западини, з якої вирвалися, скотитися вже не можуть: вони там, де не послизнешся, не зсунешся назад. Щоправда, їм самим ще не відомо про те. З цього приводу, пам'ятаю, я писав в одному з листів: "Вони не знають, що знають"(1). їм уже трапляється відчутти смак набутого блага, але довіритись йому ще не можуть. Дехто, окреслюючи обговорюваний вид людей, що прямують до мудрості, каже, що вони, позбувшись хвороби духу, ще не подолали пристрастей, отже, стоять іще на слизькому, бо поза небезпекою лише той, хто мовби витрусив із себе всю до останку безчесність. А так її витрусити можна тільки тоді, коли замість неї нас заповнить мудрість.

Я вже не раз мовив про те, яка різниця між хворобами духу та пристрастями. Нагадаю ще раз. Хвороби — це задавлені, наче заkostenі пороки, приміром, жадоба, честолюбність; вони, хай-но охоплять душу, тут же вкорінюються, стають її невідчепним лихом. Аби не затягувати, скажу коротко: хвороба — це вперте у своїй хибності судження, наприклад, що треба якнайзавзятіше домагатися того, чого можна домагатися хіба що між іншим, жартома; або, якщо волієш, визначу її так: це — непомірна жага того, що гідне хіба перелітної забаганки чи взагалі не варте уваги; або ще й так: це значить високо оцінювати те, що повинно бути низької ціни, а може, й ніякої. Щодо пристрастей, то це — негожі, раптові, нестримні пориви душі; якщо їм потурати й дозволити раз у раз повторюватися, то можна й занедужати: так, буває, нежить, коли ще свіжий, переходить у кашель, а постійний, задавлений — у сухоти. Тож усім тим, котрі, вдосконалюючись, пішли далеко вперед, уже не можуть загрожувати хвороби; пристрасті ж докучають навіть тим, хто ось-ось сягне досконалості.

Другий вид — це ті, хто позбувся і найбільших болячок, від яких страждає душа, і пристрастей, але ще не такою мірою, щоб бути певним своєї безпеки: можуть ще зіслизнути до попереднього стану. Третій вид — ті, хто вже взяв гору над численними й великими пороками, та все ж не над усіма: покінчили з жадобою, але гнів усе ще їх діймає; вже не дошкуляє хіть, а марнославство ще дається взнаки; вже не зазіхають на ту чи іншу річ, а від страху ще не звільнилися, хоча й тут поводяться по-різному: в одному випадку мужньо йому опираються, в іншому — відступають перед ним; смерть зневажають, болю — жахаються.

Поміркуймо ще ось над чим. Не така то вже з нами біда, якщо нас можна зарахувати до числа тих, котрі на третьому місці. Тільки щедре природне обдарування та ще й велика наполегливість у заняттях дають змогу ступити на другий східець, тож і третьою барвою не слід нехтувати. Подумай лишень, скільки довкола тебе всілякого темного зла; скинь оком, куди хочеш,— нема такого злочину, що не постав би перед тобою живим прикладом. Що не день, то зухвалішою стає мерзота, розгнужданим —

блуд як удома, так і на людях; озирни все це — і зрозумієш: ми домоглися чималого, якщо не перебуваємо серед найгірших.— "Сподіваюся,— скажеш,— спромогтись і на вище місце".— Цього я побажав би нам обом, та пообіцяти б не наважився: надто вже ми зайняті; прориваємося до чесноти мовби через юрмище пороків, що хапають нас за поли. А чесноту — соромно й признатися! — шануємо лише тоді, коли знаходимо вільну хвилину. А яка ж велична нагорода чекає нас, коли порвемо з усіма нашими справами, а разом — із тими найцупкішими лихами! Вже не переслідуватимуть нас ні бажання, ні тривоги. Не зворушуючися страхами, не піддаючись насолодам, не лякатимемось ні смерті, ні богів: знатимемо, що смерть — не зло, боги — не злі. Таким же слабким є те, що завдає шкоди, як і те, що її звідуює: досконалість і шкода — несумісні речі. Якщо ми таки вирвемося колись із того бруду і піднімемось до найвищих висот, то там найдемо душевний спокій, там, не ступаючи більше на блудну стежку, втішатимемось повною свободою.— Запитаєш, у чому вона полягає? — А в тому, щоб не боятись ні людей, ні богів; щоб не прагнути ні гидкого, ні надмірного, щоб над собою самим мати найвищу владу. А належати самому собі — неоціненне благо.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXXVI

Сенека вітає свого Луцілія!

Ти грозиш відвернутися від мене, якщо не знатимеш докладно, що я поробляю кожної днини. То знай же, який я щирий до тебе: поділюся навіть подробицями. Слухаю філософа. Ось уже п'ятий день як я завчасно виходжу з дому, аби з восьмої години прислухатись до його роздумів.— "Ну й ну! — всміхнешся.— Якраз добрий вік для науки!"— А чому б і ні? Хіба то не верх глупоти — не вчитися тільки через те, що досі все не знаходив часу для науки? — "Виходить, мені займатися тим же, що всілякі дженджики й молодики?" — Ще не зовсім погані мої справи, якщо тільки це не личило б моїй сивині! Така школа вітає людей будь-якого віку.— "То ми постарілися для того, аби плентатися за тими, хто ще зелений?" — Гадаєш, піду в театр, мене понесуть у лектиці в цирк, не прогавлю жодної пари бійців, а завернути до філософа посоромлюся?.. Поті треба вчитися, поки ще не знаєш чогось, або, як каже прислів'я, поки живеш. Та вимога ніде не є такою доречною, як у нашому випадку: поті треба вчитися, ук маєш жити, поки живеш. Я ж там і сам дечого навчаю.— Поцікавишся, чого? — А того, чого й старцеві не завадить навчитися. Кожен раз, тільки-но переступлю поріг школи, проймаюся соромом за весь рід людський. Ти знаєш, хто простує до оселі Метронакта(1), той мусить іти повз неаполітанський театр. Так ось: те приміщення вщерть набите людьми; варто глянути, з яким запалом вони там розмірковують, сперечаються, чим повинен виділятися добрий пітавлет(2). Грецький флейтист і окличник збирають довкруг себе цілі юрми, а там, де роздумують над тим, якою повинна бути доброчесна людина, там, де вчать, як стати такою людиною, сидить жменька слухачів. Але й вони, на думку загалу, тратять час на марниці, тому й називають їх ледацюгами або й недотепами. Що ж, хай посміються і з мене: лайку невігласів треба слухати незворушливо; хто прямує до чесноти, мусить зневажати саму

зневагу.

Тож не барися, Луцілію, щоб і тобі, бува, не трапилось те, що й мені,— вчитися на старості літ. Поспішай тим більше, що ти довго не брався за те, чого в похилому віці хтозна чи навчишся.— "А наскільки,— запитаєш,— я просунуся вперед?" — Наскільки спроможешся. Чого ще ждеш? Нікому ж не вдалося випадково стати розумним. Гроші навинуться тобі несподівано, почестями тебе обдарують, повага й високі посади додадуться, можливо, до всього іншого, а от чесноти під ногами не надигаєш: вона не приходить легкою ціною, недбалою працею. Але чи не варте рясного поту те, що обдарує тебе за одним разом усіма благами? А благо — це лише те, що чесне; що ж схвалює юрба, в тому ні крихти правди, ані натяку на щось постійне.

Поясню тобі ще раз, чому благо — це тільки те, що чесне, раз ти вважаєш, що в попередньому листі я зробив це недостатньо, вдавшись більше до похвал чесноті, ніж до чітких доказів; міркування, які я висловив раніше, подам тепер стисло. Усьому притаманне якесь своє благо. Так, ціну виноградної лози визначає родючість, а також смак вина, що з її грона; прудкість ніг — ознака оленя. Запитаєш, чому у тяглової худоби міцна спина? Та, власне, тому, що таке її призначення: двигати тягарі. Для тих собак, котрі мають вистежувати дичину, найважливіше — тонкий нюх; котрі повинні її переслідувати, для тих передусім — проворність; сміливість — перевага тих, які нападають і кусають. У кожній істоті найдосконалішим повинне бути те, задля чого вона народилася, чим цінується. Що ж у людини найдосконаліше? Розум! Ним вона випереджає тварин, завдяки йому — йде за богами. Отже, досконалий розум — це благо, яке притаманне одній лиш людині; всім іншим вона володіє спільно з тваринами. Людина сильна? Сильні й леви. Вродлива? Такі ж і павичі. Прудка? Але прудкі й коні. Не кажу вже про те, що всіма тими властивостями вона поступається тваринам. Тож не дошукуюся, що в ній переважає,— запитую, що є властиве тільки їй одній. У неї тіло? Є воно й у дерева. Їй властиві пориви, довільні рухи? Але те ж саме бачимо у звірів, черв'яків. Вона наділена голосом? Але ж у собак він лункіший, в орлів дзвінкіший, у биків гучніший, у солов'їв — солодший, переливніший. То що ж властиве одній лиш людині? Розум! Саме він, коли сягне правоти й довершеності, виповнює людське щастя. Значить, якщо у світі всяке єство заслуговує похвали і досягає природного свого призначення лише тоді, коли зробить своє благо досконалим, і якщо для людини тим благом є розум,— то й вона, хай лише вдосконалить його, стає гідною похвали, ступаючи на той східець, який визначила їй сама природа. Досконалий розум, про який мовимо,— це, власне, доброчесність, або, кажучи по-іншому,— це те, що чесне. Отже, доброчесність — єдине благо в людині, бо єдино їй вона притаманна. Але тут ми не досліджуємо, що таке благо, а лише хочемо з'ясувати, яке благо властиве людині. Якщо визначальним для людини є не що інше як розум, то він — єдине її благо, і саме йому треба надавати перевагу над усім іншим. Лиху людину, гадаю, ніхто не схвалить, а доброчесну, гадаю, схвалять. А те, що дає підставу хвалити людину або ганити її, якраз є визначальним, лише їй притаманним.

Ти не сумніваєшся, що маємо справу з благом; вагаєшся лише, чи визнати його

єдиним благом. У когось, припустімо, є все: здоров'я, багатство, численні зображення предків, юрми клієнтів, але всім відомо, що то лиха людина,— такого, зрозуміло, не схвалиш. В іншого, навпаки, немає нічого з вищенаведеного — ні грошей, ні запопадливих клієнтів, ні знатного роду, що представлений низкою зображень дідів та прадідів,— зате втішається славою доброчесної людини, то такого й ти схвалиш. Звідси висновуємо, що доброчесність — єдине благо людини, адже хто її посідає, той, хоч позбавлений всього іншого, гідний похвали; хто ж не посідає її, того, попри всі його достатки, засудимо й відкинемо. З людьми справи стоять так само, як з речами. Добрим називаємо не той корабель, який розмальований коштовними барвами, не той, що його ніс окутий сріблом чи золотом, а бог-охоронець вирізьблений із слонової кістки, і не той, що аж осів під вагою скарбів і владаревого майна, але той, який стійкий, міцний, збитий так щільно, що крізь жоден його шов не просочиться вода, той, що здатний витримати натиск моря, той, який слухається керма, прудкохідний і не хисткий при вітрі. Добрим назвеш не того меча, який прикріплюють до золоченого пояса, не того, що в цяткованих самоцвітах піхвах, але того, чие лезо достатньо вигострене для січі, а вістря здатне пробити будь-які лати. Якщо потрібна лінійка, то дбають передусім, щоб вона була прямою, а не гарною. Кожну річ оцінюємо, дивлячись на те, для чого вона створена,— на її призначення, на її властивість. Отже, і в людині важливим є не те, скільки в неї орної землі, скільки прибутків од лихви, як багато клієнтів знімає перед нею шапку, не те, чи на коштовному ложі вона спить і чи з блискучого келиха п'є, а тільки те, наскільки та людина доброчесна. А доброчесною вона стане лише тоді, коли її розум буде світлий, відвертий, згідний з волею природи. От такою є доброчесність, тобто те, що чесне, те, що є самотнім благом людини. Бо коли один лише розум веде людину до досконалості, то лиш один той розум може зробити людину блаженною; отже, немає для людини іншого блага, окрім того, що робить її блаженною.

Ми твердимо, що благом є також усе похідне від доброчесності, все, що до неї причетне,— усі її діла. Вона якраз і є самотнім благом саме тому, що без неї взагалі нема блага. Якщо все благо перебуває в душі, то все те, що її зміцнює, підносить, звеличує,— теж благо. А що ж інше, як не доброчесність, робить душу міцнішою, вищою, величнішою? Адже все те, що збуджує наші пристрасті, навпаки, пригноблює, розхитує душу і, начебто підносячи її, насправді лиш роздуває, задурманює. Одне слово, благом є лишень те, що робить душу кращою. Всі дії людського життя вивіряємо, беручи до уваги, що є чесним, а що — ганебним. Далі вже розум вирішує, що маємо робити, а чого робити ми не повинні. Поясню, про що йдеться. Доброчесний чоловік, знаючи, що робота перед ним почесна,— робитиме, незважаючи на труднощі, робитиме, незважаючи на шкоду, робитиме, незважаючи на небезпеку; і навпаки: що ганебне,— того не робитиме, хоч був би йому з того прибуток, хоч була б насолода, хоч була б могутність. Від почесного ніщо його не відстрашить, до ганебного — ніщо не заманить. Отже, якщо він постійно дотримуватиметься почесного, а ганебного — постійно уникатиме, якщо при кожній своїй дії він озиратиметься на ті дві засади,— що не буває іншого блага, окрім того, що чесне, й іншого зла, окрім того, що ганебне,— і

якщо правдою є те, що одна тільки доброчесність не відає зісупуття, зберігаючи свій незмінно рівний подих,— то саме вона, доброчесність,— єдине благо, і нічого не може трапитись, через що б вона перестала бути благом, адже вона — поза небезпекою переміни. Глупота ще може якось доповзти до мудрості, але мудрість не може скотитися до глупоти.

Коли пам'ятаєш, я говорив тобі, що в несвідомім пориві люди, буває, просто кплять собі з того, чого юрба або прагне, або жахається. Трапився ж такий, хто поклав руку на вогонь, хто продовжував сміятися навіть під тортурами, хто й сльози не зронив на похоронах дітей, хто, не здригнувшись, кинувся назустріч смерті: любов, гнів, жага взяли у них гору над небезпекою. Але якщо на таке може спромогтись душа, яку підстьобнуло перелітне збудження, то на що здатна доброчесність, що бере не поривом, не наскоком, чия міць — постійна! Звідси висновуємо: що іноді зневажають ті, хто діє несвідомо, і завжди — ті, хто сягнув мудрості, не є ні благом, ані злом. Немає, отже, іншого блага, крім доброчесності, яка гордо ступає між прихильною і ворожою фортуною, глибоко зневажаючи і одну, і другу.

Якщо ти схилишся до думки, що є ще якесь інше благо, крім того, що чесне, то неодмінно постраждає доброчесність: її ж неможливо досягнути, якщо озиратись на щось поза нею. Це суперечило б розуму, що є джерелом доброчесності, а також чистій правді, якої не може бути без розуму. А думка, яка суперечить чистій правді,— хибна. Ти не можеш заперечити, що доброчесна людина ставиться до богів з найвищою пошаною. Значить, хоч би що трапилось їй, те вона сприйматиме спокійною душею. Адже знатиме, що це трапилося згідно з божественним законом, за яким рухається всесвіт. Хто учинить саме так, для того існує лиш одне благо — те, що чесне. Тут, власне, й закладено все те, що велить нам і коритись богам, і не спалахувати при якійсь несподіванці, й не оплакувати своєї долі,— а лише терпляче сприймати все, що нам призначено, виконувати все, що нам накреслено. Якщо ж є інше благо, крім того, що чесне, то нас мучила б жага життя, жага всього, що постачає нам життєві вигоди, а така жага — нестерпна, нескінченна, непосидюча. Отже, єдиним благом є чесність, бо їй притаманна міра.

Ми вже казали, що життя людей треба було б уважати щасливішим, ніж богів, якщо до блага зарахувати все те, про що боги ніколи й гадки не мали, приміром, гроші та почесні. Зваж і на те, що душі, якщо вони, звільнившись від тіл, продовжують існувати, втішаються більшим щастям, ніж тоді, коли вони перебували в тілах. Але якщо благами назвати все те, що йде на користь тілу, то душам, котрі вийшли з тіла, неодмінно б погіршало. Та годі повірити, що ув'язнені, наче в стані облоги, душі почувалися б щасливішими, ніж ті, які вільно ширяють у всесвіті! Я говорив ще й про інше: якщо благом є все те, що доступне і людині, і безмовним тваринам, то й життя тих безсловесних створінь мало б минати у блаженстві, а цього ж ніяк не може бути! Задля чесноти мусимо все перетерпіти. А хто б ішов на ті терпіння, якби було ще якесь інше благо, крім чесноти?

Про все це я розмірковував ширше в попередньому листі; тут — виклав свої думки

побіжно й коротко. Але вони поти не видадуться тобі правдивими, поки ти сам не піднесешся душею, поки не поставиш перед собою такого питання: коли знайде необхідність, щоб я склав голову за вітчизну і ціною свого життя зберіг життя своїх співгромадян, то хіба ж я не підставив би шию під меч не тільки терпеливо, але й охоче?.. Отож, якщо ти готовий так вчинити, значить, іншого блага немає: задля нього ж ти пожертвував усім, що мав. Тож бачиш, яка сила чесноти: ти ладен померти за вітчизну тут же, як тільки зрозумієш, що саме тобі належить це зробити. Іноді лише протягом короткої хвилини ми втішаємося радістю від якогось прекрасного вчинку, і хоча плід звершеного подвигу вже ніяк не може належати тому, хто загинув і тим самим відсторонений від людських справ, однак приємним є саме бачення майбутнього подвигу: хоробрий і справедливий муж, озираючи подумки все те, що рятує ціною свого життя,— свободу батьківщини, щастя співгромадян, за яких кладе душу,— відчуває найвищу насолоду і радіє небезпеці. Але й той, кого позбавлено навіть останньої радості — оцінки свого найбільшого, кінцевого подвигу,— не завагавшись, кине́ться назустріч смерті, задоволений з того, що чинить справедливо і достойно. Виклади перед ним усі можливі доводи, аби відвернути його від того наміру, скажи йому так: "Твій вчинок незабаром піде в забуття, ніхто й не згадає тебе вдячним словом" — він тобі відповість: "Байдуже. Все це не стосується мого вчинку, а я дивлюся лише на нього. Знаю, що чиню чесно, отже, й прямую, куди веде, до чого закликає мене чеснота".

Виходить, вона і є тим єдиним благом, раз його відчуває не тільки досконалий, але також благородний, обдарований дух. А все інше — маловажне, перемінне, клопітне. Навіть якщо комусь усміхнеться фортуна і його одного осипле своїми дарами, то вони лиш тягарем будуть для господаря, гнітитимуть його, іноді й розчавити можуть. Ні один із тих, кого бачиш у багрянці, нічим не щасливіший від лицедіїв(3), що, відповідно до постаті, яку зображують, виступають у пурпурі та з берлом у руці: на своїх котурнах вони звисока дивляться зі сцени на люд, а зійшовши з неї, роззувшись,— знову ж повертаються до звичного свого зросту. Ніхто з тих, кого багатства та почесні підняли до високого становища, не буває великим. А чому така людина видається великою? Бо ти міряєш її разом із підставкою. Карлик не буде великим, хоч би став на вершечку гори, а колос збереже свою велич, хоч би й у ямі опинився. От у чому наша помилка, от що вводить нас в оману: ніколи не оцінюємо людину, якою вона є сама по собі, а додаємо ще й те, що прикрашає її ззовні. Тому-то, коли хочеш знати справжню ціну людини, збагнути, що то за людина,— приглянься до неї, коли вона гола. Хай вона відкладе спадок, відкине почесні й інші облудні дари фортуни, ба й саме тіло: глянь на її душу — яка вона, чи та велич їй належить, чи позичена. Якщо та людина спокійно, не змигнувши оком, дивиться на зблиски мечів, якщо переконана, що нема жодної різниці, чи душа випурхне через уста, чи разом із кров'ю — з перетятого горла(4), то назви таку людину блаженною. Або якщо їй сповістять про муки, яких доведеться зазнати тілу,— чи то випадково, чи з веління якогось владного кривдника,— а вона, спокійно вислухавши про кайдани, про вигнання, про все те, що вражає людську душу

марними страхами, скаже:

"Вже нічим мене, діво,

Ти не здивуєш: обличчя нещастя і бід усіляких

Я вже пізнав, уявивши те все й подолавши душею(5).

Ти мені сповіщаєш нині, я ж сповіщав собі це постійно — людину готував до людського". Лихо, коли його передбачиш, б'є не так боляче. А для нерозумних і для тих, хто довіряє фортуні, новим та несподіваним видається все, що лиш трапляється; біда найдошкульніше вражає недосвідченого саме своєю новизною(6). Знай, що навіть тернистим шляхом, коли звикаєш до нього подумки, йтимеш потім терплячіше. Отже, мудрець при звичаюється до майбутніх бід, і те, що інші полегшують собі довгим терпінням, те він полегшує довгими роздумами. Не раз чуємо нарікання недотеп: "Чи міг я сподіватись такого?" Мудрець же сподівається всього. Що б там не трапилося, він скаже: "Я сподівався".

Бувай здоров!

ЛИСТ LXXVII

Сенека вітає свого Луцілія!

Сьогодні неждано виринули перед нами на овиді александрійські судна(1). Вони, звичайно, припливають першими, звістуючи прибуття флоту, тому й називають їх посланцями. Як радіє їхній появі Кампанія! Узбережжя Пуतेолів заповняють юрми людей, і кожен навіть серед багатьох інших суден легко пізнає александрійські за їхніми вітрилами: їм дозволено напинати верхній парус. Інші судна розпускають його лише у відкритому морі. Ніщо так не прискорює бігу, як найвище з вітрил: саме воно, сягаючи високих подувів, підганяє корабель. Тому завжди, коли вітер дужчає, коли він дме сильніше, ніж треба, щоглову жердку трохи опускають: нижче подув його не такий стрімкий. Всі інші судна, підпливаючи до Капреї і до мису, звідки

Бурі зсилаючи, море з висот озирає Паллада,

мусять задовольнятися нижнім вітрилом, верхнім же вирізняються лише александрійські кораблі.

Серед тієї збудженої юрби, що квапливо й гамірно спливала до берега, я раптом одчув дивну насолоду від своєї байдужості, від того, що не поспішав отримати листів — хоч і мав їх отримати — від близьких мені людей, не бажав знати, в якому там стані мої справи, і взагалі, що нового принесуть мені ці листи: вже ж бо віддавна не можу я ні набути нічого, ні втратити. Це відчуття мусив би я мати й тоді, коли ще не був старим. Тепер — тим більше: хоч би як мало мав я, все ж запасів на дорогу залишається мені більше, ніж самої дороги; та, врешті, й по цій дорозі, на яку я ступив, іти вже нема необхідності. Дорога не пройдена, якщо зупинишся десь на половині або не дійдеш до наміченого місця. Але життя, якщо живеш чесно, ніколи не може бути недожитим: коли б ти не розлучився з ним,— аби лиш добре розлучився,— буде цілісним. Часто належить мужньо залишити його самому, навіть і не з найважливіших причин, як і не найважливішими є ті причини, що затримують нас при житті. Тулій Марцеллін — його ти добре знав — юнак тихий, проте дочасно постарілий, заслабувавши на хворобу

важку, тривалу, до того ж і морочливу, подумував уже про смерть. Скликав багатьох друзів. Боязливі дораджували йому те, чого й собі бажали б; улесливі й запобігливі давали йому такі поради, які, як гадали, були б йому милішими. Лише один стоїк, наш приятель, і — щоб похвалити гідними його словами — рішучий, мужній чоловік, заохотив його, здається, найкраще: "Не мучся,— почав він,— Марцелліне, так, немовби йшлося про хтозна-яку справу. Жити — це ще не така важлива річ: живуть же всі твої раби, живуть і тварини. Важливо вмерти почесно, вмерти розважно, мужньо. Подумай сам, скільки часу ти робиш одне й те ж саме: їжа, сон, хіть — от і замикається коло, в якому ти перебуваєш. Задумувати смерть може не лише розважний, мужній чи нещасливий, але й знудьгований". Марцеллінові не потрібен був уже дорадник, лише помічник; раби ж не хотіли виконувати його розпоряджень. Тоді стоїк розвіяв їхній страх, пояснивши, що прислуга в небезпеці лише тоді, коли залишається неясним, чи хазяїн сам заподіяв собі смерть. Ну, а окрім того, чи ж не один це злочин — убити хазяїна чи перешкодити йому зробити це самому? Потім він підказав Марцеллінові, що, подібно до того, як, закінчуючи обід, розділяють рештки їжі поміж слугами, так і, закінчуючи життя, личить дещо подарувати й тим, які слугували нам протягом усього життя. Марцеллін був щиросердий і ніколи не скупився, навіть коли йшлося про власні витрати. Отож, розділивши свої скромні заощадження серед заплаканих слуг, він ще й сам їх розрадив. Не вдався, однак, до меча, не проливав і крові: протягом трьох днів не споживав їжі й велів у своїй спальні нап'ясти намет. Потім внесли туди ванну, в якій він довго лежав, і в міру того, як до неї доливали гарячої води, поступово слабнув. Ці хвилини йому видавались навіть приємними. Так і нам, буває, дає насолоду хвилиenne розслаблення, забуття. Ця оповідь, сподіваюсь, мила для тебе: смерть твого друга, як бачиш, не була ні важкою, ні плачевною. Хоч він і сам заподіяв її собі, зате як безболісно, як легко покинув життя! Але хай і ця оповідь не залишається без користі.

Часто сама необхідність потребує таких прикладів. Буває, треба померти, ми ж не хочемо; вмираємо, і все ж не хочемо. Ніхто вже не є настільки наївним, щоб не знати, коли час померти, але, за крок до межі, відступає, тремтить, плаче. Та чи не видається тобі незмірно дурним той, хто проливав би сльози через те, що не жив, скажімо, тисячу років тому? То хіба не таким же дурним є і той, хто нарікає, що не житиме після тисячі років? Це — одне й те ж саме: тебе не буде, тебе й не було. Минулий час, як і майбутній,— не твої. Ти — в цій хвилині. Її, навіть коли б ти міг, не продовжиш, бо на який час продовжиш? Чому тоді плачеш? Чого бажаєш собі? Марні твої зусилля:

Годі. Волі богів не відміниш, тут плач не допоможе(2).

Воля їхня повна й невідхильна: велика й відвічна необхідність рухає нею. Підеш і ти туди, куди йде все інше. Що видається тобі тут незвичним? Згідно з цим законом ти прийшов на світ. Це спіткало твого батька, твою матір, твоїх предків; це спіткало всіх тих, які жили перед тобою, спіткає й усіх тих, які прийдуть на зміну тобі. Невидимий ланцюг послідовності, якого неспроможна розірвати жодна сила, пов'язав усе, тягне за собою все. Хочеш бачити, яка юрба людей помре після тебе? Яка — разом з тобою? Здається, ти був би відважніший, коли б у хвилину твоєї смерті дотримали тобі

товариства тисячі людей. Але ж так воно й є насправді: у цю саму хвилину, коли ти відтягаєш свою смерть, не одна тисяча людей і всіляких істот по-різному розлучаються з життям. Невже ти не замислився над тим, що колись дійдеш-таки до того, до чого весь час крокував? Бо де така дорога, якій не було б кінця? Сподіваєшся, мабуть, що тепер я наведу тобі приклади славетних мужів. Зупинюсь лише на дітях. Ось один із переказів. Підліток, лаконець, коли його схопили, кажуть, вигукнув: "Не буду рабом!" І довів це ділом: як лише було звелено йому приступити до рабських обов'язків (мав принести нічний горщик),— розігнавшись, ударивсь головою об стіну і так загинув.

До свободи, отже, недалеко ходити, але є такі, що воліють бути рабами. То чи не бажав би ти, щоб і твій син так загинув, аніж мав би зів'янути в рабстві? Що ж тоді турбує тебе, якщо вже й дитина здатна мужньо померти? Не захочеш піти, покликаний смертю,— вона поведе тебе силоміць. Роби добровільно те, що мав би робити з примусу. Чи не наберешся відваги дитини, щоб сказати: "Не буду рабом"? Нещасливче! Ти — раб людей, раб речей, раб життя. Бо життя, якщо бракує сміливості померти,— теж рабство. Чи, може, сподіваєшся ще чогось? Насолоди, які затримують тебе, заради яких ти зволікаєш,— вже за тобою. Жодна з них не є новою для тебе; через пересит усі вони викликають лише нехіть. Ти знаєш, який смак вина, який смак питного меду. Немає різниці, чи твій міхур пропустить сто чи тисячу амфор: ти — мішок для вина. Ти чудово знаєш, якою смачною є устриця, а якою — марена. Жадоба розкошів не залишила тобі нічого, чого б ти ще не торкнувся, і все ж тебе лякає думка, що з усім цим доведеться розлучитись. А може, є щось інше, що покидав би ти з болем? Приятелі? Але хто б міг бути твоїм приятелем? Твоє місто? Але чи так уже дорожиш ним, щоб міг, скажімо, відкласти на пізніше свій обід? Сонце, яке ти — була б тільки змога — мерщій пригасив би? Чи зробив ти коли-небудь щось таке, що гідне було б світла денного? Адже признайся, не через любов до курії, до форуму чи навіть до самої природи ти так отягаєшся, коли йдеться про смерть: неохоче покидаєш м'ясний ринок, де вже й так нічого не залишив для себе. Боїшся смерті? То чому ж зневажаєш її під час бенкету? Хочеш жити? А вмієш? Боїшся вмирати? Що ж... А таке життя— хіба не смерть? До Цезаря(3), що переходив Латинською вулицею(4), підійшов якийсь вояк із сторожового загону, геть зарослий бородою, і попросив, щоб той відібрав йому життя. На те Цезар: "Але хіба ж ось тепер ти живеш?" Так треба відповісти й тим, для кого смерть буде жаданою: "Боїшся смерті? Але хіба тепер живеш?" — "Але я,— каже інший,— хочу жити, бо зроблю ще багато славних справ. Прикро залишити життєві обов'язки, тим паче, коли виконую їх сумлінно й пильно".— Стривай! Не знаєш того, що й померти — це один із життєвих обов'язків? Жоден обов'язок не буде тоді занедбаний тобою. Бо ці обов'язки не виражаються в якомусь певному числі, яке мусиш вичерпати. Всяке життя коротке. Коли дивитимешся на речі, розуміючи їхню природу, то коротким видасться й життя Нестора(5) і Сатії(6), яка веліла написати на своєму пам'ятнику, що прожила дев'яносто дев'ять років. Як бачиш, декому приносить славу навіть довга старість. Але хто б ту бабусю міг витерпіти, коли б їй судилось прожити ще й сотий рік?.. Життя — як та байка: важливо не те, скільки часу вона триває, а те, наскільки

гарно складена. Тож немає значення, в якому місці її перервеш: де хочеш, там і переривай, аби лиш добру дав їй кінцівку.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXXVIII

Сенека вітає свого Луцілія!

Те, що страждаєш на частий нежить і напади легкої лихоманки,— а це буває, коли запущений нежить переходить у звичку,— мені прикро чути ще й тому, що я сам колись був у такому стані. Спочатку я цим нехтував: молодість стійка до всяких недомогань і зухвало поводить ся з хворобою. Потім я таки піддався недужі; здавалося, що й сам до останку спливу з тим нежитем,— висох, як скіпка. Не раз поривався накласти на себе руки, але зупиняла думка про старість батька, що тільки й жив любов'ю до мене. Я думав не про те, наскільки мужньо зможу піти з життя, як про те, наскільки мало залишиться у нього мужності, аби зостатися при житті. От я і повелів собі жити, адже іноді й продовжувати життя — справа мужності. Скажу тобі, в чому я знайшов розраду, але перед тим хочу зауважити, що власне те, чим я заспокоював себе, виявило й свою лікувальну силу. Рятівним засобом стає почесна розрада: все, що підносить дух, допомагає також тілу. Наші заняття пішли мені на здоров'я. Філософії я завдячую тим, що звівся на ноги, що видужав. Їй я зобов'язаний життям, і це — найменше з усього, чим я їй зобов'язаний. До мого одужання чимало спричинилися друзі: їхні вмовляння, бесіди, невсипуще піклування давали мені велику полегкість. Ніщо, найкращий мій Луцілію, ніщо так не підбадьорює, не допомагає хворому, як увага, яку виявляють йому друзі; ніщо так не розвіює з-перед його очей марева смерті й холодного страху. Мені здавалося, що я й не помру, коли вони залишаються жити: був певний, що житиму, хоч не з ними, та в них; складалося враження, що я не видихну дух, а передам його друзям. Ось що додало мені бажання допомогти собі й витерпіти будь-які страждання; інакше можна було опинитися в найжалюгіднішому стані: коли втратиш мужність померти, але не здобудешся на мужність жити.

Спробуй і собі вдатися до таких засобів. Лікар припише, скільки маєш прохажуватися, скільки вправлятися; застереже від надмірної бездіяльності, до якої схиляє слабке здоров'я; порадить гучніше читати, щоб сильнішим стало дихання, чиї шляхи та вмістища ослаблені хворобою, скаже плавати в човні, щоб м'якими поштовхами розрухати свої нутроші; визначить, яку вживати їжу, вкаже, коли звернутись до вина, щоб підкріпити сили, а коли від нього відмовитись, щоб не подразнити ним горло й не викликати кашлю. Я ж дам тобі настанову, що є рятівною не тільки для тієї хвороби, а й для всього життя: зневажай смерть! Хто позбудеться страху перед нею, того вже не торкнеться жодна печаль.

Будь-яка недуга гнітить ось цими трьома чинниками: страхом перед смертю, болем тіла, перервою насолод. Про смерть сказано достатньо. Додам ось що: цей страх, по суті, не перед хворобою, а хіба що перед самою природою. Багатьом людям саме хвороба відстрочила смерть, і те, що їм здавалось, наче вони вмирають, було для них порятунком. Помремо не тому, що хворіємо, а тому, що живемо. Так і з одужанням: ти

повернувся до здоров'я — значить, не від смерті втік, а від хвороби. Та повернімося до другого чинника, що обтяжує недугу. Кожна болячка — це прикрий біль. Але ж він не постійний, ми звикаємо до нього. Коли він сягає вершини, то сягає й межі. Не буває ж так, щоб ми страждали і дуже сильно, й довго. Так уже подбала найприхильніша до нас природа, що біль створила або стерпний, або короткотривалий. Найгостріших страждань зазнають найтонші частини тіла — жили, суглоби, все інше, що ніжне й худе: загніздившись у вузинах, недуга допікає найжорстокіше. Але ті частини незабаром затерпають і від самого болю перестають відчувати біль; чи тому, що дух, натрапивши на перешкоду й змінившись на гірше, втрачає свою життєву силу, яка спонукає нас до відчуження, чи ще тому, що нездорова рідина, не маючи куди спливати, натискуючи сама на себе, позбавляє чутливості ті місця, де нагромадилася. Так подагра і хірагра, і будь-який інший біль у суглобах та жилах час од часу влягається, — коли заціпеніють виснажені частини. Найбільше тут попервах дошкуляють мовби щипкі болі; згодом напади слабнуть і настає їм край — затерплість. Так і біль зубів, очей, вух найгостріший саме тому, що виникає у найтісніших вузинах тіла, як, до речі, і біль голови, але, посилившись, він призводить до очманіння й непритомності. Тим, власне, й можемо втішати себе при великому болю, що неминуче перестанемо його відчувати, якщо відчуваємо надто сильно. А нерозумним тілесні страждання особливо дошкуляють через те, що вони надто вже клопоталися своїм тілом, так і не звикнувши задовольнятися душею. Тому-то велика й розважна людина свій дух відділяє від тіла і якомога більше уваги приділяє саме тій кращій, божественній частці, а жалісливій, слабкій — лише стільки, скільки необхідно. — "Але ж не так легко відмовитися від звичних насолод, утримуватися від їжі, протистояти голодові, спразі". — Важко стримуватись лише на самому початку. Згодом бажання стають млявими, бо втомлюються і слабнуть ті органи, якими бажаємо: дратливим стає шлунок, відчуваємо нехіль до їжі, що її раніше прагнули, врешті, й сам потяг до неї пропадає. А чого ти перестав бажати, з тим і розпрощатись неважко. До того ж усякий біль або припиняється на якийсь час, або затихає. А ще ж можна йому запобігти, можна не допустити його, застосувавши якісь засоби. Адже біль не виникає раптово, без жодних попередніх ознак, надто той, що вже не раз докучав нам.

Хворобу можна легше переносити, якщо знехтуєш її найбільшою, кінцевою загрозою. Принаймні сам не роби своєї біди важчою, не обтяжуй себе наріканнями. Біль не такий вже прикрий, якщо його не перебільшувати. А ще коли візьмешся підбадьорювати себе й переконувати: нічого, мовляв, страшного, все це дрібниці, треба потерпіти, скоро минеться, — то вже самі ті думки додадуть полегкості. Все залежить від того, що, як-то кажуть, вб'єш собі в голову; на ту настирливу думку озирається не тільки честолюбність, але й жадоба розкоші, й скупість; відповідно до тієї думки й страждаємо. Кожен настільки нещасний, наскільки вважає себе нещасним. Гадаю, слід уникати нарікань на минулі страждання, як-от: "Нікому ще не було так погано! Що за муки, що за болі я переніс! Ніхто вже й не сподівався, що зведусь на ноги. Скільки разів мене вже оплакували мої близькі, скільки разів лікарі полишали мене вмирати!

Напевно, й на дибі так не вимучуються!" Хай справді так було, але все-таки — пройшло! Що за приємність — копирсатись у минулих стражданнях і бути нещасливим через те, що ти був ним колись? Чи не в тому та приємність, що ми схильні перебільшувати свої страждання й себе самих обманювати? Врешті, що гірко було переносити,— солодко згадувати: хіба ж то не природно, коли радієш межі своїх бід? Отже, треба відтяти і страх перед майбутнім, і пам'ять про минулі прикрощі, оскільки ні одне, ні друге не має нічого спільного з нами: це вже минуло, а те — ще не настало. А серед самих труднощів хай кожен собі скаже:

Може, й про всі ті труди у свій час спогадаємо радо!

Станьмо ж, скільки є в нас духу, до опору! Здригнемось — біль візьме гору; мужньо супроти нього поведемось — візьмемо гору над ним. Нині ж більшість людей тільки те й роблять, що на себе самих накликають біду, замість того, щоб їй опиратися. Якщо спробуєш якось вислизнути з-під того, що нависло над тобою, що пригнічує тебе, давить, то воно все одно наздожене свою жертву й ще тяжче наляже на твої плечі. А коли, навпаки, зупинишся і збереш у кулак усю свою волю, то відштовхнеш його від себе. Скільки-то ударів п'ястками і по обличчі, і по всьому тілу дістають атлети! На які тільки муки не йдуть вони заради слави і терплять ті муки не лише тому, що б'ються, але й для того, щоб битися: самі їхні вправи — не менша мука. Отак і ми намагаймося перемогти всяке лихо. А нагородою буде не вінок, не пальмова гілка, не сурмач, що закликає до тиші, перед тим як оголосити наше ім'я, але доброчесність і стійкість духу, і здобутий на майбутні часи спокій,— тільки-но в першому ж бою подолаєш фортуна.

"Як мені допікає біль!" — А хіба менше допікатиме, коли сприйматимеш його, мовби ти був не чоловіком, а слабкою жінкою? Як ворог найбільшої шкоди завдає тим, хто показує перед ним спину, так і будь-яка випадкова біда найважче налягає на того, хто відступає, пробує втекти від неї. —"Але ж таки справді нелегко!" — Ба, а хіба ж ми обдаровані силою для того, аби зносити легке? Яку б ти волів хворобу — тривалу а чи коротку, зате навальнішу? Якщо хвороба тривала, то вона точиться з перервами, дає нам змогу видужати, дарує чимало часу, адже мусить то наростати, то йти на спад. А при короткій і стрімливій хворобі станеться одне з двох: або вона сама перегорить, або й ми згоримо разом з нею. Бо яка ж тут різниця, кого не буде: її чи мене? Біль закінчиться в одному й другому випадку.

Корисно також зосередитись на чомусь іншому, відвернути увагу від болю. Думай над тим, що ти зробив чесно, сміливо, побесідуй сам із собою про добрі сторони життя. Старайся пробудити у своїй пам'яті те, що ти найбільше подивляв. Тоді й постануть перед тобою різні сміливці, що здобули перемогу над болем: і той, хто продовжував читати книжку саме в час, коли йому вирізували набухлі, вузлуваті жили, і той, хто не переставав сміятися, коли розлючені тією зухвалістю мучителі випробовували на ньому всі знаряддя своєї жорстокості. То хіба ж того болю, що переможений був сміхом, не переможеш розумом? Говори тепер що хочеш і про нежить, і про нестримний кашель, який мовби вириває по частинах нутрощі, і про гарячку, що випікає саме осердя, і про спрагу, й про руки та ноги, що їх у різні боки викручує у суглобах,— усе це ніщо в

порівнянні з вогнем, дибою, розпеченим залізом, яке прикладають до набряклих ран, щоб вони знову відкрились, поглибшали. Але й під такими катуваннями дехто не застогнав; мало того: не попросив пощади; мало того: не відповів жодного слова; мало того: сміявся, та ще й від душі. Чи треба тобі ще чогось, аби покепкувати з болю?

"Але хвороба не дає мені нічого робити, відірвала мене від усіх занять".— Недуга оволоділа твоїм тілом, а не душею. Бігунові, скажімо, відніме ноги; шевцеві чи ковалеві — руки. Та якщо ти звик послуговуватися передусім розумом, то й далі будеш дораджувати, навчати, слухати інших, сам учитися, дошукуватися правди, пригадувати. Зрештою, чи вважаєш, що то не діло — стати терпеливим у хворобі? Докажеш, що недугу можна подолати або принаймні гідно її перенести. Повір, навіть ліжко хворого може дати простір для доброчесності. Не лише зброя і поле бою здатні засвідчити чийось безстрашність і завзяття: навіть на постелі видно, хто хоробрий. Ось тобі заняття: мужньо опиратись недузі. Якщо вона не зламає тебе, якщо не плазуватимеш перед нею, значить, ти подаєш чудовий приклад стійкості.— "Так, справді була б можливість прославитись, якби й хворі мали свого глядача!" — А ти приглядайся до себе сам, ти сам себе похвали!

Щодо насолод, то вони бувають двох видів. Тілесним насолодам хвороба, щоправда, стоїть на заваді, але ж вона їх не усуває, а коли розсудиш по правді, то навіть загострює. Приємніше пити, коли ти спраглий, їсти — коли голодний; від чого ти якийсь час стримувався, до того й берешся пожадливіше. А вже коли йдеться про душевні насолоди,— а вони набагато більші й певніші,— то в них не обмежуватиме хворого жоден лікар. Хто віддасться їм, хто збагне їхній чар, того вже не приваблять чуттєві ласки.— Ой же нещасливець, той хворий!" — Чому ж то? Чи тому, що не розтоплює снігу у воді, не підтримує студеності змішаного в опуклому дзбані напою, докидаючи туди крижинок? Чи, може, тому, що не розкривають для нього тут же, за столом, лукрінських устриць(2), не оточує його при обіді юрба кухарів, що разом з наїдками тягнуть до столу ще й жа-рівниці?.. От до чого ми дійшли у своїх забаганках та розкошах: щоб не охолола їжа, щоб не надто слабо подразнювала нам примхливе піднебіння, яке вже втратило чутливість, услід за готовими стравами йде кухня! "Ой, бідолаха той хворий!" — Тому, що їсть, скільки може перетравити? Тому, що перед ним не покладуть цілого кабана, аби міг ним помилуватися, а тоді відіслати назад, бо його м'ясо, бач, надто дешеве? Тому, що не нагромадять на таці птичих грудинок, бо від цілої птиці його вже нудить?.. То що тут поганого? Їстимеш, як хворий, радше — як здоровий.

Але ми легко все це перенесемо: і лікувальні відвари, й теплу воду, й інші засоби, що видаються нестерпними для розніжених, ослаблених розкошами, хворих більше душею, ніж тілом. Аби лиш ми перестали жахатися смерті! А перестанемо тоді, коли пізнаємо межі добра і зла. Ось коли життя не видаватиметься нудним, а смерть — страшною. Справді-бо, чи може пересититись саме собою життя, коли спрямувати його на осягнення стількох різноманітних, великих і божественних речей? Тільки ледача бездіяльність призводить до того, що життя саме собі стає ненависним. Хто мандрує

всією неозорістю природи, тому ніколи не набридне істина: брехня обриває. А якщо підійде й покличе смерть, хай навіть передчасно, хай перестріне й на половині дороги, то така людина давно вже зірвала плід життя, бо ж пізнала природу у великій її частині і знає, що чеснота не приростатиме з часом. Життя неминуче видається коротким лише для тих, хто міряє його пустими, отже, безконечними насолодами.

Ось такими роздумами підбадьорюй себе, але й про наші листи не забувай на дозвіллі. Настане колись час, який не тільки знову зведе нас до купи, а й поєднає. І хоч би яким він був коротким, нам його продовжить уміння ним користуватися. Адже, як каже Посідоній, "один день для освіченої людини триваліший, ніж найдовше життя для невігласа". А наразі ось що пам'ятай, ось що закарбуй собі гарненько: прикрошам не піддавайся, щастю — не довіряй, на примхливу фортуна дивись пильним оком так, мовби вона ось-ось мала зробити те, що може зробити. А те, чого довго очікуємо, легше й переносимо, коли воно трапиться.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXXIX

Сенека вітає свого Луцілія!

Чекаю від тебе листів, у яких сповістиш мене, що нового ти побачив, об'їжджаючи всю Сіцилію. Передусім хочу довідатися щось певне про Харібду. Щодо Сцілли, то я прекрасно знаю, що це — просто скеля, та ще й нічим не страшна для тих, хто пропливає мимо. Ну, а про те, чи відповідає Харібда всім тим розповідям про неї, то я просив би тебе бути докладнішим. І коли ти спостерігав (а таки варто приглянутися!), то напиши, чи лиш од якогось одного вітру вирує там вода, чи однаково крутить нею кожна негода; а ще — чи правда, що будь-яку річ, тільки-но потрапить у той крутіж, несе під водою багато миль аж ген, поки вона не випірне біля Тавроменійського(1) побережжя. Якщо ти мені все це опишеш, то я зважусь доручити тобі піднятися у мою честь на Етну, яка начебто поступово маліє й осідає. Такого висновку доходять з уваги на те, що колись мореплавці бачили її звичайно з дальшої віддалі. Але ж причиною тут може бути не осідання гори, а те, що вогонь, виснажившись, виривається з неї не так уже рвучко й розлого; через те, до річч, й димить вона з дня на день усе млявіше. Втім, імовірні обидва припущення: і те, що гора, яку щоденно пожирає вогонь, тратить на своїх розмірах, і те, що вона залишається такою ж самою, оскільки полум'я не з'їдає її, бо, зародившись у якомусь підземному жолобі, там воно й випасається, сама ж гора служить йому не поживою, а дорогою для виходу. В Лікії(2) є знаменита місцевість, яку тамтешні жителі називають Гефестіон; земля там наче подірявлена, й над тими отворами кружляє полум'я, але не завдає жодної шкоди тому, що народжується на тій землі. Вся ця область, отже, врожайна, багата зеленню, а вогонь, нічого не випалюючи, лише блищить, якийсь пониклий та лінивий.

Але відкладімо дослідження всіх тих явищ до того часу, коли ти напишеш мені, на якій віддалі від самої жерловини гори лежить сніг, що не тане й під літнім сонцем, не кажу вже про сусіднє полум'я. Але не маєш підстав дорікати мені всіма тими турботами: навіть коли б ніхто не давав тобі такого доручення, ти сам узявся б за це,

спонуканий власним запалом,— хіба ж не описуєш Етну у своїх віршах, наважившись торкнутися того священного для всіх поетів місця? Та й Овідієві зайнятися тією темою(3) не перешкодило те, що її вже опрацював Вергілій(4); обидва вони не відстрашили Корнелія Севера(5). Це місце, врешті, виявилось вдячним для всіх; ті, що натрапили на нього раніше, на мою думку, не закінчили розмови, а радше запросили до неї інших. Адже велика різниця в тому, чи берешся за щось уже вичерпане, чи тільки подане, що з дня на день стає щедрішим: знайдене не може заважати новим знахідкам. Та й умови того, хто прийшов останнім, кращі: в його розпорядженні готові слова; розташувавши їх в інший спосіб, він надає їм іншого вигляду й при тому не послуговується чимось чужим: слово — спільне надбання; воно, стверджують знавці закону, не може стати власністю, хоч скільки ним користуйся. Отож, або я тебе не знаю, або вже від самого вигляду Етни у тебе слинка покотиться. Ти ж таки прагнеш написати щось величне, що можна було б поставити поряд із раніше написаними творами. Сподіватися на щось більше тобі не дозволяє скромність; вона ж у тебе така, що при загрозі перевершити когось із давніших ти, здається, тут же загнуждав би свій хист, настільки шануєш попередників!

Мудрість, окрім інших переваг, вирізняється ще й ось чим: один одного можна перемогти, лише йдучи вгору; коли ж досягнуто вершини, то тут уже все рівне, все стоїть на місці, зростання — неможливе. Чи сонце може щось додати до своєї величі? Чи може місяць бути повнішим, ніж він буває уповні? Моря не відають приросту. Всесвіт не змінює свого вигляду, своєї міри. Що сягнуло належного зросту, те не може підняти голову ще вище. Хоч би скільки було мудреців, усі вони будуть рівними, подібними один до одного. Кожен, звісно, матиме саме йому притаманні риси: один буде більш товариський, другий — меткіший, третій — дотепніший, четвертий — красномовніший, але тим, про що тут мова, що робить їх блаженними, всі вони володіють в однаковій мірі. Чи може твоя Етна осісти, обвалитися, чи підточує її стрімку, здалеку видну серед обширів моря, вершину невтомна сила вогню,— того не знаю, але доброчесності не зможуть принизити ні полум'я, ні обвал. Одинока ця велич не відає здрібніння, не може ні розсунути своїх меж, ані їх звузити. Вона, як і велич небожителів, має свої незмінні виміри. Спробуємося піднятися до неї! Вже ж багато докладено праці! Хоча, щоб не покривити душею, не так уже багато: бути кращим від найгірших — це ще не значить бути добрим. Хто похвалявся б зором лише через те, що вгледів світанок, що спостеріг сонце крізь млу? Хай буде задоволений тим, що вирвався з темряви, але благом світла він ще не втішається. Лише тоді матимемо з чим привітати себе, коли наша душа, вийшовши з п'їтьми, яка її оточує, бачитиме світло не скупю, мов крізь щілину, а враз охопить усю ясноту дня і буде повернена своєму небові, де знову займе місце, яке випало їй від народження. Саме походження кличе її до висот. І вона буде там ще перед тим, як звільниться із в'язниці,— хай лиш позбудеться пороків і злине, чиста й легка, до споглядання божественних речей. Ось чим приємно нам займатися, найдорожчий Л уцілю, ось до чого маємо з радістю пориватися, навіть коли б мало хто знав про нас, навіть коли б ніхто не знав! Слава — тїнь доброчесності,

вона супроводжує її, хоч би та й не бажала її товариства. Але, як тінь іде то поперед нас, то позаду, за спиною, так і слава — то випереджує нас, даючи себе оглядати, то залишається позаду, тим більша, чим пізніша, бо тоді вже відступила заздрість. Як довго Демокріта вважали божевільним(6)! Людський розголос не так легко віддав належне Сократу. А як довго громадськість не визнавала Катона! Відкидала його, не розуміла, поки не втратила. Невідомими б залишилися невинність і доброчесність Рутілія, коли б йому не завдали кривди: зблиснув, зазнаючи зневаги. То хіба ж він не дякував фортуні й не прийняв свого вигнання з радістю? Говорю про тих, кого фортуна прославила, караючи їх. А хіба мало таких, до кого визнання прийшло лише після їхньої смерті, таких, кого слава не прийняла з розкритими обіймами, а відкопала? Ти знаєш, як подивляють Епікура не лише ті, хто освічений, але й весь загал, юрби невігласів. А він у свій час був невідомий навіть в Атенах, де жив собі осторонь, у затінку. Тому-то багато років після смерті свого Метродора, вдячним спогадом прославивши в одному з листів свою дружбу з ним, він додав наприкінці, що серед стількох великих благ ні Метродор, ані він сам нітрохи не засмучувалися тим, що навіть благородна Греція не тільки не знала про них, але майже нічого не чула. То хіба ж не відкрили його пізніше, коли вже він відійшов? Хіба від того менше зясніла Епікурова наука? Признається і Метродор у якомусь листі, що ні він сам, ні Епікур не втішалися достатнім розголосом, зате передбачає для себе й для нього славу прийдешність: ті, хто захоче піти їм услід, матимуть готовими голосні ймення попередників. Доброчесність не приховується, а якщо вона й була прихованою, то це не йде їй на шкоду: настане день — і вона, хоч її затаювала, пригнічувала злобливість часу, буде в усіх на виду. Не для багатьох народжений той, хто думає лише про сучасний йому люд. Попереду — тисячі років, тисячі поколінь: на них скеровуй погляд! Навіть коли всім, хто живе водночас із тобою, заздрість повелить мовчати, то прийдуть такі, що судитимуть про тебе безсторонньо — без ворожості і без ласки. Коли б розголос був хоч якою-небудь нагородою для доброчесності, то й ця нагорода не пропаде. Оцінки нащадків нам, щоправда, вже не почути, і все-таки, хоч того й не відчуватимем, до нас часто звертатимуться, нас шануватимуть. Нема такого, кому б доброчесність не віддячилася, чи то за життя, чи після смерті,— якщо він незрадливо ступав їй услід, якщо нею не хизувався, не брав її замість оздобы, а був завжди однаковим, незалежно від того, чи завітали до нього на запрошення, чи постукали несподівано, коли він не ждав відвідин. Удавати з себе когось — невдячне діло. Мало кого введеш в оману, похапцем прибираючи того чи іншого вигляду: правда, з якого боку не глянь на неї,— одна й та ж сама. Все оманливе — порожнисте. Брехня — неглибока: приглянувшись, побачиш, що на дні.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXXX

Сенека вітає свого Луцілія!

Нині у мене справжнє дозвілля, я належу собі, але тут не тільки моя заслуга, але й видовища — гри у м'яч,— куди подались усі надокучливі. Ніхто до мене не звернеться,

ніхто не перерве моїх роздумів, які завдяки тій безпеці снуються впевненіше. Не рипнуть двері, не підніметься завіса: можна йти собі спокійно, куди веде думка, а це ж так потрібно кожному, хто ступає сам — своєю стежкою. Значить, не йду слідами попередників? Авжеж, іду. Але залишаю за собою право дещо знайти й самому, дещо змінити, а від дечого й відмовитись. Я не слугую своїм попередникам, а лише погоджуюся з ними.

Але я надто необачно потішив себе тишею і тією самотністю, якої, здавалося, ніщо не порушить. Ось із майдану долинає страшенний крик і, хоча не збиває мене з думки, все ж скеровує її іншим річищем — саме на той предмет. Роздумуючи сам із собою, дивуюсь, як багато людей вправляють своє тіло, і як мало — свої духовні здібності; яке збіговисько на тому гідному хіба що сміху, пустому видовищі, і яке безлюддя довкола благородних наук; яка духовна вбогість тих, що викликають у нас захоплення своїми набухлими від м'язів плечима й руками! От мене й переслідує думка: якщо належними вправами тіло привчають до такої терпеливості, що можна витримувати удари і кулаками, й ногами, і то не однієї лиш людини, проводити цілі дні під найдошкульнішим сонцем, у найпекучішій куряві, та ще й спливаючи власною кров'ю, то наскільки легше загартувати свій дух, щоб він несхитно сприймав удари фортуни, щоб випрямлявся навіть тоді, коли його кинуть на землю і візьмуть під ноги! До того ж тіло, щоб його загартувати, вимагає чимало засобів. Дух же зростає із себе самого, сам себе живить, сам себе зміцнює. Ті потребують багато їсти, багато пити, щедро змащуватись олією, врешті, довго натруджувати м'язи; натомість ти набудеш доброчесності, не вдаючись до різних засобів, не зазнаючи втрат. Що може зробити тебе доброчесною людиною,— те в тобі самому. А що тобі потрібно для того, аби стати доброчесним? Хотіти того! То чи можна хотіти чогось кращого, ніж вирватись із тієї гнітючої для всіх неволі, якої прагнуть позбутися навіть найупослідженіші раби, навіть ті, що в тому бруді побачили світло денне. Щоб тільки отримати свободу, вони викладають усі свої заощадження, на які спромоглися, обдурюючи свій шлунок. То хіба ж ти, вважаючи себе вільнонародженим, не прагнеш домогтись свободи будь-якою ціною? Годі озиратися на скриньку для грошей! Тієї свободи не купиш. На таблицях, де перераховано звільнених від неволі,— лиш примарна назва свободи: насправді ж нею не володіють ні ті, хто її купив, ані ті, хто продав. Ти сам повинен здобути для себе те благо, сам від себе повинен його вимагати. Насамперед звільнися від страху перед смертю: це ж він нас уярмлює; потім — від страху перед убогістю. Якщо хочеш пересвідчитися, що нема в тій убогості аніякісного зла, то порівняй обличчя вбогого і багатого: вбогий і частіше, й щиріше сміється; жодна турбота не діймає його глибоко. Якщо й налетить випадкова скруха, то тут же й минає, мов перелітна хмарина. Кого ж називають щасливими, ті лише вдають веселих, а смуток їхній важкий та пекучий, мов гнійник, і тим важчий для них, що не завжди їм можна відверто бути нещасливими: серед журби, що з'їдає серце, вони мусять прикидатися щасливцями. Я повинен частіше звертатися до цього прикладу, бо жоден інший так влучно не передав би отого дійства людського життя(1), яке доручає нам зображати такі людські постаті, для яких

ми аж ніяк не надаємося. Той, хто сягнестим кроком ступає сценою і, гордо закинувши голову, мовить:

Я — Аргосу велитель. Дав Пелоп мені
Під берло Істм, що море з двох боків його
Омило,— всі ті землі, що між Геллою
Та морем Іонійським...(2)-

той насправді — звичайнісінький раб, який отримує для прожитку п'ять мірок зерна і п'ять денаріїв ! Або он той, зарозумілий, кого так і розпирає од зухвальства та впевненості у свої сили, той, хто викрикує:

Замовкни, Менелаю, бо впадеш-таки
Ти від руки моєї!..-

той теж отримує на хліб щоденний і кладеться до сну на якусь дранку. Те ж саме можеш сказати й про всіх розніжених у багатстві, тих, кого лектика підносить над головами міського натовпу: їхнє щастя — одна лиш подоба щастя. Зірви з них мапі-кару — і зневажиш їх. Перед тим, як купити коня, велиш зняти з нього попону; до рабів, що на торговищі, так само приглядаєшся, коли вони скинуть одяг, аби не лишилась непоміченою якась вада. Чому ж про людину судиш, коли вона в оболонці? Торговці рабами вдаються до всіляких хитрощів, щоб приховати те, що може не сподобатись, тому-то сама прикраса викликає у покупця підозру: побачивши, приміром, гарну пов'язку на руці чи нозі, скажеш ту пов'язку зняти й показати о тобі голе тіло. Бачиш того скіфського чи сарматського володаря з пишною відзнакою влади на голові? Якщо хочеш його оцінити, пізнати, що то за людина, розв'яжи йому ту пов'язку на чолі — й побачиш чимало зла під нею. Та що там розводжусь про інших? Хочеш оцінити сам себе? Відкинь гроші, дім, почесні — зазирни у себе! Бо ж нині ти ціниш себе думкою інших.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXXXI

Сенека вітає свого Луцілія!

Нарікаєш, що натрапив на невдячну людину. Якщо це вперше, то подякуй або долі, або своїй обачності. Втім, обачність у даному випадку послужить хіба для того, щоб зробити тебе недобрим. Адже, уникаючи невдячності, відступиш і від добродійств: боячись, аби не пропали вони даром в інших, доможешся того, що пропадуть вони в тебе. Але хай краще зостануться невіддячені, ніж незроблені. Сіяти треба й після поганого жнива. Не раз усе те, що пропадало через постійну безплідність поганого ґрунту, надолужувалося щедрим урожаєм лишень одного року. Заради того, щоб надібати хоч одну вдячну людину, варто випробувати й невдячних. Ніхто в добродійствах не має аж такої певної руки, щоб не помилявся. Але хай хибить, тільки б іноді влучав. Після бурі, що розтрощила корабель, знову пускаються в море. Лихваря не прожене з торговиці розтратник. Життя скоро закостеніє у лінивій бездіяльності, якщо треба буде відійти від усього, що знеохочує нас перешкодами. Тебе ж хай ті перешкоди зроблять ще діяльнішим. Адже за непевну щодо успіху справу потрібно братися раз по

раз саме з тим, щоб колись нам таки пощастило.

Але все це я достатньо обговорив у тих книжках, які названо "Про добродійства". Тут, мабуть, варто глибше вникнути в питання, яке, на мій погляд, не було там належно роз'яснене: чи той, хто нам спочатку посприяв, а потім нашкодив, розрахувався з нами і звільнив нас від боргу? Якщо хочеш, додай ще те, що він значно більше опісля нашкодив, аніж перед тим посприяв. Хочеш знати слушне рішення безстороннього судді? Він урівноважить одне другим і скаже: "Хоч кривда й вагоміша, але ту частку, якою вона переважила, я зараховую до добродійства". Більше зашкодив? Але ж допоміг раніше! Треба й час взяти до уваги. Очевиднішим, ніж вимагало б нагадування, є ще й таке питання, яке мусимо поставити: чи допоміг добровільно і чи не нашкодив, бува, мимовільно? Адже, обговорюючи добродійства і кривди, необхідно враховувати намір. "Я не хотів робити добра: схилили мене чи то чемність, чи наполягання, чи сподіванка вдячності". З яким серцем подано, з таким же й має бути віддано: на терези слід класти не те, скільки хто дає, а з якого серця той вчинок вийшов. А тепер відкладімо припущення. Добродійство хай буде добродійством, кривда, що виявилась більшою від нього,— хай буде кривдою. Доброчесна людина кластиме на вагу тягарці, мовби ошукуючи себе саму: де добродійство, там щось додасть, де кривда — відніме. Інший, ще м'якший суддя (саме таким я б волів бути), вважатиме своїм обов'язком зовсім забути кривду, а пам'ятати лише про добродійство.— "Але,— заперечиш,— хіба справедливість не вимагає віддати кожному належне: вдячністю платити за добро, помстою чи принаймні неприязню — за кривду?" — Це так, але тільки тоді, коли один хтось завдав нам кривди, інший — зробив добро. Бо якщо ті два вчинки — від однієї і тієї ж особи, то добродійство загладжує кривду. Адже тому, на кого не варто гніватись, навіть якби він попередньо не прислужився нам, ми зобов'язані чимось більшим, ніж вибаченням, якщо він скривдив нас після свого доброго вчинку. Але я не зрівнюю тих двох різних вчинків. Зрозуміло, більше ціню добродійство, а не кривду. Проте не всі, хоч і почуваються до вдячності, знають, якою міркою треба віддавати за отримане добро. Навіть перший-ліпший з юрби, неосвічена, недалека людина, може відчувати вдячність, особливо після тільки-но отриманого добродійства, але він, кажу, не знає, скільки за це винен. Лише мудрець може належно оцінити кожную річ. Бо дурень, про якого щойно мовилось, хоч би й не позбавлений був доброї волі, повертає борг або менший, ніж треба, або не тоді й не там, де випадало б це зробити. Те, чим слід було б віддячитись, він мовби проливає чи розкидає. Аж диво бере, наскільки припасовані деякі слова до відповідних речей, наскільки докладно давній звичай мовлення окреслив ті речі найвиразнішими знаками, які вказують нам наші обов'язки. Ось ми кажемо, що хтось комусь "відніс" вдячність; відносити — значить добровільно приносити те, що ти винен. Не говоримо ж "віддав" вдячність: віддають же й ті, від кого вимагають, аби вони віддали, як і ті, хто це робить супроти своєї волі, з примусу, робить будь-де або через будь-кого. Не кажемо, що хтось "відклав" або "сплатив" добродійство: не підходить тут жодне із слів, що стосуються виплати боргу. "Відносити", повторюю, значить нести якусь річ тій людині, в якій ти її отримав. Отже, це слово означає добровільну дію: хто

відніс, той зробив це самохіттю.

Мудрець усе розважить сам із собою: скільки отримав, від кого, коли, де, в який спосіб. Тому не можемо погодитися з думкою, що хтось інший, крім мудреця, вмів би належно віддячитися. Також обдарувати добродійством ніхто не зможе краще, ніж мудрець,— той, хто з більшою радістю дає, ніж інший — отримує. Хтось може зарахувати це до тих наших висловів, які всім видаються несподіваними (греки називають їх рагайоха), й запитає: "Отже, крім мудреця, ніхто більше не спроможний віддячитися? Ніхто своєму вірителю не зуміє віддати боргу ані, купуючи якусь річ, розрахуватися з продавцем?" — Щоб ми не наразились на ненависть, то знай, що те ж саме говорив Епікур. Та й Метродор каже напростець, що тільки мудра людина вміє бути вдячною. Далі він же дивується, як це ми стверджуємо: "Тільки мудрець уміє любити, тільки мудрець може бути другом". А хіба ж віддяка не є частиною і любові, й дружби? Таж вона навіть поширеніша, її звідусь більша кількість людей, ніж справжню дружбу. А ще його дивує наше міркування, що лише мудрецеві притаманна вірність, начебто й сам він такого не говорив! Чи, може, вважаєш, що на вірність натрапиш у того, хто не вміє віддячитись? Тож хай перестануть неславити нас за те, що ми, мовляв, ширимо зухвалі й неправдоподібні твердження, і нехай знають: лише у мудреця є справжні чесноти, а в юрби — хіба що мана, хіба їхні подоби. Ніхто не вміє віддячитись, окрім мудреця. Віддячується і нерозумний, але як знає, як може; бракує йому не бажання, а вміння: бажання навчатись не треба. Мудрець усе зіставить і порівняє, адже добро може бути більшим чи меншим залежно від того, коли, де та з яких міркувань його зроблено. Не раз усі багатства, що потоком заповнювали дім, не були такою підмогою, як тисяча денаріїв(1), коли їх дали у відповідну мить. Є ж у тому різниця, чи обдаруєш когось, чи поспішиш із допомогою; чи врятує когось твоя щедрість, чи просто примножить його достатки. Нерідко дарунок буває малим, а користь від нього велика. А хіба ж не суттєва, на твою думку, різниця, чи зі свого гаманця взяв, аби зробити комусь приємність, чи, скориставшись дарунком, обдаровуєш іншого?

Але, щоб не повертатись до речей, які ми вже докладно дослідили, додам: зіставляючи добродійство і кривду, добродійство людини винесе найсправедливіше рішення, але все-таки сприятиме добродійству — саме до нього вона схильна. Велике значення в подібних справах має, зрозуміло, й особа. Ти, скажімо, зробив мені послугу щодо мого раба, а от щодо батька — скривдив. Або: ти врятував мені сина, але занапастив батька. Так мудрець перебере по черзі все, що можна порівняти і, якщо різниця буде невеликою, то він вдасть, що не помітив її. Але й тоді, коли кривда значно переважить добродійство, він усе ж вибачить, але за умови, якщо вибачливість не суперечитиме справедливості та обов'язкам щодо інших людей, тобто якщо кривди завдано тільки йому одному. Стисло кажучи, при розрахунку він не буде прискіпливим і легко погодиться, щоб од нього зажадали більше, ніж він винен. Не поквартиться й на те, аби понесеною кривдою поквитатися за отримане добро. Схилиться до того, поверне все так, щоб почуватися зобов'язаним, щоб хотіти віддячитись. Адже на хибній стежці

той, кому приємніше отримувати добродійство, ніж його виявляти. Наскільки відрадніше на серці в того, хто віддає борг, аніж у того, хто бере в позичку, настільки ж веселішим повинен бути той, хто звільнюється від найбільшого боргу — отриманого добродійства, ніж той, хто бере на себе його тягар. Невдячні помиляються ще й в тому, що, розраховуючись із вірителем, сплачують йому додачу, а користання з добродійства вважають дармовим. Але й тут борг зростає з перебігом часу: наскільки пізніше сплачуєш, настільки більше мусиш платити. Лише невдячний віддає належне за добродійство, не долучаючи й відсотків. Отже, ще й таку річ візьме до уваги мудрець, зіставляючи прибутки й витрати.

Треба докласти всіх зусиль, щоб наша вдячність була якомога більшою. Адже вона — це наше власне добро, подібна до справедливості, з якої не користають, як це прийнято вважати, лишень інші: значною частиною вона повертається до того, хто чинить справедливо. Кожен, хто посприяв іншому, посприяв і собі. Кажу це не в тому розумінні, що той, хто отримав допомогу, сам поспішить допомогти, а той, кого захистили, — захистити, що добрий приклад по колу повертається до того, хто його подав, як погані приклади звалюються на голову зловмисників і вони, в свою чергу переносючи кривду, вже не знаходять жодного співчуття, бо самі ж ділом довели, що така кривда можлива, — ні, я лише хочу вказати на те, що цінність усіх чеснот — у них самих. Ми ж не задля нагороди живемо чесно: платою за добрий вчинок є саме те, що ми спромоглись на нього. Віддячуюсь не з тим, аби своїм прикладом заохотити когось до нової послуги, але щоб учинити щось найприємніше, найблагородніше. Віддячуюсь не тому, що це корисно для мене, а тому, що приємно. А щоб ти повірив мені, скажу таке: якщо для того, щоб бути вдячним, я буду змушений видатись невдячним, якщо відплатити за добродійство я зможу не інакше, як під виглядом кривди, то я з найспокійнішою душею ітиму через саму ганьбу, тільки б не відхилитись від того, що вважатиму чесним. Ніхто, на мою думку, не цінить доброчесності так високо, ніхто настільки їй не відданий, аніж той, хто пожертвував славою бездоганної людини, щоб тільки не пожертвувати сумлінням. Отже, як я вже казав, твоя вдячність більше прислужиться для твого власного добра, ніж для добра інших, їм випадає щось цілком буденне, звичне: знов отримувати те, що було дане комусь; тобі, навпаки, — величне, властиве лише найблаженнішому стану душі: виявляти вдячність. Адже якщо злостивість робить людей нещасливими, а доброчесність — блаженними, якщо бути вдячним — це чеснота, то, виходить, що ти віддав річ цілком звичну, а придбав — неоціненну: усвідомлення вдячності, що випадає на долю лише божественної, щасливої душі. Протилежні почуття налягають на душу тягарем найбільшого нещастя: невдячний неодмінно буде нещасливим, хоча ні — він уже ним є. Тож уникаймо невдячності, і то не задля когось іншого, а задля нас самих! Адже інших ми, так би мовити, лише легко забризкуємо своєю нікчемністю, а те, що є в ній найгіршого, скажу, найгустішого, залишається вдома і гнітить господаря, що й мав на увазі наш Аттал, повторюючи: "Злобливість сама ж випиває найбільшу частку своєї отрути". Отрута, яку змії випорскують на погибель комусь іншому, але зберігають без жодної

шкоди для себе, анітрохи не подібна до тієї, про яку йдеться: вона, на противагу зміїній, страшна саме для тих, хто її виношує в собі. Невдячний сам себе мучить і з'їдає: ненавидить те, що отримав, бо треба повернути, тому всіляко його применшує, натомість кривди перебільшує, роздуває. То хто може бути нещасливішим від того, з чийої пам'яті випадають добродійства, а реп'яхами тримаються лише кривди? Мудрість, навпаки, прикрашує кожне отримане добродійство, поручає його сама собі, втішається, постійно про нього згадуючи. Погана людина звідусь тільки одну, та й то короткотривалу, насолоду,— коли отримує якесь добродійство; мудрий черпає з нього тривалу, навіть безмежну радість. Великою втіхою для нього є не стільки щось отримувати, скільки сама думка про те, що він отримав, бо власне в тому — постійність, непроминальність його надбання. Про все інше, що було зроблене йому на шкоду, він забуває, і то не з недбальства, а тому, що хоче забути. Не обертає все на гірше, не дошукується, кого б то звинуватити у своїй біді,— людські огріхи приписує радше випадковості. Не наговорить на людину, піймавши її на якомусь необачному слові чи погляді. Що б там не трапилось, усе злагіднить доброзичливим поясненням. Не запам'ятовує радше кривду, ніж добродійство. Поки може, намагатиметься берегти в пам'яті все колишнє, краще, і тільки тоді, коли вчорашні його добродійники зроблять йому так багато прикрого, що різниця буде очевидною, навіть коли дивитись на те крізь пальці, він змінить до них своє ставлення, але й то лиш настільки, що й після великої кривди буде з ними у таких стосунках, як був ще до тих їхніх добродійств. А якщо кривда врівноважується добродійством, то в душі таки залишається щось від колишньої зичливості. Як на суді при рівному розподілі голосів прийнято звільняти обвинуваченого, як назагал при кожному сумніві людяність радить схилитись до кращого, так і душа мудреця, якщо чийсь добрі діла зрівнялись із шкідливими, перестане бути зобов'язаною до вдячності, але не перестане до неї пориватися,— поводитиметься так, як поводить той, хто сплачує борг після того, як угоду укладено вже з новим вірителем.

Ніхто не може бути вдячним, поки не зневажить усього, що скаламучує розум юрбі. Якщо хочеш віддати належне своєму добродійнику, то доведеться і на вигнання піти, і кров пролити, й змиритися з нестатками, і стерпіти, коли ганьбитимуть, обливаючи брудом, твоє чесне ім'я. Вдячна людина чимало коштує для себе самого. Для нас же немає нічого дорожчого над добродійство, поки його домагаємось, і нічого дешевшого,— коли його отримаємо. Поцікавишся, яка причина того, що ми поспішаємо забути отримане добро? Прагнення отримати ще. Думаємо не про те, чого ми домоглися, а про те, чого ще маємо домагатися. На манівці зводять нас багатства, почесні, влада — все те, що вважаємо цінним, а що насправді не варте й шеляга. Не вміємо визначити ціни речам, щодо вартості яких треба радитись не з поголосом, а з самою природою тих речей. Вони ж не мають у собі нічого незвичайного, що приковувало б нашу увагу, окрім того, що ми просто звикли ними захоплюватися.

Хвалимо ті речі не тому, що їх треба жадати, а навпаки: жадаємо їх тому, що вони розхвалені; як помилка окремих людей призводить до помилки загалу, так само й

помилка загалу веде до помилки окремих людей. Отож, як в усьому іншому, так і тут приєднаймося до загальної думки: ніщо не може бути чеснішим, ніж схильна до вдячності душа. Це підтвердять окликами всі міста, всі племена, навіть серед варварів. Щодо цього дійдуть згоди і добрі, й лихі люди. Одні полюбляють насолоду, інші воліють труднощі; ті вважають біль найбільшим злом, ці — взагалі не зараховують його до зла. Хтось назве багатство найвищим благом, а ще хтось інший скаже тобі, що воно придумане на згубу людському роду і що найбагатший з-поміж людей той, кого фортуна не знайде чим обдарувати. Але серед такої різноманітності суджень усі ствердять, як-то кажемо, в один голос, що треба віддати належну дяку тим, хто зробив добро. Юрба, хоч незгідлива в усьому іншому, тут буде однодумною. І все ж за добродійства ми платимо кривдами. Перша причина нашої невдячності в тому, що не можемо віддячитись у належний спосіб. Божевілля сягнуло такої межі, що зробити комусь велике добродійство — річ вельми небезпечна: є такі, що, вважаючи ганьбою не віддячитися, були б раді, якби взагалі не стало того, кому мають віддячитися. Отож, бережи для себе, що отримав. Я нічого не домагаюся, нічого не прошу в обмін: хай принаймні буде безпечним для мене допомогти комусь іншому. Не буває грізнішої ненависті, ніж та, яку породжує сором за невіддячене добродійство.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXXXII

Сенека вітає свого Луцілія!

Я вже перестав непокоїтись про тебе.— "А кого ж із богів,— запитаєш,— ти взяв за мого поручителя?" — Того, який ще не обманув жодної людини,— твою душу, що полюбила прямоту і добро. Найкраща частина твого ества — у безпеці. Фортуна може тебе скривдити, але я вже не боюся найголовнішого, що ти сам собі завдаси кривди. Продовжуй іти стежкою, на яку ти ступив, а своє життя впорядкуй так, щоб воно оточувало тебе спокоєм, а не розніженою м'якістю. Щодо мене, то я волію жити погано, ніж м'яко. "Погано" треба тобі сприймати тут у такому значенні, якого звичайно надають йому в народі, тобто: важко, незатишно, трудно. Не раз чуємо, як заздрісник хвалить чиесь життя: "Живе собі м'яко й розкішно!" А це ж усе одно, що сказати: "Живе собі м'який та розкислий!" Адже дух справді з дня на день слабне, уподібнюючись до бездіяльності й лінивства, в які занурився: наче розпливається весь, розщеплюється. То чи не краще затверднути, загартуватись у житті? Розніжені бояться смерті, хоч саме до неї роблять подібним своє життя. Але ж одна річ вибороти собі дозвілля, і цілком інша — вирити собі могилу! — "А чи не краще,— запитаєш,— лежати, мов у могилі, ніж крутитись у вирі турбот?" — Одне й друге жахливе — і корчі, й заціпеніння. Вважаю однаково мертвим і того, хто лежить серед пахощів, і того, кого тягнуть гаком(1). Дозвілля без книжки — це смерть і похорон живої людини. Бо яка, врешті, користь від перебування на самоті? Начебто причини турбот не підуть нам услід навіть за моря! Де такий сховок, куди б не прослизнув страх перед смертю? Які вежі були б такими високими, які криївки настільки глибокими, що оберегли б наш спокій від жаху перед болем? Де б ти не заховався, довкола тебе клекотітиме людське

зло. Чимало його зовні; воно кружляє, аби обманути, аби вхопити нас, але чимало його — всередині, у нас самих; воно бурхає, навіть коли ми самотні.

Ми повинні оточити себе філософією, тією несхитною стіною, що її не зможе здобути фортуна, хоч би які застосовувала знаряддя. Дух, який відмовився від усього зовнішнього і захищає себе у своїй же твердині, став на недосяжному місці: всі стріли падають нижче. У фортуни не такі вже довгі руки, як ми думаємо: вона бере лише того, хто сам до неї горнеться. Тому-то тримаймося якомога далі від неї. А це можливо лише тоді, коли пізнаємо і себе, й саму природу. Хай кожен усвідомить, куди йому йти, звідки він прийшов на світ, що для нього є добром, а що злом, чого має прагнути, чого — уникати, що таке розум, який кладе різницю між тим, до чого слід пориватися, від чого — тікати, розум, який приборкує безум пристрастей і погамовує навалу страхів. Дехто вважає, що він придушив усе це без філософії. Та хай лиш самовпевнених випробує якийсь нещасливий випадок, вони, хоча з запізненням, та все-таки визнають свою помилку. Гучні слова випадають із пам'яті, коли мучитель велить простягнути руку, коли смерть постане перед очима. Можна тоді сказати хвалькові: "Легко кидати виклик нещастям, яких ще і в заводі нема! Ось тобі страждання, які ти похвалявся стерпіти жартома! Ось тобі смерть, проти якої ти так багато і зухвало виступав! Свистять батоги, зблискує меч.

Сильного духу тепер і сміливості треба, Енею!

Зроблять його сильним невсипущі роздумування,— якщо вправлятимеш не язик, а свій дух, якщо будеш готовий зустріти смерть. А рішучості й мужності протистояти їй додасть тобі не той, хто словесними викрутасами спробує тебе переконати, що смерть — не зло". Хочеться мені тут, найкращий мій Луцілію, посміятися з тих грецьких теревенів, яких ще й досі, як не дивно, я не позбувся. Наш Зенон любить висновувати таку думку: "Славного зла не буває. Смерть буває славною. Отже, смерть — не зло". Ти досягнув успіху: я вже звільнився від страху! Після таких слів хоч зараз підставляю шию під меч. Але годі! Чи не краще говорити поважніше, ніж смішити того, хто йде на смерть? Далебі, нелегко тут вирішити, хто дурніший: той, хто повірить, що страх перед смертю можна викоренити подібним висновком, а чи той, хто сушить собі над ним голову, мовби то справді було щось доречне. Бо той же Зенон виснував протилежну думку, виходячи з того, що смерть зараховуємо до речей, які для нас байдужі (греки їх називають асіарпога). "Те, що байдуже,— говорить він,— не буває славним. Смерть буває славною. Отже, смерть не може бути байдужою для нас". Бачиш сам, де тут хитрість: славною є не просто смерть, а лише хоробра смерть. Коли твердим, що "байдуже не буває славним", то я приєднуюсь до тієї думки, додавши перед тим, що слава осягається тільки через речі байдужі. А до байдужих, тобто ні добрих, ні злих речей, я зараховую недугу, біль, убогість, вигнання, смерть. Усе це саме по собі не буває славним, але й без цього не може бути нічого славного. Адже хвалимо не вбогість, а того, хто не принизився, не схилився перед нею. Хвалимо не вигнання, а того, хто йшов на чужину, не похнюпившись. Хвалимо не біль, а того, перед ким він виявився безсилим. Ніхто ж і смерті не хвалить — хвалять того, в кого вона вихопила

душу, так і не скаламутивши її страхом. Усе це, кажу, саме по собі не є ні почесним, ані славним, але до чого лишень наблизиться, чого торкнеться доброчесність, те вона й робить почесним та славним. Усі ці речі — мовби посередині. Все залежить від того, чи злостивість наблизить до них свою руку, чи доброчесність. Смерть, що була такою славною для Катона, стала ганебною, гідною сорому для Брута. Адже йдеться про того Брута, який перед тим, як мав згинутися, намагався урвати ще якусь хвилину для життя, вийшов, аби випорожнити живіт, а коли його покликали, щоб умер, коли веліли наставити шию, він сказав: "Та зараз наставляю, присягаюся життям!" Яке ж то безглуздя — тікати, коли вже нема дороги назад! "Та зараз наставляю, присягаюся життям!" Мало що не додав: "... життям, хоч би навіть під Антонієм". Ото людина, справді гідна, щоб її кинули на поталу життю!

Але, як я почав з'ясовувати, бачиш, що сама смерть — це ні благо, ані зло: Катон скористався з неї якнайпочесніше, Брут — якнайганебніше. Будь-яка річ, хоч і не мала в собі нічого прекрасного, стає прекрасною, хай лише додасться доброчесність. Кажемо, що спальня світла, але ж вона непроглядно темна вночі: день їй те світло дає, ніч —• забирає. Так і все те, що називаємо "байдужим", або "серединним", а саме: багатства, могутність, краса, почесність, влада, а також протилежне до них: смерть, вигнання, хвороба, страждання, чого менше чи більше боїмося, може бути назване або благом, або злом, залежно від того, чи благо-чесність їм дає те ім'я, чи злостивість. Шмат заліза сам по собі не буває ні гарячим, ні холодним: кинеш його в горно — розжариться, опустиш у воду — охолоне. Смерть стає почесною завдяки тому, що є почесне, а таким є сама доброчесність і дух, що нехтує всім зовнішнім.

А втім, мій Луцілію, є велика відмінність навіть між тими речами, що їх називаємо "серединними". Бо смерть не така байдужа для нас, як, приміром, те, чи у нас підтяте волосся рівно чи криво. Вона — серед тих речей, які, хоч і не є злом, але виглядають ним. Заронено в нас любов до себе самих, прагнення тривати і зберегти своє життя, а також рішуче неприйняття того, що ми знищенні,— нам видається, що смерть позбавляє нас багатьох благ і проганяє з того достатку, до якого ми звикли. Відразу до смерті поглиблюється ще й тим, що з теперішнім нашим станом ми добре обізнані, а що чекає нас там, куди всі йдемо, того не знаємо, от і жахаємось невідомого. А додай ще природний страх перед темрявою, в яку — всі ми певні того — занурює нас смерть. Отже, хоч смерть — річ для нас байдужа, знехтувати нею не так легко. У поті чола треба гартувати свій дух, щоб можна було знести її вигляд, її крок. Нехтувати ж нею потрібно завзятіше, ніж ми це звикли робити. Надто близько ми взяли собі до серця все те, що про неї наговорено. Надто багато талановитих людей змагалось між собою, як би то додати їй ще більшої неслави. Описали й підземну в'язницю, і пригнічений безконечною пітьмою край, де величезний

...Орків лежить воротар у кривавій

Темній печері на купі кісток недогризених... Лютим

Гавкотом вічно лякає він тіні німі та безкровні(4).

Але, якщо й переконаємось, що все це лише байки і що похованим ніщо вже не

грозить, то тут нас підстерігає ще один страх: адже в однаковій мірі моторошно — бути під землею чи взагалі ніде не бути. То хіба ж це не заслуговує слави, хіба не є найвищим виявом сили людського духу — сміливо піти на смерть усупереч тим переконанням, що віддавна закоренились у нашій свідомості? А наш дух ніколи не підніметься до вершин доброчесності, якщо віритиме, що смерть — зло. Підніметься лише тоді, коли вважатиме її для себе байдужою. Адже це суперечило б самій природі, якби хтось із великою рішучістю брався за щось таке, що вважає злом: кожен тут і зволікатиме, й лінуватиметься. Зрештою, чи може бути славним те, що робимо з нехиттю, раз по раз ухиляючись від роботи? Доброчесність ні до чого не береться з примусу. Додай ось що: не буде чесним те, до чого прикладешся не всім своїм серцем, у що вкладеш не всю душу, якщо хоч маленькою її часткою відчуватимеш спротив. А коли хтось таки береться за погане діло, — чи то лякаючись гіршого, чи в надії на краще, задля чого варто перетерпіти гіркоту якогось одного зла, — то в людині стають одна проти одної дві суперечливі думки: з одного боку, та, що радить виконати намір, а з другого — та, що тягне назад, велить уникати всього підозрілого й небезпечного. Ось так і хитається людина, мов на роздоріжжі; а коли так стається, то вже годі й говорити про якусь славу. Ну, а доброчесність здійснює задумане при цілковитій душевній злагоді й не боїться того, що робить.

Ти не схиляйся перед злом, а хоробріше йди проти нього,
Поки фортуна сприяє тобі!..

Але ти не йтимеш хоробріше, якщо вважаєш, що все це — таки справді зло. Треба викоренити цю думку з душі! В іншому разі залишиться ще якесь підозріння, що охолодить твій запал.

Наші хочуть, щоб довід Зенона видався правдивим, а той, що йому протиставляється, — хибним. Я ж не вивіряю того з приписами діалектики й не вдаюся до найпустішого мистецтва словесної плутанини. Вважаю, що треба відкинути весь цей спосіб доведення, — коли той, кого запитують, гадаючи, що його збили з пантелику, одне щось відповідає, інше — думає. В пошуках правди треба діяти простіше, у боротьбі зі страхом — рішучіше. Все те, що вони понакручували, я хотів би розплутати й вивести крутіїв на чисту воду, але не для того, щоб нав'язувати свою думку, а щоб переконати. От як, скажімо, підбадьорити військо, що має виступити до смертного бою в обороні своїх дружин та дітей? Вкажу тобі Фабіїв(6), які силами липі одного свого роду взялися за війну, що стосувалась усієї держави. Подам тобі як зразок лаконців, які, не полишивши для себе надії ні на перемогу, ані на відступ, розташувались у самій Тернопільській ущелині — місці, що мало стати для них могилою. То як заохочуватимеш їх, щоб своїми грудьми перейняли загибель, яка мала звалитись на весь народ, як заохочуватимеш, щоб радше пішли з життя, але не зі свого місця? Невже ось такими словами: "Що є злом, те не може бути славним. Смерть буває славною, отже, смерть — не зло"? От дійова промова! Хто, почувши таке, завагається кинутись на вістря ворожих мечів і стоячи зустріти смерть? А тим часом якими мужніми словами звернувся до воїнів Леонід: "Снідаючи, не забувайте, мої друзі, що

вечеряти нам доведеться вже у підземному світі!"(7) І нікому на ті слова не зсудомило щелепи, нікому шматок не став у горлі, не випав із руки: охоче погодилися бути і на сніданку, й на вечері. Ну, а той римський вождь, який, посилаючи воїнів, щоб зайняли якесь важливе місце, хоч на шляху до нього стояла величезна кількість ворожого війська, сказав їм: "Піти туди, мої друзі, необхідно, але вернутися — нема необхідності"(8). Бачиш, наскільки простою і владною є доброчесність. А кому ж із смертних можуть додати мужності, кого можуть зробити стійкішим ваші словесні викрути? Вони здатні хіба що ослабити дух; його ж саме тоді, коли перед ним якесь велике діло, треба якнайменше займати чимось дрібним та заплутаним. Не лише трьомстам(9) — усім смертним необхідно позбутися страху перед смертю. Як же ти переконаєш їх, що смерть — не зло? Як подолаєш одвічний передсуд, яким вони просякнули від самого дитинства? Яку знайдеш заемогу? Що скажеш людській немочі? Яким словом спонукаєш із запалом кинутись у гущу небезпек? Якою промовою розвієш той одностайний страх? Якими зусиллями відвернеш спрямоване проти тебе переконання всього людського роду? Укладаєш мені хитромудрі слова, сплітаєш підступні питання? А могутні чудиська можна по-конати лише могутньою зброєю. На ту жорстоку африканську змію, що для римських легіонів була страшнішою від самої війни, даремно цілитись із луків та пращ. Її не вражало навіть муроломне знаряддя: велетенське і відповідно до своєї розлогості тверде тіло відбивало залізо і взагалі все те, що кидала на нього людська рука. Лиш уламками скелі зламано їй хребта. А проти смерті піднімаєш таку нікчемну зброю? З шилом ідеш на лева? Тонких, нічого сказати, добираєш слів. Нічого немає тоншого, ніж остюк. Але сама тонкість робить деякі речі непотрібними, надаремними.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXXXIII

Сенека вітає свого Луцілія!

Жадаєш, аби я виклав тобі все, що роблю щоденно, і то впродовж цілої днини. Ти доброї думки про мене, коли вважаєш, що серед усіх моїх занять нема нічого такого, що я хотів би приховати. Справді-бо, жити треба так, мовби ми жили на видноті. Та й думати треба так, начебто хтось міг зазирнути нам у глибину серця. А таки може! Бо що ж то з того, що затаїмо дещо від людей? Таж перед богом дверей не зачиниш! Він же — у наших душах, він з'являється серед наших думок. Кажу "з'являється", ніби і він коли-небудь відходив. Отож я зроблю, як велиш: чим займаюсь, як чергую ті заняття — все охоче тобі опишу. Зараз таки почну спостерігати за собою, а передусім — що вельми корисно! — робитиму огляд кожного прожитого дня. До речі, саме тому й стаємо такими нікчемними, що ніхто не озирається на своє життя. Міркуємо над тим, що маємо зробити, але ж задуми на прийдешне висновуються з минулого!

Сьогоднішній день був по самі вінця моїм, цілим. Ніхто й краплини в мене не викрав. Усього його я розділив між ліжком і читанням. Для вправ, які зміцнюють тіло, я виділив лише якусь крихту часу, за що вдячний своїй старості: небагато вона мені коштує. Тільки-но рухнусь — уже втомлений. А втома — це мета будь-яких вправ, навіть

для найвитриваліших людей. Запитаєш, хто мій про гімнаст(1)? Мені достатньо одного лише Фарія; це, як знаєш, милий хлопчина, але все-таки візьму когось іншого: розглядаюся уже за молодшим. Фарій, щоправда, каже, начебто ми з ним — на тій же межі: і йому, й мені випадають зуби. Але в бігу я вже ледве за ним устигаю, а за пару днів, певне, взагалі не зможу дотримати йому кроку. Бачиш, що то значать щоденні вправи. Просто-таки на очах збільшується відстань між двома, що йдуть у протилежні сторони: він піднімається, а я в той же час спускаюся; ти знаєш, наскільки стрімливішим є оте друге. Але я збрехав: мій вік уже й не спускається — він падає. Поцікавишся, які наслідки сьогоднішнього змагання? Ми сягнули мети водночас, що рідко трапляється навіть справжнім бігунам. А відтак, більше натовмившись, аніж повправлявшись, я занурився у холодну воду: так називаю тепер не дуже теплу. Я, завзятий прихильник холодних купелей, хто в січневій календі поспішав, наче з вітанням, до Евріпу(2), хто новий рік починав не тільки тим, що читав, писав, розмірковував над чимось уголос, але й пірнав у джерело Діви,— я переніс свій табір спочатку до

Тібру, потім — до ванни, яку (навіть тоді, коли почуваюся у повній силі й не маю ніяких сумнівів щодо свого здоров'я) підігріває сонце; далі вже й купальня мені всміхається. Так ось, покупавшись, я перекусив: шматок сухого хліба був мені замість сніданку при столі, після чого не конче й руки мити. Сплю дуже мало. Ти ж знаєш мою звичку передрімати — мовби випрягтись на якусь хвилину. Тож інколи я знаю, що я послав, інколи — тільки здогадуюся. Та ось від сторони цирку долинув раптовий галас. Аж у вуха вдарило те багатолюдне одноголосся. Але не вибило мені з голови моїх роздумів, навіть не перервало їх: я дуже витривалий до такого гамору. Безліч голосів, що зливаються в один, це для мене наче гомін хвилі, шелест дерев під вітром чи будь-який інший невиразний звук, що не підлягає розумінню.

До чого ж усе-таки звертається тепер моя думка? Від учорашнього дня не> перестаю міркувати над тим, у чому тут річ, що найрозумніші мужі для вельми поважних речей вишукали на диво пусті й заплутані докази, які, навіть якби були правдивими, то все одно подібні до обману. От, приміром, Зенон, найвидатніший з поміж мислителів, засновник наймужнішої, найбездоганнішої філософської школи хоче відстрашити нас від пияцтва. Послу-хай-но, як він доходить висновку, що добродісна людина не буває п'яною: "П'яному ніхто не звіриться у своїй таємниці; добродісному — звіриться. Отже, добродісна людина не буває п'яною". А тепер зверни увагу, як той висновок можна підняти на сміх, зіставивши з ним якесь інше подібне міркування. З багатьох прикладів достатньо навести хоча б один: "Тому, хто спить, ніхто не звіриться у своїй таємниці; добродісній людині — звіриться. Отже, добродісна людина не спить". Посідоній захищає Зенона в єдиний можливий спосіб, але, на мій погляд, йому все одно не вдається це зробити. Він твердить, що про п'яного можна говорити у двох значеннях: про того, хто напився і не володіє собою, а також про того, хто буває п'яним, хто схильний до того пороку. Зенон, мовляв, має на увазі якраз того, хто звик бувати п'яним, а не того, хто напився. І власне тому, хто схильний до вина, не звіряємось у

таємниці, бо, як лише вип'є, то все в нього на язиці. Це пояснення хибне. Адже у першому висновку йдеться про того, хто п'яний, а не про того, хто буде п'яним. Ти ж не заперечиш, що є велика різниця між п'яним і пияком. Може ж бути таке, що п'яному вперше трапилося прихилитись до келиха й що він зовсім не має звички зазирати до нього, а пияк не раз може бути тверезим. От я і розумію слово "п'яний" у тому значенні, яке звичайно йому надається, особливо, коли його вживає людина, яка сповідує докладність і зважає кожен вислів. Додай і таке: якщо Зенон справді саме так розумів це слово й хотів, щоб ми його так розуміли, то, виходить, тією двозначністю він сам проклав стежку до блуду, чого не можна робити, коли йдеться про пошуки правди. Але припустімо, що він дійсно надав тому слову саме таке значення. Все ж хибним є друге твердження, начебто тому, хто звик напиватися, ніхто не довіряє жодної таємниці. Подумай лишень, скільком воїнам, які далеко не завжди могли похвалитися тверезістю, і верховний вождь, і трибун, і центуріон давали такі розпорядження, про які конче треба було мовчати. Коли, скажімо, готувався замах на Гая Цезаря — маю на увазі того, хто, взявши верх над Помпеем, підкорив собі республіку,— то Тіллію Цімброві(3) довіряли не менше, ніж Гаєві Кассію(4). Кассій впродовж усього життя пив лише воду. А Тіллій Цімбр не тільки вином надуживав, але й язика мав невтримного. Сам він якось признався: "Як мені знести когось над собою, якщо навіть вина не можу знести?" Тепер хай кожен назве людей, про яких сам знає, що їм не варто довіряти вина, але таємницю довірити можна. Щоб не забути, наведу лиш один приклад, що спав мені на думку, бо життя таки треба забезпечувати знаменитими прикладами, і то вдаючись не тільки до минулого. Луцій Пісон, відповідальний за міську сторожу, не переставав бути п'яним відтоді, коли випив уперше. Більша частина ночі минала йому за келихом.

Потім спав майже до шостої години, яка для нього й була ранковою. Але свої службові обов'язки — забезпечення порядку в місті — виконував якнайретельніше. Сам божественний Август звертався до нього з таємними дорученнями, зробивши його намісником тільки-но підкореної Фракії; так само вчинив і Тіберій, коли, рушаючи у Кампанію, залишав у Місті чимало непевних справ, багато ненависті. А потім,— гадаю, через те, що на добре йому вийшло пияцтво Пісона,— міським префектом призначив Косса, поважного, спокійного чоловіка, який, одначе, настільки заливався, що його не раз доводилося виносити з сенату, коли він приходив туди відразу після пиятики і поринав у непробудний сон. І все ж саме йому Тіберій власноручно писав про такі справи, у яких не вважав за можливе звіритися навіть із найближчими прислужниками. Жодним словом не прохопився Косе ні про одну з тих таємниць — чи то приватну, чи державну.

Тож не марнуймо часу ось на такі, приміром, мудрування: "Розум, коли він подоланий сп'янінням, уже не володіє собою; як свіже вино, буває, розносить бочівку і сила бродіння викидає на поверхню все те, що лежало на дні, так само, вдаривши в голову, той шумкий напій піднімає на світло денне все, що приховувалось у глибинах душі. Хто переп'ється, той не лише їжі у шлунку, але й таємниці в душі не може

втримати: все вихоплюється наверх — і свої, й чужі справи". Хоч таке, звісно, трапляється, але й ми в нагальних справах звикли час од часу радитися з тими, хто, як знаємо, полюбляє зазирати до келиха. Отже, хибним є висунуте на захист Зенона твердження, начебто жодної таємниці не довіряють тому, хто має звичку впиватися.

Наскільки б то краще виступити проти пияцтва навіпрямки, викласти всі пов'язані з ним пороки! А його може уникнути й пересічна людина, не кажу вже про когось досконалого й мудрого, кому достатньо згасити спрагу, а коли занесеться на довшу веселість,— хоча, зрозуміло, не він і не з якоїсь своєї нагоди її підігріватиме,— то такий чоловік зупиниться ще перед межею сп'яніння. Ми пізніше розглянемо питання, чи здоровий глузд мудрої людини потьмариться від надміру вина і чи розсудливий вироблятиме те, що звичайно виробляють п'яні. А наразі, коли йдеться про те, що доброчесна людина не повинна впиватися, то навіщо ті словесні витівки? Скажи навіпростець, як то огидно, не знаючи міри свого шлунка, вливати в себе більше, ніж спромога вмістити, як багато на п'яну голову робимо такого, від чого, протверезілі, паленіємо рум'янцем сорому; скажи, врешті, що сп'яніння — це ніщо інше, як добровільне божевілья. А розтягни стан, у якому перебуває п'яний, на декілька днів: чи й тоді сумніватимешся в його божевільлі? Але й так воно не менше, а лиш коротше. Наведи ще й приклад Александра Македонського, який під час учти проколов мечем свого найдорожчого і найвірнішого друга Кліта(6), а потім, коли усвідомив, якого злочину допустився, то хотів накласти на себе руки, що й повинен був зробити. Пияцтво і розпалює всілякі пороки, й розкриває їх, заглушуючи соромливість, яка загороджує шлях лихим намірам. Адже переважна більшість людей не з доброї волі стримуються від поганого вчинку, а з сорому перед ним. Коли розумом оволодіє надмірна сила вина, тоді все приховане зло вихлюпується назовні. Пияцтво не породжує пороків, а лише витягає їх зі сховку. Тоді хтивий не утруднює себе навіть пошуком спальні, а тут же дозволяє своїм пристрастям усе, чого вони домагаються; безсоромний привселюдно признається до своєї болячки і виставляє її напоказ; зухвалий розпускає язика й дає волю рукам. У зарозумілого більшає нахабства, у жорстокого — люті, у злостивого — жовчі: кожен порок, розростаючись, випирає назовні. Додай і те, що п'яний сам себе не тямить: щось незрозуміле белькоче язиком, бездумно водить очима, хитається на ногах, голова ж у нього йде обертом, і від того крутиться йому перед очима і кривля, й весь будинок, начеб їх підхопило вихором, та ще й живіт у нього болить, бо вино, шумуючи, розпирає нутрощі. Але все це ще можна якось витерпіти, поки вино зберігає свою свіжість; гірша справа, коли п'яний засинає і все, що він випив, починає псуватися і викликає нестравність! Пригадай собі, до якого нещастя призводило загальне сп'яніння. Через нього на ласку ворогів здавалися найхоробріші, найвойовничіші племена; воно навстіж відчиняло брами укріплень, які у впертих боях витримували довгорічну облогу, воно підпорядковувало чужій владі найзавзятіших, що не зносили жодного ярма, своєю п'янкістю воно долало тих, кого не брав меч. Александрові, про якого я тільки що згадував, не завдали шкоди стільки шляхів, стільки боїв та суворих зим, крізь які пройшов, перемагаючи пов'язані з

місцевостями та порами року труднощі, стільки хтозна-звідки впливаючих рік, стільки морів,— згубною для нього стала нестриманість у питті і той нещасливий Гераклів келих. Що ж то за така слава — багато влити в себе вина? Коли переможна пальма вже ось-ось у тебе в руках, а твої співтрапезники, хто піддавшись дрімоті, хто вибльовуючи надмір їжі та напою, вже не питимуть тобі до товариства, коли серед усіх гостей лиш ти один зумієш вистояти, всіх перевершивши своїми надзвичайними здібностями, довівши, що ніхто інший не спроможний вмістити в собі такої кількості питва,— навіть тоді пальму з рук тобі вирве бочка. А візьмімо Марка Антонія. Що згубило цього видатного і таки справді обдарованого мужа, що привело його до чужинецьких звичаїв та неримських пороків, що, кажу, як не пияцтво, як не пристрасть до Клеопатри,— не менш жагуча, як те вино? Ось це й зробило його ворогом республіки; це не дозволило йому вистояти проти своїх ворогів; це додало йому жорстокості, коли за обідом приносили йому голови перших городян Рима, коли під час найрозкішніших, справді володарських бенкетів він приглядався, щоб розпізнати, чиї вони, до рук та облич тих, кого було внесено у списки для покарання(7), коли, набравшись до краю за столом, він усе-таки прагнув крові. Ганебним було взагалі те, що він упивався, та ще ганебнішим — що саме таких речей допускався на п'яну голову. Жорстокість іде звичайно вслід за пияцтвом, адже надмір вина згубно впливає на розум: ослаблюється його здоров'я, він повниться люттю. Як від тривалої недуги люди стають дратливими і при найменшій образі вибухають гнівом, так і від безперервного пияцтва дичавіє душа. Адже пияки часто бувають у нестямі; цей стан переходить мовби у звичку, і спричинені вином пороки вже навіть без нього не втрачають своєї сили.

Отож скажи прямо, чому мудрець не повинен упиватися. Живими прикладами, а не словами розкрий огидливість і шкідливість п'янства. Доведи (а це вже найлегше), що так звані насолоди, як тільки перейдуть свою межу, тут же стають стражданнями. Бо якщо ти намагатимешся довести, що мудрець, хоч би скільки випив, залишатиметься тверезим і не звертатиме на манівці, навіть коли б сп'янів, то в такий же спосіб можеш дійти висновку, що й від отрути він не помре, від снодійного не порине в сон, а від чемериці не звільниться й не очиститься від усього, що обтяжувало йому шлунок. Ні, такого не буває! Бо якщо вже він похитується на ногах, якщо в нього заплітається язик, то як можеш сказати, що такий чоловік частково тверезий, а частково п'яний?

Бувай здоров!

ЛИСТ LXXXIV

Сенека вітає свого Луцілія!

Ті мандрівки, що мовби вибивають із мене мою млявість, водночас помічні і для мого здоров'я, і для моїх занять. У який спосіб допомагають здоров'ю, сам бачиш: хоч моє захоплення науками робить мене ледачим і недбалим щодо свого тіла, я все-таки мимоволі мушу рухатися. А як сприяють заняттям, зараз поясню. Я анітрохи не відступив від читання. Вважаю, що читати необхідно. По-перше, щоб не задовольнятися лише собою. По-друге, пізнаючи питання, над якими попрацювали інші, матиму змогу судити про вже досліджені речі й міркувати про ті, які ще потрібно

роз'яснити. Читання живить наш розум і, коли він утомлений заняттям, дає йому відпочинок, що теж є заняттям. Ми не повинні або тільки писати, або тільки читати: перше (маю на увазі стилос) пригнобить нас і виснажить; друге — зробить розсіяними, поверховими. Треба по черзі переходити від одного заняття до другого, треба одне врівноважувати другим,— аби з того, що ми назбирали за читанням, стилос витворив якусь цілість. Ми повинні, як-то мовиться, наслідувати бджіл, які облітають поля в пошуках медоносних трав, потім увесь свій принос розділяють і розкладають по щільниках, або, як каже наш Вергілій,

... меду пливкого зібравши.

Повнять по вінця рясні щільники найсолодшим нектаром .

Щоправда, не знаємо достоту, чи бджоли висмоктують із квітів сік, що відразу є медом, чи перетворюють зібране у ту солодкість за допомогою якоїсь домішки й притаманного їм подиху. Дехто вважає, що знання бджіл полягає лише у збиранні меду, а не в його виготовленні. Кажуть, в Індії мед можна знайти на листках тростини, де він витворюється чи то від властивої тамтешнього небу роси, чи від солодкого соку самої тростини; мовляв, і в наші трави заронено таку ж силу, хоч вона не така виразна і значна, та все ж її може відчутти й зібрати народжене для того створіння. Є ще й така думка, що зібраний з найніжніших квітів і трав сік набуває нової якості завдяки якійсь приправі й відповідному змішуванню, не без певної, так би мовити, закваски, яка й поєднує ті різні складники в одну речовину.

Але, щоб не відійти від того, про що тут мова, скажу: ми теж повинні наслідувати бджіл — зібране з різних книг розділяти, бо так воно краще зберігається; потім, доклавши старанності й хисту, надати всім тим витягам єдиного смаку. Тоді, навіть якщо видно буде, звідки взято, все ж воно виглядатиме цілком по-іншому, ніж там, звідки взято.

Таж бачимо, що без жодного нашого втручання те ж саме робить у нашому тілі природа: поки спожита нами їжа, залишаючись у своїй якості, плаває в шлунку неперетравлена, поти вона є для нас тягарем; і щойно тоді вливається нам у сили й у кров, коли з попереднього свого стану перейде в інший. Так само й щодо поживи, яка покріплює наш розум: дбаймо, щоб усе почерпнуте нами не залишилось неторкнутим, отже, й чужим. Перетравімо його, інакше ввійде лиш у пам'ять, а не в розум. Приймемо ж усе, що нам полюбилося, будьмо йому вірними, зробимо своїм, щоб із різного виникло щось одне, як із поодиноких чисел виникає одне, коли менші розрізнені кількості поєднуються в загальному підрахунку. Нехай так само чинить і наш розум: усе, що брав у підмогу, хай приховує, а показує лише те, на що остаточно спромігся він сам. Навіть коли в тебе помітною буде схожість до когось із тих, ким ти захопився, а тому й глибше перейнявся його думками, то я хотів би, щоб ти скидався на нього, наче б був його сином, а не зображенням, адже зображення — річ мертва.— "Як це так? Виходить, ніхто й не здогадається, кого наслідуєш — чию промову, чиї докази, хід думок?" — Я вважаю, що деколи й справді не так легко це помітити, надто коли перед нами людина небуденного хисту, коли, взявши щось мовби за зразок, вона звела все в єдину цілість,

відбивши на ній свою мітку. Чи не бачиш, з якої великої кількості голосів твориться хор? Але, хоч би скільки їх було, всі вони зливаються в один. Є в тому хорі високі голоси, є низькі, є середні; до чоловічих долучаються жіночі, вплітаються флейти, а попри те годі вловити якийсь окремий голос: чуємо, як звучать вони разом. Кажу про хор, який був відомий давнім філософам. На наших ігрищах більше співаків, ніж у колишньому театрі було глядачів. Хоч усі проходи заповнені рядами тих, хто співає, хоч амфітеатр оточений сурмачами, а зі сцени лунають звуки всілякого роду флейт і сопілок, усе те різноголосся стає злагодженою цілістю. Хочу, щоб саме такою була наша душа: хай вона вміщає різні науки, численні настанови, хай нагромаджує приклади, почерпнуті з багатьох віків, але хай все це сплететься воедино.

"Але в який спосіб,— запитаєш,— можна цього домогтися?" — Постійною пильністю: коли не робитимемо нічого, не порадившись перед тим із своїм розумом. Якщо зволиш його послухати, він тобі скаже: "Покинь, нарешті, все те, за чим так женеться люд! Покинь багатства, що є або небезпекою, або тягарем для того, хто їх посідає! Покинь і тілесні, й духовні насолоди, бо вони лише розніжують, ослаблюють нас! Покинь усі домагання почестей: примхливе це, пусте, марнотне, позбавлене будь-якої межі, та ще й неспокійне заняття, бо хто в погоні за почестями, той завжди у тривозі,— чи нема когось попереду, хто там у спину дихає; той відчуває дошкульну, до того ж подвійну заздрість. Уяви собі, яке то нещастя, коли заздріснику ще й заздрять! Бачиш оті доми вельмож, ті пороги, де гризуться між собою юрми тих, хто поспішив з ранковим вітанням? Чимало проковтнеш зневаг, поки туди ввійдеш, та ще більше — коли ввійдеш! Обминай же ті пишні східці, ті високі, багатоколонні передпокої: там ступиш не тільки на урвисте, стрімке, а й на слизьке місце! Краще спрямуй свій крок сюди, до мудрості, до її най-спокійніших і водночас найповноводніших джерел! Бо все те, що начебто вирізняється з-поміж людських речей, хоч насправді видається таким лише у зіставленні з чимось найнікчемнішим, навіть усе те, кажу, дається нам до рук тільки тоді, коли подолаємо тернисті й круті стежки. Дорога до високих почестей далеко не гладка. А якщо захочеш піднятися на ту вершину, де не досягне тебе й фортуна, ти побачиш ген у її підніжжі все те, що видавалося тобі таким високим, хоча йтимеш до тієї вершини рівниною.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXXXV

Сенека вітає свого Луцілія!

Досі я тебе щадив: оминав усе заплутане, задоволений, що даю тобі змогу, так би мовити, скуштувати того, що наші говорять стосовно доброчесності, яку вважають цілком достатньою, аби сповнити життя блаженством. А тепер ти домагаєшся, щоб я виклав усі відповідні висновки, чи то наші, чи тих філософів, що хочуть підняти нас на глум. Якби я захотів виконати твоє прохання, то вийшов би не лист, а ціла книга. Втім, уже вкотре запевняю тебе, що подібними доводами я аж ніяк не захоплююся. Соромно ж ставати до бою в ім'я богів та людей, озброївшись шилом.

"Хто розважний, той поміркований; хто поміркований, той послідовний; хто

послідовний, той незворушний; хто незворушний, той безтурботний; хто безтурботний, той блаженний; отже, розважна людина — блаженна, і розважність є достатньою для блаженного життя". На той висновок перипатетики відповідають ось в який спосіб. Коли йдеться про людину незворушну, послідовну та безтурботну, то вони, мовляв, розуміють це так, що ця людина незворушна через те, що вона зворушується рідко й помірно, а не через те, що взагалі не зворушується; а якщо говорять про безтурботну, то хіба в тому розумінні, що вона не весь час перебуває в турботах, не часто і не надто піддається тому порокові: це суперечило б самій природі, якби хтось із людей взагалі не знав, що таке турбота; мудреця, отже, смуток не перемагає, хоч іноді і торкнеться його душі. Одне слово, не відкидають пристрастей, а лише роблять їх поміркованими. Але чого ж тоді вартий такий мудрець, якщо він лише дещо сильніший від найслабшого, веселіший від найсмутнішого, поміркованіший від найрозгнужданішого, вищий від найнижчих? Що, якби Лад(1) похвалявся прудкістю своїх ніг, озираючись на кульгавих та кволих?

Мчала полями вона, над колоссям, та в бігу стрімкому

Не пригинала його, не ламала тонереньких стебел,

Так вона й морем над сплесками хвиль пролітала високих —

І не мочила стопи,— не встигала їх навіть торкнутись(2).

Ось вона, прудкість, оцінена такою, як є, а не розхвалена на тлі найповільнішої млявості! Хіба того, хто в напівгарячковому стані, назвеш здоровим? Незначна хвороба і добре здоров'я — це не одне й те ж саме. Вони кажуть, що "про безтурботного мудреця мовиться в такому розумінні, як про безкісточкові плоди: називаються так не тому, що в них взагалі нема твердих кісточок, а тому, що їхні кісточки м'якші". Але це помилка. Адже, наскільки розумію, добродісна людина — це та, що взагалі позбавлена зла, а не та, в якій того зла менше. Пороків не повинно бути зовсім, а не зовсім мало. Бо якщо залишаються хоч які-небудь, то з часом вибувають і геть оплутають людину. Як велике й повне помутніння призводить до сліпоти, так помірно — до підсліпкуватості. Якщо визнаєш за мудрецем хоч якісь пристрасті, то розум не дорівняє їм силою: його понесе, мов гірським потоком, надто коли залишиш йому не одну якусь пристрасть, з якою б він змагався, а всі, які лиш бувають. Легше-бо протистояти одній, хоч і навальній, пристрасті, аніж цілій юрбі, хоч би й слабшими вони були. Хтось там, скажімо, ласий на гроші, але помірно, жадібний до почестей, але не надто, скорий до гніву, але погамовного, схильний до непостійності, але не такої вже баламутної та гультьяйської, вабкий до блуду, але не божевільного. Ні, таки справді у кращому становищі той, ким повністю заволодів один якийсь порок, аніж той, кого чіпляються всі потроху. Врешті, не так уже важливо, наскільки сильною є пристрасть: хоч би якою була — все одно не знайдеш на неї вуздечки, не закличеш до здорового глузду. Як ото жодна тварина, ні дика, ані свійська, лагідна, не слухатиме розуму, бо така вже її природа — глуха до повчань, так і пристрасті, хай навіть мізерні: не стануть ні слухати, ні осмикнути себе не дадуть. Тигри і леви ніколи не позбудуться дикості, дарма що інколи їх приборкують; коли найменше сподіваєшся, тоді й вибухають вони начебто

вгамованою лютістю. Так само й пороки: їх ніколи не приборкаєш по-справжньому. Щоправда, коли розум домагається якихось успіхів, вони принаймні не висуюються, та коли всупереч розумові висунуться, то вже всупереч йому й розгортатимуть свої сили. Тому-то легше запобігти їх народженню, ніж керувати їхнім поривом.

Отже, коли йдеться про пристрасті, то помилковою, та й взагалі недоречною є ота поміркованість: це так само, якби хтось побажав помірковано сходити з розуму чи помірковано хворіти. Одній тільки доброчесності притаманна міра; пороки, якщо вони пустять коріння у чиїсь душі, жодної міри не визнають. Їх легше викоренити, ніж погамувати. Хіба підлягає сумніву, що за давнини, наче за костенілі, пороки людського духу, а їх називаємо хворобами,— такі, як жадоба, жорстокість, розгнuzданість, віроломність,— це щось цілком не-помірковане? Значить, такими ж непоміркованими є пристрасті — кладки до пороків. І далі: якщо зробимо хоч якусь поступку смуткові, страхові, жадобі чи іншим лихим нахилам, то вже не матимемо над ними жодної влади. Чому? Бо те, що їх спонукає,— поза нами. Отже, вони зростатимуть залежно від того, наскільки великі чи малі причини, що їх збуджують. Сильнішим, наприклад, буде страх, якщо більшим або ближчим постане перед очима те, що викликає дане почуття; жадання буде тим гостріше, чим розкішніша надія розпалюватиме хтиву людину. Якщо пристрасті існують незалежно від нас, то й сила їхня незалежно від нас зростатиме. Дозволь їм лишень з'явитись — і ростимуть разом зі своїми причинами, сягаючи такої величини, якої набувають самі ті причини. Зваж і на те, що з найнепомітніших наші пристрасті ставатимуть дедалі більшими: що згубне, те ніколи не тримається міри. Недуга, хоч і легка на самих початках, усе ж не стоїть на місці: деколи достатньо лише незначного загострення, щоб вона поглинула хворе тіло. Хіба то не божевільня — вважати, що ми владні визначати межі тим речам, чиї початки — поза нашою владою? Як то можливо, щоб я мав силу покласти край тому, чого не в силі був попередити? Таж легше не допустити якоїсь біди, аніж, допустивши, її вгамувати! Дехто, розмірковуючи, кладе тут ще таку різницю: "Щодо людини поміркованої і розважливої, то вона лише за своєю вдачею, за способом мислення є спокійною, а в дійсності не є такою. Якщо взяти до уваги звичний душевний стан такої людини, то вона справді не хвилюється, не засмучується, не боїться, але ж заходить чимало зовнішніх причин, які змушують її хвилюватися". Виходить, міг би сказати й так: то не гнівлива людина, але деколи впадає у гнів; не боязка, але часом боїться; одне слово, такій людині чужим є страх як такий, тобто як порок, але не чужим є саме відчуття страху. Якщо пристати на таку думку, то страх, з'являючись дедалі частіше, переросте у полохливість, а гнів, дозволь йому лишень увійти в душу, зітче її на свій лад — вона вже не матиме вигляду тієї, яка не знала гнєвливості. А ще: хто не звик нехтувати зовнішніми причинами, хто все-таки дечого боїться, той, коли доведеться в обороні вітчизни, законів, свободи мужньо йти на вістря, вагатиметься, а якщо й піде, то з думкою, як би то втекти. У мудреця ж не може бути такої суперечливості думок.

Треба, гадаю, звернути увагу й на те, щоб не змішати двох речей, які потребують особного доведення. Так ось: окремо слід висновувати, що благом є лише те, що чесне, і

знову ж таки окремо мусимо судити про те, що доброчесність є достатньою для блаженного життя. Якщо благом є лише те, що чесне, то всяк погодиться, що для блаженного життя вистачає однієї липі доброчесності; а з друго-го боку, якщо одна лише доброчесність робить людину блаженною, то ніхто з того не виснує, що благом є лишень те, що чесне. Ксенократ і Спевсіпп(3) такої думки, що через одну лиш доброчесність можна сягнути блаженства; вони не вважають, одначе, що єдиним благом є те, що чесне. Епікур теж судить, що той, хто посідає доброчесність, блаженний, але самої доброчесності, на його погляд, ще недостатньо для блаженного життя, оскільки блаженними нас робить не сама доброчесність, а насолода, що від неї походить. Дивне розрізнення! Він же сам запевняє, що нема доброчесності без насолоди. А раз насолода нерозривно з нею зв'язана, значить, достатньо й самої доброчесності: насолода ж завжди при ній, без неї вона не буває навіть тоді, коли сама-одна. Безглуздим є також твердження, начебто блаженним можна стати через одну лиш доброчесність, але те блаженство, мовляв, буде неповним. Як таке може бути — не догупаюсь. Таж блаженне життя містить у собі повне благо, що вже не дається перевершити. Раз це так, то таке життя блаженне в усій повноті. Якщо немає нічого величнішого, нічого прекраснішого від життя богів, а блаженне життя божественне, то такому життю вже ні до чого тягтися. Окрім того, якщо блаженне життя не має потреби ні в чому, то тим самим усяке блаженне життя — досконале, і між блаженным і найблаженнішим життям немає різниці. То чи сумніваєшся, що блаженне життя є найвищим благом? А якщо воно володіє найвищим благом, то й саме є блаженним у найвищій мірі. Як найвище благо не приймає жодної додачі (бо що може стояти над тим, що найвище?), так само не вміщає її блаженне життя, яке не буває без найвищого блага. Бо якщо ти назвеш когось бла-женнішим, то згодом назвеш когось іншого набагато блаженнішим — і так поділиш найвище благо на незчисленні ступені; хоч над ним, наскільки розумію, немає жодного ступеня. Якщо хтось один менше блаженний від когось іншого, то він позаздрить тому іншому, вище поставивши його життя, ніж своє. Але ж нема чогось такого, чому блаженна людина надала б перевагу над своїм життям. Неприйнятними є обидва твердження: як те, що блаженна людина має змогу зробити ще якийсь кращий вибір, так і те, що вона взагалі не бажає чогось кращого. Адже, що розумніша людина, то більше тягнеться до чогось найкращого і прагне здобути його будь-яким способом. Але чи може бути блаженним той, хто не тільки все ще може, а й повинен бажати чогось кращого? Скажу тобі, звідки походить та помилка. Люди не знають, що блаженне життя — одне. Не від величини, а від якості залежить його досконалість. Отже, нема різниці, чи довгим є життя, чи коротким, чи розлого пливе, чи тримається вузьких берегів, чи поділене на різні місця та різні частки, а чи творить єдину цілість. Хто оцінює його числом, мірою, частинами, той забирає йому те, що в нього найкраще. Але що, власне, є найкращим у блаженному житті? Його повнота. Межею споживання їжі та пиття є, на мій погляд, ситість. Той з'їсть більше, цей — менше, різниці, однак, немає: обидва ситі. Цей більше випив, той — менше; ну й що з того — обидва ж вгамували спрагу. Цей прожив багато років, той — мало; різниці й тут

немає, якщо довгий вік одному дав стільки ж блаженства, скільки другому — короткий. Кого вважаєш не дуже блаженним, той взагалі не блаженний, бо саме це слово — блаженство — несумісне з обмеженням.

"Хто хоробрий, той безстрашний; хто безстрашний, той безтурботний; хто безтурботний, той блаженний". Такий висновок належить нашим філософам. Інші намагаються його заперечити в такий спосіб: мовляв, неправильну, сумнівну думку подаємо як загально визнану, стверджуючи, що хоробрий не знає страху.— Виходить,— зауважують,— хоробрий не боїтиметься навислої над ним небезпеки? Це ж ознака радше божевільного чи несамовитого, ніж хороброго. Хоробрий лише вміє погамувати свій страх, але поза страхом стати не може".— Ті, що так розмірковують, знову ж таки звертають на той самий манівець: менший порок вони вважають доброчесністю. Адже той, хто боїться, хоч і не так часто, й не так сильно, все ж не позбувся того зла, навіть якщо воно менше йому допікає.— "І все-таки вважаю божевільним того, хто не затремтить перед близьким лихом".— Це так, коли йдеться справді про якесь лихо, про зло; коли ж він знатиме, що тут нема жодного зла, й лише одну ганьбу вважатиме злом, то його обов'язком буде спокійно дивитися небезпеці у вічі, зневажаючи те, що на інших наганяє страх. Зрештою, коли припустити, що відсутність страху — це ознака дурня чи божевільця, то, виходить, чим людина розумніша, тим більше страх їй дошкулятиме.— "По-вашому, хоробрий сам лізтиме на рожен?" — Зовсім ні. Він не лякатиметься небезпеки, а лише уникатиме її. Обережність личить йому, страх — не личить.— "То як? Він не лякатиметься ні смерті, ні кайданів, ні вогню, ані всіх інших знарядь у руках фортуни?" — Ні! Він-бо знає, що все це — не зло, а тільки його подобизна. Він сприймає це як уявні страхи, що ними повниться людське життя. Опиши йому полон, батоги, ланцюги, злидні, страждання, що їх завдають тілу хвороба чи насильство,— все це й таке інше, на що б не спромоглася твоя уява, він уважатиме безпідставними страхами. Хай того бояться боязливі. Чи, може, зараховуєш до зла те, на що інколи ми повинні йти з власної волі?

Питаєш, що в такому разі є злом? Піддаватися тому, що лише називається злом, і через те пожертвувати своєю свободою, задля якої треба перенести будь-які труднощі. А свободи нам не бачити, якщо не знехтуємо всім тим, що бере нас під ярмо. Та вони б і не мізкували про те, що личить хороброму, якби взагалі знали, що таке хоробрість. Вона — не в бездумній зухвалості, не в пошуках небезпек, не в потязі до чогось такого, від чого кров у жилах стигне. Ні! Хоробрість — це вміння розрізняти, що справді є злом, а що ми лише приймаємо за зло. Хоробрість якнайпильніше оберігає себе і водночас найтерплячіше зносить усе те, що лише з вигляду є злом.— "То що? Коли хороброму мужеві прикладуть до шиї лезо, коли йому проколюватимуть то якусь одну, то іншу частину тіла, коли він побачить оголеними власні нутрощі, коли час від часу, аби муки були боліснішими, йому пускатимуть із присохлих ран свіжу кров,— скажеш, що він не боїться, не відчуває болю?" — Справді, відчуває біль, адже доброчесність, хоч би якою була вона, не позбавляє людину відчуттів. Але не боїться: непереможний, він звисока споглядає свої страждання. Цікавишся, в якому він тоді душевному стані? В такому,

мовби підбадьорював хворого друга.

"Що є злом, те шкодить; що шкодить, те призводить до погіршення; біль і вбогість не погіршують нас, отже, вони не є злом".— "Той висновок,— скажуть,— хибний. Адже те, що шкодить, не завжди робить когось гіршим. Негода, скажімо, й розбурхане море вадять керманичу, але не роблять його гіршим". Дехто із стоїків не залишає без відповіді й цього закиду: й керманич стає гіршим від негоди та бурі, бо не може довести до кінця свого наміру й триматись визначеної дороги. Але ж він стає гіршим не щодо свого мистецтва, а щодо своєї справи. На що перипатетики: "Отже, й мудреця роблять гіршими злидні, страждання й подібні речі, бо, хоч і не позбавляють його доброчесності, та заважають йому у праці".— Ця думка була б правильною, якби керманич і мудрець не перебували у різних обставинах. Для мудреця основне в житті не те, щоб неодмінно довести до кінця все, до чого береться, а те, щоб робити все правильно. Для керманича основне — будь-що довести корабель у гавань. Мистецтва — це прислужники: вони повинні виконати те, що обіцяють; мудрість — володарка і найвища розпорядниця. Мистецтва служать життю, мудрість — наказує. Я ж гадаю, що тут треба відповісти по-іншому. Ніяка буря не робить гіршим ні мистецтва керування судном, ані застосування цього мистецтва в дії. Адже керманич пообіцяв тобі не те, що плавання буде щасливим,— він пообіцяв свою корисну працю і своє вміння керувати судном. І те вміння тим помітніше, чим більше стає на перешкоді якась випадкова сила. Хто міг сказати: "Нептуне, ти ні разу не заскочив того корабля зненацька",— той ділом довів своє вміння. Буря заважає керманичеві не в його праці, а в успіху.— "То як же це? Керманичу не шкодить те, що не дає йому змоги досягти гавані, що зводить нанівець усі його зусилля, що або жене його назад, або приковує до одного місця, обеззброює?" — Шкодить, певна річ, але як мореплавцеві, а не як керманичу. Інакше він не був би керманичем. Буря, кажу, не тільки не шкодить мистецтву керманича, а й робить те мистецтво очевидним. При погідному морі, як мовиться, кожен може бути стерничим. Лихі пригоди стають на заваді кораблеві, а не тому, хто ним керує, хто несе обов'язок стернового. У ньому, до речі, спостерігаємо мовби дві особи: одна — спільна з усіма, хто сів на той корабель, де він сам є одним із морських мандрівників; друга — властива лиш йому як стерничому. Буря шкодить йому як мандрівнику, а не як стерничому. До того ж мистецтво керування судном — це чуже добро: воно служить тим, кого стерничий везе морем, як мистецтво лікаря — тим, кого він лікує. Що ж до мудрості, то вона — спільне благо: служить і тим, серед кого мудрець живе, а водночас — йому самому. Тому-то для стерничого може виявитися шкідливим те, що буря завадила йому виконати обіцяну іншим послугу; мудрецеві ж не можуть пошкодити ні вбогість, ні біль, ані інші життєві негоди. Все це, якщо й завадить його справі, то тільки в тому, що стосується інших людей. Сам же він — завжди в дії, і найдіяльніший саме тоді, коли на дорозі стає неприхильна фортуна. Якраз тоді він і зайнятий справами мудрості, котра, як ми сказали, є і чужим, і його власним благом.

А втім, навіть пригнічений скрутою, мудрець не перестає бути корисним для інших людей. Через убогість він не зможе, приміром, повчати, як займатися суспільними

справами, зате вчитиме, як переносити саму вбогість. Впродовж усього життя він знаходить застосування своїй праці. Жодна випадковість, жодна обставина не зроблять його бездіяльним: він якраз і займається тим, що заважає йому зайнятися чимось іншим. Пристосований до одних і других випадковостей, щасливими він керує, нещасливі — долає. Він, повторюю, загартував себе настільки, що свою доброчесність виявляє як за сприятливих, так і за несприятливих обставин, адже його цікавить не предмет, на якому він ту доброчесність випробовує, а сама доброчесність. Отже, йому не стануть на перешкоді ні вбогість, ні страждання, ні якісь інші труднощі, що їх сахаються і бояться як вогню недосвідчені. Ти вважаєш, що нещастя гнітять його? Ні, стають у пригоді. Фідій виготовляв свої статуї не тільки зі слонової кістки: він різьбив їх також у бронзі. А якби ти дав йому мрамур чи ще гірший якийсь матеріал, то й з нього він зробив би щось найкраще. Так і мудрець покаже, що таке доброчесність, незалежно від обставин: чи то в багатствах, чи у вбогості; чи то у себе, на батьківщині, чи на вигнанні; чи то як полководець, чи як простий вояк; чи то при доброму здоров'ї, чи в каліцтві. Хоч би яка йому випала доля, він виробить із неї щось гідне пам'яті. Є такі приборкувачі, які навіть найдикіших звірів, що й зустрітися з ними жахно, при звичають до присутності людей. Вдовольняються не тільки тим, що пом'якшують їх жорстокість, але й поводяться з ними, як із домашніми. Господар може вкласти свою руку в пащу лева; сторож цілує своїх тигрів, манюсінський ефіоп велить велету-слонові приклякнути, ходити по шнурку. Так і мудрець по-мистецькому приборкує біди: страждання, вбогість, неслава, в'язниця, вигнання — все, що таким жахом повсюдно сповнює людей, тільки-но потраплять до нього, відразу стають лагідними.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXXXVI

Сенека вітає свого Луцілія!

Пишу тобі, відпочиваючи в сільській оселі самого Сціпіона Африканського(1), віддавши належну шану його манам та вівтареві, який, гадаю, і є могилою великого мужа. Я переконую себе, що його душа повернулась туди, звідки й походила, — в небо. І то не тому, що був проводирем незчисленного війська (мав таке й шалений Камбіз(2), який скористався тим шалом для свого успіху), а завдяки своїй надзвичайній поміркованості і справедливості, які, на мій погляд, гідні більшого подиву в той час, коли він покинув батьківщину, ніж коли її захищав. Рим мав залишитись тоді або без Сціпіона, або без свободи. "Не хочу ні в чому, — сказав він, — порушувати ні законів, ані звичаїв. Хай право буде рівним між усіх громадян. Користуйся без мене моїм добродійством, батьківщино! Я був причиною твоєї свободи, буду і її доказом. Відходжу, коли вже так склалося, що я став більшим, ніж це корисно для тебе!" То як мені не подивляти ту велич духу, з якою пішов на добровільне вигнання, звільнивши вітчизну від тягара? Адже дійшло до того, що або свобода скривдила б Сціпіона, або Сціпіон — свободу. Злочином було б як одне, так і друге. Отож він поступився місцем законам і подався до Літерна, присвятивши своє вигнання вітчизні, як колись — Ганнібал(3).

Я бачив споруджений з чотирикутних кам'яних брил будинок, стіну, що оточує

прилеглу до нього частину лісу, зведені по обох боках садиби, призначені для її оборони вежі, викопане під будинком та зеленими насадженнями водосховище, яке забезпечило б водою хоч ціле військо, а також тісну й за давнім звичаєм темну лазню: наші предки вважали, що тепло може бути лише там, де темно. Великою приємністю для мене було порівнювати звичаї Сципіона й наші звичаї. Гроза Карфагена, воєначальник, якому Рим зобов'язаний тим, що здобутий був лише один раз(4), ось у тому закутку омивав утомлене сільською працею тіло. Бо ж він гартував себе трудами і сам же (так велось у наших пращурів) орав свою ниву. Під тією вбогою кривлею він стояв, по тій грубій долівці ступав.

Хто б то нині захотів купатися в такій-от лазні? Всяк матиме себе за останнього злидаря, якщо стіни не віддзеркалюють світла великими й оздобними кругами, якщо александрійський мармур не інкрустовано нумідійським, якщо той мармур повсюди не ряхтить барвистою, що й від малюнка не відрізниш, мозаїкою, якщо стеля не із скла, якщо фасійський камінь, що колись був рідкісною прикрасою у храмі, не облицьовує наших водоймищ, куди занурюємо виснажене надмірним потінням тіло, якщо, врешті, вода не струмить зі срібних трубок. Але ж я описую поки що лазні для простоліду; а що, коли перейду до тих, що належать вільновідпущеникам? Скільки там статуй, скільки колон, які нічого не підпирають, які поставлено лише для прикраси, аби дорожче було! Який потік води збігає з гуркотом водоспаду по східцях! У своєму марнотратстві ми дійшли до того, що вже й ступати не хочемо, коли долівка не цяткована самоцвітами.

А тут, у Сципіоновій лазні, прорізані в кам'яній стіні навіть не віконця, радше щілини, аби, пропускаючи світло, не послаблювали здатності будинку до оборони. Нині ж норами для тарганів називають ті лазні, які не пристосовані для того, щоб упродовж дня широченними вікнами могли щедро пускати до середини сонячне світло, лазні, де не можна водночас і купатись, і засмагати на сонці, де таки з самої ванни немає можливості милуватися розлогим видом на обшири полів і моря. Вийшло так, що ті лазні, на відкриття яких збіглися, зчудовані, юрми народу, нині порожні: їх уникають, зараховують до застарілих, бо розкіш, намагаючись перевершити себе саму, знайшла вже якусь нову принаду. Колись лазень було не так багато, та й жодних оздоб вони не знали. Втім, з якого б то побиту прикрашати приміщення, куди входять за якийсь там шеляг, та й то не для розваги, а для користі — щоб помитися? Тоді не доливали води, та й свіжою вона не струменіла весь час, мовби з якого теплого джерела, і не так уже доскіпувались, чи достатньо прозора та вода, якою змивають із тіла бруд. Але — бачать боги! — як то приємно зазирнути в ті напівтемні, під простою кривлею лазні, знаючи, що тут власноручно порався колись, будучи еділом, Катон, чи Фабій Максим(5), чи хтось із Корнеліїв(6)! Бо навіть найблагородніші мужі, за свого едільства, вважали, що їхнім обов'язком є також відвідувати ті місця, де звичайно збирався люд, вимагати там чистоти й сприятливого для здоров'я нагріття води — не до такої міри, як то запроваджено недавно, мовби то не лазня, а жаровня, де годилося б живцем купати якогось упійманого на місці злочину раба. Нині вже й не бачу різниці, чи в лазні

напалено, чи в ній пожежа. Якою ж то неотесаністю дорікають нині Сціпіонові за те, що він крізь широкі вікна не пускав у свою лазню денного світла, що не пражився при жаркій погоді й не чекав, поки таки звариться у ванні! Ото бідолаха! Навіть жити не вмів! Умивався непроцідженою водою, здебільшого каламутною, а при сильніших дощах навіть замуленою! Та чи він помишляв над тим, як йому митися? Приходив змити з себе піт, а не всякі там пахучі мастила. Що, гадаєш, сказали б нині про таке? — "Не заздрю тому Сціпіонові: жив, наче й справді на вигнанні, коли так умивався".— Якої б ти заспівав, дізнавшись, що він і вмивався не щоденно? Знаємо ж од тих, хто описав звичаї давнього Рима, що руки й ноги (вони забруднюються в роботі) вмивали щодня, а купалися лише раз на тиждень. От і вигукне тут дехто: "Ну і бруднющі, бачу, були в давнину люди! Якими ж то запахами, гадаєш, тягло від них?" — Якими? Військовою службою, працею, мужністю! Після того, як винайдено оті до блиску начищені лазні, люди стали бруднішими. Що каже Горацій Флакк, маючи намір описати відомого розкішника, паскудну людину?

Мазями пахне Букцілл...

А подай-но Букцілла тепер: видасться смердючим цапом і займе місце Гаргонія, якого Горацій протиставляє тому ж Букціллові! Замало їм, бач, намащуватися лиш один раз на день: двічі, тричі втирають у тіло пахощі, аби не вивітрилися. Ба, ще й похваляються тим запахом, начебто своїм, природним!

Якщо подальше моє писання видасться тобі надто нудним, то нарікай на садибу, де від Егіала, вельми хазяйновитого батька сімейства (він тепер є власником тієї посілості), я дізнався, що пересаджувати можна й старі дерева. Цього навчитися необхідно нам, людям похилого віку, адже кожен із нас садить оливи для когось іншого. А я бачив, як він восени пересаджував трирічні і навіть чотирирічні дерева, щоб мати з них кращі плоди. Тож і тебе втішатиме тінню дерево, хоча

Звільна росте воно й кроною тільки нащадків окрие ,

як мовить наш Вергілій, який дбав не так про те, щоб сказати якнайправдивіше, як про те, щоб звучало якнайпригожіше, і не так хлібороба хотів повчати, як розважати читача. Оминаючи все інше, наведу хоча б таку його думку, бо так і кортить мені вже нині вказати на її хибність:

Садять боби навесні, й тебе, медоносний буркуне,

Скиба приймає пухка навесні. З кожним роком так само

Й просо турботи чекає від нас...

Чи в одну пору засівають ті рослини, тобто чи їх посів пов'язаний саме з весною, суди ось по чому. Пишу тобі цього листа у червні, що вже хилиться до липня; в одну й ту ж днину я бачив і тих, що збирали боби, й тих, що сіяли просо.

Але повернись до олив. Я спостерігав два способи їх пересадження. Стовбури великих дерев, обрізавши перед тим галузки, щоб не були довшими від стопи, він переносив разом із кореневищем, але коріння обтинав, залишаючи сам вузол, з якого вони звисають. Потім, змочивши його гноєм, устромляв стовбур у яму, а далі не тільки засипав землею, але й щільно її втоптував. Запевняв, що немає нічого важливішого від

того — як він сам називав — утоптування, бо воно закриває дорогу і холоду, й вітру. А ще ж дерево менше розхитується, і молоді корінчики, хапаючись землі, можуть витягуватися; а хоч трохи воно б хитнулося — тут же й пообривалися б ті, мовби воскові, неспроможні втриматися корінці. І ще одне: перше, ніж засипати землею основу дерева, він подекуди зіскрібає кору, бо з тієї деревини, яка оголена, проростає, за його словами, нове коріння. З землі стовбур не повинен виступати більше, ніж на три або чотири стопи.

Тоді він одразу вкриється з самого низу зеленню, і більша його частина не буде, як у старих олив, сухою та покрученою. Другий спосіб садження такий. Він брав міцні, але ще не згрубілої кори галузки, які бувають у молодих дерев, і садив їх у такий же спосіб. Ті ростуть дещо повільніше, зате, пішовши із саджанця, вони не бувають ні хирлявими, ні вузлуватими. А ще я бачив, як він пересаджував багаторічну виноградну лозу. Її треба якомога краще очистити від найдрібніших пагінців, а тоді в усю довжину розіслати по землі, щоб вона коренилася із самого стебла. Я бачив лози, що були посаджені не тільки в лютому, а й наприкінці березня: вони тримаються і пнуться по сусідніх в'язах. Усі ті, сказати, високостовбурні дерева потребують, за словами нашого господаря, підживлення з підземних водоймищ; якщо та волога допоможе їм, значить, дощ — у наших руках.

Але більше не повчатиму, щоб не зробити тебе моїм суперником, як мене зробив своїм суперником Егіал.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXXXVII

Сенека вітає свого Луцілія!

Я побачив уламки свого судна ще перед тим, аніж ступив на нього. Не описуватиму тут, як це сталося, щоб ти й цього не зарахував до стоїчних парадоксів. А що жоден із них не є ні хибний, ані такий дивний, як то видається на перший погляд, я доведу тобі, якщо захочеш, та й навіть тоді, якщо не захочеш. В усякому разі, завдяки тій подорожі я побачив, як ми пообростали всілякою зайвиною і як легко з власної волі ми могли б обійтись без багатьох речей, відсутності яких навіть не помічаємо, коли позбулися їх з необхідності.

Так ось із кількома рабами (більше й не вміститься на возі), без жодних речей, окрім тих, що на нас, ми з Максимом(1) проводимо вже другий день у найвищому блаженстві. Сінник на землі, я — на сіннику. Із двох плащів один править мені простиралом, другий — ковдрою. Сніданок такий, що його вже не зробиш скромнішим, бо й готовий за якусь там годинку; не обходиться без сушених фіг та без воскових табличок(2). Фіги, якщо є хліб, я вживаю замість присмаки, якщо нема — замість хліба. Кожен будень вони роблять мені новим роком, я ж роблю його сприятливим і щасливим своїми добрими помислами й піднесеністю духу, а він лише тоді сягає найвищого злету, коли, відкинувши все чуже, знаходить спокій завдяки тому, що нічого не боїться, а багатство — завдяки тому, що нічого не жадає. Віз, яким їду, — звичайний, селянський. Мули спроквола шкандибають, і лише тим шкандибанням засвідчують, що ще живі.

Погонич ступає босоніж, але не через спеку. Роблю над собою зусилля, аби повірити, що я охоче б видавав себе за власника того воза — все ще (яке безглуздя!) соромлюсь того, що правильне. Тільки-но зустрінеться нам якийсь багатший, з супроводом, повіз — тут же червонію. Ось тобі й доказ: те, що вітаю, що схвалюю, ще не має в моїй душі сталого, несхитного осідку. Хто паленіє від сорому, їдучи у простому возі, той хизуватиметься пишною колісницею. Мої успіхи, як бачиш, незначні: ще й досі соромлюся прилюдно вдовольнитись малим. Усе ще непокоюся думкою переїжджих. А треба ж на повний голос висловитися всупереч погляду, що його дотримується весь людський рід: "Божеволієте, хибите, захоплюєтеся зайвим і нікого не оцінюєте згідно його вартості! Коли ж ідеться про майно, то тут ви найдоскіпливіші рахівники — все обмірковуєте зокрема: кому позичити гроші, кому зробити послугу (бо й це записуєте до видатків); у того — розважаєте — великі посілости, але й борги не менші; гарний у нього дім, але вибуду-ваний чужим коштом; ніхто так скоро не придбає добірної челяді, але ж при тому не сплачує боргів, а якщо і поквитається з вірителями, то сам залишиться без шеляга. Чому ж то в усіх інших вправах ви не доскіпуєтесь, не вивідуєте, чого варта людина сама по собі?" Ти вважаєш когось багатцем через те, що навіть у дорогу бере з собою золотий посуд, через те, що має орні землі в усіх провінціях, через те, що в товстелезну книжку вписує своїх боржників, через те, що підміської землі у нього так багато, що йому заздрили б і тоді, якби мав її стільки навіть у пустельній Апулії. Ти все тут перерахував, а він таки вбогий. Чому? Та тому, що багато винен.— "Дуже багато?" — Все, чим володіє, те й винен. Хіба що, на твою думку, є різниця, чи він заборгував у якоїсь людини чи у фортуни. Яке ж то має значення, що мули у нього вгодовані й однієї масті? Що весь його повіз у пишній різьбі? Що "крилоногі" рисаки

Під дорогими попонами, пурпуром шитими щедро,
В щирому золоті, дзвонячи золотом пишних підвісок,
Золотосяйні вудила гризуть...(3)

Від того кращим не стане ні господар, ані його мул. Марк Катон Цензор, що так само, як і Сціпіон, народжений був для добра республіки (з тією лиш різницею, що перший провадив війну з поганими звичаями, а другий — з ворогами) їздив на звичайній коняці, маючи перед собою торбу з потрібними речами. От якби-то нині йому зустрівся хтось із тих набундючених непосид, що женуть поперед себе гінців, нумідійців та хмару куряви! Такий, звісно, своїм убранням, своїм супроводом видався б куди більшим достойником, ніж Катон; але серед усього того блиску наш розкішник ніяк не може вирішити, чи найнятись йому до меча, чи до ножа. Якою ж то окрасою для того віку було те, що вславлений тріумфом вождь, колишній цензор, та ще й не хто інший — сам Катон був задоволений звичайнісіньким конем, та й то не цілим: ділив його з саквами, що звисали по обидві сторони. Хіба ж ти не віддавав би перевагу лиш одному тому коневі, якому сам Катон стер спину, над усіма тими плеканими скакунами та чистокровними астурійськими рисаками?

Але розмова з цього приводу, бачу, справді безконечна, хіба сам їй покладу межу.

Тож, аби не розводитись, закінчую говорити про все те, що він, передбачаючи майбутнє, назвав саме таким, яким воно і є нині,— "завадою". А тепер хочу навести тобі декілька висновків, що їх дійшли прихильники нашої філософії стосовно доброчесності, яку вважаємо достатньою для блаженного життя. "Все, що є добро, те робить людей добрими; так і в музичному мистецтві: що в ньому є добром, те й робить людину музикантом. Випадкове не робить нас добрими, а тому воно не є добром".— Перипатетики, виступаючи проти цього твердження, кажуть, що перший наш засновок неправильний. "Все те,— міркують вони,— що є добром, ще не робить нас добрими. У музиці можуть бути добрими і флейта, й кітара, і будь-який інший пристрій для гри, але жодна з тих речей не робить людини музикантом". Відповімо так: "Ви не розумієте, в якому значенні говоримо про те, що є добром у музичному мистецтві; маємо на увазі не те, що в руках музиканта, що йому служить, а те, що з нього робить музиканта. Ти ж зупиняєшся на знарядді мистецтва, а не на самому мистецтві. Якщо самому музичному мистецтву притаманне якесь добро, то воно неодмінно зробить людину музикантом". Але спробую роз'яснити краще. Щодо притаманного музичному мистецтву добра, то про нього можна говорити двояко: одне сприяє роботі музиканта, друге — самому мистецтву. Робота музиканта пов'язана з флейтами, органами, кітарами; саме ж мистецтво не пов'язане з тими речами. Адже митцем-музикантом можна бути і без них, хоча тоді, певна річ, годі тим мистецтвом скористатися. Не так воно є, коли йдеться про людину взагалі; тут тієї двоякості немає: одне й те ж саме є благом і для неї, і для її життя.

"Що може випасти на долю найнікчемнішої, найганебнішої людини, те не може бути благом. Багатства випадають на долю і звідника, й того, хто вчить гладіаторів орудувати мечем. Отже, багатства — це не благо". — "Ваш висновок,— заперечують,— неправильний. Адже і в граматичі, і в мистецтві лікування або керування судом якісь блага, як знаємо, припадають на пай навіть найнепримітнішим людям".— Але ж ті мистецтва не покликані плекати велич духу, вони не прагнуть злету, не гребують випадковим. Лише доброчесність підносить людину над усім, чим так дорожать смертні; лише вона, доброчесність, і надто не прагне того, що називають благом, і надто не боїться того, що йменують злом. Хелідон, один із улюблених розпусників Клеопатри, був власником казкового майна. А нещодавно Натал, людина не тільки з лукавим, а й брудним язиком (жінки очищувались його вустами) і сам був спадкоємцем багатьох, і багатьом залишив свій спадок. То якої ти думки? Чи гроші забруднили його, чи то, навпаки, вони взяли брудом од нього? Потрапляють же ті гроші в руки якоїсь людини, як денарій — у відхідок. Доброчесність, кажу, стоїть над тією марнотою. Ціна їй — власна її вартість. Вона не вважатиме благом те, що може будь-кому перепастися. А от щодо мистецтва лікування чи керування судом, то вони не забороняють ні собі, ні своїм прихильникам захоплюватися такими речами. Хто не є доброчесною людиною, той все ж може бути лікарем, може бути граматиком, далебі, не гіршим, аніж кухарем. Кому вдалося здобути не просто абияку річ, того й не назвеш абиякою людиною: хто чим володіє, таким неодмінно й сам він є. Скарбничка коштує стільки, скільки в собі

вміщає; радше так: вона — безкоштовний додаток до того, що вміщає. Хто повному гаманцеві ставив би вищу ціну, ніж та, що дорівнює кількості складених у ньому грошей? Так само з заможними власниками: вони додатки, добавки до своїх маєтностей. Що ж усе-таки робить мудреця великим? Велич духу. Тож не відхилимось од правди, повторивши: "Що може випасти на долю найнікчемнішої людини, те не може бути благом". Так само ніколи не назву благом нечутливості до болю: нею наділені цикада, блоха. Не вважатиму благом також спокою та відсутності турбот: хіба є спокійніший від хробака? Запитаєш мене, що робить людину мудрою? Те саме, що бога — богом. Мусиш визнати за мудрецем щось божественне, небесне, величаवे. Благо не будь-кому йде до рук, не будь-кому дозволить бути своїм власником. Глянь,

Що та чи інша місцевість дає, чого дати не може:

Тут — рясніший посів, а там — виногрона п'янкіші;

Тут — соковиті плоди, там луг самосійний втішає

Зеленню; Тмол — чи не знаєш того? — пахучим шафраном

Славний; слоною кісткою — Індія; ніжні сабеї —

Ладаном; крицею — голий халіб...(5)

Все це поділено між різними краями, аби смертні неминуче вступали в торгіві зносини, аби мали взаємну потребу у чомусь. Так і найвище благо має свою оселю; воно ж народжується не там, де слонова кістка, не там, де залізо. Ти цікавишся, де його властиве місце? В душі! Але й вона, поки не стане чистою, непорочною, поти й не прийме божества!

"Благо не народжується із зла. Багатства ж народжуються із захланності. Отже, багатства не можуть бути благом". Нам закидають, що це неправда, начебто благо не народжується із зла, адже і святотатство, й крадіжки не раз стають джерелом збагачення. Мовляв, святотатство й крадіжки, хоч і є злом, але тільки через те, що з них виникає більше зла, ніж добра: приносять користь, але вона пов'язана із страхом, тривогою, стражданнями — як душевними, так і тілесними. Хто так міркує, той мусить визнати, що святотатство, оскільки веде з собою багато зла, є злом, але водночас, хай і частково, — добром, адже й добро якесь від нього буває. Та чи може бути щось потворнішого, ніж такий висновок? А втім, ми переконалися, що святотатство, крадіжки, перелюб нині вважаються благом. Не один же, вкравши, навіть не почервоніє, а перелюбом ще й похваляється! За дрібне святотатство карають, а за велике вшановують тріумфом. Зваж і на те, що святотатство, якщо воно принаймні почасти є добром, благом, то його доведеться визнати не тільки почесним, а й правильним вчинком, бо так ми, власне, чинимо. Але ж ніхто із смертних навіть подібної думки не допустить! Отже, благо не може народитись із зла. Бо коли б і справді, як ви кажете, святотатство було злом лише через те, що веде з собою чимало зла, то досить було б увільнити святотатця від кари, запевнити йому безпеку — і вже він став би повним благодійником. Але ж найбільша покара за злочини — в них самих. Помиляєшся, кажу, якщо пов'язуєш ту кару з катуванням, із в'язницею: злочини караються негайно, тільки-но здійснені, й навіть коли здійснюються. Благо, отже, не

народжується від зла, як фіга — від оливи. Плоди не можуть бути іншими, ніж насіння. Благо не може виродитися. Як із ганебного не народжується чесне, так само із зла не виникає благо. Бо чеснота і благо — одне й те ж саме.

Дехто з наших відповідає тут у такий спосіб: "Припустимо, що гроші, звідкіля б не були взяті,— благо. Навіть коли б ти роздобув їх шляхом святотатства, самі вони до святотатства непричетні. Розумій це так: в однім і тім же горщику — і золото, й змія; якщо виймеш із горщика золото, то, хоч у ньому змія, все ж я не скажу, що горщик дає золото саме тому, що в ньому змія, але скажу, що дає золото попри те, що в ньому змія. Так само й святотатство приносить користь не тому, що святотатство — ганебна й злочинна річ, а тому, що воно містить у собі й користь. Як у тому горщику злом є змія, а не золото, що сусідить із змією, так і в святотатстві злом є сам злочин, а не зиск".— Я з тим не згідний через те, що в одному й другому випадку йдеться про цілком різні речі. В першому випадку я можу взяти золото без змії, у другому ж випадку зиску без святотатства ніяк не зможу домогтися: цей зиск не побіч святотатства — він змішаний з ним.

"Чого не можемо здобути, не наражаючись на різні біди, того не можемо назвати благом. Бажаючи домогтись багатства, наражаємось на безліч бід. Отже, багатство не можна назвати благом".— Нам закидають: "Ваше міркування містить у собі дві різні думки. Перша: прагнучи домогтись багатств, потрапляємо у безліч бід. Але ж не менше бід чигає на нас і тоді, коли прагнемо досягти доброчесності. Так, пускаючись у море, аби поповнити свої знання, дехто тоне разом з кораблем під час бурі, дехто опиняється в неволі. Друга думка така: через що потрапляємо в біду, те не може бути благом. Із цього засновку не конче мусимо висновувати, що в біду потрапляємо лише через багатство або насолоди. А якщо саме через багатство потрапляємо в незчисленні біди, то воно не тільки не може бути благом — мусить бути злом; ви ж говорите лише, що воно — не благо. До того ж погоджуєтесь, що багатство не позбавлене й певної користі, тобто зараховуєте його до вигод, але, виходячи з вашого ж міркування, воно ніяк не може бути вигідним, оскільки спричиняє нам так багато прикрощів". На це дехто дає таку відповідь: "Помиляєтесь, приписуючи багатствам якісь прикрощі; самі вони нікого не кривдять: кожному завдає шкоди або його власна глупота, або чужа злоба. Так і сам меч нікого не вбиває: він є лише знаряддям у руці того, хто вбиває. Якщо хтось нашкодив тобі через твоє багатство, то це не значить, що то воно тобі нашкодило". Краще, на мій погляд, висловився з цього приводу Посідоній. Він каже, що багатства стають причиною біди не тому, що самі щось чинять, а тому, що спонукають до вчинку. Одна річ — дійова причина, яка неодмінно тут же шкодить, інша річ — причина попередня. От, власне, багатства й містять у собі попередню причину. Вони набивають душу пихою, вселяють у неї гординю, накликають заздрість і настільки затуманюють розум, що розголос про наші достатки, хоч і небезпечний, солодко милує нам слух. Щодо блага, то йому мусить бути чужою будь-яка провина; воно чисте, а тому й не псує, не каламутить душі. Воно її окрилює, від нього вона шириться, але не сповнюється пихою. Що благо, те дає нам упевненість, а багатство — зухвалість. Що

благо, те дає нам велич духу, а багатство — зарозумілість. Зарозумілість же — не що інше, як омана, подоба величі.— "Виходить, багатство — не тільки не благо, але й зло".— Було б ним, якби саме завдавало шкоди, якби, повторюю, містило в собі дійову причину; йому ж притаманна лише попередня причина, яка, щоправда, не тільки спонукає, але й приваблює людські душі. Та й не диво: багатство — це видимість блага, і то настільки правдоподібна, що більшість людей приймає її за справжнє благо. Так само й чеснота має попередню причину, що викликає заздрість, адже багатьом заздять за їхню мудрість, багатьом — за їхню справедливість. Але та причина не походить від самої чесноти й позбавлена правдоподібності. Чеснота, навпаки, вирисовує перед людськими душами правдоподібніший образ, що схиляє їх до її цінування, до захоплення нею.

Посідоній твердить, що висновок повинен бути такий: "Що не дає душі ні величі, ні віри в себе, ані спокою, те не може бути благом. Багатство, добре здоров'я й інші подібні речі нічим таким нас не забезпечують. Значить, не можуть бути благами". Це ж саме він висновує ще гостріше: "Що не дає душі ні величі, ні віри в себе, ані спокою, а, навпаки, породжує зухвалість, пиху, нахабність, є злом. До того, власне, схиляє нас те, чим обдаровує випадок. Отже, випадкове не може бути благом".— "Тим самим,— зауважують,— воно не може бути й вигодою".— Але ж вигода і благо — далеко не одне й те ж саме. Вигода — це те, з чого маємо більше користі, ніж прикrostі. Благо ж мусить бути криштално чистим і під кожним оглядом нешкідливим. Благом є не те, що більше допомагає, ніж шкодить, а те, що виключно допомагає. Окрім того, вигоди можуть стосуватися і тварин, і недосконалих або просто дурних людей. Вигоди можуть бути перемішані й з чимось шкідливим, та все ж їх називаємо вигодами, беручи до уваги лише те, що в них переважає. Благо ж випадає на долю одного тільки мудреця, і воно мусить бути бездоганним.

Ну, а тепер кріпися! Лише один тобі залишився вузол, зате вузол Геркулесів. "Скільки не нагромаджуй зла, блага з цього не вийде. Нагромадь нестатки — вийде багатство. Отже, багатство — не благо".— Наші такого висновку не визнають: його придумали, його й розв'язують перипатетики. Антіпатр(6), за словами Посідонія, так спростував той пережований всіма школами діалектиків софізм: "Кажучи "нестатки", мають на увазі тут не володіння чимось, а нестачу, відсутність чогось, або, як-то мовилось у давнину, позбавлення, що греки називають каіа зіегезіп, тобто йдеться не про те, що маємо, а про те, чого не маємо. Отож, хоч би скільки було порожнечі, нею і наперстка не наповниш. Багатства постають із багатьох маєтностей, а не, так би мовити, з немаєтностей. Вбогість розумієш не так, як належить її розуміти: вона полягає не в тому, що мало маєш, а в тому, що багато дечого не маєш. Так і сама назва: вона не від того, що хтось має, а від того, чого комусь бракує". Мені б легше було тут виразити те, що хочу, коли б латинським словом можна було передати значення грецького апурагхія, бо саме в такому розумінні Антіпатр говорить про вбогість. Щодо мене, то я не бачу, чим іншим може бути вбогість, як не посіданням мізерного майна.

Колись, як матиму доволі вільного часу, то поміркую над тим, у чому полягає

багатство, а в чому — вбогість. Але тоді розгляну також, чи не краще було б пом'якшити вбогість, а багатству збити пиху, ніж вести суперечку щодо слів, начебто щодо самих речей вже все вирішено. Уявімо собі, що нас покликали на народне зібрання, де розглядається закон про скасування багатств. Чи станемо там дораджувати чи відраджувати юрбу, послуговуючись подібними висновками? Чи доможемось ними того, щоб римський народ знову звернувся до вбогості й хвалив її як основу, як джерело своєї могутності? Чи переконаємо його, щоб сахався натомість багатств? Аби згадав, що ті багатства він знайшов у переможених, звідки й увірвалися в найдобродішніше, найпоміркованіше місто марнославство, підкупи, заколоти? Аби замислився, що ми з надмірною розкішшю хизуємося взятою у різних племен здобиччю і що відібране одним народом у всіх інших ще легше може бути відібране всіма іншими — в одного?.. Отож, краще тут діяти переконанням, краще подолати пристрасті, ніж їх описувати. Якщо можемо, то говорімо сміливіше, якщо ні — то відвертіше.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXXXVIII

Сенека вітає свого Луцілія!

Ти хочеш знати, якої я думки про вільні науки й мистецтва. Не шаную і не зараховую до благ жодного з тих занять, якщо його мета — гроші. Тоді ті заняття купуються і доти приносять користь, доки, розвиваючи природний наш хист, не стають йому на перешкоді. На них слід затримуватися до того часу, поки душа ще не спромоглася на щось поважніше. Вони — мовби перші наші спроби, але ще не праця. Чому їх названо вільними, знаєш сам: тому, що гідні вільної людини. Втім, є лиш одне справді вільне мистецтво — те, що робить нас вільними. Те мистецтво — мудрість, висока, несхитна, благородна. Все інше — дрібниці, дитячі забави. Чи, може, шукаєш якогось блага у тих науках, що їх представляють, як сам бачиш, най-ганебніші, найнікчемніші люди? Всі ці науки ми повинні не вивчати, а просто мати про них певне уявлення. Дехто вважав за потрібне з'ясувати, чи, посвятивши себе вільним наукам, можна стати добродішною людиною. Ні, вони не тільки не обіцяють того, але й не вдають, що здатні на таке. Граматик дбає про знання мови; якщо хоче для себе трохи ширшої ниви, то звернеться ще й до історії, а якщо розсуне свої зацікавлення до крайніх меж, — то й поезії торкнеться. Але котре з тих занять може прокласти нам стежку до добродішності? Виголошення складів? Уміння дібрати потрібне слово? Переказ драматичного твору? А може, володіння віршем, розбір його будови? Що з перерахованого здатне звільнити нас од страху, позбавити бажань, загнuzдати пристрасті? Перейдімо тепер до геометрії, до музики. Не знайдемо й тут нічого такого, ще перегородило б дорогу страхам чи бажанням.

А хто не звів такої перегороди, для того всі знання марні. Мусимо придивитися, чи навчають ті наставники добродішності, чи ні. Якщо не навчають, значить, і на розум не наставляють; якщо ж навчають, то вони — філософи. Хочеш знати напевно, що вони не з тим позасідали у своїх школах, аби навчати добродішності? Зверни увагу, які суперечливі їхні погляди: що не наставник, то інше вчення! А коли б вони навчали

одного й того ж самого, мусила б між ними бути подібність. Вони могли б тебе переконати і в тому, що Гомер був філософом(1), але й тут у них нема згоди: заперечують іншим, хоч ті такої ж думки про Гомера. Одні роблять із нього стоїка, який цінує лишень одну добродішність і відкидає насолоди, а від чесності не відступає, навіть коли б йому обіцяли безсмертя; другі — епікурейця, який вихваляє в країні спокій і проводить життя серед гостин та пісень; треті — перипатетика, що визнає три роди благ; ще інші вбачають у ньому академіка, який геть усе називає сумнівним(2). Зрозуміло, що в ньому немає нічого з названого, оскільки все це приписується йому нараз: ті напрямки суперечать один одному. Але погодьмося з ними в тому, що Гомер був філософом. Очевидно, мусив ним бути ще перед тим, як знав що-небудь про поезію. Тож і нам варто вчитися того, що зробило Гомера мудрецем. А дошукуватися, хто був старшим, Гомер чи Гесіод, така ж недоречність, як і розвідувати, чому Гекуба, хоч і була молодшою від Єлени, виглядала старшою як на свої літа. А ще: хіба то не марниця, хіба має бодай яке-небудь значення — досліджувати, скільки років було Патроклові, а скільки — Ахіллові? Розпитуєш, якими краями блукав Улісс, замість подумати, як то покласти край своїм же безконечним блуканням. Я не такий багатий на дозвілля, аби слухати, де його кидали хвилі — між Італією і Сіцилією чи десь поза межами відомого нам світу; врешті, не могли в таких вузинах такими довгими бути його блукання. А от наші душевні бурі кидають нас то сюди, то туди кожного дня; наша нікчемність наражає нас на всі Уліссові поневіряння. На кожному кроці то врода бентежить нас, ваблячи зір, то ворог непокоїть. Відсіля — дикі потвори, що втішаються людською кров'ю, відтіля — підступні лестощі, що солодять нам слух; а ще десь чекає на нас буря, що трощить кораблі, й таке розмаїття всіляких бід. А ти навчи мене, як любити вітчизну, дружину, батька, як маю допливти до тієї чесної мети навіть після того, коли я побачив уламки свого судна. Нащо доскіпуєшся, чи Пенелопа справді була цнотливою, чи просто підманула свій вік? Краще навчи мене, що таке сама цнотливість, скільки в ній блага і де її оселя — в тілі чи в душі?

Перейду до музики. Ти вчиш мене, як погоджуються між собою високі й низькі звуки, як із різноголосся струн виникає злагоджене звучання. А ти навчи радше, як домогтися того, щоб моя душа була у злагоді сама з собою, щоб мої задуми не суперечили один одному. Ти вказуєш мені, які лади звучать жалібно. Краще вкажи, як мені, коли опинюсь у скруті, навіть звуку жалісного не про-ронити!

Геометр навчає мене, як вимірювати великі земельні володіння. А мав би вчити, в який спосіб знайти міру того, що є достатнім для людини. Вчить мене рахувати, при звичаючи й пальці служити скупості. А мав би пояснити, яка то марнота оті підрахунки! Адже той, чия скарбниця втомлює рахівників, нітрохи не є щасливішим від інших. Навпаки, вельми нещасливим був би той з багатців, кого змусили б особисто підрахувати своє майно — стільки посідає зайвого! Що мені з уміння межувати поле на ділянки, якщо з братом сперечаюся за межу? Яка мені користь з того, що так уже старанно приточую до своїх югерів кожен стопу, що навіть десята частина тієї стопи не уникне мого пильного ока,— що мені з того, коли кров мені псує зухвалий сусід, який

час од часу таки урве собі якийсь шматочок моєї ниви? Мене вчать, як зберегти свої володіння, не поступившись навіть крихтою; я ж хотів би навчитися, як залишитися веселим, утративши геть усе.— "Але,— скаже хтось,— мене проганяють з успадкованої від батька й діда землі!" — Гаразд. А ще до твого діда кому належала та земля? Чи можеш сказати, в чиєму вона була володінні,— хай не в якої людини, то хоч у якого племені? Ти ступив на той шмат землі не як її власник, а як той, хто ту землю обробляє. А для кого? Якщо пощастить, то для свого спадкоємця. Знавці законів твердять: річ, яка є у спільній власності, не стане твоєю, хоч би скільки ти нею користувався. Те, що посідаєш, що називаєш своїм,— спільне, та ще й для всього людського роду. Знаменита наука! Осягнувши її, вмієш вимірювати поверхню кулі, зведеш до квадрата будь-яке тіло, визначиш відстані між зорями — нема чогось такого, що не піддалося б твоєму виміру. Але раз ти вже такий умілець, то зміряй людську душу. Скажи, наскільки вона велика, наскільки — мала. Ти знаєш, що таке пряма лінія. Але що тобі з того, коли ти в житті не відрізниш, де прямий шлях, а де манівці?

А тепер переходжу до тієї науки, яка похваляється знанням небесних явищ, якій відомо,

Де ті місця, куди котиться зірка холодна Сатурна,

І по котрій із доріг вогненосний Кілленець кружляє .

Що дадуть ті знання? Чи те, що непокоїтимусь, коли Сатурн і Марс опиняться у своєму бігу один проти одного? Або коли Меркурій заходитиме за небокрай на очах у Сатурна? Чи не краще натомість навчитися, що ті зорі, де б вони не перебували, завжди сприятливі й не зазнають жодних змін? Адже їх жене невідхильними шляхами низка ро-кованих призначень. Дотримуючись несхитної черговості, вони щораз повертаються і споконвіку то визначають, то провіщають усе те, що відбувається. Але, якщо вони є причиною всіх подій, то чим допоможе нам знання про те, чого й так не змінити? А якщо лише провіщають, то яка ж то користь — передбачати неминуче? Знатимеш наперед а чи не знатимеш — все одно трапиться.

Будеш за сонцем палким і зірками, що мірно кружляють

Ген у високості, стежити — значить, ні завтрашня днина

Вже не піддурить ніколи тебе, ані ночі погідні .

Але ж і так достатньо, навіть більше, ніж достатньо, передбачено, щоб я був забезпечений від підступів.— "Хіба ж не одурить мене найближча година? Адже одурює все те, що трапляється зненацька, чого не знаємо заздалегідь".— Та й я не знаю, що трапиться у найближчу годину, але що може трапитися,— знаю. І не плекаю надії, що уникну чого-небудь: усього сподіваюся. А як обійде якесь лихо — вважаю своїм щастям. Найближча година одурює мене, коли зласкавиться наді мною; і то не зовсім одурює, бо, хоч і знаю, що все може трапитися, знаю також те, що не все повинне трапитися. Але навіть тоді, коли очікую на успіх, я завжди готовий до біди.

Тут мусиш мені вибачити, що я не поділяю звичних поглядів. Але ж ніхто не схилить мене, щоб до вільних мистецтв я зарахував малярство, різьбярство, тесання мармуру чи якесь інше, що прислугує розкоші, заняття. З числа тих, хто представляє

вільні мистецтва, зарівно ж виключаю борців та їхню науку, яка тримається на олії та пилюці. Інакше б довелося зарахувати сюди й тих, хто виготовляє мазі, й тих, хто куховарить, і всіх інших, хто своїми здібностями слугує нашій вибагливості до насолод. Що, скажи мені, будь добрий, що спільного зі свободою у тих, хто натщесерце блює, у кого одутле тіло й немічна, оспала душа? Чи, може, вільними й відповідними для нинішньої молоді вважатимеш ті заняття, якими наші предки гартували, аби твердо стояла на ногах, молодь тодішню; — метання списа, розмахування ратищем, їзду на коні, володіння зброєю? Вони не навчали свою молодь нічого такого, чим можна оволодіти, навіть не встаючи з постелі. Але ні ті, ні інші заняття не навчають доброчесності, не живлять її. Яка ж бо користь з того, що правиш конем, що гнuzдечкою погамовуєш його біг, коли тебе самого несуть наосліп розгнuzдані пристрасті? Яка то користь або на лопатки класти всіх, або валити на землю кулаком, коли тебе самого перемагає гнів?

"Виходить, нічого й не дають нам вільні науки?" — Дають, чому ж ні, але не в тому, що стосується доброчесності. Адже й ті ремесла, що ґрунтуються на ручній праці й визнані низькими, багато дечим забезпечують життя, але з доброчесністю їх ніщо не в'яже. — "Навіщо тоді навчаємо наших синів вільних наук та мистецтв?" — Не про те йдеться, щоб ті науки могли дати їм доброчесність, а щоб лише приготували душу для її сприйняття. Як ота початкова наука для дітей, яку в давнину називали грамотою, не навчає вільних мистецтв, а тільки підготовляє ґрунт для їх засвоєння в найближчому часі, так і вільні мистецтва, хоч і не приводять душі до доброчесності, але прокладають стежку до неї.

На думку Посідонія, існує чотири види мистецтв: звичайні, низькі, розважальні, дитячі та вільні. Звичайні — це ті, що ґрунтуються на ручній праці й зайняті буденними потребами, тут і натяку нема на щось прекрасне і благородне. Розважальні — це ті мистецтва, що покликані постачати насолоду нашим очам та вухам. Тут можна назвати винахідників різних пристроїв, скажімо, сценічних прикрас, що начебто виростають із під землі, підмостків, які без найменшого шурхоту злітають угору, та й всього іншого, що дивує глядача несподіванками, — коли або прірвою стає те, що було суцільним, або, навпаки, що зяяло порожнечею, те саме по собі сходиться, або те, що височіло, поступово наче западає саме в себе. Все це своєю раптовістю вражає недотеп, які, не знаючи причин того, що діється перед їхніми очима, лише рота роззявляють з подиву. Дитячі, які дещо нагадують вільні, — це ті мистецтва, що у греків називаються епкукііоі, а нашою мовою — вільними. Але по-справжньому вільними або, точніше б сказати, поручителями нашої волі є ті мистецтва, які дбають про доброчесність. — Та оскільки одна частина філософії, веде далі Посідоній, займається природою, друга — звичаями, третя — правилами мислення, то і вся юрба вільних мистецтв домагається належного їй у філософії місця. Коли йдеться про питання, пов'язані з природою, то мусимо стояти на засадах геометрії, яка, отже, є частиною тієї науки, якій допомагає. — Багато різних речей нам допомагає, але ж не є через те нашими частинами. Мало того: будучи нашими частинами, вони не могли б нам допомагати. їжа, приміром, є підмогою для

нашого тіла, але не його частиною. Якись послуги робить нам геометрія, але філософії вона потрібна так само, як їй самій потрібен ремісник. Тож ані він не є частиною геометрії, ні вона — частиною філософії. До того ж і в однієї, і в другої науки є лиш її притаманні, окреслені межі. Філософ досліджує і пізнає причини явищ, які відбуваються у природі, геометр — зауважує та обраховує їхні кількості та виміри. Філософ знає, в чому полягає лад усього, що на небосхилі, якою силою все це наділене, якою природою; математик — обраховує біг світил від обрію й до обрію, робить спостереження, чому вони сходять і заходять, чому інколи видаються непорушними, хоч небесне стояти не може. Філософ знатиме, з якої причини у дзеркалі бачимо відображення речей; а на якій віддалі від дзеркала повинна перебувати та чи інша річ, яке відображення дасть дзеркало, що має таку чи іншу форму,— тут уже візьме слово геометр. Філософ доведе тобі, що сонце велике, але наскільки воно велике, з'ясує математик, який вдається до певних досліджень та вправ. Але, щоб дійти якихось висновків, він мусить перейняти найголовніші засади. А та наука, яка позичила для себе підвалини, ніяк не може бути самостійною. Філософії нічого чужого не потрібно; свою будову вона зводить від землі. Математика, скажемо,— винаймачка: вона будує на чужій ділянці. Бере для початку щось одне, аби, скориставшись позиченим, просунутись далі. А коли б вона простувала до правди сама, коли б могла охопити природу всесвіту, тоді б я погодився, що вона чимало дає нашій душі. Адже, заглиблюючись у небесне, ми тягнемось туди душею, щось у неї вбираємо з тих висот.

Одна тільки річ може вдосконалити душу: стійке знання добра і зла, що є перевагою лише філософії,— жодна інша наука не досліджує, що таке добро, а що таке зло. Гляньмо тепер на кожную чесноту зокрема. Мужність — гордує всім, що покликане жахати людину. Вона зневажає, кидає виклик, ламає все страшне, що грозить уярмити нашу свободу. То невже тій великій чесноті потрібна підмога вільних мистецтв? Вірність — найсвятіше благо людського серця. Жодна необхідність не схилить її до зради, її не зіпсуєш ніяким підкупом. "Пали мене,— скаже,— бий, вбивай — не зраджу! Що гостріший біль вивідуватиме таємницю, то глибше її заховаю!" Чи можуть вільні науки настільки загартувати наш дух? Поміркованість тримає в покорі прагнення насолоди; одні з них вона ненавидить і проганяє, інші, зваживши, зводить до здорової міри, ніколи не шукаючи їх задля них самих. Знає, що найкраща міра бажань — брати не скільки хочеш, а скільки повинен. Людяність забороняє згорда дивитись на товаришів, забороняє бути жадібним. Словами, ділами, почуттями велить виявляти до всіх свою приязнь і прихильність. Нічия біда не буває для неї чужою. Своїм добром найбільше втішається тоді, коли воно може стати в пригоді комусь іншому. Чи навчають нас вільні науки тієї доброзвичайності? Не більше, ніж простоти, скромності, поміркованості; не більше, ніж неவிбагливості, ощадливості; не більше, ніж лагідності, яка чужу кров щадить не менше від власної і знає, що людині негоже догоджати собі, кривдячи іншу людину.

"Та коли ви кажете, що без вільних наук неможливо досягнути добродітності, то яким правом можете твердити, що вони нічого тій добродітності не дають?" — А тим

правом, що й без їжі чесноти не досягнеш, а їжу з чеснотою таки ніщо не в'яже. Деревина нічого не дає кораблеві, хоча без дерева корабля не побудуєш. Отож повторюю: нема підстави судити, що якусь річ можемо отримати лише з допомогою того, без чого вона взагалі не може існувати. Врешті, скажу й так, що до мудрості можна дійти й оминувши вільні науки. Хоча доброчесності й треба вчитися, все ж ми вчимося її, не вдаючись саме до тих наук. Чому б я мав вважати, що необізнана з грамотою людина не може стати мудрецем? Чи ж то вся мудрість полягає в одній лише грамоті? Мудрість подає нам свою науку не на словах, а на ділі, і я, до речі, не певний того, що пам'ять буде цупкішою, коли матиме сторонні підпірки. Мудрість — це щось велике й розлоге. Тут потрібен простір. Адже треба вникати у справи божественні й людські, у минуле й прийдешнє, у перебіжне й вічне, у сам час, а щодо нього одного, глянь лишень, скільки-то різних питань! Передусім, чи він є чимось сам по собі? Потім — чи було щось перед часом, без часу? Далі — чи він виникнув водночас із світом, чи, може,— оскільки було щось перед виникненням світу,— був і сам час? Та й про одну тільки душу не злічити питань: звідки вона, яка вона, коли починає існувати, як довго існує? Чи перемандро-вує, змінюючи оселі, втілюючись у щораз інші живі створіння, а чи слугує лиш один раз, щоб потім, вихопившись на волю, блукати у всесвіті? Тілесна вона чи ні? Що робитиме, коли перестане діяти через нас? Як використає свою роботу, звільнившись із тієї в'язниці? Чи забуде про все своє минуле й почне пізнавати себе відтоді, коли, розлучившись із тілом, полине у високість? Хоч би якої частки людських та божественних справ ти торкнувся, тебе вразить неосяжна кількість питань, які треба вивчити, дослідити. А щоб такі численні, такі великі загадки могли знайти вільне пристановище, мусимо очистити душу від усього зайвого. Доброчесність не ввійде в тісний закуток: величає вимагає обширу. Все треба прогнати! Тільки для неї однієї належить звільнити серце!

"Але хіба не приємно знатися на багатьох мистецтвах, науках?" — З усього треба почерпнути стільки, скільки необхідно. Якщо вважаєш, що гідний осуду той, хто нагромаджує цілком непотрібні для вжитку речі й виставляє напоказ у своїх покоях усілякі коштовності, то чи не осудиш так само й того, кому світу не видно з-за настиганого з усіх усюд наукового знаряддя? Постійно хотіти знати більше, ніж треба,— це теж ознака непоміркованості. А ще ж та погоня за вільними науками й мистецтвами робить людей бундючними, балакучими, надокучливими, самозакоханими; а що забили собі голову всілякою зайвиною,— то й не здатними навчитися чогось необхідного. Граматик Дідім(5) написав чотири тисячі книг. Я ламав би над ним руки з жалю, якби він навіть прочитав стільки непотребу! У тих своїх книгах він розвідує про батьківщину Гомера, дошукується справжньої матері Енея, намагається встановити, що переважало у вдачі Анакреонта — хтивість чи схильність до вина, міркує над тим, чи Сапфо була повією,— одне слово, розводиться про такі речі, що слід було б забути, навіть коли б ти їх знав. От і нарікай тепер, що життя коротке! Та коли й до наших філософів зазирнеш, то й тут я вкажу тобі чимало такого, що треба було б обтягти сокирою.

Великої витрати часу, великої втоми для чужих вух коштує ось така похвала: "Ото освічена людина!" Будьмо вдоволені скромнішою назвою: "Ото добродішесна людина!" Хіба не так? А може, маю розгортати літописи всіх народів і дошукуватися, хто вперше написав якийсь вірш? Маю обраховувати, до того ж без жодних свідчень, скільки років стало поміж Орфеем та Гомером? Маю сушити собі голову над тими нісенітницями, якими Арістарх(6) прямо-таки всіяв чужі вірші? Маю розтринькувати свою старість на підрахунок складів? А ще, може, втуплю погляд у пісок із кресленням геометрів?.. Чи настільки б я забув той рятівний заклик: "Заощаджуй час!"? Усе це знатиму? Чого ж у такому разі не знатиму? Граматик Апіон, який за часів Гая Цезаря об'їжджав міста всієї Греції, де його приймали, мовби то був другий Гомер, запевняв, що творець "Іліади" й "Одіссеї", викінчивши ті дві поеми, додав до них ще вступ, де і описав перебіг Троянської війни. Підтвердженням своєї думки вважав те, що Гомер, мовляв, навмисне почав перший вірш буквами, які вказують на число написаних ним книг(7). Як бачиш, навіть таке по-винен знати той, хто намагається багато знати,— замість того, щоб замислитися, скільки часу забирає недомагання, скільки — суспільні справи, а скільки — особисті; скільки його йде на буденні клопоти, скільки — на сон. Веміряй свій вік! Хіба вмістиш у ньому таку юрму всіляких занять?

Досі йшла мова про вільні науки й мистецтва. Та хіба мало зайвого у філософів? Хіба в них мало такого, на що й не зіпрешся в житті? Опустились і вони до розмежування складів, до вивчення властивостей сполучників та прийменників. Уже, бач, заздрять граматакам, заздрять геометрам. Що було зайвого в тих науках, тим вони засмітили свою. А от тобі й наслідок: доладніше вміють говорити, аніж жити. Послухай-но, скільки зла у надмірній тонкості і якою вона стає завадою на стежці до правди! Протагор говорить, що про кожную річ в однаковій мірі можна стверджувати щось одне і водночас щось цілком інше, значить,— так само й про те, чи можемо про кожную річ стверджувати щось одне й водночас — щось інше. Навсіфан(8) доходить висновку, що з усіх речей, які, як нам видається, існують, існування жодної не може бути підтверджене переконливіше, ніж неіснування. Парменід(9) же запевняє, що з-поміж усього, що бачимо, не існує нічого, крім одного лише всесвіту. А от Зенон Елейський одним махом дав собі раду з усіма труднощами, заявивши, що взагалі нічого не існує. Подібним займаються прихильники Піррона(10), і мегарейці, й еритрейці, й академіки, які започаткували нову науку — про те, що ми нічого не знаємо.

Пожбур усе це туди, де купа іншого непотребу, на який так багаті вільні мистецтва! Ті подають мені ні до чого не придатну науку, а ці позбавляють мене надії будь-чого навчитися. Та краще вже знати зайве, аніж взагалі нічого не знати! Ті не засвічують попереду світла, щоб я скерував свій зір до правди, ці — взагалі позбавляють мене зору. Якщо я повірю Протагорові, то довіл — один тільки сумнів; якщо Навсіфану,— то певним є лише те, що нічого нема певного; якщо Парменіду,— то існує лишень щось одне, єдине; а якщо Зенону,— то й того єдиного не зостанеться. То що в такому разі ми самі? Що в такому разі довілля — все те, що нас живить, підтримує? Вся природа — тільки тінь, або марна, або облудна. Вже й не знаю, на кого більше гніватися: чи на тих,

хто переконує нас у нашому незнанні, чи, може, на тих, хто не дає нам змоги навіть знати про те незнання.

Бувай здоров!

ЛИСТ LXXXIX

Сенека вітає свого Луцілія!

Жадаєш від мене корисної і разом з тим необхідної для кожного, хто приступає до мудрості, речі: хочеш, щоб я розділив філософію — розклав на окремі члени її величезне тіло. Справді-бо, через частини легше дійти до пізнання цілості. Якби ж то, подібно до світу, який являє нашим очам усю свою постать, розгорнулась перед нами й філософія, що, наче у дзеркалі, відбиває ту навколишню неозорість! Ось тоді й прикувала б вона до себе захоплені погляди смертних! Тоді б ми полишили все те, що нині, не відаючи про ту велич, називаємо великим! А що того не станеться, то мусимо приглядатися до кожної її частини зокрема, як це робимо, озираючи світ. Мудрець, щоправда, охоплює думкою весь її огром і пробігає ті обшири з такою ж прудкістю, з якою наше око може зміряти небесну просторінь. Нам же, короткозорим, що змушені прориватися крізь мряку, легше можна розгледіти частини, бо цілості нам ще не обійняти.

Отже, зроблю те, що просиш,— розділю філософію на частини, але не на шматочки: корисно ділити, а не розривати, бо охоплювати щось дуже велике так само нелегко, як і щось дуже мале. Народ розписують по трибах(1), військо — по цен-туріях. Усе, що розрослося, легше дається пізнати, коли поділене на частини, але той поділ, я вже застерігав, не повинен іти до безконечності, до чогось крихітного. Надмірно поділене завдає нам таких же клопотів, як і зовсім не поділене. Подрібни щось на порошок — не знайдеш у тій суміші ні зв'язку, ні рахунку.

Насамперед, якщо дозволиш, я вкажу тобі різницю між мудрістю і філософією. Мудрість — найдосконаліше благо людського духу. Філософія — це любов до мудрості, постійне її прагнення. Вона спрямовує нас до того, чого сягнула мудрість. Відомо, від чого походить назва філософії: саме ймення вказує на предмет її любові. Дехто, окреслюючи, що таке мудрість, називає її "знанням усього божественного і людського". А дехто ще й так: "Мудрість — це знання всього божественного і людського, а також його причини"(2). Цей додаток, гадаю, зайвий, бо що таке "причини", як не частина "всього божественного й людського"? Так само по-різному визначали, що таке філософія. Одні вважали її наукою доброчесності; інші — наукою вдосконалення духу, а ще хтось — прагненням правильно мислити. В одному доходили згоди: між філософією і мудрістю напевно є різниця. Таж годі припустити, щоб те, що прагне, і те, що викликає прагнення, було одним і тим самим. Наскільки велика різниця між захланністю і грішми (та — жадає, ті — викликають жадобу), настільки — й між філософією і мудрістю: остання — наслідок і нагорода першої; філософія — приходить; до мудрості — приходять. Мудрість — це те, що греки називають ворбіа. Цим словом послуговувались також римляни, як сьогодні — словом "філософія". Свідченням того — давні тогати(3), а ще — напис на пам'ятникові Доссену(4):

Мандрівче, стань: читай софію Доссена!

Хоча філософія — наука доброчесності, до того ж ця є метою, а та — прямує до неї, то дехто з наших дотримується думки, що їх неможливо роз'єднати, оскільки немає ні філософії без доброчесності, ані доброчесності без філософії. Остання справді є наукою доброчесності, але її здобувають за посередництвом самої доброчесності: ні доброчесності не може бути без науки про неї, ані науки доброчесності — без неї самої. Тут цілком інакше, ніж, скажімо, тоді, коли здалеку у щось ціляться: стрілець в одному місці, а ціль — в іншому. Дороги, що ведуть до чесноти, на противагу до тих, котрі провадять до міста, не можуть пролягати поза самою чеснотою: до неї приходимо через неї саму. Отже, філософія і доброчесність тісно між собою пов'язані.

Чимало видатних мислителів стояло на тому, що треба розрізняти три частини філософії: філософію моральну, філософію природи і філософію розуму. Перша доводить до ладу людську душу. Друга досліджує природу. Третя вникає у властивості слів, у їхній порядок, розглядає способи доведення, аби під виглядом правди не прокралася брехня. Втім, були такі, що ділили філософію і на менше, й на більше частин. Дехто з перипатетиків додавав ще четверту частину — про державу: тут, мовляв, потрібен особливий спосіб дослідження, бо й предмет цілком інший. А дехто приточував іще таку частину, що у греків має назву оікопотіке, тобто вміння рядити домашнім майном. А були й такі, що окремо розглядали науку про різні способи життя. Але ж будь-який із цих додатків можемо знайти в тій частині філософії, що називається моральною. Епікурейці визнавали дві частини філософії — моральну і природознавчу, а філософію людського розуму відкидали. Згодом, коли сам предмет занять змусив їх відмежуватись від усього сумнівного, виявити неправду, що приховувалася під виглядом правди, вони таки впровадили окремий розділ, назвавши його "вченням про судження та правила", що, власне, є по-іншому названою наукою про розум, хоча ту науку вони вважають додатком до філософії природи. Кіренаїки разом із присвяченою природі частиною філософії відкинули й ту, що вивчає розум, задовольнившись лише моральною, але й вони тут же, хоч і по-іншому, ввели те, що відкинули. Ось чому моральну філософію вони поділили на п'ять частин: одна — про те, чого слід уникати, а чого — прагнути; друга — про пристрасті; третя — про вчинки; четверта — про причини; п'ята — про доведення. Але ж причини речей належать до філософії природи, а доведення — до філософії розуму. Арістон Хіоський твердив, що філософія природи і філософія розуму не тільки зайві, а й такі, що заважають. Залишив тільки моральну філософію, однак і її скоротив: вилучив розділ, який вміщає настанови щодо поведінки, зазначивши, що все це стосується не філософа, а педагога. Та хіба філософ не вихователь, не наставник роду людського?

Отож, оскільки філософія тричленна, почнімо з розмежування її моральної частини. Тут у свою чергу прийнятий був тричленний поділ. Перший розділ — це дослідження того, як визначити кожному своє, як оцінити, що чого варте; питання вельми корисне, бо що може бути необхіднішим, ніж дати оцінку тій чи іншій речі? У другому розділі йдеться про прагнення; у третьому — про вчинки. Бо й справді, перший

твій крок — зважити, що чого варте; другий — погодити з тим свої прагнення і вгамувати їх; третій — домогтися того, аби твої прагнення і вчинки відповідали одне одному, аби в усьому ти зберігав злагоду з собою самим. Якщо бракуватиме чогось одного, то порушиться все інше. Що тобі з оцінки всіх речей, якщо занадто до чогось пориваєшся? Що тобі дасть, коли вгамуєш порив і приборкаєш пристрасті, але будеш безпорадним щодо самої дії: не знатимеш, коли, де і як тобі діяти? Одна справа — знати вагу й ціну речей, інша — дібрати відповідну мить, а ще інша — загнуждати порив і братися за діло, а не з розгону наштовхуватися на нього. Життя можна назвати злагодженим лише тоді, коли вчинок не суперечить пориванню, а поривання, зароджуючись у нашій душі відповідно до вагомості тієї чи іншої речі, то пригасає, то розпалюється залежно від того, наскільки та річ гідна, аби до неї пориватися.

Філософія природи ділиться на дві частини: одна охоплює речі тілесні, друга — безтілесні. Кожна з них у свою чергу поділяється, сказати б, на свої ступені. У тій частині, де йдеться про тілесне, розрізняємо передусім тіла, які творять, і ті, що від них походять; походять — начатки речей. Щодо розділу про начатки речей, то він, як дехто вважає, неподільний; а на думку інших — ділиться на вчення про матерію, про рушійну причину і про самі начатки.

Залишилося сказати про поділ тієї частини філософії, яка трактує питання, що пов'язані з розумом. Будь-яка мова може бути або суцільною, або поділеною між тим, хто запитує, і тим, хто відповідає. Для останньої прийнято назву г'єіогіке, для першої — Ііаіекііке. Риторика дбає про слова, про їхнє значення та порядок. Діалектика ділиться на дві частини: одна з них присвячена словам, друга — їхнім значенням; отже, йдеться про те, що є предметом мовлення, і про вислови, якими здійснюється мовлення. А далі — незчисленні розділи і однієї, і другої частини. Отже, тут я зупинюсь і

...стисло скажу лиш про найголовніше .

В іншому разі, коли б я захотів ділити ті частини на частини, то вийшла б ціла наукова книга. Я не хочу відстрашувати тебе, найкращий з-між людей Луцілію, від читання подібних досліджень, тільки б усе прочитане ти тут же пов'язував із звичаями. Погамовуй їх, а млявість — розворушуй, вільність — приструнчуй, зухвалість — приборкуй, пристрасті, як свої, так і чужі, всіляко притлумлюй. А хто дорікне тобі: "Скільки можна розводитися про одне і те ж саме?" — на питання дай відповідь питанням: "А скільки можна звертати на манівці одні й ті ж самі?" Хочете позбутися ліків, не позбувшись болячок? Отож повторятиму ще й ще, і тим більше наполягатиму, чим більше будете вpirатися. Ліки починають допомагати тоді, коли отерпле тіло, що мовби стало чужим, знову болем озивається на дотик. Хоч вуха затикайте, а я все одно надокучатиму вам рятівними словами. Ану ж колись таки дійде до вас невлесливе слово, а що не хочете слухати правди поодинці, то слухайте її всі разом. Доки розсуватимете межі своїх володінь? Для одного власника тісним є поле, на якому б розмістився цілий народ! До яких обріїв простиратимете орні землі, якщо вас не задовольняє нива, яка своєю розлогістю не поступається цілій провінції? Славетні ріки

пропливають нині через приватні посілости; великі потоки, що служать границями для великих народів, тепер у вашій власності — від витоків аж до гирла! Але й того вам мало, якщо обширами своїх володінь ви не охопили ще й морських безкраїв, якщо ваш управитель не видає розпоряджень по той бік Адріатичного, Іонійського чи Егейського моря, якщо острови, оселі могутніх володарів, не видаються вам якимсь дріб'язком серед усіх ваших маєтностей. Посідайте хоч які неозорі простори, хай вашою нивою буде те, що колись називалося державою, привласнюйте собі, що лиш можете,— чужого все ж буде більше.

Тепер я звертаюсь до вас, чия марнотратність така ж неосяжна, як їхня захланність! До вас промовляю! Чи довго ще не буде жодного озера, над яким не височіли б вежі ваших замиських палаців? Чи довго ще не буде ріки, чиїх берегів не видно з-за ваших будівель? Тільки-но десь проб'ється гаряче джерело, там одразу й гніздиться ваша розкіш. Де б лишень не вигнувся затокою морський берег, там-таки й закладаєте підвалини і, захланні вже тільки на рукотворну землю, женете море ген до обрію(6). Та хоча повсюди відсвічують кривлі ваших домів — то на шпильях гір, відкіль видно й суходоли, й моря, то на рівнинах, змагаючись у стрімкості з гірськими вершинами, хоч скільки б ви споруджали тих осель, і величних, і чудових,— кожен з вас посідає лиш одне, та й то крихітне тіло. Навіщо вам стільки спалень? В одній же кладетесь до сну! Де вас нема, там усе не ваше.

Врешті, перейду до вас, чия бездонна, невсипуща ненажерність перетрушує суходоли й моря. Не шкодуючи сил, виловлюють для вас поживу то гачками, то сильцями, то різного роду сітями й тенетами. Жодне створіння не знає спокою, хіба те, що вже приїлося вам. Скільки ж то з тих страв, що їх приготувала для вас не одна пара рук, скільки ж то з усіх тих наїдків ви можете спожити? От хіба лизнете щось натомленим від насолод язиком. Скільки ж то тієї дичини, впольованої з такою небезпекою для життя, посмакує вимучений нестравністю і нудотою господар? Скільки ж тих устриць, що їх привозять із такої далини, ковзне у його невситиме черево? Хіба ж не розумієте, нещасливці, що ваша захланність набагато більша, ніж те ваше черево?.. Все це, Луцілію, говори іншим, аби, говорячи, і самому слухати; пиши іншим, аби, поки пишеш, самому читати. Все пов'язуй із звичаями, все скеровуй на приборкання шалених пристрастей. Вчись не для того, щоб знати більше, а для того, щоб знати краще.

Бувай здоров!

ЛИСТ ХС

Сенека вітає свого Луцілія!

Хто, мій Луцілію, міг би сумніватись у тому, що даром безсмертних богів є те, що ми живемо, а те, що живемо добре,— даром філософії? І, коли б і самої філософії не вділили нам боги, то всяк був би переконаний, що власне тій філософії ми зобов'язані настільки більше, наскільки більшим добродійством є життя блаженне, ніж взагалі життя, її знанням, щоправда, боги не наділили нікого, але змогою те знання досягнути — всіх. Бо коли б і це благо вони зробили спільним для всіх, коли б ми народжувались

розважними, то мудрість утратила б особливу свою окрасу — те, що вона не є випадковим благом. А тепер найцінніше, найвеличніше в ній те, що вона не трапляється — кожен завдячує нею лиш собі: у когось іншого її не позичиш. За що, справді, ми шанували б філософію, якби її можна було в когось випросити? Єдине її прагнення — пізнавати правду в справах божественних та людських. її ніколи не полишають благочестя, справедливість, сумлінність та почит інших, пов'язаних між собою, нерозлучних чеснот.

Вона навчила шанувати божественне, любити людське; вона напоумила, що справою богів є владарювання, а справою людей — розумне співжиття. Якийсь час воно тривало непорушним, поки людську спільноту не пошматувала захланність і не стала причиною вбогості навіть для тих, кого допровадила до вершин багатства: позбулись усього, тільки-но зажагнули все зробити своєю власністю. Але перші зі смертних та найближчі їхні нащадки, ще не зіпсовані, йшли за природою, своєю провідницею і законодавицею, довірившись волі того, кого вважали з-поміж себе найкращим. Бо хіба ж то не природно, коли гірші підлягають кращим? Навіть у безсловесних тварин вождями стають ті, хто перевищує інших чи то зростом, чи завзятістю. На чолі стає не хирлявий бик, а той, кому жоден інший самець не дорівнює ні вагою, ані силою м'язів. Так і стадо слонів веде справжній велетень. Серед людей найбільшим завжди вважається найкращий. Провідця обирали, зважаючи на те, який у нього дух, тому-то найбільшим щастям втішалися ті народи, в яких найвищою владою наділявся лише той, хто був найкращим. Адже справді все, що лиш хоче, може той, який не вважає, що він може більше, ніж повинен. Отже, ще за того віку, який називають золотим, уся влада, на думку Посідонія, була в руках мудреців. Вони не допускали насильства, захищали слабших перед сильнішими, радили і відраджували, вказували, що корисне, а що шкідливе. їхня передбачливість оберігала підлеглих від нестатків, мужність — від небезпек, доброта — збагачувала й прикрашала. Влада була службою, а не владарюванням. Ніхто не випробовував своєї могутності на тих співгромадянах, яким тією могутністю завдячував. Ні в кого не було ні бажання, ані причини кривдити когось іншого: доброго правителя втішали добрим послухом, а найстрашніше, чим той правитель грозив неслухняним, — це своїм відходом від влади. Та коли в життя закралася пороки і влада змінилась тиранією, настала потреба в законах. На початку їх теж укладали мудреці. Солон(1), який обдарував Атени справедливим правом, був у числі семи славних мудрістю мужів. Якби тоді судилось жити й Лікургові(2), то, певно, й він увійшов би в те священне число восьмим. Хвалять також закони Залевка та Харонда(3). Не на судовій площі, не в передпокоях правників — у безмовному і священному піфагорейському затишку вони вникали в тонкощі права, яке поширили у квітучій на той час Сіцилії, а також у грецьких поселеннях в Італії.

Досі я погоджувався з Посідонієм. А от що філософія винайшла всі ті мистецтва, якими послуговуємось у щоденному житті, з тим я не згодний; не приточу їй слави, якою втішаються ремесла. "Вона, — каже Посідоній, — навчила людей, що жили то тут, то там або в печерах, або десь у заглибинах, під навислими скелями, або в дуплах

дерев, будувати хати". Але я такої думки, що до того хитромудрого будівництва, де крівля спирається на крівлю, а місто тяжить над містом, філософія причетна не більше, ніж до спорудження рибних сажалок, які беруться під крівлю для того, аби ненажері не грозила буря, аби розкіш, хоч як би там шаліло море, мала свою тиху затоку для відгодівлі табунів найрізноманітніших риб. Що ти кажеш? Хіба ж то філософія навчила людей замикатись на ключі та на засуви? Чи не тим, власне, дала себе знати людська захланність? Хіба філософія звела стрімкі крівлі, що загрожують тим, хто живе під ними? Начебто не досить було випадкового накриття, не досить було без зайвого клопоту знайти собі якийсь природний сховок! Щасливим, повір мені, був той вік, коли ще не знали, що таке будівничий, покрівельник. Разом із розкішшю з'явилися усі ті вміння: обтесувати деревину в чотиригранні балки і впевненою рукою, точно по наміченій рисі розпилювати колоду.

Спершу, вбиваючи клин, рубали кілку деревину(4).

Бо ж тоді будували не з тим, щоб мати в домі пристосовані для багатьох гостей їдальні; не спроваджували валкою возів, під якими здригається вулиця, ні сосон, ані ялиць, щоб на них опирались обтяжені золотом сволюки. Ні! Звичайні рогачі, встромлені з обох боків у землю, підпирали крівлю; спадиста, зладнана із щільно складеного хмизу та галуззя, вона не боялась навіть рясних дощів — вони спливали по ній. Мешкаючи під такими-от крівлями, люди не відали турбот. Солома окривала вільних; нині ж під мармуром та золотом живуть невірники.

Не погоджуюся з Посідонієм ще й у тому, що мудреці начебто повинаювали й всілякі залізні вироби. В такому разі можна твердити, що завдяки мудрецам також

Сітями звірів навчилися ловить, а птахів хитромудро

Брати на клей і собак розставляти довкола гушавин .

Але ж усіма тими винаходами людина завдячує своїй хитрості, а не мудрості. Не можу пристати й на те, що мудреці, мовляв, відкрили для нас і залізо, й мідь,— коли розжарена лісовою пожежею земля пролила на поверхню з плитких своїх жил пливку від жару породу. Насправді ж такі речі знаходить той, хто на них ласий. Та й питання про те, що насамперед увійшло в ужиток — молот чи кліщі, не видається мені вже аж таким тонким, як це вважає Посідоній. Одне й друге винайшла людина жвавого й проникливого розуму, але ж не величного, не піднесеного,— як, до речі, й усе інше, чого слід шукати, зігнувшись і втупивши погляд у землю.

Мудрець був невибагливим до харчів. Та й чому б мав бути іншим? Він і нині прагне жити якнайсвобідніше. Як то, скажи, будь добрий, можна захоплюватись водночас і Діогеном, і Дедалом(8)? Котрий з них видається тобі мудрецем? Той, хто винайшов пилку, чи той, хто, побачивши хлопчика, що пив воду із жмені, тут же добув із торбини кухоль і розбив його, так сам себе соромлячи: "Як же я довго, дурень, носив при собі зайвий тягар!", хто, скоцюрбившись, спав у бочці? А кого, врешті, маєш за мудрішого нині: того, хто придумав, як то прихованими від ока трубами виштовхувати височенний струмінь шафранової води, як в одну мить раптом напором води наповнити або спорожнити рукотворні річища, як у їдальні поєднати рухомі платівки штучної стелі(7),

щоб раз по раз, тільки-но подадуть нові страви, над головами гостей з'являлися щораз інші видива,— чи того, хто вказує і собі, й іншим, що природа не вимагає від нас нічого ні важкого, ні клопітного, що можемо прожити без мармурника і без коваля, а вдягатися — не їдучи по товар до серійців(8); що можемо мати все необхідне для вжитку, вдовольняючись лише тим, що на поверхні землі, а не в її глибинах? Якби людський рід захотів послухати таку людину, то зрозумів би, що кухар йому не потрібний так само, як вояк. Мудрецями або принаймні подібними до мудреців були ті, хто мало займався своїм тілом. Необхідне вимагає незначної турботи, насолода — рясного поту. Жодні ремісники не знадобляться тобі, коли прислухатимешся до голосу природи: вона не хотіла наших клопотів і до чого змусила нас, від того й забезпечила.— Але ж для голого тіла холод таки нестерпний.— А що? Хіба шкіри звірів та інших тварин недостатньо захищають від холоду? Хіба мало таких племен, що вкривають тіло корою дерев? Чи пташиного пір'я не зшивають так, що з нього виходить одежа? Хіба й нині більшість скіфів не зодягається у лисячі та мишачі шкірки, м'які на дотик та непроникні для вітру? — Але ж улітку треба густішою тінню захиститися від сонячного палу.— Ну й що? Хіба давнина не залишила чимало затишних сховів, що поглиблювались чи то під зубом гризького часу, чи з якоїсь іншої причини й стали, врешті, печерами? Хіба ж не сплітали колись ручним способом намету з якоїсь лозини, не обмазували те плетиво дешевою глиною, не пошивали зверху соломою чи хмизняком, та й зимували собі безтурботно, не вважаючи на холодні дощі, що збігали по спадистій кривлі? А ще: хіба не ховаються у землянках сіртські племена, для яких немає іншого укриття від незмірної спеки, ніж сама розпалена сонцем земля? Природа не така вже ворожа до людини, щоб, забезпечивши всіх істот легким життям, лиш їй одній накинути необхідність стількох наук та ремесел. Нічого подібного вона від нас не жадає. Не мусимо в поті чола роздобувати щось таке, без чого нам не прожити. Ми народилися на готовизні, й лише тоді, коли нам приїлося те, що під рукою, ми прирекли себе на труди. Кривля, одежа, помічні для тіла засоби, їжа — все те, що здобувається нині з таким зусиллям, траплялося колись на кожному кроці, було або даровим, або легкодосяжним. Адже міру всьому визначала одна лиш необхідність. Не хто інший — ми самі зробили все це дорогоцінним, незвичайним; ми самі призвели до того, що потрібно стільки й таких вигадливих ремесел, аби здобути те, що нам до смаку. Тим часом природа вдосталь дає нам того, чого домагається. Жага розкошів — це відхід од природи. Та жага щоденно сама себе розпалює, вона розростається впродовж віків і, багата на вигадки, потурає нашим порокам. Попервах їй захотілося зайвого, потім — шкідливого, а насамкінець вона приневолила дух служити тілу — догоджати його хитливості. Всі ті ремесла, від яких у місті такий галас, така метушня, обслуговують наше тіло; колись йому вділяли необхідного як рабові, нині — готують як для вельможі. Ось звідки всі ті майстерні: в одній тчуть, у другій кують, у третій варять пахощі, а там — навчають розніжених танців, а ще десь — переливного, солодкого співу. В минуле відійшла та природна міра, яка обмежувала всі жадання необхідним: ознакою селюцтва й нужди вважається нині бажати стільки, скільки потрібно.

Годі повірити, мій Луцілію, як легко сама насолода мовлення заводить на манівці навіть достойних мужів! От Посідоній (а він, гадаю, чи не найбільше прислужився філософії), описуючи, як одні нитки спочатку скручуються, інші висновуються з м'якого, розпушеного прядива, а потім — як підвішений тягарець випрямляє і натягує на кроснах основу, як пропущене піткання, аби пом'якшити твердість напіраючої на нього з обох боків основи, щільно, нитка до нитки, стягується за допомогою берда,— твердить, начебто й ткацьке мистецтво винайшли мудреці; забуває, однак, що згодом було вигадано ще хитріший спосіб, коли

Держить основу навій, гребінець — поділив її навпіл.

Ось між зубцями й утік просилили; вже пальці проворно

Перебирають його, а коли між нитками основи

Він пробіжить — тоді бердом зубчастим його пробивають .

А що б він сказав, побачивши нинішню тканину — для одягу, який взагалі нічого не приховує, який не служить захистом не тільки для тіла, але й для соромливості?

Далі, переходячи до рільників, він не менш красномовно описує землю, зорану плугом раз, а згодом ще раз, аби крізь розпушену легше було пробитись корінцям; потім — засіяну ниву, висмиканий рукою бур'ян, щоб випадкове зело, розрісшись, не приглушило посіву. Це теж, на його думку, заслуга мудреців, начебто хлібороби й нині не повигадували чимало такого, що збільшує врожайність поля. Врешті, не задовольняючись тими вміннями, посилає мудреця до млина. Розповідає, як то він, наслідуючи природу, почав виробляти хліб. "От,— каже,— кинуті в рот зерна подрібнюються під твердістю зубів, а що з-під них випало, те язик підсуває знову ж таки до тих зубів; тоді перемішується із слиною, щоб легше пройшло слизьким горлом; потрапивши в шлунок, їжа перетравлюється його мірним теплом і тільки тоді розходитьсь тілом. Узявши все це за зразок, хтось поклав один шорсткий камінь на другий,— щось на подобу зубів, коли непорушний їхній верхній ряд чекає поруху нижнього ряду. Тоді, тручи камінь об камінь, він почав подрібнювати зерна і, підсипаючи їх раз по раз, перемелював доти, поки не стер на борошно. Поливши його водою, почав терпеливо місити, а коли стало податливим, виліпив з нього хлібину. Спочатку випікав її в гарячому попелі й на розпечених черепках, а з часом були винайдені всілякого роду печі, де жаром можна вже було покерувати". Ще трохи — й шевство назвав би винаходом мудреця!

До всіх тих речей людина дійшла силою розуму, але розуму не по-справжньому досконалого. Адже все це, далєбі, винаходи не мудреця, а звичайної людини,— як, приміром, винахід судна, яким перепливаємо ріки, перетинаємо моря, приладнавши до тих суден вітрила, щоб ловили тугий подув, додавши ззаду стерно, що спрямовує біг судна то сюди, то туди,— приклад, узятий від риб, які легким порухом хвоста скеровують у потрібному напрямі свою стрімкість. "Усе це,— твердить Посідоній,— винайшов мудрець, але, вважаючи ті речі надто дрібними, аби самому ними займатись, довірив їх нижчим прислужникам". Але ж усі ті речі й придумані не кимсь іншим, а саме тими, хто й нині дбає про них. Дещо, як знаємо, з'явилося вже за нашої пам'яті,

наприклад, використання дзеркальних вікон, що пропускають яскраве світло крізь прозорі мушлі, підвісні водотриски у лазнях, вмуровані в стіни труби, якими плине тепло, рівномірно зігріваючи і верх, і низ приміщення. Що вже казати про мармур, яким вилискують не тільки храми, а й приватні будівлі? Про круглі, гладко відшліфовані камінні брили, на які опираємо портики й інші, здатні отінити цілий народ, неозорі кривлі? Про письмові знаки(10), якими можна підхопити навіть найквапливішу мову, коли рука змагається у швидкості з язиком? Усе це — винаходи найнікчемніших рабів! Мудрість — вище: вона не руки навчає, вона — вихователька духу. Хочеш знати, що вона здобула для нас, що створила? Не сороміцькі порухи тіла в танці, не різноманітні співи для труб і флейт, що перетворюють на голос струмів повітря — чи тоді, коли воно проходить крізь них, чи тоді, коли вже вихоплюється через розтруб; не зброю, не стіни, не все те, чого вимагають клопоти війни,— ні, вона сприяє мирові, закликає до злагоди весь рід людський. Вона, кажу, не майстриня потрібних для щоденного вжитку речей, всіляких знарядь. Чому приписуєш їй такі дрібниці? Її мистецтво — доводити до ладу життя.

Всі інші вміння — під її владою. Адже кому підпорядковане життя,— значить, підпорядковане також усе те, що служить для прикрашення життя. Зрештою, вона звернена до блаженства; до нього провадить нас, у тому напрямі торує дороги. Вона вказує, де зло, а де — лише видимість зла; вона звільнює душу від марнославства, дарує їй справжню велич, а пихату, що блиском приховує свою порожність,— загнуждує; вона не дозволяє, щоб ми не бачили різниці між величним та набундюченим; додає нам знання і про всю природу, і про себе саму. Вона пояснює, що таке боги і якими вони є; що таке підземний світ, що таке лари і генії, а що — душі, які стоять на східцях нижче від божества; де вони перебувають, чим зайняті, на що спроможні, чого бажають. Ось у що вона посвячує— нас, відкриваючи перед нами не якусь містечкову святиню, а величавий храм усіх богів, якому ймення — всесвіт. І справжній його образ, справжні обрії вона вирізьблює перед нашим духом, бо слабкий зір не може сприйняти такого незрівнянного видовища. Далі вона повертається до початків усіх речей, до вічного розуму, що пронизує все довкруги, до сили, завдяки якій кожна насінина сягає притаманного їй зросту та властивого вигляду. Потім береться за дослідження душі: звідки вона, де вона, як довго триває її життя, на які частини ділиться. Відтак од тілесного переходить до того, що позбавлене тіла, дошукуючись, що таке правда і якими є її докази, а тоді — як розрізнити двозначне у житті та в словах, адже й тут і там правда і брехня — впереміш.

Мудрець, кажу ще раз, не відійшов від тих ремесел, як це видається Посідонієві,— він взагалі не стикався з ними. Він вирішив би, що не варто винаходити те, що не варте вічного використання: не брався б до того, що мусив би колись відкласти. "Анахарсіс(11),— каже Посідоній,— винайшов гончарський круг, на якому ліплять посуд". Потім, оскільки згадку про гончарський круг знайшли в Гомера, помилковими вважають радше ті вірші, ніж сам переказ. Я не перечитиму, що винахідником тієї речі був Анахарсіс, хай так. Та хоч її і винайшов мудрець, але не як мудрець: хіба ж мудреці

не роблять чимало речей не як мудреці, а просто як люди? Припустімо, що якийсь мудрець вирізняється прудконогістю: він випередить усіх власне тому, що прудконогий, а не тому, що мудрий. Хотів би я показати Посідонієві складува, який, дмучи, надає склу найрізноманітніших форм, чого не втне навіть найспритніша рука. А такий спосіб дуття винайдено тоді, коли й мудреця вже не віднайдеш серед людей! "Прийнято вважати,— зазначає Посідоній,— що Демокріт винайшов спосіб укласти кам'яне склепіння, де поступовий його згин з'єднується каменем, що кладеться посередині". А це, скажу, неправда. Адже й до Демокріта не обходилося без мостів та воріт, а зверху вони майже завжди вигнуті. А ще ви забули, що той же Демокріт винайшов спосіб розм'якшувати слонову кістку, а також перетворювати розплавлений камінець у смарагд — так само і в наш час забарвлюють відповідні камінці. Так ось: хай справді все це винайшов мудрець, але винайшов, повторюю, не як мудрець. Хіба ж він не робить чимало такого, що й цілком далеко від мудрості людина зробить — не раз те бачимо — і вправніше, й досвідченіше? Запитуєш, що мудрець дослідив, що вивів на світло денне? Передусім правду й саму природу, яку він озирає не так, як інші створіння,— байдужими до всього божественного очима. Потім — закон життя, який він застосував до всього сущого, навчивши людей не лише знати богів, а й наслідувати їх і все випадкове сприймати як їхні веління. Заборонив піддаватися хибним поглядам і, посправжньому оцінивши всі речі, визначив, що чого варте. Засудив змішані з докорами сумління насолоди, схваливши натомість ті блага, які завжди нам милі. Зробив для нас очевидним, що найщасливішим є той, хто не чекає, щоб йому пощастило, а наймогутнішим — хто своєю могутністю тримає в покорі себе самого. Тут я не обговорюю тієї філософії, яка поставила громадянина поза вітчизною, богів — поза світом, а добродетель підпорядковувала насолоді(12), кажу про ту, яка не визнає жодного іншого блага, окрім того, що чесне, про ту, якої не зваблять ні людський підступ, ані дари самої фортуни, про ту, врешті, цінність якої власне в тому, що її не купиш за жодну ціну.

Я не вірю, щоб така філософія ширилась у той неотесаний вік, коли ще не було жодних ремесел, і лише досвід навчав людей, що для них корисне. Та й раніше, в ті щасливі часи, коли дари природи, готові для загального вжитку, лежали прямо-таки під рукою, коли захланність та розкіш ще не порізнили смертних, коли, переступивши спільне володіння, вони ще не кинулись до грабунку, люди не були мудрецями, хоч і чинили те, що належить чинити мудрецам. Годі й побажати людському роду якогось кращого суспільного стану, ніж тодішній, і коли боги дозволили б комусь уладнати земні справи і вказати людям, як вони мають поводитись, то ніхто б не обрав чогось кращого від тих звичаїв, які, за переказом, були в давнину, коли

...орачеві тоді ще земля не служила;

Не дозволялось їй межувати, ні значити чим-небудь;

Разом плоди побирали,— сама вона рясно родила

Без обробітку, без примусу — з доброї волі своєї(13).

Чи могло ще якесь покоління бути щасливішим од того, давнього? Разом утішалися

дарами природи. Вона ж гойно постачала ними всіх — дбайлива матір, опікунка. Люд володів тими багатствами безпечно, спокійно. То чому б мені не назвати найзаможнішим те поріддя смертних, серед якого годі було знайти вбогого? У той прекрасний лад увірвалася захланність і, жадаючи бодай що-небудь зробити лише своїм, усе зробила чужим: полишивши неосяжний достаток, загнала себе у тісноту. То вона, захланність, привела з собою нужду; зажадавши для себе багато, втратила все. Хай вона тепер силкується надолужити втрачене, хай ниву приточує до ниви, зганяючи з неї сусіда чи то кривдою, чи підступом, хай прирівнює свої орні землі до обширу цілих провінцій, хай для далеких мандрівок їй служать просторища власних володінь,— ніщо вже не поверне нас, хоч за обрій женімо свої межі, до того, від чого ми відійшли! Зробивши все, що в наших силах, матимемо багато, а колись — мали весь світ. Та й сама земля, поки її не обробляли, родила рясніше(14) — щедріше обдаровувала люд, що не вдавався до грабунку. Рівною насолодою для людини було як самій натрапити на якісь дари природи, так і вказати їх комусь іншому. Тож не могло бути в когось надміру, а в когось — нестатку: поділ відбувався між навзаєм зичливими людьми. Сильний ще не піднімав руки на слабшого, захланний, ховаючи безкорисні для нього надлишки, не позбавляв інших необхідного: однаковою була турбота про себе й про сусіда. Не звертали ще проти себе зброї; не заплямована людською кров'ю рука спрямовувала свою ненависть на диких звірів. Ті, кого перед сонячним скваром окривав густий гай, ті, що в плетеній з хмизу хатині безпечно перебували суворі зими й проливні дощі, спокійно, не зітхаючи серед сну, віддавалися нічному відпочинку. Ми ж перевертаємося з боку на бік, потопаючи в своїх пурпурах,— жалить гостріший від терня неспокій. А як же м'яко спалось їм на твердій землі! Над ними не нависала пишно різьблена стеля — лежали просто неба, де ковзали сузір'я, вимальовуючи перед очима величаве видиво ночі: зоряний світ(15), западаючи кудись у глибінь, безгомінно звершував такий великий труд. І вдень і вночі в усю широчінь їхньому зорові відкривалась та розкішна світобудова. Мило їм було дивитись, як одні сузір'я із середини небесного намету хиляться до заходу, інші — зринають із прихованих від ока обширів. Хіба не солодко було мандрувати серед чудес, що так широко розсіяні у високостях? Ну, а ви здригаєтесь на найменший рип вашої кривлі, притьмом вибігаєте за поріг, тільки-но вчуєте якийсь тріск у розмальованому мешканні. У тодішніх людей не_ було будинків, що змагалися розмірами з цілим містом. Зате було в них доволі повітря та вільного на роздоллі подуву, була легка тінь од скелі чи дерева, були прозорі джерела й струмки, не забруднені жодною забудовою, жодними трубами, не скеровані силоміць у нові річища,— лише такі, що бігли, куди їм самим хотілося; були й луги, прекрасні без жодних прикрас, а серед них — просте, зладнане невибагливою рукою житло. Ось таким був дім, що відповідав потребам природи. Приємно було жити в ньому, не боячись ні його, ані за нього. Нині ж найбільшого страху нам завдає наша кривля(16).

І все-таки, хоч яким чудовим було те життя, хоч йому невідомий був підступ, серед тодішніх людей не було мудреців, бо саме те ймення передбачає якесь найвище

звершення. Ні, я не заперечую, що й тоді не бракувало мужів високого лету, як-то мовиться, тільки-но від богів: немає сумніву, що світ, ще не виснажений, видавав із свого лона все найкраще. Але саме тому, що люд від народження був стійким, готовим до трудів, його мудрість не була досконалою. Природа ж не обдаровує чеснотами: стати доброчесним — це велике мистецтво. Ніхто ж тоді ще не порпавсь у грязьких глибинах землі, шукаючи золота, срібла чи самоцвітів; та й німих звірів щадили. Як іще далеко було до того, щоб не у гніві, не із страху, а просто задля видовища людина вбивала людину! Не було ще барвистого, золотом гаптованого одягу, бо ж золота, кажу, ще не добували. Що ж у такому разі? Вони були невинні завдяки незнанню. А це ж велика різниця: чи людина не хоче йти на зло, чи просто не вміє. У них не було справедливості, не було поміркованості, не було й мужності: у їхньому суворому житті були тільки подоби тих чеснот. Сама ж доброчесність випадає на долю лише тим, хто наставляє, виховує і невсипущою діяльністю вдосконалює свій дух. Для цього, але без цього, ми народжуємось. І навіть у найкращих серед людей, поки вони не вдосконалюються, є лише можливість стати доброчесними, а не сама доброчесність.

Бувай здоров!

ЛИСТ ХСІ

Сенека вітає свого Луцілія!

Наш Лібераліс нині зажурений звісткою про пожежу, яка знищила Лугдунську колонію(1). Той випадок міг би зворушити будь-кого, не кажучи вже про людину, настільки закохану в рідне місто! Вражений тим нещастям, він шукає в собі сили духу, який, звісно, гартував для того, аби ставити чоло всьому, чого може страшитися людина. А що такого нежданого, майже нечуваного лиха він не передбачав серед тих страхів, то я не дивуюсь: не було досі й подібного прикладу! Не одним містом гуляв вогонь, але ж ні одного не спалив дотла. Навіть там, де ворожа рука піднесла до кривлі смолоскип, полум'я подекуди захлиналось, і хоча його тут же роздмухували, воно рідко пожирало все довкруги з таким завзяттям, що й сокирі вже нічого було рубати. Та й землетрус ніколи не бував аж таким сильним і нищівним, щоб догори дном перевернути геть усе місто. Ніде, врешті, не було такої ненажерливої пожежі, щоб для наступної не лишилося живої скіпки. А тут за одну ніч пішло з димом стільки прекрасних будівель, кожна з яких могла б стати гордістю будь-якого міста! Серед найспокійнішого миру трапилось таке, чого й під час війни звичайно не бояться. Хто б міг повірити? Нині, коли й меч ніхто не добуває з піхов, коли над усім світом запанував незворушний спокій, нині доводиться розпитувати, де Лугдун, перлина Галлії! Досі, коли доля мала вдарити всіх загалом, то перед тим дозволяла їм принаймні боятись того удару, якого мають зазнати. Нема такої величі, якій не дано було б часу для падіння. Інша річ тут: по той бік ночі — велике місто, а по цей — пуста. Втім, довше триває моя розповідь про загибель того міста, ніж воно гинуло. Все це похитнуло стійкість нашого Лібераліса, твердого й незламного, коли йдеться про особисті біди. Та й не дивуюсь його потрясінню: неочікуване падає на нас більшим тягарем; небачене додає ваги нещастю, і тим більше страждає кожен смертний, чим

більше зчудований лихом, яке його спіткало.

Тому-то ніщо не повинне бути для нас несподіванкою. Все треба перестрівати душею і думати не про те, що звичайно трапляється, а про те, що може трапитися. Хіба є щось таке, чого фортуна, хай лиш їй заманеться, не зітнула б у самому таки розквіті? Хіба є щось таке, на що б вона не напала, чого б не потрясала тим сильніше, чим яскравіше воно вилискує? Що для неї недосяжне, важке? Не завжди вона налітає на нас однією і тією ж дорогою, не завжди б'є з усієї сили. То вражає нас нашими ж руками, то, задовольняючись власною потугою, винаходить небезпеки без сторонньої допомоги. Нема такої хвилини, коли б не чигала біда: в самих же насолодах зароджуються причини болю. Серед погожого миру здійсмається війна і те, що забезпечувало нам спокій, перетворюється на джерело страху: друг стає недругом, приятель — ворогом. Літнє затишся сколихнеться, бува, такою бурею, якій і зима б позаздрила. Навіть без ворога зазнаємо чимало ворожого нам, а якщо бракує якихось інших причин для нещастя, то їх знаходить у собі сам надмір щастя. Найпоміркованіших звалює хвороба, найкремезніших виснажують сухоти, найневинніших досягає кара, найвід-людькуватіших затягує у свій вир заколот. Випадковість перестриває нас усе чимось новим, мовби нагадуючи про свою силу кожному, хто забув про неї. Що споруджено протягом років ціною рясного поту, в чому щедро сприяли безсмертні, те нищить, розпорошує один лише день. А втім, надто багато часу для квапливих бід виділив той, хто їм подав цілу днину: часинки, однієї миті цілком достатньо, аби в прах упали великі держави! Було б якоюсь утіхою в нашій немочі, в нашому житті, якби все загигало так само повільно, як виникає. Та ба! Приріст іде поволі, втрата — стрімголов. Усе хистке — і в приватному, і в суспільному житті. Колесом обертається доля і людей, і міст. Серед найсолодшого спокою зринає жах. Ніщо навкруги не грозить бідною, вона ж налітає, звідки найменше її очікуємо. Держави, які витримали домашні чвари, які й від зовнішніх ударів не здригнулися,— валяться без жодного поштовху. Вкажи мені таку могутність, яка до кінця протривала б у своєму щасті.

Отже, треба думати про все, треба гартувати свій дух перед лицем того, що може статися. Уявляй собі вигнання, муки, що насуваються з хворобою, війни, нещастя на морі. Випадок може відібрати або в тебе вітчизну, або тебе — у вітчизни, може загнати тебе в пустелю, а може пустелею зробити для тебе те місце, де тепер задихаєшся в тисняві. Хай же розстелиться перед твоїм зором видово всього, чим багата людська доля! Озирнімо душею не тільки те, що часто трапляється, але й найгірше, що може трапитися, якщо не хочемо, щоб нас наче громом ударило, щоб ми не сторопіли, вражені несподіваним, начеб то було щось цілком небувале. Фортуну потрібно сприймати в усій її могутності. Скільки разів лиш один землетрус перевертав, повергав у прах міста Азії, міста Ахайї? Скільки міст поглинула земля Сирії, Македонії? Скільки разів те лихо спустошувало Кіпр? Скільки разів у розвалище перетворювався Пафос? Як часто долітала до нас вістка про загибель цілих міст? А ми, серед кого так часто розходилась та звістка,— яку ж то дрібну частку світу становимо! Тож піднімімося над усім випадковим і, хоч би що трапилося, знаймо: біда не така велика, як її змалював

поголос! Пішло з димом багате місто, що було оздобою кількох провінцій (оздобу вкладено, оздобу й вилучено!), місто, розташоване на одному лиш, та й то не дуже розлогому пагорбі. Але й з усіх тих величавих, уславлених міст, про які чуєш нині, не залишиться сліду: навіть його зітре час. Хіба ти не бачив, як в Ахайї він роз'їдав самі підвалини найславетніших осад — ніщо не вказує нам, що тут пишалися міста(2). Але розпорошується не тільки щось рукотворне; гризький день повергає в прах не тільки те, що зведене мистецтвом людини, її заповзяттям: никнуть, наче розпливаючись, гірські хребти, западаються цілі околиці, хвиля вкриває ті місцевості, де й здалеку не видно було моря; неосяжної сили вогонь із'їв, нарешті, й те, на чому він колись виблискував,— найстрімкіші верхів'я, що втішали мореплавців сяйвом ліхтарень: верхи стали низинами. Нищиться й те, що створює природа,— ось чому слід незворушно сприймати загибель міст. Вони стоять, аби впасти. Все мусить прийти до такого кінця; або через те, що напруга вітрів потужним подувом має розметати навалену на них вагу, або могутній порив прихованих у глибинах землі потоків змете постану на їхнім шляху перешкоду, або натиск вогню прорве щільну кору землі, або плин самого часу — а перед ним ніщо не вбережеться — поступово візьме своє, або суворість неба зжене людей з обжитих країв і зробить усе довкруг пустелею. Та хіба перелічиш дороги приречення? Знаю тільки одне: усі творіння смертних роковані на загин. Живемо серед зни-щенності.

Такими і подібними розрадами звертаюсь до нашого Лібераліса, перейнятого справді неймовірною любов'ю до свого рідного міста, а воно хтозна чи й не згоріло для того, аби з попелища звестися ще кращим. Не раз же кривда готувала місце для кращої долі. Не одне щось падало мовби для того, щоб іще вище піднятися. Заздрісний на римське щастя Тімаген(3) повторював, що пожежі Рима засмучують його лише одним: він знає, що зі згарищ постане ще прекрасніше місто. Цілком імовірно, що й у Лугдуні докладуть усіх зусиль, аби відбудоване було величнішим, стійкішим, аніж те, що втрачене. Хай же тривалішими будуть нові, закладені при кращих знаменнях підвалини, хай довшим буде їхній вік! Таж цій колонії, відколи вона виникла, заледве сотий рік, що й для людини не є межею. Закладена Планком(4), вона вбилася в силу завдяки сприятливому розташуванню: тут завжди було людно. Але скільки найважчих пригод вона зазнала за той рівний людському життю проміжок часу!

Тож виховуймо свій дух так, аби він і розумів, і вмів переносити все, що йому може випасти на долю; аби знав, що немає чогось такого, на що б не могла зважитися фортуна; що таке саме у неї право як до цілих володінь, так і до володарів, як до міст, так і до окремих людей. І ніщо тут не повинне нас обурювати: ми ввійшли у світ, де живуть саме за такими законами. Подобається — підпорядковуйся; не подобається — йди собі, куди заманеться! Обурюйся, коли якоюсь несправедливістю вражено тебе особисто, але якщо одна й та ж сама необхідність в'яже найнижчих і найвищих, тоді примирися з приреченням, яке всьому кладе межу. Безглуздя є міряти нас надгробками та пам'ятниками, що стовбичать, то вищі, то нижчі, обабіч дороги(5): прах зрівнює всіх. Нерівними народжуємось, умираємо — рівними. І про міста скажу те ж

саме, що про жителів міст: як Ардею(6) здобуто, так і Рим. Той, хто започаткував людське право, порізнив нас родовитістю й знатними йменнями лише на той час, поки живемо. А коли смертні закінчують свою дорогу, він каже: "Хай відступить марнославство! Для всього, що гнітить землю, хай буде лиш один закон!" Вирівнює нас також конечність бути готовими до всього: немає ні крихкіших, ані впевненіших у завтрашньому дні. Александр Македонський, володар, узявся до геометрії з тим, щоб міг, нещасний, довідатися, наскільки малесенька земля, мізерну частину якої він узяв під своє берло. Нещасний,— бо повинен був розуміти, що обрав для себе оманливе прізвище: чи можна бути великим на нікчемно малому? Подавали йому тонку науку, яка вимагала пильної уваги,— на неї, звісно, не міг спромогтися шаленець, що скеровував свої думки ген за океан. "Навчай мене,— казав,— чогось легшого". На те наставник: "Для всіх та наука однакова, для всіх такою ж мірою важка". Вважай, що то слова самої природи: "Те, на що скаржишся, для всіх однакове. Нікому я неспроможна дати чогось легшого, але кожен, якщо захоче, сам собі може все полегшити".— Чим же? — Погідністю духу. Неминуче і страждатимеш, і терпітимеш голод та спрагу, й старітимеш, якщо тобі випаде довше затриматись поміж людей, і хворітимеш, і не одне щось втрачатимеш, і ступатимеш за межу свого життя. Але нема жодних підстав брати до серця те, чим звідусіль уже протурчали тобі вуха: в усьому тому немає нічого злого, нічого нестерпного, нічого жорстокого. Страх перед усіма тими речами — це страх, так би мовити, з домовленості. Смерті, скажімо, боїшся так, як поголосу. А боятися слів — хіба то не найбільша дурість? Наш Деметрій у зв'язку з цим любив повторювати свою дотепну думку: голоси дурнів для нього — все одно що звуки, які вириваються із здутого живота. "Яка різниця,— каже,— звідки вони вихоплюються: звверху чи знизу". Яке ж то безглуздя — боятися неслави з уст неславного! Отож, повторюю, ви боїтеся без причини як поговору, так і всього, про що тут мовилось: не схилив би до страху поговір — не було б і самого страху. Чи можуть зашкодити праведній людині злі язики? Хай же не шкодять вони й смерті, якою ми її сприймаємо, адже й про неї створено погану думку. Ніхто ж із тих, хто наговорює на неї, не звідав її. А звинувачувати те, чого не знаєш,— нерозсудливо. Знаєш натомість, скільком вона прислужилася, скількох звільнила від мук, нужди, нарікань, від ката, від нехоті до життя. Поки ми владні над смертю, над нами ніхто не владний.

Бувай здоров!

ЛИСТ ХСІІ

Сенека вітає свого Луцілія!

Гадаю, дійдемо згоди в тому, що все зовнішнє набуваємо задля тіла, тіло ж плекаємо з уваги на душу, що в душі є частини допоміжні, завдяки яким рухаємось і живимось, і які нам дані заради головної частини. У ній же в свою чергу розрізняємо нерозумне й розумне начало. Перше з них служить другому; друге — єдине, що є незалежним, що не стосується до чогось іншого, лиш навпаки — все достосовує до себе. Адже й той божественний розум стоїть над усім, а над собою не має нічого. Таким же повинен бути й наш розум, оскільки походить від нього. Якщо ми згодні щодо цього,

то, виходить, мусимо бути однієї думки також у тому, що основою блаженного життя є досконалість нашого розуму. Бо ж тільки він один не пригнічує душі, ставить опір фортуні й за будь-яких обставин забезпечує нам спокій. А благом є лишень те, що ніколи не надщерблюється. Блаженим, кажу ще раз, є той, кого ніщо не може применшити. Він — на вершині й опорою для себе має тільки себе самого. Хто ж опирається на когось іншого, той будь-коли може впасти. Інакше ми щораз більше потраплятимемо у залежність від усього стороннього. Хто ж обере собі за опору випадок? Хто, окрім дурня, стане захоплюватися собою, привласнивши чуже?

То що таке блаженне життя? Безтурботність і незворушний спокій. А цього можемо домогтися тільки завдяки високості духу та несхитній стійкості належного судження про всі речі. Як дійти до таких вершин? Прозрівши правду в усій її поставі; тримаючись в усіх своїх діях порядку, міри, пристойності, доброї, зичливої волі, що завжди прислухається до голосу розуму, ніколи від нього не відхиляється, волі, яка гідна водночас і любові, й подиву. Врешті, аби припис не став багатослівним, скажу: дух мудреця повинен бути таким, який личить також богові. Чого ще міг би собі зичити той, чиє надбання — все, що чесне? Бо коли найкращому нашому станові може прислужитися в якійсь мірі й щось інше, окрім чесного, то блаженне життя полягало б у чомусь такому, що несумісне з чесним життям. Хіба ж не ганьба, не глупота — з чогось нерозумного сплітати благо для розумного духу? Дехто, одначе, вважає, що найвище благо може бути побільшеним, бо, мовляв, воно неповне, коли йому протистоять різні випадкові речі. Навіть Антіпатр, один із провідних зачинателів тієї школи, сказав, що в дечому, хай і незначному, він визнає вплив зовнішніх обставин. Бачиш сам, що значить задовольнятися денним світлом лише з тією умовою, коли ще додатково присвічує якийсь вогник. Що важить якась там іскринка при тій повені сонячного сяйва? Якщо тобі не досить того, що чесне, то неминуче хочеш приточити до нього або спокій, що у греків має назву аосбієвіа, або насолоду. Перше з них ще якось можна прийняти: нічим не обтяжений дух вільно озирає всесвіт, ніщо не відвертає його від споглядання природи. А от щодо другого — насолоди — то цей вид блага належить худобі. До розумного додаємо нерозумне, до чесного — безчесне. Такому життю прислуговуються й тілесні ласки. То чому ж вагаєшся сказати, що людина блаженна, коли догодила своєму смакові? І ти готовий зарахувати, не кажу вже до мужів, а просто до людей того, для кого найвище благо,— коли розкошує піднебіння, око, вухо? Хай такий відійде від гурту найближчих до богів істот! Хай поповнить безсловесні стада, щасливі їжею, що під ногами! Нерозумна ж частина душі знову ж таки складається з двох половин: одна — поривна, горда, непогамовна, підлегла пристрастям; друга — поступлива, млява, вся у владі насолод. Ту половину, яка не терпить вуздечки, та все-таки кращу і, без сумніву, сильнішу й достойнішу мужа, чомусь залишають без уваги, а необхідною для блаженного життя вважають іншу — безсилу й ницу — половину. Розумові звеліли, щоб саме їй прислуговував, а найвище благо найблагороднішої істоти зробили чимось низьким і безславним, до того ж потворно неоднотайним — складеним із різних, анітрохи не відповідних один до одного членів, щось на подоби

Сцілли, як описує її наш Вергілій:

Діва з обличчя вона, та й груди розкішні у неї;
Далі — потворної риби подoba, живіт — волохатий,
Мовби у вовка, а низ її — хвіст велетенський дельфіна .

До тієї Сцілли приточено хоча б хижих, страшних та рвучких звірів. А з яких же дивоглядів дехто творить мудрість? Перше мистецтво людини — сама доброчесність. Їй довіряють марне, плинне тіло, здатне, за словами Посідонія, хіба що перетравлювати їжу. Отже, божественна доброчесність закінчується чимось ковзким, а до верхньої частини, що причетна до неба й гідна високої шани, приплітають бездіяльне, хирляве створіння. Спокій, хоч він іде після доброчесності, сам по собі нічого не дає душі, хіба що усуває перешкоди. Насолода ж розпускає її, послаблює будь-яку твердість. Чи може бути якесь інше поєднання настільки незгідливих між собою частин? До наймогутнішого хочуть припасувати найнедолугіше, до найповажнішого — нікчемне, до найцнотливішого — розгнуждане аж до сороміцького.

"Виходить, якщо доброчесності нітрохи не заважають ні міцне здоров'я, ні спокій, ані відсутність болю, то не будеш їх домагатися?" — Чому ж ні! Домагатимусь, але не тому, що вони блага, а тому, що йдуть у ногу з природою і я вибираю їх, керуючись здоровим глуздом. Що в них у такому разі є від блага? Єдине те, що вони належно вибрані. Бо коли я добираю собі одяг, який мені личить, коли прогулююся, скільки потрібно, коли обідаю, як мені підходить, то благами є не обід, не прогулянка й не одяг, а моє ставлення до всіх тих речей, згідна з розумом міра, якої дотримуюсь у кожному випадку. Ще раз кажу: людина повинна прагнути вибрати для себе чистий одяг, оскільки вона вже за своєю природою — створіння чисте й охайне. Отже, благо в даному випадку — це не чистий одяг як такий, а вибір чистого одягу; іншими словами, благо — не в самій речі, а в тому, яким буде наш вибір. Чесними бувають наші вчинки, а не те, на що вони скеровані. Що я сказав про одяг, те саме, вважай, стосується й тіла. Бо й ним, мовби одягом, природа окрила душу: тіло — її окриття. А хто поціновує одяг виглядом скрині? Піхви не роблять меча ні гіршим, ані кращим. Те ж саме скажу тобі про тіло: якщо мені буде дано вибір, то візьму, звісно, і силу, і здоров'я, але не вони будуть благом, а моє судження про них.

"Звичайно,— кажуть,— мудрець блаженний, але вершини блаженства він сягає лише тоді, коли йому сприяють природні засоби. Отож, хто посідає доброчесність, той не може бути нещасним, але й до найвищого блаженства йому не дотягтись, якщо він не втішається здоров'ям та неушкодженістю тіла". Допускаючи начебто малоймовірне,— що й під час найгостріших, тривалих страждань можна не бути нещасним і навіть почуватися блаженным,— заперечуєш те, у що легше повірити: що блаженным можна бути у найвищій мірі. Якщо завдяки доброчесності людина перестає бути нещасливою, то ще скоріше вона може стати найблаженнішою,— адже дорога від блаженства до найвищого блаженства коротша, ніж від нещастя до блаженства. Невже ж те, що здатне вирвати людину з лещат страждань і оселити її серед блаженних, не спроможеться на решту — не зробить її найблаженнішою? Невже ж. ослабне за крок до

вершини? В житті буває чимало як корисного для нас, так і некорисного. Одне й друге — поза нами. Якщо добродісна людина не стане нещасливою, хоч би скільки некорисного налягло на неї, то хіба можливо, щоб вона позбулася найвищого блаженства через брак якихось кількох корисних для неї речей? Як під вагою некорисного така людина не зігнеться настільки, щоб стати нещасливою, так і відсутність корисного не зведе її з вершини блаженства; одне слово, без усього корисного для себе вона відчуває найвище блаженство, а серед усього некорисного — не буває нещасливою. Інакше те блаженство взагалі можна відібрати, раз його можна применшити.

Щойно я говорив про те, що маленький вогник нічого не додасть до сонячного сьйва, адже в тому сьйві тоне все, що черпає світло не з його джерела.— "Але дещо,— кажуть,— стає на заваді й сонцю".— Однак і серед тих завад сонця ніщо не вщерблює, і хоча між ним і нами стає якась перепона, що не дозволяє нам його побачити, все ж воно в дії, воно мчить своїм шляхом. Хоч би скільки разів заблиснуло серед хмар — бачимо, що й тоді воно аніскільки не менше, не повільніше, ніж буває при безхмарному небі. Є ж різниця — чи щось перешкоджає йому, чи просто його заступає. Так само з добродісністю: через завади вона не стає меншою — просто менше блищить. Для нас, можливо, вона тоді не настільки очевидна, не така яскрава, але для себе, подібно до засланого млоу сонця, вона залишається такою самою і виявляє свою силу навіть в укрітті. Тож усілякі нещастя, втрати, кривди владні над добродісністю не більше, ніж хмари над сонцем.

Зустрінеш і таких, які твердять, що мудрець, будучи не надто міцної будови тіла, не відчувається ні нещасливим, ні блаженним. Але й тут бачимо помилку, адже чесноти прирівнюються до чогось випадкового, а чесним приписується те ж саме, що і тим, хто далекий від чесноти. А що може бути гидкішим, ганебнішим, ніж в один ряд ставити речі, гідні подиву, й ті, що варті зневаги? Бо справедливість, почуття обов'язку, вірність, мужність, розважність — усе це гідне подиву. І навпаки, нікчемним є все те, що випадає на долю найнікчемнішим людям: сильні руки й ноги, міцні, здорові зуби. І далі, якщо мудреця, у якого якісь клопоти з тілом, не будемо вважати ні нещасливим, ні блаженним, залишаючи йому серединне місце, то й такого життя не слід ані жадати, ні тікати від нього. А хіба це не найбільше безглуздя — твердити, що життя мудреця не є для нас жаданим? Та й що може бути невірогіднішим, ніж припускати, що є таке життя, якого ні прагнути не треба, ні від нього тікати? Врешті, якщо якісь вади тіла не роблять людину нещасною, то дозволяють їй бути блаженною. Бо що не в силі погіршити нашого стану, те й поліпшенню його не завадить.

"Ми знаємо,— закинуть мені,— холодне, знаємо гаряче, але ж і тепле є поміж ними; так само хтось один блаженний, хтось інший нещасний, а ще хтось — і не блаженний, і не нещасний".— Хочу спростувати те висунуте проти нас порівняння. Якщо до теплого я додам більше холодного, то воно стане холодним, а якщо більше гарячого, то воно таки зробиться гарячим. А от тому, хто ні нещасний, ні блаженний, хоч би скільки я підкидав нещастя, він, як самі твердите, не стане від того нещасним.

Виходить, у вашому порівнянні — речі непорівняльні. А ще: візьми знову ж таки людину, що є ні нещасною, ні блаженною; додай їй сліпоти — не стане нещасною; додай ще немочі — не стане нещасною; підкинь у додаток гострих, невідступних болів — теж не стане нещасною. Але ж кого стільки нещастя не приводить до нещасного життя, то, значить, не виведуть його також із блаженного. Якщо мудрець, за вашими словами, з блаженства не може скотитися до нещастя, то він не може й перестати бути блаженным. Чому той, хто, спіткнувшись, почав зісковзувати схилом униз, мав би десь там зупинитися? Саме те, що не дає йому докотитися до дна, затримує його на вершині.— "Чому ж усе-таки блаженного життя нічим не можна порушити?" — Блаженства не можна навіть применшити, тому-то, щоб його досягнути, достатньо однієї лиш доброчесності.— "Виходить, мудрець, який прожив довше, якому не дошкулив жоден біль, не блаженніший від того, хто щоденно боровся з лихою долею?" — А ти дай мені відповідь: чи він кращий, чесніший? Якщо ні, то, значить, і не блаженніший. Щоб жити блаженніше, треба жити справедливіше; не може жити справедливіше — не буде блаженніше. Доброчесність, як і засноване на ній блаженне життя, не може бути то більшою, то меншою. Доброчесність — це настільки велике благо, що воно й не відчуває тих дрібних додатків, приміром, короткотривалості життя, болю та різних тілесних слабувань. Навіть насолода не гідна того, щоб доброчесність озиралась на неї. Запитаєш мене, що є найважливішим у доброчесності? Те, що вона не дбає про майбутнє, не веде рахунку дням: будь-який відтинок часу вона сповнює для себе вічним блаженством.

Усе це видається нам неймовірним, таким, що виходить поза межі людської природи. Але це тому, що її велич вимірюємо своєю неміччю, а наші пороки іменуємо чеснотами. Хіба не таким же неймовірним видається те, що серед найтяжчих мук хтось міг сказати: "Я — посеред блаженства!" А прозвучали ці слова в самій робітній насолоді! "Найвище блаженство відчуваю в цей день, і останній день свого життя!" — так мовив Епікур, виснажений і затримкою сечі, й невігійними, болісними виразками живота. То чи мало б це відчуття бути неймовірним для шанувальників доброчесності, якщо воно зустрічається й у тих, ким володарила насолода? Вони, звироднілі, низькі духом, твердять, що навіть серед найсильніших страждань та найтяжчих бід мудрець не буде ні нещасливим, ані блаженным. Але ж це неймовірно, навіть більше, ніж неймовірно! Я не розумію, чому доброчесність, коли її зіштовхнути з вершини, не мала б скотитися аж до самого підніжжя. Вона або повинна нести людині блаженство, або, відсторонена, не перешкодить їй стати нещасливою. Доброчесності, поки вона на ногах, не проженеш; неминуче одне з двох: вона або перемагає, або — переможена.

Лише на долю безсмертних богів,— заперечать мені,— випали і доброчесність, і блаженне життя; нам же залишилась якась тінь чи подоба тих благ. От і йдемо до них, але ніколи їх не досягаємо".— Та хіба людей і богів не єднає спільний розум? У них він досконалий, у нас — здатний для вдосконалення. Це наші пороки схиляють нас до зневіри. Бо хто після мудреця, хто посідає, так би мовити, друге місце, у того ще немає належної стійкості в дотриманні найкращих засад; його судження ще хистке,

невиразне. Він прагне якомога краще бачити й чути, йому залежить на доброму здоров'ї, на привабливості свого тіла й вигляду, врешті,— на своєму довголітті. Щоправда, він може провести життя, не допустившись поганого, гідного каяття вчинку, та все ж у тій ще не досконалій людині гніздиться якийсь нахил до лихого; її душа ще покvapна до зла. Підбита на лихе, вона ще може далеко відійти від блага. Таку людину ще не можна вважати добродчесною людиною — вона лише стає нею. А кому ще не вистачає чогось до добродчесності, той поганий. І лише

В кому присутні весь час добродчесність і дух непохитний ,

той — рівня богам, той і прямує туди, пам'ятаючи про своє походження. А чи можна комусь дорікати за прагнення піднятися на ту висоту, з якої він опуcтився? І чому б ти мав сумніватися, чи має в собі щось божественного той, хто сам є часткою божества? Все, що довкола, що містить нас у собі, це — щось єдине, це — бог; ми — його спільники, члени його тіла. Наша душа — містка, сприйнятлива; вона здатна туди піднятися, тільки б її не обтяжували пороки. Як наше тіло вже від самої природи пряме, чоло звернене до неба, так і душа, яка може сягнути, куди лиш захоче, для того й зладнана природою, щоб мати богорівні жадання. І якщо вона використовує свої сили, якщо розгортається в усю широчінь, то в усякому разі вона змагається досягти висот не чужою дорогою. Нелегкий то був труд — іти до неба; вона ж повертається туди знову. Ступивши на той шлях, простує ним сміливо, знехтувавши всім, не озираючись на гроші; золото й срібло, гідні хіба що тієї темряви, в якій вони лежали, вона оцінює не тим блиском, що б'є в вічі темним душею людям, а давнім болотом, з якого їх вигребла, добула на світло денна наша захланність. Вона, повторюю, знає, що багатства не там, де їх громадять,— душу треба наповнювати, а не скриню. Саме їй, душі, треба віддати владу над усім, її треба впровадити у володіння всією природою,— щоб межами сходу й заходу визначала свої надбання, щоб і вона, подібно До богів, мала під собою все довкруг і звисока споглядала на багачів з їхніми багатствами — на тих, хто не так своїм утішається, як заздрить чужому. А коли вона на такій вершині, то й про тіло дбає вже як про необхідний вантаж, якого треба просто пильнувати, а не любити, не підпорядковуючись тому, чим покликана володіти. Хто служить своєму тілу, той не може бути вільним. Бо якщо й впораєшся з іншими господарями, яких знайшла собі надмірна турбота про тіло, то влада й самого тіла доволі сувора й вибаглива. Душа виходить із нього то спокійно, то вихоплюється з усією рвучкістю, не дбаючи, що буде з останками. Як нехтуємо обстриженим волоссям та бородою, так і та блаженна душа на порозі до виходу не журиться, якою буде подальша доля її дотеперішнього притулку: чи спалить його вогонь, чи вкриє земля, чи розтягнуть хижі звірі — усе це, вважає вона, стосується її не більше, ніж дитяче місце, послід, стосується щойно народженої дитини. Чи непоховане тіло розносять птахи, чи його кинуть

...собакам: морським на поталу, —

яке то має значення для того, хто вже не існує? Але й перебуваючи серед людей, мудрець не боїться, коли йому грозять посмертною мукою ті, кому мало, щоб перед ними тремтіли лишень до останнього подиху. "Ні,— каже він,— мене не жахають ні

гаки, ні огидне для людського ока видовище, коли звір чи хиже птаство розшарпує залишене для наруги тіло. Я нікого не благаю про останню шану для себе, нікому не доручаю своїх останків: сама природа подбала про те, щоб ніхто не лишився непохованим. Сам час поховає тих, кого пожбурила край дороги чиясь жорстокість". Гарно сказав про це Меценат:

Що мені той гробівець? Про покинутих дбає природа!

Ти б міг подумати, що ті слова мовив хтось із високо підперезаних мужів. Справді, він був людиною піднесеного, сильного духу, що згодом від постійних успіхів розпустився(4).

Бувай здоров!

ЛИСТ ХСІІІ

Сенека вітає свого Луцілія!

У листі, де ти нарікав з приводу смерті філософа Метронакта, начебто він і міг, і повинен був жити довше, я відчув брак справедливості, яка притаманна тобі повсякчас, в усіх твоїх обов'язках, усіх справах, але якої, кажу, бракує лишень в одному — в тому, що й усім іншим. Я зустрічав багатьох, що були справедливі до людей, але нікого, хто був би справедливий до богів. Щоденно обурюємось на приречення: чому комусь одному обірвано життя посередині дороги? Чому натомість не обірвано комусь іншому? Чому продовжується його старість, що стала тягарем і для нього, й для інших людей? Але, прошу тебе, зваж добре, що, на твою думку, справедливіше — щоб ти корився природі чи щоб природа корилась тобі? Яка тут різниця, як скоро відійдеш відтіля, звідки все одно доведеться відійти? Дбати треба не про те, аби довго прожити, а про те, аби прожити достатньо. Чи довго проживемо,— це справа приречення; чи достатньо — справа душі. Довгим є те життя, яке втішається повнотою. А повнота — це той стан, коли душа повертає собі притаманне їй добро, коли сама отримує владу над собою. Що з того, що хтось там прожив у бездіяльності вісімдесят років? Та він і не прожив, а просто прогаяв життя; не пізно помер, а довго помирав. Прожив вісімдесят років! Залежить, котрий день ти вважаєш днем його смерті. А цей відійшов у розквіті сил. Але ж виконав усі обов'язки доброго громадянина, доброго приятеля, доброго сина — нічого не занедбав. Хоч незавершений його вік, але життя — завершене. Прожив вісімдесят років! Хіба що пробув вісімдесят років,— якщо про його життя не говориш у такому значенні, як про життя, приміром, дерев.

Благаю тебе, Луцілію, робімо так, щоб наше життя, як дорогоцінна річ, оцінювалось не протяжністю, а вагою. Вимірюймо його ділами, а не часом. Хочеш знати, яка різниця між завзятим мужем, який, зневажаючи фортуна, ретельно, наче вояк на службі, виконав усі обов'язки, що ставило перед ним життя, і піднявся до найвищого його блага,— і тим, хто протривав багато років? Один живе й після смерті, другий — помер ще перед смертю. Похвалімо ж і до числа мудреців віднесімо того, хто добре розпорядився своїм, хоч і скупю йому відміряним, часом! Адже він побачив справжнє світло. Він не був одним із юрби. Він і жив, і виявляв свою силу. Іноді він тішився погідним небом, іноді, як то буває, сяйво могутнього світила пробивалося крізь хмари.

То чи варто дошукуватися, як довго жив? Він жив! Він сягнув аж до нащадків, перейшов у їхню пам'ять.

Це не значить, що я відмовився б од довголіття. Але, якщо фортуна вкоротить мій вік, то я не нарікатиму, що мені чогось забракло до блаженного життя. А це тому, що я розраховував не на той день, котрий моє захланне сподівання визначило за межу мого життя. Ні! Я на кожен день дивлюсь як на межу свого життя(1). Навіщо питаєш мене, коли я народився і чи маю ще право бути в колі молодих? Я дістав своє. Як і при малому зрості людина може сягнути досконалості, так само й життя при його малому відтинку може бути досконалим. Вік людини належить до тих речей, що поза нами: скільки проживу — це не від мене залежить; як проживу — від мене. Вимагай, щоб я не відраховував своїх років безславно, наче в п'їтмі: вимагай, щоб я прожив життя,— щоб мене не пронесли повз нього, мов на ношах.

Питаєш, наскільки розлогим може бути життя? Настільки, щоб сягнути мудрості. Хто дійшов до неї, той торкнувся межі — не найвідлеглішої, але найважливішої. Тут він уже хай сміло похвалиться та складе дяку богам і, ставши серед них, нехай вважає своєю заслугою, як і заслугою природи речей, те, що він був. Та й справедливо вважатиме: повернув їй життя кр"щим, ніж отримав. Став зразком добродесної людини — показав, якої вона досконалості, якої величі. Коли б міг приточити собі років, то наново прожитий відтинок життя не відрізнявся б од попереднього.

Доки ж, усе-таки, живемо? От ми натішилися знанням про все, що нас оточує. Знаємо, на яких засадах зводить свою будову природа, який лад вона запроваджує у світі, крізь які чергові зміни провадить і повертає рік, як замикає все, що було колись, і себе ж кладе собі за межу. Знаємо, що сузір'я рухаються завдяки притаманному їм розгонові; що одна тільки земля стоїть непорушно, а все інше біжить із постійною, ненастанною швидкістю. Знаємо, як місяць проходить перед сонцем, в який спосіб він залишає позаду, хоч повільніший, прудкіше світило, як він отримує світло і як його втрачає. Знаємо, яка причина приводить ніч, а яка — повертає день. Отже, треба йти туди, де ближче до того придивишся.

"Відходжу туди сміливо,— каже мудрець,— не з надією, що там, як я це розумію, відкриється переді мною дорога до моїх богів. Я заслужив на те, щоб мене допустили до них; я вже був серед них, я послав до них свою душу, а вони послали до мене свою. Але припустімо, що я зникаю зовсім, що з людини після смерті взагалі нічого не зостається,— я з такою ж рішучістю ступлю на поріг, за яким уже нікуди податися".

"Він прожив далеко не стільки років, скільки б міг прожити!" — А хіба нема книжки, де не так багато віршів, а вона й корисна, й гідна хвали? Ти знаєш, які об'ємні "Літописи" Танузія(2), але знаєш і те, як їх називають. Дехто своїм життям, власне, й нагадує ті Танузіїві "Літописи". Невже той, кого вбивають у день ігрищ під вечір, щасливіший, на твою думку, від того, хто впав опівдні? Гадаєш, хтось аж так подурному жадібний до життя, що волів би, аби його зарізали не на арені, а в роздягальні? Не на велику відстань випереджуємо один одного. Смерть кладе трупом усіх. Убивця йде одразу ж за вбитим. Те, про що так гаряче розводимось,— усього лиш

мить.¹ А втім, яке ж то має значення, чи довго уникатимеш того, чого й так не вдається тобі уникнути?

Бувай здоров!

ЛИСТ XCIV

Сенека вітає свого Луцілія!

Деякі беруть до уваги лише ту частину філософії, яка, не впорядковуючи життя людини взагалі, дає відповідні настанови кожній окремій особі: чоловікові — як поводитися з жінкою, батькові — як виховувати дітей, господареві — як керувати рабами; все інше вони відкидають як таке, що пурхає собі десь поза межами нашої користі,— начебто можна дати якусь пораду щодо частини, не охопивши спочатку життя в його цілості. Арістон же, стоїк, навпаки: власне ту частину філософії вважає малоістотною, котра не проникає глибоко в душу. Навіть для її часткових настанов, на думку Арістона, чимало значать загальні засади філософії, зокрема, щодо природи найвищого блага. Хто їх добре зрозуміє і засвоїть, той сам собі порадить, як чинити в тому чи іншому випадку. Подібно до того, хто оволодіває мистецтвом метати спис, обирає визначене місце, привчає руку належно скеровувати зброю, а потім, набувши завдяки відповідній науці та вправам належного вміння, користується ним, де лиш захоче, адже навчився влучати не тільки в щось одне чи друге, а в усе, що лиш заманеться,— так само й той, хто опанував науку життя взагалі, не потребує окремих настанов, бо збагнув цілість — не те, як йому, скажімо, жити з дружиною чи з сином, а те, як треба жити добре взагалі, хоча сюди, звісно, входить і те, як йому поводитися з дружиною та дітьми. Клеант, щоправда, й за цією частиною визнає якусь користь, але називає її безсилою, якщо вона не впливає з цілості, якщо не сприйняла загальних тверджень філософії, головних її засад.

Отже, тут постає два питання: чи дана частина корисна, чи некорисна, і чи сама вона може зробити людину доброчесною, одне слово, чи та частина є зайвою, чи, навпаки, робить зайвим усе інше. Хто хоче вбачати у ній щось цілком непотрібне, міркує так: "Якщо перед очима якась завада перешкоджає нашому зорові, то її треба усунути. А не усунувши, даремно повчатимеш: "Іди ось у тому напрямку, простягни руку ось туди". Так само, якщо якась річ засліплює душу і не дає побачити порядку наших обов'язків, то марними будуть слова наставника: так, мовляв, живи з батьком, а ось так — із дружиною. Адже ні на що не додаються настанови, поки омана затьмарює розум. Розсієш її — одразу й буде видно, який у кого обов'язок. Інакше вчитимеш когось, що належить робити розумній людині, але розумним його не зробиш. Дораджуєш убогому, аби жив, як живе багач. Та чи може він скористатись із твоєї поради, поки залишається вбогим? Пояснюєш голодному, що він мав би робити, якби був ситим. А ти краще прожени голод, що проник йому аж до самих кісток. Те ж саме скажу тобі й щодо всіх інших пороків: їх треба усунути, а не вдаватись до повчань, які все одно при тих пороках будуть марними. Поки не спростуєш хибних думок про ту чи іншу річ, поти ні скупий не слухатиме, як треба користуватися грішми, ані боязкий — як нехтувати небезпеками. Мусиш домогтись того, аби він зрозумів, що гроші — це ні

благо, ні зло; мусиш довести йому, що багаті — найнещасніші люди; мусиш зробити так, аби він знав: усе те, що вселяє в людей загальний страх — навіть страждання чи смерть,— не таке вже страшне, як його малює поговор. Часто й у самій смерті (а піддатись їй — несхитний закон) великою втіхою є те, що вона ні до кого не приходить двічі; а щодо болю, то найкращий засіб тут — стійкість духу, який, власне, своєю незламністю полегшує все те, що переносить із завзяттям. Природа болю має ще й ту велику перевагу, що тривалий біль не може бути надто сильним, а надто сильний — тривалим. Мужньо треба сприймати все, що велить нам світова необхідність". Коли, виклавши такі засади, ти даси йому змогу побачити своє місце у світі, коли він збагне, що блаженним є не те життя, що догоджає насолодам, а те, що у злагоді з природою, коли полюбить добродіє як єдине людське благо, а підлості уникатиме як єдиного зла, коли зрозуміє, що все інше: багатства, почесні, добре здоров'я, могутність, влада — це щось серединне, чого не можна зарахувати ні до блага, ані до зла,— тоді він не потребуватиме наставника, який в кожному окремому випадку повчав би його: "Ось так ходи; так обідай; це личить чоловікові, те — жінці; ось це — жонатому, а ось те — нежонатому". Частенько якраз ті, що з великою запопадливістю повчають інших, самі неспроможні виконати тих повчань. Так вихователь повчає хлопця, бабуся — внучку; так скорий до гніву вчитель веде з учнями бесіду про шкідливість гніву. Заглянь у початкову школу — і пересвідчишся: все те, над чим з таким завзяттям б'ються насуплені філософи, вже містить у собі дитяча наука.

Врешті, чи твої повчання мають стосуватися чогось цілком очевидного, чи сумнівного? Очевидне не потребує повчань, а тому, хто повчає у сумнівному, не вірять. Виходить, повчання зайві. Йдеться ось про що. Коли ти даєш повчання в якійсь неясній або сумнівній справі, то мусиш опертися на докази; коли ж ти звернешся до певних доказів, то більшу вагу матимуть самі ті докази; їх, власне, й достатньо. "Ось так стався до приятеля, так — до громадянина, а так — до спільника".— "А чому?" — "Бо так справедливо".— Отже, про все це я довідаюся з того розділу, де мова йде про справедливість. Тут я знайду думку про те, що справедливості слід домагатися задля неї самої; що до неї не повинен нас наганяти ні страх, ані підкуп; що справедливим не можна вважати того, кому в добродіє подобається щось інше, крім неї самої. Коли у тому переконаю сам себе, коли, так би мовити, просякну тією наукою, то навіщо здадуться ті настанови, що повчають ученого? Обізнаному давати приписи — зайве, необізнаному — недостатньо. Адже необізнаний повинен чути не тільки, що йому приписують, але й чому приписують. Кому ж у такому разі — питаю ще раз — потрібні ті приписи: тому, хто вже виробив для себе згідні з істиною думки про благо та про зло, чи тому, у кого таких думок ще немає? Той, у кого їх немає, не отримає від тебе жодної користі: його вуха заткнув Поговір — щось цілком суперечне твоїм повчанням. А той, хто остаточно вирішив, чого слід уникати, а чого прагнути, знає, хоч би ти й мовчав, що йому робити. Отже, всю цю частину філософії можна усунути.

Ми з двох причин збиваємось на манівці: або в нашій душі пустило корінь засіяне хибними поглядами зло, або, якщо вона й не заповнена по— —милковими

уявленнями, все ж є схильною до помилок і легко псується, зведена якоюсь manoю на блудну стежку. Тож мусимо або зцілити наш хворий дух, або, якщо він ще вільний від пороків, але схильний до них,— заволодіти ним заздалегідь. З одним і другим покликані впоратись основні засади філософії. Значить, окремий вид настанов просто нічого не дає. До того ж наставляти кожну людину зокрема — праця неосяжна. Адже одні настанови ми мусили б давати лихвареві, інші — хліборобові; одні — купцеві, інші — тому, хто шукає приятні володарів; щось одне мали б радити тим, хто воліє приятелювати з рівнею, а щось інше — тим, хто має намір хилитись душею до нижчих від себе. У подружніх справах довелося б повчати, як тому чи іншому чоловіку поводитися з жінкою, котра до шлюбу зберегла цнотливість, а як — із тією, котру ще до заміжжя спізнав хтось із чоловіків; як жити з багатою, а як — із безпосажною. Або, гадаєш, не буде якоїсь різниці між безплідною і плодющою, між підстаркуватою і молоденькою, між матір'ю і мачухою? Всіх випадків не охопиш, а кожен з них вимагає відповідних настанов. А тим часом закони філософії стислі, але пов'язують усе. Додай, що настанови мудрості мусять бути чітко окреслені, виразні. Що не може бути окреслене, те — поза межами мудрості, бо лиш вона знає межі всього сущого. Тож мусимо відкинути оту повчальну частину філософії, адже, обіцяючи щось небагатьом, вона не може дати того всім, а мудрість охоплює всіх. Між загальним божевіллям і тим, яке передають у руки лікареві, різниця лишень одна: тут ідеться про тих, хто страждає від хвороби, а там — про тих, хто страждає від хибних думок. У першому випадку маємо справу з нездужанням тіла, у другому — з нездужанням самої душі. Хто б узявся давати настанови шаленому,— як він має говорити, як ходити, як поводитися серед людей, а як — удома, то такий виглядав би ще більшим шаленцем, ніж той, кого б він наставляв, бо ж лікувати треба чорну жовч — усунути саму причину шалу. Так само слід чинити й при душевному шалі: треба вигнати той шал, інакше марне летітимуть із вітром усі слова наставників.

Про все це мовить Арістон. Відповімо на кожне його твердження зокрема. Насамперед заперечимо те, що він говорить про перешкоду, яка, будучи перед очима, заважає зорові і яку треба усунути. Я згоден, що тут недоречні настанови, як треба дивитися,— необхідні ліки, які очистили б зір, одігнавши те, що стоїть йому на заваді. Адже ми бачимо завдяки природі; той, хто усуває ту перепону, повертає природі притаманну їй здатність — дає змогу користатися зором. Одначе природа не вчить, які наші обов'язки в кожному окремому випадку. І ще: той, кого вилікували від сліпоти, не може, тільки-но прозріє, повертати й іншим утрачений зір. Хто ж позбувся зла, той звільнює від нього й інших людей. Не треба ні спонукань, ані порад, щоб око розпізнавало різні властивості барв: чорне від білого відрізнити будь-хто без жодних повчань. Зате душі не обійтись без настанов, і то багатьох, щоб могла бачити, як слід поводитись у житті. Щоправда, й лікар не тільки лікує хворих на очі, але й дає їм настанови. "Ти не повинен,— застерігає,— звертати ослаблений зір до різкого світла; з темряви перейди спершу кудись у тінь, потім зважся на більше і лише поступово звикай переносити незахмарену ясність; ти не повинен хилитись над книжкою після

їжі; не повинен натомлювати обтяжених, напухлих очей; мусиш остерігатися холодного вітру, що з силою дме просто в обличчя". Робить ще й інші потрібні застереження, не менш помічні, ніж самі ліки.

"Причина всіх збочень,— каже Арістон,— хибні ухилення; а від них нас не звільнять жодні наста-::тви, не спростують помилкової думки стосовно того, що є злом, а що — благом".— Самих настанов, певна річ, не досить, аби повалити неправдиве уявлення, що закоренилось у душі. Але хіба вони справді нічого не значать у поєднанні з іншими засобами? Передусім вони відсвіжують пам'ять. А ще ж до всього того, що в цілості виглядає розпливчастим, можна приглянутись пильніше, тільки-но поділиш його на частини. Інакше зайвими б випадало назвати розради й заохочення. Вони ж зайвими не бувають; отже, не бувають зайвими й перестороги.

"Безглуздо,— мовить він далі,— радити хворому, що він мав би робити, будучи здоровим: треба повернути йому здоров'я, без чого всі поради — марна трата часу".— А хіба ж і хворі, й здорові не мають чогось спільного, в чому їх однаково треба повчати? От, скажімо, щоб не надто пожадливими були до їжі, щоб не перевтомлювалися. Так само деякі настанови можна давати водночас і вбогим, і багатим.— "Зціли,— каже він,— людей од захланності й тобі не доведеться наставляти ні злидаря, ні багатія, адже в одного й другого пригасне жадоба".— Але хіба то одне й те ж саме — не жадати грошей і вміти ними користуватися? Жадібні не знають їм міри, а ті, кого не звинуватиш у жадібності, часто не вміють ними користуватися.— "Усунь,— веде він далі,— помилки, і зайвими стануть усі настанови".— А це вже неправда! Уяви собі, що жадоба вляглася, що розкіш погамована, зухвальство загнуждане, а лінивство приострожене,— але й тоді, коли пороки будуть усунені, треба вчитися, що і як ми повинні робити.— "Повчання,— твердить він,— не дають жодної користі, коли стикаються із закоренілими пороками".— Але й ліки безрадісні супроти невиліковних хвороб, і все-таки їх приписують — одним для підмоги, іншим — для втихомирення болю. Так само й могутність усієї філософії, хоч би й зібрала воєдино всі свої сили, не викоренить із душі затвердлої, давньої болячки. Але, якщо вона не лікує всього,

то це не значить, що вона взагалі нічого не лікує.— "Що ж то дає — вказувати очевидне?" — Дуже багато! Іноді, навіть знаючи, не звертаємо уваги. Пересторога не вчить, а спрямовує нас, загострює нашу пильність, не дає нам розсіюватися, не дозволяє, щоб із пам'яті час од часу щось випадало. Не раз минаємо цілком очевидне, навіть не зауважуючи його: пересторога — це своєрідне нагадування. Часто душа не бачить навіть того, що на видноті. Отже, мусимо втовкмачувати їй знання про найвідоміші речі. Тут доречно навести вислів Кальва(1) з його промови проти Ватінія: "Ви знаєте, що було зроблено підкуп, і всі знають, що ви це знаєте". Так і ти знаєш, що дружні стосунки треба свято шанувати, але цього не робиш. Знаєш, що нечесно вимагати від дружини цнотливості, а самому зваблювати чужих жінок; знаєш, що їй негоже водитися з перелюбником, тобі — з повією, а все ж робиш по-іншому. Тому-то час від часу тебе потрібно, як-то кажуть, опам'ятати: все це повинно бути під рукою, а не десь у закутах пам'яті. Що рятівне, те мусимо раз по раз перетрясати, раз по раз

обертати, аби не тільки було нам добре відоме, але й весь час наготові. Додай і те, що навіть очевидні речі можуть стати ще очевиднішими.

"Якщо твої повчання сумнівні, то ти повинен додати до них докази; а раз так, то помічними є, власне, ті докази, а не повчання".— А що, коли навіть без доказів помічною є сама повага того, хто перестерігає,— так само, як без належних обґрунтувань багато важить думка досвідченого правника? До того ж повчання вже самі по собі мають чималу вагу, надто коли вони вплетені у вірш або і невіршованою мовою зведені до стислого вислову. От, приміром, у Катона: "Купуй не те, що потрібне, а те, що необхідне; що ж непотрібне, те надто дороге, хоч би коштувало аса". Такими є славетні вислови оракула чи подібні до них: "Бережи час!", "Пізнай себе самого!" І чи будеш домагатись обґрунтувань, коли хтось наведе тобі такі вірші:

Один од кривд є засіб — це забути їх. Доля за мужніх стоїть;

Боязкий — сам собі на заваді .

Такі слова не потребують дорадника. Вони сягають самих почуттів і приносять користь при могутньому сприянні самої природи. Душа містить у собі на-чатки всіх благородних діл, і ті начатки пожвавлюються завдяки повчанням; саме так із крихітної жаринки — лиш поможи їй легким подувом — вихоплюється приховане в ній розлоге полум'я. Так і доброчесність випрямляється, хай лиш відчує доторк чи поштовх. Є в душі й щось глибинне, чим не скористаєшся відразу, і тільки виражене словами воно готове нам служити: лежить, так би мовити, напохваті. А є ще й розпорошене повсюди, чого недосвідчений розум не може зібрати до купи. Одне слово, все це мусить бути згромаджене й пов'язане, щоб мало більшу силу й підняло душу вище. Інакше, якщо у настановах нема ніякої користі, треба взагалі відмовитися від освіти і вдо-вольнитися самою лише природою. Хто такої думки, той не бачить, що одна людина наділена жвавим, гострим розумом, інша — повільним і тупим; не розуміє принаймні, що хтось один розумніший від іншого. Сила природного розуму живиться і росте завдяки настановам; до вроджених переконань він додає нові, а хибні виправляє.

"Якщо хтось не володіє правильними засадами, то що йому з тих напоумлень, раз він оплутаний хибними думками?" — А те, що вони звільнять його від тих пут. Адже природний хист у ньому не погаснув — він лише затемнений, пригнічений; силкуючись протистояти всьому злому, пробує піднятися, а знайшовши опору й підмогу у настановах, Ще більше зміцніє, якщо, звісно, тривала напасть не роз'їла, не вбила його остаточно: тоді вже й філософія, хоч би доклала всіх зусиль, не поверне його до здоров'я. Що ж інше відрізняє засади філософії від настанов, як не те, що філософські настанови — загальні, а ці — лиш на окремих випадок? В одних і в других якась наука, лишень ті охоплюють цілість, а ці — щось часткове.-

"Якщо хтось спирається на правильні й чесні засади, то нема потреби перестерігати його у чомусь".— Навпаки! Бо хоч він і навчився робити, що належить, але ще не зовсім виразно розрізняє те, чого навчився. Таж не тільки пристрасті відвертають нас од похвальних вчинків: іноді ми просто негод ні знайти, чого від нас вимагає та чи інша справа. Буває, втішаємось ладом у своїй душі, але вона все ще

ледача й недосвідчена в пошуках дороги до виконання обов'язків, а власне ту дорогу вказують нам настанови.— "Прожени хибні думки про те,, що таке благо, а що зло, заміни їх правильними — й повчання ні на що не придадуться".— Безперечно, душа набуває в такий спосіб певного ладу, але ж той спосіб не єдиний. Бо хоча, спираючись, на ряд доказів, дійдемо висновку, що таке благо, а що — зло, все ж якесь місце залишається й для настанов. Адже розважність і справедливість полягають у виконанні обов'язків, а настанови якраз упорядковують усі ті обов'язки. А ще ж саме наше судження щодо зла та блага зміцнюється виконанням обов'язків, до чого й ведуть настанови. Отож і засади, й настанови перебувають у взаємній злагоді: як ті не можуть вибігати наперед настільки, щоб за ними не ступали ці, так і ці, другі, йдуть у свою чергу за ними, аби видно було, що перші — попереду.

"Але ж тих настанов — нескінченна кількість".— Це хибна думка! Бо ті з них, що стосуються чогось найважливішого, необхідного, не можуть бути незліченними. А коли йдеться про щось дрібніше, то виникають відмінності, що їх висуває час, місце, особи; але й тут можна застосувати загальні, настанови.— "Ніхто не лікує настановами божевілля, отже,— й схильність до зла".— Це зовсім різні речі. Коли вилікуєш божевілля, то замість нього повертається здоров'я; коли ж відкинемо хибні думки, то не відразу приходить чітке бачення того, що слід робити. А коли б навіть приходило, то настанови й тут не зайві: вони утвердять слушний погляд на те, що є благом, а що злом. Хибною є також думка, що настанови не допомагають тим, хто зсунувся з глузду. Хай самі по собі й не помагають, але все-таки сприяють лікуванню. Не раз же стримує шаленця чи то огуда, чи погроза. Кажу про тих, хто, так би мовити, звихнувся з розуму, але ще не позбувся його повністю.

"Навіть закони неспроможні домогтися, щоб ми робили належне. А що таке закони, як не змішані з погрозами приписи?" — По-перше, вони саме тому не переконують, що грозять, а настанови ні до чого не змушують — вони просять. По-друге, закони відстрашують від злочину, настанови — закликають до обов'язку. Додай, що закони сприяють доброзвичайності саме тому, що вони не лише наказують, але й вчать. Тут я не погоджуюся з Посідонієм, який каже таке: "Мені не подобається, що до Платонових законів додано ще їхнє обґрунтування. Закон повинен бути стислий, щоб і нетямка людина могла легше його засвоїти. Хай він буде ніби натхненне божеством слово: нехай повеліває, а не розмірковує. Ніщо не видається мені таким млявим, таким недоречним, як оснащений переднім словом закон. Закликай, кажи, що мені робити! Я ж не вчусь, а підкоряюсь!" — Закони дійсно вельми помічні. Сам же бачиш: там, де погані закони,— погані звичаї.— "Але ж помагають вони не всім".— Як і філософія. Однак не скажеш, що через те вона взагалі непотрібна й нездатна виховувати душі. А що таке філософія, як не закон життя? Та припустімо, що закони надаремні: з того, однак, не випливає, що надаремні й повчання. Інакше мусиш визнати, що такими ж надаремними є і розради, і відраджування, і спонування, й осудження, і похвали. А тим часом усе це — види повчання; саме завдяки їм сягаємо духовної досконалості. Ніщо так не зодягає душу в чесноти, ніщо так не повертає на дорогу правди всіх тих, хто

вагається, хто схильний до блуду, як спілкування з доброчесними людьми. Вже тільки те, що їх часто бачимо, часто чуємо, самі ті враження поволі западають нам у серце, набувають сили настанов. Та навіть зустрітися з мудрим — це вже, повір мені, якась підмога: є у великій людині щось таке, що навіть у мовчанці допомагає; що таки допомагає — знаю добре, а от у який спосіб — сказати не так легко. Як зауважує Федон(3), "коли нас кусають якісь малесенькі створіння, то ми взагалі нічого не відчуваємо, настільки тонка й оманлива сила їхнього укусу; на нього вказує лише пухлина, але на ній — жодної ранки; те ж саме трапляється з тобою при спілкуванні з мудрим: ти й не зауважиш, в який спосіб і коли допомогло тобі те спілкування, а що допомогло — зауважиш напевно". — Питаєш, до чого все це? — Добрі настанови, якщо вони завжди під рукою, будуть тобі так само помічні, як і добрі приклади. Піфагор запевняє, що іншою стає душа тих, котрі входять у святиню, зблизька дивляться на зображення богів й очікують голосу якогось оракула.

Хто перечитиме, що навіть останніх неуків можуть дійняти й принести їм користь деякі настанови. Наприклад, ось ці — дуже короткі, але такі вагомí вислови:

Нічого над міру!

Захланний жодним зиском не натішиться.

Що кому зробиш, того — сам же од нього чекай .

Ці слова ми не лише чуємо: вони вдаряють, і ніхто вже тут не може ні сумніватись, ані запитувати "чому?". Ось як пориває нас, навіть без обґрунтування, сама правда! Якщо повага загнуждує пристрасті, стримує пороки, то чому й повчання не могло б на це спромогтися? Якщо нагана змушує нас почервоніти з сорому, то чому б не мало зробити цього і повчання, вдаючись лише до голих настанов? Звісно, краще діє і глибше проникає таке повчання, яке ще й переконливими доказами підсилює те, до чого нас кличе, додаючи, чому слід робити саме так і якої нагороди повинен очікувати той, хто слухняно йде за тими настановами. Якщо корисними є накази, то й повчання — так само; накази таки приносять користь, тож приносять її і повчання. Доброчесність ділиться на дві частини: на споглядання істини й на вчинки. Як приглядатися до істини, те дізнаємося з науки; як діяти — з повчань. Добрі вчинки гартують доброчесність; у них вона й знаходить свій вияв. Якщо для того, хто намірився щось робити, корисним є той, хто переконує, то рівно ж корисним буде і той, хто повчає. Якщо доброчесності, висновуємо, конче потрібні правильні вчинки, а шлях до правильних вчинків пролягає через повчання, значить, повчання — конче потрібні. Дві речі найбільше скріплюють наш дух: віра в істину і віра та впевненість у собі. Одне й друге набуваємо завдяки повчанню, бо йому віримо, а коли повіримо, то душа, сповнюючись вірою в себе, мовби широко випростує крила. Отже, повчання аж ніяк не зайве. Марк Аґріппа, муж величезної сили духу з-поміж усіх, кого громадянські війни підняли до слави й могутності, був єдиним, хто втішався в народі славою щасливця. Так ось, він любив повторювати, що своїми успіхами він багато в чому зобов'язаний такому вислову: "Згодою розростаються малі держави, незгодою — руйнуються навіть найбільші". Власне завдяки цьому вислову, за свідченням самого Аґріппи, він став

зразковим братом і зразковим приятелем. Якщо подібні вислови, гостинно прийняті в душу, відповідно будують її, то чому ж не могла б цього робити та частина філософії, яка й містить у собі ті вислови? Доброчесність набуваємо частково навчанням, частково — вправлінням. Адже й учитися потрібно, й те, що вивчив,— закріплювати ділом. А якщо це так, то корисними є не тільки філософські засади, а й настанови, що мовби якимсь повелінням загнздувають і приборкують наші пристрасті.

"Одна частина філософії містить у собі самі знання, інша трактує стан душі. Хто набув знання, хто зрозумів, що належить робити, а чого — слід уникати, той ще не мудрець, якщо його душа не перебудувалася відповідно до набутих знань. Третя частина філософії, що містить настанови, походить із двох згаданих — основних засад і стану душі. Вона, ця частина, власне, й не потрібна, оскільки для досконалої доброчесності достатньо тих двох".-

Але в такому разі зайвою буде й розрада, бо й вона впливає з тих же двох частин; зайвими будуть і спонукання, і переконання, та й саме доведення, адже всі вони впливають із відповідного стану сильної, впорядкованої душі. Та хоч вони походять із найкращого стану душі, але й найкращий стан душі — з них: він і творить їх, і твориться ними. До того ж усе, про що говориш,— це вже набуток досконалого мужа, що сягнув вершин людського щастя. А дорога туди неблизька. Проте й людині ще не досконалій, яка, одначе, ступає вперед, потрібно вказати напрямок в усіх її ділах. А втім, мудрість, можливо, й сама, без повчань, обере собі той напрямок — хіба ж вона не привела вже душу до того, що та може рухатися тільки правильним шляхом? Проте слабшим потрібен якийсь провідник, аби вказував: того, мовляв, уникай, а те роби ось так. Окрім того, коли такий чоловік очікуватиме часу, аж сам знатиме, як найкраще вчинити, то, заки дочекається, блукатиме, а блукаючи, сам собі перешкоджатиме дійти до тієї досконалості, що дозволить йому бути задоволеним із себе і не потребувати сторонньої допомоги. Отже, його треба скеровувати, поки він не зможе керувати собою сам. Діти вчать писати на зразках. Чужа рука, тримаючи їхні пальці, водить ними по зображеннях літер; потім дітям кажуть наслідувати ті зразки і, приглядаючись до них, виправляти своє письмо. Так отримує користь і наша душа, коли її виховують на зразках.

Усе це доводить, що обговорювана тут частина філософії аж ніяк не зайва. Далі постає питання, чи достатньо її однієї, щоб зробити когось мудрим. Для цього питання виділимо колись окремий день. Та хіба й тепер, навіть без доказів, не очевидно, що нам потрібний якийсь порадник, який давав би нам настанови всупереч настановам юрби? Нема такого слова, яке входило б до наших вух безкарно: нам шкодять, бажаючи добра; шкодять, проклинаючи. Бо ті своїми прокльонами засівають у нас уявні страхи, а інші, хоч люблять нас, теж, бажаючи добра, вчать лихого. Вони відсилають нас до благ далеких, непевних, слизьких, хоч ми й дома могли б почерпнути для себе щастя. Нелегко, ще раз кажу, ступати правильною дорогою: на манівці збивають нас батьки, збивають і раби. До того ж ніхто не блудить одинцем, сам по собі: свого шалу вділяє іншим, від них же й сам дістає таку ж заразу. У кожному зокрема знайдеш пороки всієї

юрби — саме тому, що власне юрба щедро вділила кожному зокрема тих пороків. Щойно хтось зробив поганим когось іншого — вже й сам таким зробився. Навчившись якоїсь ницості, всяк того ж учить ближнього; так і постає ота неосяжна ницість: усе найгірше, що є в кожному, зливається в щось одне, найогидніше. Тож нехай буде побіч якийсь сторож, що й за вухо б сіпнув нас час од часу, й відігнав би людський поговір, і збив би своїм словом похвалу юрби. Помиляєшся, коли вважаєш, начебто наші пороки народжуються разом з нами: вони молодші, їх накинули нам. Отож хай часті повчання розганяють усі ті поголоси, що не затихають довкола. Природа не обтяжила нас жодним пороком — привела на світ неторкнутими й вільними. Вона не виставила нам перед очі нічого такого, що спонукало б до захланності. Кинула нам під ноги і золото, й срібло — дала змогу топтати і зневажати те, через що і самих нас топчуть і зневажають. Вона звернула нас обличчям до неба: хотіла, щоб ми, споглядаючи ті високості, бачили все, що вона створила, — величне, дивовижне: схід і захід, коловий біг квапливого світу, який удень показує нам земне, а вночі небесне; рух зірок — повільний, якщо зрівняти його з цілим небосхилом, і водночас неймовірно стрімкий, якщо подумати, які обшири оббігають ті зірки, ніколи не змінюючи своєї прудкості; затемнення сонця й місяця, коли вони по черзі опиняються навпроти себе, й усе інше, гідне подиву, — все, що або з'являється в усталеному порядку, або зринає від поштовху якихось раптових причин, приміром, вогненна стяга в нічному небі, розлогий, на весь небосхил, спалах без жодного удару чи гуркоту, полум'яні — то наче стовпи, то волоки, а то ще якісь інші вогнисті образи. Все це природа влаштувала так, щоб воно відбувалось над нашими головами, золото ж і срібло, а також залізо, яке через них ніколи не відає спокою, вона приховала — як речі, що лише на біду потрапляють нам до рук. Це ми з глибин на світло денне винесли все те, що спонукає нас до кровопролиття; це ми, наверхавши гори землі, добули з-під неї і причину, й знаряддя наших бід; це ми вручили фортуні кару на себе самих і не соромимся найвище шанувати те, що було у найнижчих шарах землі. Хочеш пересвідчитися, наскільки оманливий блиск засліплює твої очі? Нема нічого бруднішого, нічого темнішого від тих металів, поки лежать вони, обліплені багном, у тому ж таки багні! Хіба не так? Надто, коли видобувають їх тими довжелезними, без просвітку, норами! Нема нічого гидкішого від них і тоді, коли їх обробляють, наче вилущуючи з того вікового бруду! Врешті, приглянься до робітників, чиї руки очищують ті безплідні, що лежать на самому дні, брили земної породи: побачиш, якою сажею вони обліплені. Але ті метали ще більше забруднюють душу, ніж тіло. Більш нечисті на тих, хто володіє ними, ніж на тих, хто їх видобуває!

Отже, повчання необхідні. Потрібний якийсь здорового глузду порадник, аби серед такого галасу, такого сум'яття хибних голосів ти міг прислухатися хоч до того одного голосу. Що то за голос? Той, хто шептатиме тобі на вухо, заглушене криками честолюбців, рятівні слова; той, хто скаже: "Не варто заздрити тим, кого люд називає великими і щасливими; не варто, чуючи оплески юрби, втрачати душевний спокій та здоровий глузд; не варто цуратися своєї безтурботності, побачивши он того, що ступає, зодягнений у пурпур, серед фасцій: не варто, щоб того, перед ким розчищують дорогу,

ти вважав щасливішим від себе — кому ліктор велів зійти з дороги. Якщо хочеш домогтися влади, що була б корисна для тебе, але не обтяжлива для інших,— позбудься пороків! Можна знайти чимало таких, що пустять з вогнем цілі міста, зрівняють з землею те, що віками було неприступним, що безпечним було впродовж багатьох поколінь, таких, що наверхають насип урівень із оборонними вежами, а дивовижної висоти мури проламають таранами та іншими знаряддями. Є чимало й таких, що женуть перед собою загони війська, а вдаривши в спину ворогові, тиснуть на нього щосили і, зрошені кров'ю цілих племен, доходять до великого моря,— але й вони, хоч і перемогли ворога, дали себе перемогти захланності. Ніхто не зумів опертися їхньому натискові, але й вони не змогли вчинити опору марнославству й жорстокості. їм здавалося, що вони женуть інших, а гнали їх самих. Нещасного Александра гнала шалена жага спустошення чужих земель — посилала його у щораз нові, невідомі краї. Чи, може, на твою думку, здоровий глуздом той, хто почав ті спустошення від Греції, де був вихований? Той, хто відібрав у кожного, що в нього було найкращим: змусив Лакедемон слугувати, Атени — мовчати? Той, хто, не вдо-вольняючись поверженням стількох держав, що Філіпп або подолав їх, або купив, повалює щораз інші в інших місцевостях, дзвонячи зброєю по цілому світі? Той, чия жорстокість ніде не зупинилась від втоми,— подібна до жорстокості лютих хижаків, які шматують на своїй дорозі більше здобичі, ніж потребує голод? Уже численні держави він з'єднав в одну, вже греки й перси бояться одного й того ж самого володаря; вже під ярмом навіть ті племена, які й Дарій не вважав своїми підлеглими. Та він іде далі — за океан, за сонце; обурюється, що мусить звернути свій переможний хід убік від слідів Геркулеса й Лібера,— готується до насилля над самою природою. Втім, він не так поривається йти, як не може стояти на місці — як кинутий у прірву камінь: межа його падіння — дно. Так і Гнея Помпея до зовнішніх та громадянських воєн схилив не розум, не мужність, а безтямна жага оманливої величі. Він рушав то в Іспанію проти військ Серторія, то йшов на морських розбишак, аби запровадити спокій на морях. Але всім цим він лише прикривав справжню причину своїх дій — поширення власної могутності. Що, скажи, гнало його в Африку, що на північ, що проти Мітрідата, що у Вірменію та в усі закутки Азії? Не що інше, як безмежна жага величності, дарма що лиш сам собі він ще не видавався достатньо великим. Що підштовхнуло Гая Цезаря до його загибелі, яка стала водночас загибеллю республіки? Звісно, жага слави і почестей, а також нестримне прагнення піднятися над іншими. Він не міг стерпіти над собою навіть одного, хоча республіка терпіла над собою владу двох. Чи ти, можливо, вважаєш, що Гай Марій, який лиш один раз був консулом (бо лиш одне консульство отримав, інші — вирвав), розгромивши тевтонів і кімбрів, переслідуючи пустелями Африки Югурту, наражався на стільки небезпек лише тому, що його пристрожу вала мужність? Помиляєшся: Марій провадив війська, а Марія — марнославство. Такі люди, збурюючи все довкіл, передусім були збурені самі — як ото смерчі, які крутять тим, що захопили у свій вихор, але спочатку крутяться самі й з великим розгоном набігають якраз тому, що зовсім не володіють собою. Ставши бідою для багатьох, вони й на собі відчувають згубний подих

тієї сили, якою так нашкодили іншим. Не вір, що хтось може бути щасливий чужим нещастям.

Мусимо переглянути всі ті приклади, від яких аж гуде нам у вухах і ряхтить в очах; мусимо очистити запруджену поганими помислами душу; натомість — впровадити доброчесність. Вона викоренить усе брехливе, що зваблює нас на шкоду правді; вона відмежує нас од юрби, якій так легко довіряємо, і поверне до тверезих суджень. У тому й суть мудрості: повернутися до природи і знов укріпитись там, звідки нас прогнав загальний блуд. Чимала запорука здоров'я — покинути тих, хто схиляє до божевілля, і якомога далі відійти від того збіговиська, де один одного заражає своїм шалом.

Хочеш пересвідчитися, що це правда,— глянь, як то цілком по-іншому кожен живе про людські очі, а по-іншому — для себе. Самотність сама по собі ще не є наставницею невинності, село ще не вчить ощадливості, але там, де нема ні свідка, ні глядача, там влягаються пороки, а їхній плід — це коли на них вказують, коли до них липне поглядом юрба. Хто вдягатиме пурпур, коли його нікому показати? Хто, обідаючи десь у закутку, дбатиме, аби посуд був із золота? Хто, прилігши одинцем у тінь сільського дерева, розкладе перед собою все своє розкішне начиння? Нема такого, кому б кортіло попишатися собою лише перед своїми очима, перед очима небагатьох людей чи родичів — усяк розгортає весь запас своїх пороків, дивлячись на те, скільки люду на нього зиратиметься. Так воно є! Шанувальник і свідок — ось хто спонукає нас до всіх шалених учинків. Доможешся, щоб ми нічим не вабили чужих очей, значить, доможешся, щоб ми не мали жодних забаганок. Марнославність, розкіш і непогамовність вимагають глядача. Відійди в тінь — і ти вилікуєшся від них".

Отже, якщо ми перебуваємо у міському гаморі, то хай обіч нас буде наставник, який всупереч хвалителям великих маєтностей хвалитиме того, хто багатий скромним майном, хто достаток виміряє потребами. А всупереч тим, хто підносить над усе вельможну ласку і силу влади, хай надасть перевагу присвяченому книжці дозвіллю і душі, яка, полишивши все зовнішнє, звернеться сама до себе. Нехай покаже, що ті, кого люд називає блаженними, тремтять і німіють од жаху, перебуваючи на тій вершині величі, що будить заздрість, і мають щодо себе цілком іншу думку, ніж інші. Бо те, що іншим видається висотою, для них — урвище. От їм і спирає віддих, і мороз іде поза спиною, тільки-но зазирнуть у прірву власної величі: спадають на думку різні підступи фортуни, такі небезпечні саме на ковзкій вершині. Тоді-то жахом для них стає те, до чого нещодавно поривалися, а щастя, через яке вони зробилися тягарем для інших, гнітить їх ще навальніше. Тоді-то вихваляють милий, ні від кого не залежний спокій; тоді-то ненависним стає і той блиск, от вони й озираються, як би то втекти, поки ще не схитнулась уся та непевна велич. Щойно тоді побачиш, як до філософії вдаються зі страху, як гірка доля подає розумні ради. Можна подумати, що сприятлива доля і здоровий глузд — несумісні речі, раз тільки в біді починаємо братися за розум: успіх затьмарює його.

Бувай здоров!

ЛИСТ ХСV

Сенека вітає свого Луцілія!

Жадаєш, щоб я виклав і описав тобі те, що мав відкласти, як я вже казав, до слушного дня, а саме: чи спроможна та частина філософії, яку греки називають рагаіпеїке, а ми — повчальною, дати нам досконалу мудрість. Знаю, ти б не осудив мене, якби я не дотримав слова. Але тим більше я сповню свою обіцянку й не дозволю, щоб у моєму випадку схибило всім відоме прислів'я: "Надалі не проси того, чого б ти не хотів отримати". Іноді й справді ми вперто домагаємося того, від чого б відмовились, якби хтось із своєї волі нам те подавав. Хай це легковажність, хай, може, підлесливість,— вона однаково мусить бути покарана негайною згодою виконати прохання. Не раз хочемо показати, що і того бажаємо, й цього, хоч насправді зовсім тих речей не бажаємо. От приносить, бува, писака, аби виголосити перед слухачами, довжеленну, написану дрібнесеньким почерком, згорнуту тісним сувоєм "Історію" і, прочитавши чималу її частину, звертається до присутніх: "Якщо хочете, то на тому й закінчу". Та всі в один голос: "Читай! Читай!" І то, зваж, вигукують ті, що багато б дали, аби той зацікавив на місці. Ми часто одного чогось хочемо в душі, іншого бажаємо собі на словах, і навіть богам не говоримо правди; вони ж або не слухають нас, або жаліють. Я ж, одкинувши будь-яку жалість, поміщуся тобі величезним листом, і коли вже насилу читатимеш його, повторюй: "Я сам на себе накликав ту напасть!" Вважай себе в числі тих, кому дошкуляє жінка, яку ти з такими клопotaми привів до свого дому, в числі тих, кого муляють найряснішим потом надбані багатства, у числі тих, кого мов на хресті розпинають його ж таки почесті, задля яких не цурався стількох трудів, не гребував стількома хитрощами,— одне слово, в числі винуватців своїх власних бід.

Але, щоб уже без вступу перейти до самої справи, наведу міркування деяких філософів: "Блаженне життя — це належні вчинки; до належних вчинків схиляють настанови; отже, настанов достатньо для блаженного життя".— Але ж настанови не завжди ведуть до належних вчинків, а лише тоді, коли до них прислухається розум. Іноді душу облягають хибні погляди, і тоді, скільки не наставляй,— усе намарно. А буває і так, що, чинячи вірно, люди й самі не здогадуються, що чинять вірно. Бо лише той, хто сформований духовно від самого початку, хто вихований на засадах розуму, спроможний, зваживши всі обставини, знати, що треба робити, коли, якою мірою, з ким, як і для чого. Інший не зможе ні в повну силу, ні незмінно, ані охоче прямувати до чеснот: усе він озиратиметься, вагатиметься.

"Якщо чесний вчинок — це наслідок настанов, то їх цілком достатньо для блаженного життя; а раз правильним є перше, то й друге правильне".— Відповімо, що чесні вчинки справді виникають із настанов, та це не значить, що вони виникають із самих лише настанов.— "Якщо всі інші науки вдовольняються настановами, то вдовольняється ними й філософія, бо й вона є наукою — про життя. Адже керманичем тебе може зробити той, хто даватиме відповідні настанови: так повертай кермо, так опускай вітрила, так використовуй ходовий подув, так опирайся супротивному, а так послуговуйся боковим, що не тримається певного напрямку — віє то звідси, то звідти. Належні настанови виховують умільців також в усіх інших заняттях, отже, й у

мистецтві жити можуть дати таку ж саму користь".— Але ж предметом усіх тих наук є лише засоби до життя, а не саме життя в усій його цілості. Тому-то чимало речей їм заважає ззовні, чимало перешкод постає перед ними: надія, жадоба, страх. Зате філософію, яку визнано наукою життя, ніщо не може відвернути від її призначення: вона розриває всі пута, змитає всі перешкоди. Хочеш знати, наскільки неподібна природа всіх інших наук до тієї, що є наукою життя? У тих науках вибачливішим є помилятися зумисно, ніж випадково, у тій же найбільша провина — це допуститися похибки з власної волі. Маю на увазі ось що. Граматик не зашаріється з сорому, навмисне вживши неправильний вираз, почервоніє натомість, коли зробить це несвідомо. Лікар, який навіть не здогадується, що хворий опадає з сил, з погляду своєї науки хибить більше, ніж той, хто вдавав би, що про це не здогадується. А в науці про життя ганебнішою є саме свідомо помилка.

Додай до цього, що більшість наук, передусім ті, які найбільше заслуговують назви "вільних", володіє не тільки настановами, а й основними засадами,— як, приміром, наука лікування. Ось чому у Гіппократа одна школа, в Асклепіада — інша, а ще інша — у Темісона(1). Окрім того, жодна із споглядальних наук не обходиться без своїх засад, які греки називають *dogmata*, а ми можемо називати "засадами", "положеннями" чи "основами",— все це знайдеш у геометрії та в астрономії. Що ж до філософії, то це — наука водночас і споглядальна, й дійова: вона і споглядає, і діє. Помиляєшся, вважаючи, що вона обіцяє тобі допомогу лишень у земних справах: філософія — наука вищого лету. Проникаю — каже вона — в таємниці всього світу і не обмежую себе перебуванням серед умирущих, не вдовольняюся тим, аби дораджувати вам щось чи відраджувати від чогось. Мене вабить велич — те, що над нами:

Бо над найвищою сутністю неба й богів міркувати

Зараз почну, до начатків речей всіх пробитися хочу —

Тих, що природа і творить усе з них, і множить, і живить,

І на які вона знов по загибелі все розкладає , -

як мовить Лукрецій. Отже, будучи споглядальною наукою, вона має свої засади. Втім, чи зможе хтось належно виконати те, що треба, коли йому не буде подано способу, який дасть змогу в кожній справі дотримати всіх наших обов'язків? На це не спроможеться той, хто одержав настанови щодо якоїсь окремої, для даного часу, справи, а не щодо цілості. Настанови, коли їх давати частинами, безсилі і, так би мовити, позбавлені свого коріння. Засада — це те, що нас зміцнює, що дбає про нашу безпеку та спокій,— те, що водночас охоплює і підтримує все життя, усю природу. Різниця між засадами філософії і настановами така, як між начатками речей і самими речами: другі залежать від перших, перші — причина і тих других, і взагалі всього сущого.

"Давня мудрість давала настанови лише стосовно того, що треба робити, чого — уникати, люди ж тоді були кращими. А з'явилися вчені — забракло добрих. Бо та проста й очевидна доброчесність обернулася у темну, вигадливу науку: вчимося сперечатись, а не жити".— Дійсно, давня мудрість, надто коли зароджувалася, була, як

кажете, невігядливою, подібно до всіх інших наук, які лише з часом набули витонченості. Але ж тоді й потреби не було у вишуканих ліках: в ті часи ще не настільки зросло зіпсуття, ще не так воно розповсюдилося. Простим порокам могли протистояти прості засоби. А нині що сильніші діймають нас удари, то майстернішими повинні бути захисні укріплення. Мистецтво лікування, що полягало колись на знанні кількох трав, якими можна було зупинити кровотечу, домогтись, аби стяглася рана, лиш поступово досягло такого розгалуженого розмаїття. Та й не диво, що менше було клопотів у лікаря тоді, коли люди були ще міцні й кремезні, а їжа — простою, не зіпсованою мистецтвом насолоди. Тільки згодом наїдки стали служити не для заспокоєння, а для подразнення голоду; було винайдено безліч приправ, що збуджували захланність, і те, що для зголоднілих було поживою, стало тягарем для пересичених. Звідси й блідість, і тремтіння просякких вином м'язів, і жалюгідніша, бо не від голоду, а від затвердіння худість; звідси нерівна, хистка хода й спотикання, що завжди буває при сп'янінні; звідси піт, що спливає всім тілом, і розбухле черево, що взяло собі погану звичку — впихати у себе більше, аніж спроможне вмістити; звідси розлиття жовчі, зблякле обличчя, нидіння мовби загниваючого зсередини тіла, повикручувані від закостенілих суглобів пальці, здерев'яніння позбавлених будь-якої чутливості жил або, навпаки, постійне тремтіння кінцівок тіла. Що вже говорити про запаморочення, про виснажливі хвороби очей та вух, про болісні кольки в розпаленому мозку, про вкриті виразками нутроші — частини тіла, через які випорожнюємось? А незчисленні види лихоманок, які, то раптово вриваючись у наше тіло, лютують у ньому, то вповзають непомітною недугою, то, надходячи, потрясають нас жахом, кидають у дроз геть усе тіло? Але яка потреба перераховувати тут (їм і так нема рахунку) силу-силенну хвороб, що карають нас за потяг до розкоші? Вільними від тих напастей були ті, хто ще не розм'якнув у втіхах, хто сам собі наказував, сам собі й слугував. Гартували своє тіло працею і справжнім напруженням сил: утомлені бували бігом, ловами, оранням землі. Дома їх зустрічали їжею, що до смаку лише тим, хто зголоднів. Отож ні на що б не придалось тоді стільки лікарської знадоби — такої кількості всілякого залізяччя, склянок та скриньок. Із простої причини виникала проста хвороба; що більше страв — то більше хвороб. Подумай лишень, скільки-то всього, перемішавши, пропускає через одну тільки горлянку вибаглива розкіш — пустошителька суходолів та морів! Мусять же ворогувати між собою такі різні наїдки: погано спожиті — погано й перетравлюються, стикаючись у шлунку одні з одними. То хіба ж дивно, що з такої несумісної їжі визрівають щораз інші, мінливі хвороби? Хіба дивно, що та їжа, де зігнано до купи протилежні за своєю природою складники, знову підступає нам до горла? Ось чому наші хвороби такі різноманітні, як і способи нашого харчування. Найвидатніший лікар, творець тієї науки⁽³⁾ стверджував, що у жінок ні волосся не випадає, ані не болять ноги. Нині ж вони й лисіють, і на ноги скаржаться. Та це не тому, що жіноча природа змінилась — її, так би мовити, переможено: зрівнявшись із чоловіками в розпусті, вони зрівнялися з ними й хворобами. Не менше від них забавляються до пізньої ночі, не менше п'ють; не тільки вином, а й олією⁽⁴⁾ змагаються

з ними; як і вони, вивергають через рот усе, що силоміць увіпхали в переповнений шлунок, а кількість випитого вина вимірюють кількістю виблюваного; як і вони, гризуть сніг — полегкість для розбурханого шлунка. Та й хіттю не поступаються чоловікам: народжені для того, аби лише піддаватися, вони (хай поб'ють їх усі боги та богині!) настільки зневажили у своїй безсоромності природу, що вже й самі гвалтують чоловіків! То що ж, кажу, дивного, що й найславетніший лікар, найдосвідченіший знавець людської природи зловлений на брехні? Адже стільки тепер маємо хворих на подагру жінок, стільки їх нині лисих! Перевагу своєї статі втратили через пороки і, позбувшись жіночості, покарані чоловічими хворобами. Давні лікарі не знали, що то значить частіше давати хворому їжу, не вміли пускати кров(6) і послаблювати вперту недугу ванною і потінням, не вміли перев'язуванням голінок та рамен відтягувати до кінцівок приховану в глибині тіла причину хвороби. Тоді не доводилось розглядатися за все новими видами лікарської допомоги, бо й грозило людині якихось там кілька недуг. А як далеко зайшла нині наша хворобливість! І все це — ті відсотки, які сплачуємо за нашу жагу насолод, що переходять будь-яку міру, будь-який дозвіл. Уяви собі лишень, скільки довкіл кухарів,— і не здивуєшся кількості хвороб. У тінь відступають науки, а наставники вільних мистецтв пильнують порожніх закутів: ні душі тут у наш час! Пустка й у школах філософів та риторів. Зате як гамірно на кухнях! Скільки молоді юрмиться навколо домашніх вогнищ марнотратних ласунів! Я вже не говоритиму про цілі натовпи нещасних хлопчаків, яких після бенкету ждуть у спальні ще інші, ганебніші обов'язки. Не говоритиму про загони молодих розпусників, поділених за племенами та барвою шкіри так, щоб усі були однаково гнучкі, щоб в усіх був однаковий, ще не торкнутий лезом заріст, однакова зачіска, аби між кучерявих не затесався, бува, якийсь із прямим волоссям. Не говоритиму й про юрби пекарів, про стовпище прислужників, які — тільки-но кивнуть їм — тут же розбігаються, аби заставити столи новими наїдками. О праведні боги! Скільки ж то люду вганяє в піт одне лише черево! Невже гадаєш, що гриби, ота приємна отрута, не шкодитимуть нишком, навіть якщо відразу не зробили свого діла? Гадаєш, від льоду, який споживаємо серед літа, не твердне печінка? Гадаєш, оте м'яке, що аж розпливається в роті, м'ясо відгодованих на болоті устриць не замулює шлунка? А та привізна підлива, дорогоцінна пасока ядучих риб, гадаєш, не спалює солоною їддю наших нутрощів? А кусні стухлого м'яса, що мало не з самого вогню потрапляють до рота, гадаєш, остигаючи в утробі, не завдають їй шкоди? Якою трійливою гидотою відригується те їдло! Як самі себе ненавидимо, видихаючи перегар учорашнього питва! Знай же: спожите не перетравлюється — гниє. Пам'ятаю, свого часу багато говорили про потраву, в якій ласун, поспішаючи до своєї загибелі, згромадив усе те, за чим розкішники звичайно коротають день: м'ясисті частини венериних і голкуватих молюсків, а також устриць були перекладені м'ясом морських їжаків; зверху лежали очищені від луски та найдрібніших кісточок барбулі. Вже ліньки їсти все зокрема — різні смаки зводять до одного; що мав робити шлунок, те частково вже зробив кухар. Чекаю, коли подаватимуть таки повністю пережовану страву! Втім, до того вже й не так далеко:

облуплено шкаралупу, вийнято кісточки — чи багато лишилось роботи зубам? — "Таж нелегко смакувати кожним окремим наїдком — хай усе подають разом, зведене до якогось одного смаку. Чому маю сягати рукою тільки по щось одне? Хай приходить усе відразу, хай усе, що є окрасою багатьох полумисків, зійдеться і поєднається між собою! Хай знають ті, хто твердить, начебто я хизуюсь багатьма стравами, шукаю собі таким коштом слави,— ні, я не хочу, щоб їх розглядали, а щоб розгадали! Що звичайно подають на стіл окремо, хай тепер буде приховане під однією і тією ж підливою; устриці, морські їжаки, барбулі — все хай і зварене буде впереміш, і подане".— Але й у блювотині їжа перемішана не менше. Наскільки ті страви складні, настільки й хвороби від них особливі: не якісь окремі, прості, а незрозумілі, різнорідні, різноликі, проти яких і лікарське мистецтво почало зброїтись багатьма засобами, багатьма спостереженнями.

Це ж саме кажу тобі стосовно філософії. За давніх часів, коли манівці ще не були такими заплутаними, коли блудника могла порятувати звичайна порада, та наука була простішою. Але в часи аж такої зневаги до звичаїв треба випробувати всі можливі засоби. Хай би хоч таким коштом можна було, врешті, перекрити шлях тій пошесті! Божевільня оволодіває не лише кожним зокрема, в його особистому житті, а й усіма нараз — у суспільному. От ми засуджуємо кровопролиття, окремі вбивства. А війни, винищення цілих народів, що це — славний злочин? Не знають міри ні захланність, ані жорстокість. Проте й вони завдають не такої шкоди, поки крадькома вбиває чи загарбує лиш одна якась окрема людина. Але ж нині на жорстокість ідуть за рішенням сенату й народу, і те, що не дозволено в особистому житті, робиться за наказом у житті суспільному! За один і той же злочин то платять головою, коли він скоєний потайки, то отримують похвалу, коли йшли на нього у вояцьких плащах. Людям, дарма що належать до найлагіднішого виду істот, не соромно втішатися кров'ю ближнього, вести війни й доручати їх продовження дітям,— хоч навіть безсловесні й дикі звірі зберігають між собою спокій. Перед лицем такого могутнього і всеохопного шалу філософія, ставши складнішою наукою, настільки примножила свої сили, наскільки прибуло їх у тієї сторони, проти якої вона готувалася виступити. Легко було картати покvapних до вина і охочих до вишуканіших страв; не треба було великих зусиль, аби повернути на шлях поміркованості тих, хто лиш трохи від нього відхилився.

Зараз-от сили, і вправності рук, і мистецтва, що в кожному

Ділі є вчителем, треба усім!..

Нині з усього хочуть почерпнути насолоду. Жоден порок не тримається своїх меж. Розкіш скочується до захланності. Чесність — у забутті. Що вабить нагородою, те не вважається ганебним. Людину — священну для іншої людини істоту — вбивають уже задля забави та жарту. Кого негоже було навчати мистецтва, як завдавати і приймати удари, того виводять на арену голим і беззбройним: від людини чекають єдиного видовища — загинути.

За такого звиродніння потрібні сильніші від звичних засоби, які могли б сягнути закоренілого зла; треба вдаватися до філософських засад, щоб викоренити хибні

уявлення, які, проникнувши глибоко в душу, стали переконанням. Якщо до тих засад додати ще настанови, розради, спонування, то вони можуть мати дійову силу; самі ж вони не подіють. Якщо хочемо, щоб люди завдячували нам своїм порятунком, якщо маємо намір вирвати їх із згубних тенет, то хай вони навчаться розрізняти, що таке зло, а що — благо. Хай знають, що все, крім доброчесності, може змінювати свою назву — ставати то злом, то благом. Як перший обов'язок тих, хто при війську,— сумлінність, відданість клейнодам, неприпустимість утечі,— після усвідомлення якого вже легко вимагати від покликаних до присяги воїнів виконання всіляких наказів та доручень,— так і в тих, кого хочеш привести до блаженного життя, слід насамперед закласти підвалини, домогтися, щоб вони пройнялися доброчесністю. Хай тримають її мало що не з забобонною цупкістю, хай її люблять, хай лише з нею хочуть жити, а без неї — хай і не хочуть. "Але чекай-но,— скажуть,— хіба немає людей, які, не вдаючись у філософські тонкощі, стали порядними й досягли чималих успіхів, коряться одним лиш настановам?" — Згода, але ж то особливі, обдаровані щасливими здібностями люди, які на лету ловили рятівні поради. Подібно до того, як безсмертні боги не навчалися жодної доброчесності, бо повною мірою обдаровані нею від самого початку, адже доброта — частина їхньої природи, так і деякі люди, яким випала така кмітливість, без тривалої науки оволодівають усім, чого переважно треба вчитися і, тільки-но почують про доброчесність, тут же й проймаються нею. Звідси й такі покvapні вони до чеснот або й самі на них щедрі. Щодо інших, повільних і тупих чи обтя-жених поганими звичками, то з їхніх душ довго треба зчищати шкідливу ржу. Зрештою, і схильних до добра скоріше підніме до вершин, і слабшим допоможе, витягне з тенет хибних уявлень той, хто викладе їм засади філософії. А наскільки вони необхідні, можеш пересвідчитися, поміркувавши ось над чим. У кожному з нас закоренилося щось таке, що до одних якихось речей робить нас надто ледачими, до других — нерозважно покvapливими. Так ось ні того зухвальства не погамуєш, ані нехоті не підострожиш, поки не усунеш їх причин: безпідставного захвату і безпідставного страху. Доки вони володіють нами, доти й повторюй собі, скільки хочеш: "Ось такий твій обов'язок щодо батька, такий — щодо дітей, такий — щодо друзів, а такий — щодо гостей". Хто спробує виконати той обов'язок — того стримає захланність. Хоч би й знав, що треба боротися за вітчизну,— вірадить страх; хоч би й знав, що задля друзів треба не раз натрудитись до десятого поту, зупинить розніженість; хоч би й знав, що найбільша кривда для дружини,— коханка, хіть поведе його манівцями. Отож марна справа давати настанови, попередньо не усунувши того, що стоїть на дорозі тим настановам,— як марно було б викласти у когось на виду зброю і підсувати її до нього, не розв'язавши йому перед тим рук, аби він міг нею скористатися. Щоб душа мала змогу піти за настановами, які даємо, потрібно спочатку звільнити її з пут. Уявімо собі людину, яка робить усе як належить; але ж вона не робитиме того постійно, не робитиме з однаковим завзяттям — саме тому, що не знатиме, для чого так робить. Дещо або випадком, або завдяки вправності у тієї людини виходитиме правильно, але в руках у неї не буде мірила, за допомогою якого могла б переконатися, чи дійсно є правильним те, що робить. Хто

порядний з волі випадку, той не може обіцяти, що буде таким постійно.

До того ж настанови, можливо, вкажуть тобі, що маєш робити, але не вкажуть, як маєш робити, а раз вони того не вказують, то, значить, і до чеснот не приводять. Хай хтось, послухавши настанов, зробить те, що належить,— не заперечую; але ж цього недостатньо: заслуга не в самому вчинку, а в тому, як його вчинено. Що може бути ганебнішим, ніж розкішний обід, на який пішов увесь вершницький статок? Що аж у такій мірі заслуговує цензорської мітки(7) — надто коли тим обідом, як-то кажуть наші ласолюбці-гультаї, хтось догоджає собі самому й своєму генієві? А тим часом навіть найощаднішим людям не дешевше обходились обіди, які вони влаштовували з нагоди свого вступу на нову посаду. Одне й те ж саме, якщо робиться задля ненаситної горлянки, є ганебним, а якщо для почестей, то не підлягає осуду, бо це вже не марнотратство, а пов'язаний із святкуванням видаток.

Тіберій-цезар, коли йому принесли в дарунок величезну барбулю (чому б мені тут не подратувати деяких ласолюбців? Кажуть, вона важила близько чотирьох з половиною фунтів), велів віднести її на торговицю й продати, додавши при цьому: "Ну, друзі мої, вважайте мене невігласом, якщо тієї риби не куплять Апіцій або Публій Октавій!(8)" Дійсність перевищила всі його сподівання: ті двоє зчепилися, набиваючи ціну рибі, яку продавав цезар; переміг Октавій: аби товар не потрапив до рук Апіцієві, він виклав аж п'ять тисяч сестерціїв, чим здобув собі нечувану славу серед своїх. Заплатити стільки грошей було ганьбою для Октавія, а не для того, хто купив її раніше, аби послати Тіберієві; втім, я осудив би і його: захопився річчю, якої, на його думку, був гідний лише цезар. Один хтось сидить біля хворого друга — хвалимо його за те; хтось інший робить те ж саме з думкою про спадок — він яструб, який очікує на стерво. Одні й ті ж самі вчинки можуть бути і ганебними, й почесними, залежно від того, з яких міркувань вони робляться і як вони робляться. Одначе все робитиметься чесно, якщо ми присвятимо себе чесноті і єдиним благом в усіх людських справах вважатимемо тільки те, що з неї випливає. Все інше — благо лиш на один день. Таке переконання, що стосується всього нашого життя, повинне глибоко увійти нам у душу; його, власне, й називаю основною засадою філософії. Яким буде переконання, такими будуть усі вчинки, всі задуми, а якими будуть вони, таким буде й життя. Хто взявся впорядкувати цілість, тому недостатньо давати іншим лише часткові поради. Марк Брут(9) у книзі, названій "Про належне", дає багато настанов і батькам, і дітям, і братам. Але ж ніхто не виконає тих настанов як належить, поки не матиме чогось такого, з чим міг би їх зіставити. Тож оберімо собі за мету найвище благо; до нього пориваймося, на нього озираймося у кожному нашому вчинку, у кожному слові,— як мореплавці, що, спрямовуючи біг корабля, сягають оком на якусь зорю. Життя без мети — блукання. А раз уже не обійтись без мети, значить, необхідні основні засади. Гадаю, погодишся, що немає нічого жалюгіднішого, ніж людина, яка, вагаючись, то зробить хисткий крок, то боязко відступить. А це траплятиметься з нами в кожній справі, поки не позбудемося того, що спутує, стримує наші наміри, не дає застосувати всі наші спроможності.

Звичайно дають настанови щодо того, як ушановувати богів. Забороняємо

засвічувати в суботу ліхтарі, бо ні богам не потрібно світла, ні людей не втішає кіптява. Забороняємо складати вранішні вітання богам і сідати при храмових дверях: усе 4е — принада для людського марнославства; шанує бога той, хто його пізнав. Не дозволяємо приносити Для Юпітера рушники і щітки, а перед Юноною тримати дзеркало: бог не потребує прислужників.

Чому? Бо він сам слугує людському родові, всюди й в усьому готовий бути йому до помочі. Хай людина й вислухає, якої міри має дотримувати при жертвоприносінах, наскільки повинна відійти від обтяжливих передсудів, усе ж ніколи не доможеться достатніх успіхів, якщо не складе собі належної думки про бога,— яким він є: таким, що все має, всім наділяє, на все щедрий безкорисливо. Яка причина того, що боги добродійні? Природа. Помиляється той, хто вважає, що вони не хочуть шкодити: вони й не можуть. Боги ні зазнавати кривд не здатні, ані їх завдавати, адже заподіювати шкоду й терпіти шкоду — пов'язані між собою речі. Кого найвища, незрівнянно прекрасна природа звільнила від небезпек, того й небезпечним не зробила. Перший вияв шани до богів — визнання їхньої величі, їхньої доброти, без якої й не буває жодної величі; усвідомлення того, що вони — велителі світу, що своєю могутністю керують усім сущим, піклуються про рід людський, а деколи виявляють турботу й щодо окремих людей. Боги не чинять зла і не зазнають його. Щоправда, деколи вони засуджують, і погамовують, і накладають кару, іноді й мстять чимось таким, що видається благом. Хочеш уласкавити богів? Будь добрий: найкраще вшанування богів — їх наслідування.

Та ось друге питання: як поводитися з людьми? Що тут робимо? Які даємо настанови? Як ощаджуємо людську кров? Хіба аж не надто мало — не шкодити тому, хто б мав отримати від тебе допомогу? Вельми похвальна, що й казати, річ — коли людина є прихильною до іншої людини. То чи повчатимемо, що треба подати руку тому, хто тоне, вказати дорогу тому, хто блудить, а з тим, хто голодує,— поділитися хлібом? Навіщо мені перераховувати все, що треба робити, а чого уникати, якщо можу стисло подати правило, в якому — суть людського обов'язку: "Все, що бачиш, у чому вміщено цілість божественних та людських речей,— єдине; ми частки неосяжного тіла". Природа привела нас на світ спорідненими між собою, бо з одних і тих же начатків створила, для однієї і тієї ж мети призначила. Вона вклала в нас взаємну любов, схилила до спілкування. Вона визначила, що таке правильне і що справедливе; з її веління нещасливішим є той, хто чинить зло, аніж той, хто зазнає зла; з її веління людина готова протягти руку допомоги іншій людині. Хай і в нашому серці, й на вустах буде ось цей вірш:

Ніщо людське мені, людині, не чуже(10).

Тримаймося разом, бо ж для того ми народилися! Наша спільнота дуже подібна до склепіння, яке б завалилося, якби камені не опирались один на одного, підтримуючи тим самим цілість будови.

Після міркувань про богів та людей подумаймо, як потрібно користуватися речами. Даремно б ми розкидались настановами, якби попередньо не визначили, який погляд мусимо мати в кожному окремому випадку на вбогість та на багатство, на славу й на

ганьбу, на батьківщину і на вигнання. Оцінімо все це зосібна, відкинувши всякі передсуди, й дошукаймося, чим є кожна річ насправді, а не як вона називається.

Перейдімо до чеснот. Хтось почне наставляти, щоб ми високо цінили розважність, щоб дорожили мужністю і, якщо це можливо, найщиріше горнулись до справедливості. Але він нічого не доможеться, якщо не знатимемо, що таке доброчесність, чи вона одна, чи їх багато; чи вони відокремлені, чи пов'язані між собою, чи, володіючи якоюсь однією чеснотою, ми тим самим володіємо й усіма іншими, і чим вони одна від одної відрізняються. Ремісникові нема потреби досліджувати своє ремесло, вияснити, які його початки, який вжиток, так само, як і мімічному акторові — мистецтво танцю. Кожен, хто те мистецтво представляє, обізнаний з ним, і цього достатньо, адже воно не охоплює життя в його цілості. Інша річ доброчесність: вона є знанням і себе самої, і всіх інших речей. Щоб її вивчити, треба вчитись у неї самої. Вчинок не буде правильний, якщо не буде правильним намір, від якого залежить сам вчинок. Намір же в свою чергу не буде правильний, якщо таким не буде і душевний лад, від якого висновується намір. А душевний лад не буде найкращим, поки не збагнемо законів, що керують усім життям, поки не визначимо, яку думку слід мати щодо кожної речі зокрема, і не зведемо тієї речі до того, чим вона є в дійсності. Спокій випадає на долю лише тим, хто виробив у собі незмінне, стійке судження; всі інші то опускають руки, то знову беруться за своє — все хитаються між тим, що покинули, й тим, чого знову прагнуть. Яка причина тих хитань? Людська думка: хто її, найхисткішу, взяв замість керма, той не може спостерегти нічого певного. Хочеш весь час хотіти одного й того ж самого — мусиш хотіти лише того, що правдиве. А до правди годі дійти, не опираючись на певні засади, адже в них — саме життя. Благо і зло, достойне і ганебне, справедливе і несправедливе, благочестиве й нечестиве, чесноти й застосування їх у житті, володіння всім тим, що дає вигоду, добре ім'я і пошана, здоров'я, сила, врода, гострота відчуттів — усе це потребує поцінування. Хай нам буде дозволено знати, що і в якій ціні внести до майнового списку. Адже ти помиляєшся на кожному кроці: не одну річ оцінюєш вище від її справжньої вартості, та й не на якусь там дрібницю помиляєшся: те, що серед нас найвище цінується, — багатство, впливовість, могутність — вартє заледве сестерція! Але ти й не підозрюєш того, поки не придивишся до самої засади, згідно з якою всі ті речі зіставляються й оцінюються. Як ото листки не можуть зеленіти самі по собі — їм треба гілки, якої б вони трималися і з якої б тягли сік, так само й ті настанови: якщо вони окремі, то наче всихають — хочуть бути приладнані до науки.

А ще ж ті, хто відкидає головні засади філософії, не розуміють, що вони тим самим їх стверджують. Бо що, власне, кажуть? Мовляв, самі настанови достатньою мірою пояснюють життя, тому філософські засади, тобто догмати, — зайві. Але ж те, що вони кажуть, — хіба то не засада? Далєбі, так само, як я ось тепер сказав, що треба відкинути настанови як щось зайве і послуговуватися лише засадами, тільки на них зосередивши увагу: стверджуючи, що нема потреби дбати про настанови, я водночас давав би настанову. Дещо у філософській науці вимагає повчання, а дещо — доказів, і то численних, — коли йдеться про щось глибоко приховане від ока, про щось таке, що

може бути виявлене лише завдяки винятковій пильності й проникливості. Але якщо потрібні докази, значить, потрібні й засади, адже в них доходимо істини шляхом доведень. Є речі відкриті, є приховані. Відкриті — це ті, що їх сприймаємо відчуттями, пам'яттю; приховані — ті, що поза їхньою досяжністю. Розум не задовольняється речами відкритими: більша й краща його частина зайнята прихованим. А що приховане, те вимагає доказів; вони ж не бувають без засад. Отже, без засад обійтись неможливо. Що робить розуміння загальним, простим, те саме робить його й досконалим; маю на увазі певне, окреслене переконання щодо різних речей. Якщо без нього ми наче розпливаємось думками, то потрібні засади, які дають нашому розумові несхитність суджень. Зрештою, коли закликаємо когось, аби він до приятеля ставився як до себе самого, аби вважав, що ворог може стати йому другом, аби в першому роздмухував любов, у другому — пригашував ненависть, то додаємо: "Це справедливо й чесно". А наші філософські засади, власне, й визначають, що таке справедливість і що чесність; отже, вони необхідні, якщо без них нема ні однієї, ані другої.

Але поєднуймо засади й настанови. Таж і гілки ні до чого, коли нема коріння, і саме коріння отримує допомогу від того, що воно вивело на світло денне. Яка користь від рук, те кожен знає хоч-не-хоч: допомога від них очевидна; а от серце, завдяки якому руки живуть, від якого отримують поштовх до дії, оте серце залишається мов у тіні. Те ж саме можу сказати про настанови: вони на видноті, а засади мудрості — у схові. Як із глибшими святощами обізнані лише посвячені у таїнства, так і в філософії: її таємниці розкриваються тільки перед очима тих, хто допущений, хто прийнятий у святиню мудрості, а настанови й інші того роду повчання доступні і непосвяченим.

Посідоній вважає за необхідне не тільки повчання (ніщо тут не заважає нам послужитись його словом), а й дораджування, втішання та заохочування. До того приточує ще дослідження причин — етіологію (не бачу, чому б ми не могли сказати так, адже й граматика, що на боці латинської мови, скориставшись зі свого права, прийняли це слово). Він же твердить, що корисним буде й опис кожної з чеснот; це, власне, й називає він етіологією, а дехто — характеристикою, оскільки тут подаються прикмети окремих чеснот і пороків, а також ознаки, що уможливають розмежування подібного. А це, по суті, рівносильне настановам. Бо хто наставляє, той каже: "Якщо хочеш бути поміркованим, роби ось так". Хто ж описує, той мовить тобі: "Поміркованим є той, хто робить таке-то, хто утримується від такого-то". Запитаєш, у чому тут різниця? — Один подає настанови, що стосуються доброчесності, другий — зразки. Відверто кажучи, такі описи, або (звернусь до говірки відкупників) "образки" не позбавлені глузду: виставмо для огляду щось гідне хвали — знайдеться наслідувач. Хіба не вважаєш корисним, коли тобі опишуть прикмети породистого коня, щоб ти не помилився при купівлі й не тратив намарно зусиль, годуючи нікчемну шкапу? А наскільки то корисніше знати прикмети піднесеної духом людини, прикмети, які можеш перенести й на себе самого!

Отже, якщо те лошатко породисте, то серед луку

Вище від інших ітиме воно пружинистим кроком,

Вибіжить першим на шлях, у потік увійти небезпечний
Не заважається, ступить на міст, йому досі не знаний.
Шум невиразний його не страшить. Голова в нього зграбна,
Шия стрімка, невеликий живіт, наче вилиті крижі,
Груди, відваги поривної сповнені, м'язами грають...
Тільки-но здалеку зброї бряжчання долине до нього —
Кінь уже землю гребе, стриже вухами від нетерпіння,
Весь він тремтить, видихає крізь ніздрі вогненний свій запал .

Наш Вергілій, хоч не про те мова, описав хороброго мужа; я принаймні й не зобразив би великого мужа по-іншому. Якщо, скажімо, треба було б змалювати Марка Катона, безстрашного серед гуркоту міжусобиць, Катона, який першим дає бій загонам, що підступили вже до Альп, мужа, який перегороджує шлях братовбивчій війні,— я не наділив би його ні іншим виразом лиця, ні іншою поставою. Ніхто не міг ступати вище, ніж той, хто піднявся водночас і проти Цезаря, і проти Помпея, а коли одні стали на бік цезаріанців, інші — на бік помпеянців, він кинув виклик і одним, і другим, показавши, що й республіка має своїх прихильників. Тож недостатньо сказати про Катона:

Шум неправдивий його не страшить...

Чому? Бо він не лякався справжнього, близького шуму,— коли підняв голос вільної людини проти десяти легіонів, проти допоміжних галльських загонів, проти перемішаних із римськими військами варварських сил, коли закликав республіку не хилитись, а зважитись на все заддя свободи, бо почесніше їй впасти в неволю, ніж піти в неї добровільно. Скільки в ньому завзяття і сили духу, скільки рішучості серед загального трепету! Адже знає: він єдиний, про чию свободу не йдеться. Питання ж не в тому, чи Катон буде вільний, а в тому, чи житиме серед вільних. Звідси й зневага до небезпек, до мечів. Коли подивляєш незламну стійкість того мужа, який не схитнувся серед загального упадку, мимоволі згадаєш слова: Груди, відваги поривної сповнені, м'язами грають. Корисно не тільки показати, якими звичайно бувають добродішні мужі, окреслити їхні постаті, обличчя, але й розповісти, якими вони були в тому чи іншому випадку,— описати останню рану, що свідчить про найвищу Катонову мужність, крізь яку свобода видихнула душу; показати мудрість Лелія і його приязнь із Сціпіоном, перелічити видатні діяння другого Катона під час миру й на війні; згадати про дерев'яні лежаки Туберона(12) виставлені для народної гостини, де замість килимів були розстелені козячі шкури; про розставлений перед храмом самого Юпітера глиняний посуд для гостей. Чи не було це освяченням бідності на Капітолії? Хай би я не знав жодного іншого Туберо-нового вчинку, який би дозволив мені поставити його побіч Катонів,— невже лиш цей один був би не досить переконливим? То була не гостина, а наука, якими мають бути звичаї. О, наскільки ж то, прагнучи слави, люди не знають, чим є та слава і як її домагатися! У той день римський народ оглядав начиння багатьох, але подивляв — лишень одного. Золото й срібло тих багатьох не раз було погнуте, не раз перетоплене, а глиняний посуд Туберона триватиме в усі віки.

Бувай здоров!

ЛИСТ ХСVІ

Сенека вітає свого Луцілія!

І все ж ти чимось обурюєшся, на щось нарікаєш; невтямки тобі, що в усьому тому погане, по суті, лишень те, що ти обурюєшся і нарікаєш. Якщо тебе цікавить моя думка, то я певен, що у людини лиш одне нещастя: якщо вона вважає, що для неї взагалі є щось нещасливе у природі. Я сам собі стану нестерпним того ж таки дня, коли не зможу чого-небудь стерпіти. Нездужаю? Що ж, це — частка приречення. Повимирала челядь? Облягли борги? Занепав дім? Насунули збитки, рани, клопоти, страхи? Трапляється! Мало того: мусить колись трапитися. Все це не випадкове — визначене. Якщо хоч трохи ймеш мені віру, то я розкрию перед тобою свої найглибші почуття: до всього, що видається ворожим, лихим, я виробив у собі таке ставлення: богові я не корюся, а погоджуюся з ним; іду вслід йому не з примусу — охоче. Що б там не трапилось, нічого не сприймаю з насупленим, хмурним обличчям. Нема такого податку, який я сплачував би проти своєї волі. А все те, що вириває з наших грудей зойки, чого жахаємось,— не що інше, як податок за життя. Звільнитися від того податку, мій Луцілію, дарма сподіватися, дарма й прагнути. Тебе непокоїли болі сечового міхура, ти отримав не дуже приємні листи, тобі допекли постійні втрати; підійду ближче: ти боявся за саме життя. То хіба ти не знав, що ти сам собі набажав усього того, бажаючи дожити старості? Все це неминуче в довгому житті, як у довгій дорозі — курява, болота, дощі.— "Я хотів жити, але водночас бути вільним від усіх неприємностей".— Така розніжена, як у жінки, мова лиш ганьбить мужа! Сам уже подумай, як маєш сприйняти ось таке моє побажання (а я складаю його тобі не лише зичливо, а й великодушно): хай ні боги, ані богині не спричиняються до того, щоб доля тебе пестила! Сам себе запитай: якщо боги дали б тобі змогу вибирати, то де б ти волів провести життя — на торговищі м'ясом чи в таборі? А жити, Луцілію,— це наче служити у війську. Отож ті, кого доля кидає то сюди, то туди, ті, хто в поті чола, долаючи труднощі, то спинається на шпилі, то спускається в прірву, хто рушає в найнебезпечніший похід,— ті хоробрі мужі, на них тримається весь табір, а ті, кого заколисує гнилий спокій, поки інші трудяться,— ті, наче туркавки: їхня безпека — у їхній ганьбі.

Бувай здоров!

ЛИСТ ХСVІІ

Сенека вітає свого Луцілія!

Ти помиляєшся, мій Луцілію, якщо думаєш, що то хіба тільки нашого віку — схильність до розкоші, зневага добрих звичаїв та усе інше, чим кожен дорікає часам, у яких живе(1). Причиною тут не часи, а люди: немає такого століття, яке було б вільним від провини. А коли почнеш оцінювати розпущеність кожного століття зокрема, то — соромно й казати! — люди ніколи не сходили на манівці так відверто, як при Катоніві. Чи хтось повірив би, що гроші пішли в хід і на тому суді, де Публія Клодія(2) було звинувачено в перелюбі, якого він потай допускався з дружиною Цезаря? До того ж

перелюбник осквернив ще й таїнства жертвоприношення, що його, як прийнято казати, звершують для добра римського народу; жертвоприношення, під час якого настільки дбають, аби за межі храму відійшов будь-який чоловік, що й малюнки тварин-самців прикривають якимсь полотнищем. Але навіть тут, кажу, суддям дали гроші, а крім того (що ганебніше від самого підкупу!),— змогу таки в самому приміщенні по-розпусницьки втішатися із заміжніми жінками та знатними хлопцями. Отож менше провини було в самому вчинку, ніж у його виправданні. Звинувачений у перелюбі, поділившись перелюбом, доти не був спокійний щодо щасливого закінчення справи, поки не зробив подібними до себе самих суддів. А це відбулося якраз у тому суді, де, якщо навіть не засідав, то давав свідчення сам Катон! Оскільки це справді поза межами ймовірного, то я наведу слова Ціцерона: "Він запросив їх до себе, пообіцяв, поручився, обдарував. А далі — що за мерзенність, о добрі боги! — доплатою для деяких суддів були ночі в товаристві певних жінок та зустрічі з підлітками із знатних родин"(3). Що тут нарікати на плату, коли головне — доплата! — "Хочеш мати жону он того поважного мужа? Дам її тобі! А може, бажаєш іншої, що за тим багатієм? Влаштую тобі й з нею спання. Не захочеш поласувати перелюбом — засуджуй мене. Й та краля, якої прагнеш, прийде до тебе, й ніч з он тією обіцяю тобі, не відкладаючи. Ті обіцянки будуть виконані ще перед визначенням для судового вироку строком". Але ж торгувати блудом — це щось гірше, ніж блудити самому: не самі ж на те йшли матері сімейств. І ті Клодієві судді домагались від сенату охорони, необхідної хіба тоді, коли б засудили винуватця,— і отримали її. Дотепно посміявся над ними Кагул(4), тільки-но виправдали оскарженого. "Навіщо вам,— запитав,— охорона? Щоб не відібрали у вас грошей?" Та серед усіх тих жартів пішов собі безкарно той, хто перед судом був блудником, а на суді — звідником, хто кари уникнув ще злочинніше, ніж заслужив її. То які ще звичаї, по-твоєму, бувають прогнилішими, ніж ті, за яких ні священні таїнства, ні суд не можуть загнuzдати розпусної пристрасті, за яких на самому таки позачерговому, рішенні сенату встановленому розслідуванні допущено злочин, тяжчий від того, який винесено на розгляд суду? Йшлося про те, чи той, хто допустився перелюбу, може почуватись у безпеці. З'ясувалося, що власне без перелюбу не може залишатись у безпеці. І все це відбувалося за часів Помпея і Цезаря, Ціцерона й Катона; того Катона, в чийй присутності народ не зважився навіть просити, аби дозволена була звична для свята флоралій(5) потіха — оголені повії на підмостках. Чи гадаєш, що люди суворіше ставились тоді до видовищ, ніж до судочинства? Таке-то діялось, таке й далі діятиметься. А якщо й уляжеться колись розпуста по містах, то тільки завдяки покарі й страху, але ніколи — сама по собі. Тому не маєш підстави думати, що нині ми надто багато дозволили розпусній пристрасті, а законам — надто мало. Адже теперішня молодь значно скромніша, ніж тодішня,— коли оскаржений заперечував перед суддями свій перелюб, а судді зізнавались у ньому перед оскарженим, коли віддавалися блуду з причини самої судової справи, коли Клодій, шукаючи для себе ласки саме тим, чим провинився, займався звідництвом таки під час судових засідань. Хто б у те повірив, що звинувачений в одному лиш перелюбі відкупився багатьма?

Кожен вік приводить на світ Клодіїв, але не кожен — Катонів. Ми легко схилиємося до зла, бо тут ні провідника не бракує, ані товариша. Втім, діло піде й саме, без провідника, без товариша. Адже дорога до пороку веде навіть не по схилу, а стрімко вниз. Багатьох робить невинуватими те, що похибки в тому чи іншому мистецтві є соромом і завадою для тих, хто схибив, а от огріхи у житті — це вже насолода. Стерничий не радіє, коли судно перекинеться; лікар — коли ховають хворого, промовець — коли з вини захисника програє справу звинувачений; блудити, навпаки, — солодко. Той втішається перелюбом, на який підбила його сама трудність того заміру; цей — обманом і крадіжками і не раніше відвертається від пере-ступу, ніж від нього — фортуна. А це впливає з поганої звички. Ти й сам можеш пересвідчитись, що в душах, які погрузли навіть у найгіршому злі, ще залишилось якесь відчуття добра; вони знають, що таке ганебне, проте нехтують ним. Через те всяк намагається приховати свої переступи й навіть коли вийде сухим із води, втішається плодами свого вчинку, але про сам той вчинок — ні слова. Тільки чисте сумління хоче бути на видноті, в усіх на очах, а зловмисність навіть у темряві тремтить. Дотепно, на мою думку, сказав Епікур: "Лиходієві може пощастити: він сховається, але йому ніколи не пощастить бути певним у тому схові". Або, коли б ти вважав, що в такий спосіб краще прозвучить Епікурова думка: "Лиходієві не допоможе ховатися, бо, якщо й пощастить йому у сховищі, то в упевненості — ніколи". Так воно вже є: злочини можуть комусь обійтися без кари, але без тривоги — ніколи. Гадаю, що в такому тлумаченні це твердження не перечить засадам нашої науки. Чому? Бо перша і найбільша кара для злочинця — чинити зло, і жоден переступ, хай фортуна й осипле його своїми дарами, хай охороняє і захищає злочинника, не буває безкарним, адже покара за злочин — у самому злочині. Вслід за тією першою карою товпляться інші: невідступна тривога, страх, зневіра у власній безпеці. Чому б я мав звільнити від тієї кари зловмисність? Чому б і зловмисника не залишити у стані постійної непевності? Отож не погоджуймося з Епікуром, коли він говорить, начебто нічого не буває справедливим із самої природи, а злочинів треба уникати тому, що, вчинивши їх, не можна уникнути страху. Але погоджуймося з ним у тому, що за лихі вчинки нас шмагає сумління, що найбільша мука для лиходія — постійний, гнітючий, хльосткий неспокій, який не дозволяє довірити поручителям своєї безпеки. Але ж якраз те, що ніхто, навіть будучи у безпеці, не може бути вільним від страху, якраз те, Епікуре, і є доказом того, що саме природа відстрашує нас од злочину. Багато хто волею випадку звільнюється від кари, але від страху — ніхто. То хіба так буває не тому, що в нас закладено огиду до речей, які засудила природа? Тому-то, навіть ховаючись, лиходій не вірить у можливість заховатися: його викриває, його ж і показує самому собі власне сумління. Тремтіти зі страху — призначення злочинця. Кепські були б наші справи, якби стільки лиходійств, уникнувши закону, судді й приписаної кари, тут же не відчували важкого батога самої природи, — якби замість визначеного покарання лиху людину не шмагав страх.

Бувай здоров!

ЛИСТ ХСVIII

Сенека вітає свого Луцілія!

Ніколи не вір, що щасливим може бути той, хто залежить від щастя. На крихкій опорі він будує свою втіху, якщо радий чомусь випадковому. Така радість, тільки-но прийшла,— відходить. Лише та, що народжена з себе самої, є і надійною, і стійкою, лише вона розростається і служить нам до кінця. Все інше, чим захоплюється юрба,— благо лиш на один день.— "То як? Виходить, ні користуватись тим не можна, ні насолоджуватись?" — Можна. Хто б заперечував. Але так, щоб воно залежало від нас, а не ми — від нього. Все, що у розпорядженні фортуни, корисне і приємне для нас лише за тієї умови, коли, володіючи ним, володіємо й собою, а не підпадаємо під владу свого ж майна. Помиляються, Луцілію, ті, хто вважає, що саме та фортуна наділяє нас або якимсь благом, або якимсь злом. Ні, вона дає, так би мовити, сировину, з якої може постати благо чи зло, начатки речей, які розвиваються в нас у щось добре чи в щось лихе. Адже наш дух сильніший від фортуни; саме він скеровує всі наші справи то в один, то в інший бік, саме він сам для себе стає причиною чи то блаженного, чи нещасливого життя. Зла людина геть усе обертає в зло, навіть те, що приходить під виглядом чогось найкращого; пряма й незіпсована — виправляє навіть помилки фортуни і вмінням переносити труднощі пом'якшує все суворе й приkre; прихильне сприймає вдячно й скромно, вороже — стійко і мужньо. Нехай хтось буде передбачливим, хай добре зважує кожен свій вчинок, хай не береться ні до чого непосильного, все ж йому не поталанить на те цілісне, вільне від будь-яких загроз благо, поки він не почуватиметься певним перед лицем непевної долі. Ти приглянься пильніше чи до інших (про чуже судимо відвертіше), чи то, спромігшись на безсторонність, до себе самого — і ти зрозумієш, і сам визнаєш: з усіх тих жаданих, цінних речей не буде тобі жодної користі, поки не озброїшся проти непостійності випадку й усього, що йде за тим випадком, поки, зазнаючи тієї чи іншої біди, не повторятимеш навіть без тіні нарікання:

Значить, інакше судили боги .

А навіть,— аби навести сильніший, справедливіший вислів, яким ти б упевненіше підтримав свій дух,— тільки-но трапиться щось проти твоїх сподівань, ти кожен раз промов до себе: "...краще судили боги". Муж, який саме так настроїв себе, далєбі, забезпечений від будь-якої несподіванки. А настроїть себе так лише тоді, коли замислиться над тим (ще заки те відчує), чого може сягнути мінливість людських справ,— коли на дітей, на дружину, на статок дивитиметься так, мовби не завжди йому судилось їх мати і мовби не став нещасливішим, коли б усе те втратив. Пригніченою є душа, що тривожиться завтрашнім; нещасний ще перед усіма нещастями той, хто переживає, аби все те, чим насолоджується, залишилося при ньому до кінця. Ні хвилини спокою для нього; зазираючи в майбутнє, втратить теперішнє, що могло б його втішити. Хіба ж не одне й те ж саме: жаль за чимось утраченим і страх перед утратою? З того, одначе, не висновуй, що я схиляю тебе до байдужості. Навпаки, чого слід боятися, те відхиляй від себе; що розумом можеш передбачити, те передбачуй; що здатне пошкодити тобі, те май на оці й задовго перед тим, ніж могло б воно трапитися,

відверни від себе. Тут чимало тобі допоможе впевненість, а також витривалий, загартований за всіх випробувань дух. Від фортуни вберегти себе може лише той, хто спроможний її перенести: у спокійній душі їй не зчинити сум'яття. Але нічого немає ні жалюгіднішого, ні безглуздішого, ніж боятися напереді. Що то за божевільня — випереджувати своє нещастя! Врешті, аби стисліше подати, що думаю, і виразніше описати тобі тих метушливих, обтяжливих для себе самих людей, таких же нетерплячих у бідах, як і перед ними, скажу: хто страждає раніше, ніж треба, той страждає більше, ніж треба. Ця ж сама слабкість, яка не дозволяла такому чекати на біль, не дозволяє йому й оцінити той біль належно. Ця ж сама непоміркованість вимальовує перед ним щастя, яке триватиме вічно, а набутки — не тільки постійними, але й дедалі вагомішими,— от він і забуває про те колесо, на якому обертаються людські долі, сподівається, що липі його одного втішатимуть постійністю всі випадкові успіхи. Прекрасно, на мій погляд, сказав Метродор у тому листі, яким він звертається до сестри, що втратила незвичайно обдарованого сина: "Смертним є всяке благо смертних". Він говорить про ті блага, яких усі домагаються, бо справжнє благо — мудрість, доброчесність — не вмирає: воно певне й непроминальне. Ось воно — єдине безсмертне благо, що випало на долю смертним. Але люди настільки зухвалі, настільки забувають, куди вони йдуть, куди, мов бистриною, відносить їх кожен день, що дивуються кожній своїй втраті, дарма що котроїсь днини їм доведеться втратити все нараз. Усе, що тебе записує в господарі,— у тебе, але не твоє: чи може в немічного бути щось міцне, у крихкотілого — вічне й незламне? Гинути і втрачати однаково необхідно. І власне у тому, якщо зрозуміємо цю необхідність,— наша розрада. Спокійно споглядай на все, що відходить від тебе, бо й тобі доведеться відійти.

Чим же можемо зарадити собі в тих утратах? А тим, що триматимемо втрачене в пам'яті, не дозволимо, щоб разом з ним пропав і плід, який ми отримали від нього. Чим володіємо, те може бути відібраним, чим володіли, того вже не відбереш ніколи. Вельми невдячний той, хто, втративши, вже не відчувається зобов'язаним за отримане. Випадок може відібрати нам будь-що, але при нас залишається користь, яку приносило втрачене; ми ж і її занепащаємо несправедливістю наших нарікань.

Скажи собі: "З усього того, що видається жахливим, нема нічого нездоланного. Багато людей вже перемогли щось одне: Муцій — вогонь, Регул — хрест, Сократ — отруту, Рутілій — вигнання, Катон — смерть од меча; треба ж і нам що-небудь перемогти! А ще скільки людей зуміло зневажити те, що приваблює юрбу подобою краси і щастя! Фабріцій(2), будучи вождем, відкинув багатства, будучи цензором,— засудив їх. Туберон визнав, що вбогість гідна і його, і Капітолій, коли, користуючись на громадській учті глиняним посудом, показав, що людина повинна задовольнятися тим, чим усе ще послуговуються боги. Батько Секстій, покликаний від народження займатись державними справами, не прийняв від божественного Юлія(3) тоги з широкою лямівкою, бо розумів: усе подароване може бути відібране. Спроможимося і ми на якийсь небуденний вчинок! Будьмо й ми серед зразків! Чому занепадаємо духом? Чому зне-вірюємося? Що можна було звершити колись, те й нині може бути звершене.

Тільки очистімо душу і йдімо вслід за природою, бо хто відхилиться від неї, той мусить жадати, мусить боятися, мусить слугувати випадковим речам. Ще можна повернутись на просту дорогу, ще можна відновити колишню цілісність. Відновімо ж її, аби могли стерпіти біль, хоч би в який спосіб ввірвався він у наше тіло, аби могли сказати фортуні: "Ти маєш справу з мужем. Хочеш перемогти — шукай собі когось іншого!"(4)

Такими й подібними бесідами пом'якшується дошкульність болячки, і я, далебі, зичу йому, щоб вона втихомирилась, щоб або загоїлась, або залишилась, якою є тепер, і старілася разом з ним. А втім, я спокійний щодо нього; йдеться радше про нашу шкоду, у нас же смерть може забрати такого незвичайного старця! Бо сам він сповнений прожитим і, якщо й жадає якоїсь додачі, то не з огляду на себе, а лише з огляду на тих, кому він корисний. Вже тим самим, що живе, він виказує нам свою щедрість. Інший давно поклав би край тим мукам. Він же вважає однаково ганебним як утечу від смерті, так і втечу в лоно смерті.— "То як це? Не відійде з життя, навіть коли обставини схилять до того?" — Чому ж ні,— якщо вже нікому не зможе бути корисний, якщо, окрім свого страждання, нічим уже не зможе займатися? Ось що значить, мій Луцілію, вчитись філософії у самій дії і вправлятись у ній на справжніх зразках: бачити, яку мужність виявляє розважна людина супроти смерті, коли та підступає, і супроти болю, коли він пригнічує! Як треба діяти, мусимо вчитись у того, хто діє. Досі ми пускали в хід лише докази: чи хтось може протистояти стражданню, чи близька смерть може поставити на коліна й сильного духом? Але що тут слова? Гляньмо, як це відбувається в дійсності! Ні смерть не робить його хоробрішим проти болю, ані біль — проти смерті: покладаючись тільки на себе, він протистоїть і одному, і другому. Бо ж ні надія на смерть не додає йому витривалості у стражданнях, ані відразу до страждань не заохочує його до смерті. Їх він терпить, її — очікує.

Бувай здоров!

ЛИСТ ХСІХ

Сенека вітає свого Луцілія!

Надсилаю тобі листа, якого я написав Марул-лові(1), коли він утратив свого маленького сина і — йшла чутка — не по-чоловічому ту втрату переносив. У тому листі я не тримався свого звичаю — не вважав за потрібне м'яко промовляти до того, хто заслуговує радше дорікання, ніж розради. До людини пригніченої, яка важко переносить велику рану, варто бути поблажливішим, аби вона могла насититись або принаймні вилити зі сльозами перший натиск болю; хто ж поклав собі побиватися, тих слід тут же осмикнути, повчити їх, що й у сльозах буває чимала доля глупоти.

Чекаєш розради? Прийми докори! Надто вразливо ти переносиш смерть сина. А що б ти робив, утративши приятеля? Відійшов із життя син зовсім маленький, з яким ще зарано було пов'язувати якісь надії: пропала якась там окрушина часу. Шукаємо собі причин для страждання і пориваємося навіть несправедливо нарікати на фортуна, начебто вона не подавала нам причин для слухних нарікань. А мені, далебі, здавалося, що в тебе вистачить мужності ставити чоло й поважнішим бідам, не кажу вже про ось такі тіні бід, від яких люди вже просто звикли стогнати. Навіть коли б од тебе відійшов

приятель, що є найбільшою з утрат, то треба було б докласти зусиль, аби більше радіти з того, що в тебе був такий приятель, аніж плакати над тим, що ти його втратив. Але люди переважно не враховують, скільки вони скористали, як багато зазнали радості. І в тому їх смуткові, окрім іншого, поганим є те, що він не тільки зайвий, а й невдячний. Бо що ж виходить: ти мав такого приятеля — і прахом пішли всі твої труди? Стільки років приятелювання, така прив'язаність, таке взаєморозуміння у спільних заняттях — і все це ніщо? Разом із приятелем несеш на кладовище й приязнь? Чому ж тоді плачеш, що він відійшов од тебе, якщо не маєш користі з того, що він був при тобі? Вір мені: ті, кого ми любили, навіть якщо якийсь випадок забере їх, чималою часткою свого єства залишаються надалі з нами. Час, який проминув,— це наш час; що було, те — у найбезпечнішому місці. Покладаючи надії на прийдешнє, ми не вміємо бути вдячними за отримане,— начебто прийдешнє, щойно навідавши нас, тут же не переходить у минуле. Хто втішається лише теперішнім, той надто вузько розуміє користь від усього, з чим стикається, адже втіху може нам постачати і прийдешнє, й минуле: одне — очікуванням, хоч воно сумнівне, може й не настати, друге — пригадуванням, яке вже не може бути незбутнім. То що ж то за така дурість — позбавляти себе чогось найпевнішого? Задовольнімося ж тим, що вже почерпнули,— якщо черпали, бува, не дірявою душею, крізь яку тікає все, що лиш у неї потрапило. Не врахувати тих, хто без сліз ховав своїх замолоду померлих дітей, хто від похоронного вогнища відразу ж повертався до сенату чи брався до якогось іншого громадянського обов'язку, одне слово, тут же брався до діла. І цілком слушно: адже, по-перше, зайве побиватися, раз нічого слізьми не виправиш; по-друге, несправедливо нарікати на те, що одному трапляється, інших — чекає. Врешті, який глузд у тих голосіннях, якщо того, хто відійшов, і того, хто його оплакує, відділяє мізерний проміжок часу? Вже хоча б тому нам належить бути стриманішими, що самі йдемо вслід за тими, кого ми втратили. Глянь, з якою стрімкістю летить час; подумай, наскільки короткою є відстань, яку з таким поспіхом перебігаємо; придивись до людського роду, що валом, з такими нікчемно малими, хоч начебто й дуже великими проміжками, рухається до однієї і тієї ж риси,— і погодишся: кого вважаєш загиблим, той лиш випередив тебе. То що, кажу, може бути безглуздішим, аніж плакати над тим, хто скоріше ступив на ту дорогу, яку й сам мусиш відміряти? Чи хтось оплакує подію, про яку добре знав, що вона колись станеться? Хто ж не думав про смертність людини, той сам себе одурював. Чи хтось плаче над тим, про що сам же говорив, що воно не може не трапитися? Хто нарікає, що той чи інший чоловік помер, той, виходить, нарікає, що небіжчик був людиною. Усіх нас в'яже одна й та ж сама умова: кому випало народитися, тому залишається померти. Різнять нас проміжки, зрівнює — вихід. Що між першим днем і днем останнім — те мінливе й непевне; якщо його міряти труднощами, то воно довге й для хлопчини, якщо швидкоплинністю — то коротке й для старого. Все тут хистке й оманливе, не постійніше, ніж будь-яка погода; все обертається, мов у потоці, й волею випадку переходить у щось протилежне, і в тому крутежі людських справ для кожного з нас є лиш одне певне — смерть. Але всі нарікають якраз на те одне, в чому ніхто ще не

зазнав омани.

— "Але ж він помер, будучи хлоп'ятком!" — Не говоритиму про те, що в кращому становищі той, хто віджив своє скоріше. Перейдімо до того, хто зістарівся. Чи набагато він переважив дитину? Уяви собі незглибимий обшир часу, охопи думкою всесвіт, а тоді зістав із тим безміром те, що називаємо віком людини,— побачиш, що то за крихта те, чого прагнемо, що намагаємося примножити. А скільки з тієї крихти припадає на сльози, скільки на турботи! Скільки — на смерть, жадану не раз ще перед тим, заки вона прийде! Скільки — на недуги, на страх! Скільки займає незрілість, скільки — надаремні, нікчемні літа! Половину з того просипаємо. Додай важку працю, скорботу, небезпеки — і зрозумієш: навіть у найдовшому людському віці для життя залишається дуже мало часу. То хто погодиться з тобою, що не краще тому, кому пощастило скоро повернутися і пройти свій шлях ще перед утомою? Життя — це ні благо, ні зло: у ньому — лише місце для блага і для зла. Отож твій син втратив змогу хіба що кинути жереб, який найімовірніше випав би для нього не вельми вдало. Він, щоправда, міг би стати скромною, розсудливою людиною, а під твоєю опікою, може, й сформувався б у щось краще, але (чого боятися маємо більше підстав) він міг би стати подібним до багатьох. Глянь на тих молодиків, що їх викинула марнотратність із найдостойніших домів на арену; глянь на інших безсоромників, що потурають і своїй, і чужій хіті, для яких що не день — то п'ятики, що не день — то якийсь голосний бешкет,— і тобі стане ясно, що боятися тут належало б набагато більше, ніж сподіватися. Ти не повинен, отже, вишукувати собі причини для журби і своїм обуренням додавати гіркоти буденним прикрошам. Не закликаю тебе зібратися з силами й звестись на ноги: я не такої поганой думки про тебе, аби вважати, що в даному випадку мусиш закликати всю свою мужність. Це ще не біль — радше легкий укус; ти сам допроваджуєш його до болю. Чималих, бачу, успіхів сягнула філософія, якщо ти своїм мужнім духом ось так побиваєшся за хлоп'ям, дотепер більше відомим годувальниці, ніж батькові!

Гадаєш, я закликаю тебе до безсердечності, хочу, щоб під час похорону в тебе було кам'яне обличчя, щоб не здригнулась душа? Звісно, ні. Це вже не мужність, а нелюдяність — на похорон найближчих людей дивитись так само, як дивився на них при житті, не зворушитись, коли їх уперше відривають від тебе. Та припустімо, що все це я тобі забороняю — дещо попри заборону відбудеться мимоволі: хоч як не стримуй себе, сльози все одно проллються, а пролившись, полегшать душу. До чого веду? Дозвольмо їм проливатись, але не наказуймо їм, щоб проливались. Хай стільки їх ллється, скільки витисне туга, а не скільки того вимагає наслідування. Нічого не додаваймо до справжньої скорботи і не примножуймо її, рівняючись на чужий приклад. Більше болю вимагає показ, аніж сам біль. Чи багато таких, хто печалиться лише для себе самого? Стогнуть голосніше, коли їх хтось чує, а коли на самоті, то відразу стають тихими й спокійними; та варто, щоб когось побачили,— знову вибухають плачем. Тоді-то й пробують рвати на собі волосся, хоч самотою, коли ніхто не перешкоджав, могли б зайнятись цим свобідніше; тоді-то й накликають на себе смерть, тоді-то й падають ницьма біля ліжка. Без глядача влягається біль. Тож і тут, як і в усіх інших справах,

невідчепно тримається нас одна й та ж сама хиба: поводимося за зразком багатьох, беремо до уваги не те, як треба чинити, а те, як інші звикли чинити в таких випадках. Відходимо від природи, покладаємося на люд, від якого в жодній справі не слід чекати чогось доброго, який і тут, як і в усьому іншому, виявляється вкрай хистким провідником. Побачить стійкого в своєму горі мужа — й називає його безбожним і здичавілим; побачить когось іншого, хто, знепритомнівши, окрив собою дороге йому тіло,— і вже він для нього розніжений, безвольний. Тому-то в усьому мусимо брати за мірку розум. Нема нічого безглуздішого, ніж прагнути слави для свого смутку і чекати похвал за свої сльози. А вони, гадаю, у мудреця або власною силою добуваються назовні, або він їм дозволяє проливатися. Поясню, в чому тут різниця. Коли нас уразить перша звістка про неблаганну смерть, коли підтримуємо тіло, яке з наших обіймів перейде прямо у вогнище, тоді сльози витискує природна необхідність: підштовхнутий болем дух, потрясаючи як усе наше тіло, так і вічі, зрушує й виганяє прилеглу до них вологу. Власне ці, мовби витиснеш, сльози спливають мимо нашої волі. Є інші, котрим ми самі даємо вихід,— коли знову й знову спливають на пам'ять постаті тих, кого ми втратили. Є щось солодке в тому смуткові(2),— коли пригадуємо милі бесіди, веселе спілкування з тими, хто відійшов, їхнє шире ставлення до нас. Тоді-то й зволожуються нам очі, мовби від радості. Ось цим сльозам ми потураєм, а ті перші перемагають нас. Тож нема потреби чи то стримувати, чи, навпаки, витискувати з очей сльози задля тих, хто сидить чи стоїть довкола нас. Можеш плакати, можеш перестати плакати — ні одне, ні друге ніколи не буде настільки ганебним, як робити це вдавано. Хай сльози течуть самовільно. Адже просльозитися можуть навіть спокійні, врівноважені люди. Бувало, нітрохи не применшуючи гідності мудреця, сльози спливали так мірно, що не бракувало їм ні лагідності, ні гідності. Можна, кажу ще раз, піддаватися природі, не втрачаючи поваги. Я бачив гідних шани людей, коли вони ховали своїх близьких. Усі їхні обличчя випромінювали любов без тіні розпачу; не було там нічого такого, що не йшло б од ширих почуттів. Є і в печалі своєрідна краса. Її, власне, й повинен оберігати мудрець. Як в усьому іншому, так і в сльозах є межа, поза якою — вже надмір. Тільки у непоміrkованих людей і радість, і горе наче вихлюпуються з грудей.

Що неминуче, те приймай спокійною душею. Що ж бо сталося неймовірного, що небувалого? Скільки-то людей, поки пишу ці рядки, залагоджують похоронні справи! Для скількох покійників купують поховальний наряд! А як багато люду тужитиме після тебе! Тільки-но подумаєш, що він був хлоп'ятком, тут же подумай і про те, що він був людиною, а їй, знаєш сам, не обіцяно нічого певного, і доля не конче доводить її до похилого віку — може відступити, хай лишень заманеться. А зрештою, говори про свого синочка при кожній нагоді, і як тільки можеш, ушановуй пам'ять про нього. І що менше в ній буде гіркоти, то частіше вона повертатиме тобі його образ. Ніхто ж не квапиться на зустріч із чимось тужним, тим паче — з самою тугою. Якщо ти з насолодою слухав його щебетання, його, хай і дитячі, жарти, то частіше їх повторюй, стверджуй без вагання, що твій син міг виправдати надії, які ти плекав у батьківській душі. Адже забувати про близьких нам людей, разом з тілом ховати й пам'ять про них, гойно їх

оплакати, а потім навіть не згадати — то ознака черстої, нелюдяної душі. Так люблять свій виводок птахи, так і звірі — своїх малят: аж до нестями, до шалу; але хай лише втратять їх — тут же й гасне та любов. Таке не личить розумній людині: хай довгою буде пам'ять, туга — короткою.

Я аж ніяк не можу погодитися з тим, що говорить Метродор(3): начебто у смуткові є споріднена з ним насолода і що власне в той час її треба ловити. Я не сумніваюся, що ти з того приводу подумаєш. Бо хіба є щось ганебніше, ніж у самій журбі ловити насолоду й навіть серед сліз шукати якоїсь приємності? От бачиш, хто нам дорікає надмірною суворістю і неславить наші настанови, називаючи їх жорстокими,— через те, що велимо або не брати до серця болю, або швидше його звідтіля проганяти. Але що, нарешті, наймовірніше, нелюдяніше: не відчувати скорботи при втраті приятеля чи в самій скорботі озиратися за насолодою? Те, чого вчимо, цілком чесне: коли перше зворушення вихлюпне трохи сліз і, так би мовити, перешумить, то вже не треба віддаватися душею скорботі. А що ти дораджуєш? Скорботу підсолодити приємністю? Так ми втішаємо ласощами дітей; так угамовуємо плач немовляти, підсунувши йому молока. Навіть у ту хвилину, коли на похоронному вогнищі твій син або коли твій приятель випускає з останнім подихом душу, навіть у ту хвилину ти не можеш розлучитися з насолодою — хочеш приємно полоскотати саму скорботу? То що чесніше: коли з душі проганяють смуток чи коли до нього пускають насолоду? Якби-то пускали — вони ловлять, та ще й серед самого смутку! — "У смуткові,— каже,— є споріднена з ним насолода".— Це нам можна так говорити, а не вам. Адже ви знаєте одне тільки благо — насолоду й одне тільки зло — страждання. Але яка може бути спорідненість між благом і злом? Припустімо, що така спорідненість можлива. Та чи саме тепер пора докопуватись до неї — копирсатись у самому стражданні: чи є там поряд щось миле, солодке? Бувають засоби, помічні для одних якихось частин тіла, але для інших, оскільки викликають огиду і вражають невідповідністю, вони не можуть мати застосування; що в одному якомусь місці принесло б користь, не зачіпаючи чийсь соромливості, те негоже накладати на болячку в іншому місці. Хіба не сором тобі скорботу зціляти насолодою? Таку рану треба гоїти суворішими ліками. Найперше переконуй, що покійник уже не може відчувати нічого поганого: якщо відчує — значить, не помер. Ніщо, кажу, не може вразити того, хто став нічим, а якщо вражає — значить, він живе. То як гадаєш: йому погано через те, що він став нічим, чи, може, через те, що він і досі є кимось? Так ось: він не може страждати ні через те, що його вже немає (що ж бо здатний відчувати той, хто став нічим?), ані через те, що все ще є кимось,— бо уникнув найбільшого, що приходить із смертю, нещастя — небуття. Хто оплакує померлого в ранньому віці, хто тужить за ним, тому скажімо ще ось таке. Щодо нетривалості віку, надто коли зіставити його з вічністю, то всі ми, юнаки й старці,— рівні. З усього обширу часу нам припадає для життя менше, ніж його можна було б назвати чимось дуже малим, бо щось "дуже мале" — це все-таки якась крихта, а проміжок, у якому живемо,— майже ніщо. А попри те (верх божевілля!) прагнемо розсунути межі того, що є нічим.

Я написав тобі все це не з думкою, що ти очікуєш від мене надто пізньої розради (знаю, ти сам говорив собі те, що тут прочитаєш), а щоб поганьбити тебе за той, хоч і невеликий відтинок часу, в якому ти відійшов від себе самого, а водночас — аби тебе підбадьорити, щоб надалі ти мужньо ставив чоло фортуні, передбачаючи, що всі її удари не тільки можуть упасти на тебе, а таки неминуче впадуть.

Бувай здоров!

ЛИСТ С

Сенека вітає свого Луцілія!

Пишеш, що з великим зацікавленням ти взявся до книжок Фабіана Папірія під заголовком "Про громадянські справи" і що вони не виправдали твоїх сподівань; далі, забувши, що йдеться про філософа, дорікаєш йому недоладним письмом. Припустімо, воно справді так, що він дозволяє словам проливатися, замість того, щоб мітити кожним у ціль. По-перше, є в тому своя принада, є своєрідний чар, властивий мові, подібній до м'якого плину води. Адже, на мою думку, велика різниця в тому, чи мова прорвалася, чи спливла. Але й у тому, про що зараз тобі скажу, різниця теж неабияка. Фабіан, так мені здається, не проливає слів — вони у нього ллються, настільки його мова розлога, без будь-якого завихрення, хоча й не позбавлена бистроти. Вона відверто визнає і дає всім бачити, що її не опрацьовували, не відточували. Та хай, кажу, буде так, як хочеш, — він же доводив до ладу не слова, а звичаї, писав не для вуха, а для душі. По-друге, коли б ти слухав його самого, то не мав би змоги приглядатись до окремих частин його мови, настільки б тебе захопила цілість. А що подобається відразу, те, коли візьмеш до рук, уже не справляє такого враження. Але й те щось важить — при першому ж погляді прикувати до себе увагу, дарма що пильніше око знайде, до чого прискіпатися. Якщо запитаєш мене, то я такої думки: більшим є той, хто відразу здобуває оцінку, ніж той, хто довго її виборює, хоч я знаю також те, що другий менше наражається на небезпеку, що він може снувати сміливіші задуми на прийдешнє.

Філософові не личить надто дбайливо опрацьована мова. Де він виявить свою мужність і стійкість, де зважиться на небезпечний крок, якщо боїться за слова? Фабіан не був у мові недбалим — був упевненим. Тут ніде не знайдеш бруду: слова добірні, а не перші-ліпші, й не переставлені місцями проти своєї природи, не повикручувані, як то писаки полюбляють робити в наш час, та водночас вони не позбавлені блиску, хоча взяті з буденної мови. Маєш там благородні, знамениті думки, хоч вони й подані не стисло, у вигляді висловів, а розлогіше. Побачимо дещо, як-то кажуть, замало підстрижене, не надто вишукане, недостатньо, як на нинішній день, начищене, але приглянься до цілості — й ніде не знайдеш пустих словесних викрутасів. Хай, кажу, не буде різнобарвного мармуру, хай через спальню не струмить мармуровими рівчаками вода, хай не буде безлічі тісних сховів, що нагадують бідняцькі комірки, та всього іншого, що понавигадувала невдоволена скромною красою розкіш, — а попри те дім служитиме, як-то мовиться, дай боже. Додай і таке: щодо письма, яким воно має бути, так і не дійшли згоди. Одні вимагають, щоб вислів із кострубатого став трохи пригладженим; іншим настільки до вподоби будь-яка шорсткість, що навіть випадково

бездоганне речення поспіхом зжужмлять, відітнуть мірну кінцівку, аби збити читача з пантелику. Зазирни до Ціцерона: його письмо цілісне, мова гнучка, а м'якість не вадить її гідності. В Азінія Полліона(1), навпаки: вислів якийсь горбкуватий, стри-бучий, обривається там, де аж ніяк того не чекаєш. Одне слово, у Ціцерона все природно завершується, у Полліона — падає, за дуже небагатьма випадками, де він тримається окресленої міри й одного зразка.

А ще ти пишеш, що все тобі тут видається надто приземленим, пониклим, але, на мою думку, він якраз позбавлений цього недоліку. Що називаєш у нього приземленим, те насправді — погідне, відповідне до спокійного, ладного настрою душі, а що вважаєш пониклим, те — рівне. Бракує йому, щоправда, сили і, що тобі до смаку, гостроти промовця, а також — несподіваних, разючих думок. Але цілість, усе тіло — приглянься лишень його доладності — бездоганне. Втім, мова Фабіана не так сама відзначається достойністю, як завдячує самому предметові. Скажи мені, кому б ти міг дати перевагу над Фабіаном? Назви тут Ціцерона, у якого присвячених філософії книг майже стільки, що й у Фабіана. Хай так, але той, хто поступається найбільшому, сам не такий вже малий. Назви й Азінія Полліона. Погоджуюсь і тут, але додам: у такій справі мати перед собою лише двох — це теж бути на висоті. Назви також Тіта Лівія, адже й він писав діалоги, які в такій же мірі можна зарахувати до філософії, як і до історії, писав і речі суто філософського змісту. Я і йому дам місце. Але подумай лишень: скількох залишив позаду той, кого випередили тільки троє, і ті троє — найкра-сномовніші.

Не все в нього, певна річ, досконале. Його мова, хоч і піднесена, та не мужня; вона, хоч і ллється, але без напору, без пориву(2); хоч і чиста, але не наскрізь прозора. Ти, наскільки бачу з твого листа, хочеш, аби про пороки мовилось суворо, про небезпеки — мужньо, про фортуна — погордливо, про марносластво — зневажливо. "Хочу,— кажеш,— щоб розкіш була засуджена, хіть — висміяна, шал — погамований; тому-то мова мусить бути і різкою, і, як у трагіків, величною, і, як у коміків, хльосткою".— Хочеш, отже, щоб він сушив собі голову над такою дрібницею — словами? Він прикував свою увагу до великих справ, а красномовство, хоч він йому й не вділяє часу, йде за ним, наче тінь. Без сумніву, не кожна думка буде тут достатньо обґрунтована, завершена, не кожне слово зворушить тебе, пройме, мов вістря,— не заперечу й цього; чимало тих слів, наготувавшись до удару, схилять, і час од часу дозвільна мова пливтиме повз тебе. Але в усьому буде багато світла. Але широкий простір не навів тобі нудьги. Врешті, ось яке матимеш задоволення: тобі стане ясно, що він таки відчував те, що виходило у нього з-під стилоса. Він зробив це власне так, аби ти зрозумів, що подобається йому, а не так, аби тобі сподобалось. Усе тут звернене до здорового глузду, все покликане сприяти поступу, а не домагатись оплесків.

Ось такими є його твори, і я в тому не сумніваюсь, хоча радше їх пригадую, ніж тримаю в пам'яті; сам смак того письма, його барви — це не свіжі мої враження, нав'язані товариською бесідою, а загальні, як то звичайно буває при спогаді про щось давно знане. Принаймні, коли я його слухав, то все це видавалось мені, хоч і не зовсім цілісним, але вагомим, здатним підбадьорити обдарованого юнака, схилити його до

наслідування, залишивши йому надію на перемогу, а таке заохочення, на мій погляд, у найвищій мірі дійове, адже, хто заохочує до наслідування, але відбирає надію на успіх, той відстрашує нас. У Фабіана, підсумуємо, аж надто великий запас слів, і, попри наші застереження щодо чогось окремого, він знаменитий.

Бувай здоров!

ЛИСТ СІ

Сенека вітає свого Луцілія!

Кожен день, кожна година показує нам, що ми — ніщо; що не день, не година — то якийсь новий доказ нагадує нам про нашу знищенність. Ось тоді від роздумів про вічне хоч-не-хоч звертаємо свій погляд до смерті. Питаєш, куди мітить такий невеселий початок? — Ти знав Корнелія Сенеціона, римського вершника, добродійну, прекрасну людину. Починав він, як-то кажуть, на порожньому місці, самотужки прокладав собі дорогу, а потім вона вже й сама вела його до всього іншого: повага легше зростає, ніж народжується. Так само й гроші: нескоро й неохоче вони горнуть до вбогості, та вже коли вирвешся з неї, то цупко тебе триматимуться. А Сенеціон стояв уже на порозі багатства, до якого його вели дві такі потрібні в тій справі властивості: вміння набувати і вміння берегти, а з них навіть одна будь-кого б могла зробити багатцем. Так от того винятково господарного чоловіка, що дбав про тіло не менше, ніж про майно, після того, як він, за звичаєм, завітав до мене вранці, а потім упродовж дня дотемна просидів біля ложа безнадійно хворого приятеля, а далі й повечеряв безтурботно, — на того чоловіка настільки раптово напала якась болячка горла, що через затиснену гортань над ранок він таки видихнув душу. Так він і пішов зі світу за якихось кілька годин після того, як залагодив усе, що належить залагоджувати здоровій і дужій людині. Той, чий гроші робили своє діло на морях та суходолах, хто перепробував усі способи збагачення і ось-ось мав побирати свою частку з відкупів, був вихоплений з самого потоку таких успішних для нього справ, коли гроші так і валили на нього, мов на ловця здобич.

Груші тепер, Мелібею, щепи та плекай свої лози!(1)

Як то по-дурному наперед укласти все своє життя, не будучи господарем навіть завтрашньої днини! В яке ж то безглуздя впали ті, хто снує далекі задуми: я, мовляв, куплю, побудую, позичу, поверну позичене, а вже потім скерую свою втомлену, насичену життям старість у спокійну гавань! Навіть у щасливців, повір мені, нема чогось певного. Ніхто й ні в чому не повинен покладатися на майбутнє. Бо й те, що тримаємо, тікає нам з рук, і навіть ось цю годину, яку начебто посідаємо, може обірвати випадок. Час біжить, хоч окресленою законом колією, для нас, одначе, темною. Чи мені легше від того, що природа зрить грядуще, якщо я тут — незрячий?

Ми задумуємо далекі подорожі морем, а побувавши на чужих берегах, сподіваємося за довгий час повернутись на вітчизну, розраховуємо на пізню винагороду за військову службу, за труднощі табірної життя, на управительські посади, на здобуття все нових почестей, а смерть — побіч; та ми думаємо про неї лише в стосунку до когось іншого, от і виходить, що докази нашої смертності, які раз по раз постають перед очима, тримаємо в пам'яті лише доти, поки дивуємось наглій кончині тієї чи іншої людини.

Але хіба то не верх глупоти — дивуватися, що саме нині стався якийсь випадок, якщо він може статися будь-коли? Перед кожним — межа, що її накреслило невблаганне у своїй неминучості приречення, але ніхто з нас не знає, як близько та межа. Тож укладаймо свої думки так, мовби ми вже сягнули тієї межі. Нічого не відкладаймо на потім. Щодня розраховуймося з життям, аби нічого йому не бути винним. Найбільшою нашою помилкою щодо життя є те, що ми завжди залишаємо його незавершеним, завжди відкладаємо щось на завтра. Хто щодня викінчує своє життя, як митець — малюнок, тому час не потрібен. А з постійної потреби часу народжується страх і жага майбутнього, і та жага роз'їдає нам душу. Нема нічого жалюгіднішого, ніж постійний сумнів щодо прийдешнього: як то воно все випаде? Скільки ще в нас попереду, яке воно,— ось що турбує нас, мучить незбагненною тривогою.

Як же позбутися того сум'яття? Тут лиш один спосіб: якщо наше життя не простиратиметься в невизначеність, а згортатиметься, мовби замикаючись у собі. Адже найзалежнішим від майбутнього є той, хто не користується з теперішнього. І навпаки: коли я розраховувався сам із собою, коли розум, набувши стійкості, знає, що нема жодної різниці між днем і століттям, тоді він наче з висоти споглядає на дні й події, хоч би скільки їх настало, і, безжурно всміхаючись, думає про низку віків. Хіба здатна тебе стривожити мінливість, непостійність випадку, якщо ти певний супроти непевного? Отож, мій Луцілію, поспішай жити і вважай, що кожен окремий день — це окреме твоє життя. Хто пристосувався жити саме так, для кого життя щоденно було цілісним, той не знає журби. Інакше у людини кожна найближча мить марнується на сподівання; ось тоді й підступає той найжалюгідніший, який і все довкруги робить найжалюгіднішим,— страх перед смертю. Звідси й те найганебніше бажання Мецената, в якому він не відмовляється ні від немочі, ні від потворності, ані навіть від гострої палі, аби лишень серед тих мук ще хоч трохи подихати:

Хай безруким, безногим я
Стану, хай величезний
Горб мене до землі пригне
Й зуби повипадають,-
Тільки б жити, й усе гаразд!
Хай на палю посадять,-
Тільки дихати ще дозволь!

Він зичить собі того, що найгірше може трапитися з людиною, і випрошує продовження мук, мовби то було життя. Я вважав би найнікчемнішим кожного, хто захотів би жити аж до самої палі. А він що? Зроби з мене, каже, хоч каліку, аби лиш у немічному, непотрібному тілі залишилось дихання; зроби хоч потвору, але додай тому огидному дивоглядові бодай дрібку часу; прив'яжи мене до хрестовини, настроми на палю.— Але чи варто зранювати себе гостряком, чи варто висіти розіп'ятим, аби лиш на якусь хвилину відволікти те, що є найкращим серед нещасть — кінець муки? Чи варто зберігати душу лишень для того, щоб довше її видихати? То що б ти побажав такому, якщо не прихильності богів? Що ж бо іншого означає цей до огидності

розніжений вірш? А ця змова з божевільним страхом? Це гідке випрошування життя? Чи можеш припустити, що такий людині читав колись Вергілій:

То чи аж так уже страшно вмирати?

Він бажає собі найбільших нещасть, та ще й прагне, щоб якомога довше тяглося те, що переносити вкрай важко. А задля чого? Щоб хоча трішки продовжити життя. Та хіба довго вмирати — це означає жити? Чи знайдеться такий, хто волів би танути серед вогнених мук, гинути, позбуваючись то однієї, то іншої частини тіла, й по краплині втрачати душу, замість того, щоб видихнути її за одним разом? Чи знайдеться такий, хто, приведений до того ганебного дерева, вже знесилений і покалічений, чиї плечі і груди перемінилися в один гідкий набряк і в кого ще до хреста було тисячу причин, аби сконати,— чи знайдеться, кажу, такий, хто в подібному стані захотів би ціною ще стількох мук продовжити собі життя? Запереч мені тепер, що необхідність померти — велике добродійство природи! А є чимало таких, хто, аби продовжити собі життя, ще й не на таке готовий піти: зрадить друга, власноручно віддасть на наругу своїх дітей, тільки б дивитись на світло денне, що є свідком стількох злочинів. Мусимо вибити з грудей оту жагу життя і гарненько собі втовкмачити: немає значення, коли перетерпиш те, що все одно колись доведеться перетерпіти. Важливим є те, чи проживеш добре, а не те, чи довго. Втім, те життєве добро, благо, часто полягає саме в тому, щоб прожити недовго.

Бувай здоров!

ЛИСТ СІІ

Сенека вітає свого Луцілія!

Як робить нам прикрість той, хто будить нас саме тоді, коли бачимо милий сон,— адже позбавляє насолоди, хоч оманливої, а все ж дуже подібної

до справжньої,— так і твій лист мовби скривдив мене: відвернув від гарної думки, якою я захопився і, якби не перешкода, снував би її далі. Приємно було розмірковувати над безсмертям душі,— далєбі, навіть вірити в те безсмертя! Якось легко я пішов за думками великих людей, які радше обіцяють, ніж доводять цю неоціненну можливість. От і я віддався тій небесній надії. І вже сам собі почав бути тягарем, уже став гордувати рештками свого немічного віку, готовий ступити в безмір часу, ввійти у володіння всіма віками, але тут я отримав твого листа — й раптом, отямившись, позбувся такого чудового сну! Але, розрахувавшись з тобою, я знову повернувся до того сну і надолужу втрачене. На початку листа ти закидаєш мені, мовби я не зовсім з'ясував питання, де намагався довести, що посмертну славу, як твердять наші, можна вважати благом. Бо я, мовляв, не спростував висунутого проти нас закиду, а саме, що не буває блага, яке б складалось із віддалених між собою в часі частин, а те благо, про яке йдеться, власне, складається з таких частин. Те, що хочеш з'ясувати, належить, Луцілію, до того ж питання, але займає окреме місце, тому я наразі відклав не тільки ту справу, але й дещо інше, пов'язане з нею. Часто, як сам знаєш, з моральними питаннями переплітаються питання, що стосуються мислення. От я і зайнявся тією частиною, яка безпосередньо в'яжеться із звичаями,— замислився, чи не є чимось нерозумним і

зайвим посилати свої турботи ген аж за останній день життя,— скажімо, про те, чи пропадають наші блага разом з нами; чи залишається щось від того, хто став нічим; чи можна здобути або намагатися здобути якусь користь із того, чого, поки воно настане, вже не відчуватимемо. Все це має причетність до звичаїв, отже, знайшло в нас належне місце. А ті міркування, Що їх висувають проти нас діалектики, треба було відокремити, от я і лишив їх осторонь. Але тепер, оскільки ти вимагаєш від мене всього, то я викладу тобі все, що вони говорять, а відтак спростую кожен їхній закид.

Однаке мої заперечення будуть незрозумілими, якщо я не попереджу їх певним вступом. Що я хотів би попередньо сказати? Є тіла цілісні; до них належить, наприклад, людина. Є, крім того, складені — скажімо, корабель, будинок, інші предмети, різні частини яких поєднані в одну цілість. А є ще й такі, що складаються з віддалених між собою частин, — тіла, чиї члени існують окремішньо. Сюди можна віднести, приміром, військо, народ, сенат. Так ось ті члени, з яких творяться подібні тіла, сполучаються між собою правом або суспільними обов'язками, а за своєю природою вони роз'єднані, поодинокі. Що я хотів би ще зауважити попередньо? Вважаємо, що не може бути блага, яке б складалося з віддалених між собою частин. Єдине благо — мусить бути охоплене й кероване єдиним духом; у єдиного блага — також єдина сутність. А це, коли б ти часом забажав, доводиться саме по собі, і все ж мені довелося ті речі обговорити, бо проти нас повертають нашу таки зброю.— "Ви твердите,— кажуть нам,— що нема блага, яке б складалося з віддалених частин. Але ж визнання — це сприятлива думка доброчесних людей. Бо як слава не може спиратись на висловлювання лиш однієї людини, а неслава — на осуд лиш когось одного, так і для визнання недостатньо подобатись тільки одній доброчесній людині. Тут потрібна однакова думка багатьох видатних і шанованих мужів. Отже, визнання постає із суджень багатьох людей — значить, із віддалених одна від одної частин, а через те не може бути благом. Визнання — це хвала, яку доброчесні складають доброчесним. Хвала — це мова; мова — це слова, що мають окреслене значення; а слова, хоч би й виходили з уст доброчесних людей,— це ще не благо. Адже не все, що робить доброчесна людина, благо. Доброчесний може й у долоні бити, й свистати, але навіть той, хто все в ньому подивлятиме, не назве благом ні плескання в долоні, ні свисту, ані, скажімо, його чхання чи кашлю. Отже, визнання — не благо. Врешті, скажіть нам, чийм воно б мало бути благом: того, хто хвалить, чи того, хто похвалений? Якщо вважаєте, що воно — благо похваленого, то це такою ж мірою смішно, якби ви, приміром, твердили, що моїм благом є те, що хтось інший при доброму здоров'ї. Втім, хвалити гідних похвали — почесна справа. Йдеться, отже, про благо того, хто так діє, а не про нас, кого хвалять. А це, власне, й треба було нам довести". Тепер побіжно відповім на все зокрема. По-перше, досі ще не встановлено, чи таки справді не може бути такого блага, яке складалося б із віддалених частин: обидві сторони наводять свої докази. По-друге, чи слава дійсно вимагає багатьох голосів? Гадаю, достатнім для неї може бути судження й одного доброчесного мужа, адже й хтось один доброчесний може визнати нас доброчесними.— "В такому разі схвалення лиш однієї людини може дати підставу для розголосу, як і

злослів'я однієї людини — для поголосу? Слава, як на наш погляд, вимагає ширшого розповсюдження і погодження багатьох".— Але ж добрий розголос і злослів'я — цілком різні речі. Запитаєш, чому? Бо якщо про мене гарно висловлюється хтось із добродішних мужів, то це те ж саме, якби такої думки були всі добродішні: всі ж вони, пізнавши мене, відчули б одне й те ж саме. Їхні судження однакові, вони збігаються, бо рівною мірою проникнуті правдою, тому й не можуть розбігатися. Ось і виходить, мовби всі вони судять однаково, а це, кажу, тому, що інакше вони й не можуть судити.— "Але ж для слави чи розголосу недостатньо думки липі когось одного".— Так ось: тут судження одного має таку ж вагу, що й усіх разом, оскільки воно буде одне й те ж саме у всіх, якщо їх опитаєш; а там думки зовсім не подібних між собою людей, звісно, будуть розбігатися, бо знайдеш у тих людей мінливі настрої, постійні сумніви щодо всього, хитання, підозріння. Гадаєш, такі люди можуть дійти єдиної думки? Навіть коли візьмеш когось одного з них, то й він не тримається однієї й тієї ж Думки! Добродішному ж до вподоби лише правда, а в правди — одна суть, одне обличчя; всі інші, якщо й погоджуються між собою, то хіба в чомусь хибному, а хибне ніколи не буває постійним — воно змінюється, саме собі суперечить.— "Але похвала — це не що інше, як голос, а голос не може бути благом".— Коли говорять, що визнання — це хвала, якою добродішні наділяють добродішних, то мають на увазі не голос, а саме переконання. Хай добродішний похвалить когось по думки, то це все одно буде похвалою. До того ж хвала — це щось одне, а похвалення — щось інше: останнє потребує голосу. Ніхто ж не говорить про "надгробну хвалу", а про "похвальне слово", а це вже полягає на мовленні. Коли вважаємо, що хтось гідний хвали, то розраховуємо не на те, що про нього говоритимуть, а якої думки будуть про нього. Отже, хвалою буде й те, коли мовчки про когось гарно думатимеш, наодинці подивляючи його добродішність. Далі, як я вже сказав, хвала висновується з душі, а не зі слів, які є лише виявом того усвідомленого почуття — доносять його до інших людей. Хвалить той, хто вважає ту похвалу потрібною. Коли наш славний трагик(1) говорить, що чудово, коли "нас хвалить хвалений муж", то він має на увазі гідного хвали мужа. І коли так само давній поет каже: "Хвала живить мистецтва", то зовсім не має на увазі вихвалення, від якого хіба занепадає будь-яке заняття. Адже ні красномовства, ні якогось іншого зверненого до слуху мистецтва ніщо так не зіпсувало, як оплески юрби. Розголос потребує голосу, а визнання може обходитися без голосних слів, задовольняючись самою думкою людей; воно не тратить на своїй повноті не лише серед мовчанки, але й серед хули. Поясню, в чому різниця між визнанням і славою: слава — це сукупність суджень багатьох людей, а визнання — лише добродішних.

"То чийм благом є визнання, чи хвала, яку добродішний складає добродішним: того, кого хвалять, чи того, хто хвалить?" — І одного, й другого. Воно моє, кого хвалять, оскільки природа народила мене таким, що любить усіх людей, от я й радію зі свого доброго вчинку і втішаюся, зустрівши таких, які вдячно витлумачили мої чесноти. Це і є, власне, благом багатьох — тих, хто виявляє вдячність, але водночас — і моїм благом. Адже лад моєї душі такий, що чуже благо вважаю своїм, надто коли я сам до нього

прислужився. Але це благо — й тих, хто хвалить, бо ж воно спричинене доброчесністю, а кожне діяння доброчесності — благо. І все ж воно б не могло стати їхнім надбанням, якби й сам я не був таким. Отже, заслужена похвала — це обопільне благо, так само, далєбі, як слушне рішення — благо того, хто судить, і того, хто втішається тим рішенням. Хіба сумніваєшся, що справедливість — це благо того, хто її посідає, як і того, кому віддають належне? Хвалити того, хто заслуговує хвали,— справедливо, значить, така хвала — обопільне благо.

Ми достатньо відповіли тим прискіпливим крутіям. Але не на цьому предметі ми повинні зосереджуватись — не на розплутуванні подібних хитрощів, бо, врешті, позбавивши філософію високої гідності, заженемо її в жалюгідні щілини. Наскільки краще йти відкритою, прямою дорогою, аніж добровільно пускатись такими манівцями, які можна подолати лише з великим зусиллям! Адже ті суперечки — не що інше, як забава, котра полягає в тому, хто кого вправніше зловить у пастку. Краще скажи про те, наскільки це відповідає природі нашого розуму — сягати в незмірні обшири всесвіту, бо ж дух людини — це щось дуже велике, благородне: він не терпить того, щоб йому накреслювали інші, ніж богам, межі. По-перше, він не визнає своєю вітчизною таких тіснин, як Ефес або Александрія, або ще там якусь, хай навіть густіше населену, розкішніше забудовану місцевість: його вітчизна — все те, що, кружляючи, замикає найвищі обшири всесвіту — склепіння, під яким простираються моря та суходоли, під яким — повітря, що відмежовує і водночас поєднує божественне й людське, те саме повітря, на якому стільки невсипущих у своїх рухах світил. По-друге, він виривається з окреслених вузин віку: "Мені належать,— каже,— всі роки. Нема такого століття, яке було б непроникне для видатного розуму,— думка прокладе собі стежку в будь-який обшир часу. А коли настане день, який розділить змішані між собою божественні й людські начатки, я залишу це тіло там, де знайшов його, сам же вернусь до богів. Я ж і тепер не те, щоб був без них, тільки затримує мене тут важка земна в'язниця". Цей час, коли тягнеться смертне життя,— це тільки вступ до кращого й довшого вікування. Як упродовж дев'яти місяців нас затримує материнське лоно, не з тим, однак, щоб ми й надалі в ньому перебували, а з тим, щоб приготувати до іншого місця, де, з'являючись на світло денне, ми здатні вдихати повітря й перебувати у вільному просторі,— так само протягом того часового відтинку, що між дитинством і старістю, ми дозріваємо для нового народження. Нас чекає ще один початок, ще один, інший порядок речей. А наразі ми лише з відстані можемо переносити вигляд осяйного неба. Отож без трепету вичікуй тієї вирішальної години: вона остання не для душі, а для тіла. На всі речі, що довкола тебе, дивись як на вантаж у заїзді: тобі треба рушати далі. Природа пильнує, щоб ми як прийшли голими, так голими й вийшли. Не можеш з собою винести більше, ніж приніс; ба, мусиш відмовитись навіть від значної частини того, з чим ти прийшов у життя. Буде забрана в тебе й ця оболонка, твоє останнє окриття — шкіра; буде забрана плоть і пливка кров, що кружляє усім тілом; будуть забрані кістки й жили,— те, чим тримається всякий плин та м'якоть. День, якого так жахаєшся як останнього, буде днем, коли народишся для вічного життя. Скинь же той вантаж! Чому вагаєшся,

начебто ти й раніше вже не виходив, покинувши тіло, колишній свій схов? Ти хапаєшся за життя, впираєшся,— але й тоді лиш великі зусилля матері тебе виштовхнули на світло денне. Ти стогнеш, плачеш, але, власне, плач — ознака того, хто народжується. Лиш тоді можна було тобі вибачити: ти з'явився на світ нерозумним, без жодного досвіду. Тебе, хто тільки-но покинув теплоту й м'якість материнського лона, овів вільний подув, потому вразив доторк жорсткішої руки, і ти, розніжений, ні з чим ще не обізнаний, сторопів серед усього невідомого. Але ж нині для тебе не є чимось новим відділятися від того, частиною чого ти був раніше. Спокійно розпрощайся з непотрібними вже членами й покинь тіло, в якому ти довго мешкав. Його розітнуть, закопають, від нього не залишиться й сліду. Чому сумуєш? Немає ж тут нічого незвичайного: оболонка тих, хто народжується, переважно пропадає. Чому ти так прив'язаний до того, що є лишень твоїм окриттям? Настане день, який відслонить тебе й виведе з того схову — гідкої, смердючої утроби.

Навіть тепер, наскільки це можливо, вихоплюйся звідтіля і, занедбавши будь-яку насолоду, хіба що окрім тієї, яка пов'язана з речами необхідними й поважними, вже віднині думай над чимось вищим, піднесенішим. Колись перед тобою розкриються таємниці природи, розвіється ота темінь і звідусіль заповнить тебе найчистіше світло. Уяви собі лишень, що то за ясність, у якій зливається проміння безлічі зірок. Жодна тінь не захмарить того саява. Однаковим блиском сіятиме кожна ділянка неба, адже чергування дня і ночі — це властивість лише нижніх шарів повітря. Ось тоді, коли ти всім своїм єством сприймеш увесь той потік світла, що його невиразно спостерігаєш тепер через надто тісні для нього шляхи твого зору і все-таки подивляєш іздалеку,— ось тоді, кажу, ти визнаєш, що провів життя в темряві. Чим видасться тобі божественне світло, коли побачиш його у властивому для нього місці? Думка про нього не дозволяє, щоб у душі осів хоч який-небудь бруд, яка-небудь ницість чи жорстокість. Та думка підказує нам, що боги — свідки всіх наших вчинків; вона велить нам домагатись їхнього схвалення, готуватись до майбутнього спілкування з ними й привчати себе споглядати вічність. Хто ж осягнув її розумом, той не лякатиметься жодного війська, не здригнеться перед звуком сурми, не жахнеться ніяких погроз. Чого ж би мав боятися той, хто сподівається померти? Навіть той, хто певен, що душа існує лише до того часу, доки перебуває у в'язниці тіла, а вихопившись із неї, тут же й розпорошується(2), — навіть той прагне бути корисним також тоді, коли відійде з життя. Бо хоча смерть вихопить його з-перед людських очей, все ж

Мужа високу чесноту не раз пригадають нащадки

І подивлятимуть рід його славний...

Подумай, наскільки нам допомагають гарні приклади,— й зрозумієш: пам'ять про великих мужів не менше корисна, ніж їх присутність.

Бувай здоров!

ЛИСТ СІІІ

Сенека вітає свого Луцілія!

Чому так непокоїшся тим, що випадково може тобі трапитися, а може й не

трапитися? Маю на думці пожежу, падіння дому і все інше, що випадає нам на долю, але не підстерігає нас. Радше будь обачним та всіляко оберігайся того, що вистежує нас, хоче піймати в пастку. Опинитися серед уламків корабля на морі, перекинутися разом із повозом — усе це, хоч і важкі, але далеко не щоденні випадки, а от людина людині грозить щодня. Проти цієї небезпеки озброюйся, з неї не спускай сторожкого ока! Бо ж не буває біди, яка б траплялася частіше, трималася б цупкіше, підкрадалася б улесливіше. Буря, перше ніж ударити, погрожує громом; будівля, перед тим, як завалитися, тріщить; пожежу провіщає дим. Напасть же, яка йде від людини, — раптова, і, що ближче вона підступає, то старанніше приховується. Помиляєшся, довіряючи виразові обличчя зустрічних: з виду вони люди, з норову — звірі; різниця хіба в тому, що зі звіром небезпечно зустрітися віч-на-віч; кого ж він омине, того вже не шукає, бо лише необхідність спонукує його завдавати шкоду. Звіра жене до нападу або голод, або страх. Людина ж убиває людину задля приємності.

І все ж про безпеку, яка грозить тобі з боку людини, думай так, щоб не забувати й про обов'язок людини. На когось одного дивися так, щоб він тобі не пошкодив, а на другого — щоб ти йому не пошкодив. Радій з чужих успіхів, співчувай невдачам і пам'ятай, чим ти повинен прислужитися іншим людям, а чого маєш уникати. Чим скористаєшся, коли житимеш у такий спосіб? Хоча все одно зможуть тобі пошкодити, але обманути — не зможуть. А тим часом, наскільки змога, шукай сховку у філософії. Вона прийме тебе в своє лоно, в її святині будеш або безпечний, або безпечніший. Стикаються між собою лише ті, хто проходиться однією і тією ж дорогою. Але й самою філософією ти не повинен хизуватися; для багатьох, хто послуговувався нею надто зухвало й самовпевнено, вона стала причиною небезпеки. Хай вона позбавить пороків тебе, а не комусь іншому докоряє його пороками; хай не гребує загальноприйнятими звичаями; хай не вдає, що засуджує все те, від чого сама утримується. Можна бути мудрим, не напускаючи на себе пихи, не накликаючи заздрості.

Бувай здоров!

ЛИСТ CIV

Сенека вітає свого Луцілія!

Я заховався у своїй номентанській садибі, врятувавшись, гадаєш, від чого? Від міста? Ні, від лихоманки, що вже підкрадалась до мене, вже сягала мене своєю рукою. Лікар, спостерігши збудженість і нерівність мого живчика, який порушив своє природне биття, сказав мені, що то, власне, початок тієї хвороби. Я тут же велів приготувати повіз. Хоч моя Павліна пробувала мене затримати, я все ж квапився з від'їздом. На вустах у мене були слова шанованого мною Галліона(1), який, захворівши в Ахайї на лихоманку, тут же зійшов на корабель, вигукуючи при тому, що то хвороба місцевості, а не його тіла. Я повторив це Павліні, яка не дає мені занедбувати свого здоров'я. Знаючи, що її життя мовби єдиним подихом пов'язане з моїм(2), я, аби подбати про неї, починаю дбати й про себе. От і виходить, що, ставши на старості літ у багато дечому відважнішим, я не користуюся з переваги свого віку. Мені приходить

така думка, що, оберігаючи свою старість, я водночас оберігаю і присутню в ній чужу молодість. Отож, оскільки я не домагаюсь від Павліни, щоб вона мене сильніше любила, то вона домагається від мене, щоб я старанніше любив себе. Зрештою, треба бути поблажливим до благородних почуттів; деколи, навіть коли пригнічують обставини, задля своїх близьких мусимо хоч би й з мукою повернутись до життя,— зціпивши зуби, затримати готовий відлетіти останній подих. Адже добродісна людина повинна жити не доти, поки приємно, а поки треба. Хто ні дружини, ані приятеля не цінує настільки, щоб заради них затриматися при житті, а вперто пориватиметься вмерти, той просто пестій. Коли того вимагає добро близьких, сильна духом людина повинна не тільки вгамувати бажання померти, але й саму смерть, коли вона почалась,— тільки б прислужитися близьким. Заради когось іншого повернутись до життя — ознака могутнього духу, і на це не раз спромагалися великі мужі. Але виявом найвищої людяності є, на мій погляд, також те, що свою старість, найбільша перевага якої — змога менше турбуватися про себе й сміливіше користатися з життя, ти бережеш пильніше, знаючи, що комусь із твоїх близьких вона мила, корисна й жадана. І вже навіть у цьому — джерело нашої радості й нагороди. Бо хіба ж то не найбільша приємність — бути настільки дорогим для своєї дружини, що через те й сам собі стаєш дорожчим? Отож моя Павліна може зарахувати на мою користь не тільки свій страх про мене, але також мій.

Питаєш, отже, як мені випала задумана подорож? Тільки-но я покинув гнітюче місто, а з ним — той нудотний запах димних кухонь, які, досить лиш розворушити їх, вивергають разом із сажею всі трійливі випари свого нутра,— відразу ж відчув перемену, що відбулася з моїм здоров'ям. А чи можеш уявити собі, скільки сил прибуло мені, коли я дібрався до виноградників? Пущений на пасовище, я накинувся на поживу. Я наче віднайшов себе самого. Мов не було тієї млявості тіла, яке, здавалося, хилилось до чогось недоброго. От і знову я весь поринув у свої заняття.

Місце тут важить небагато: головне, щоб душа належала собі, а вона, тільки б захотіла, знайде затишок навіть серед рою всіляких справ. А той, хто в пошуках дозволля перебирає місцевості, всюди знаходить щось таке, що відволікає його увагу. Недарма Сократ, кажуть, вислухавши чиєсь нарікання на те, що йому не помагають подорожі, відповів: "Та й не диво: ти всюди їздив із собою". Як то добре було б декому, якби міг піти собі геть від себе самого! Бо люди так уже дошкуляють собі, так себе непокоють, псують, лякають! Яка з того користь — перепливати моря, переїжджати з міста до міста? Якщо хочеш позбутися того, що тебе гнітить, то не допоможе побувати десь в іншому місці — треба самому бути іншим. От, скажімо, ти приїхав в Ацени, чи на Родос, чи в будь-яку іншу, на твій вибір, країну. То що важитимуть тамтешні звичаї, раз ти приїхав туди із своїми власними? Наприклад, ти вважатимеш багатства благом — значить тобі допикатиме вбогість і, що найгірше,— вбогість уявна. Бо, хоча володітимеш великим майном, все ж будеш переконаний, що тобі бракує ще стільки, наскільки тебе перевищив багатством інший, заможніший. Вважатимеш благом пошесті — тебе заболить, коли хтось стане консулом, а ще когось оберуть ним удруге; ти будеш

заздрити кожному, чиє ім'я зустрічатимеш у щорічниках. Тебе настільки одурманить честолобність, що, побачивши когось попереду, ти вже й не озиратимешся на задніх, начебто й нікого не було за твоєю спиною. За найбільше зло матимеш смерть, хоч у ній взагалі нема нічого злого, окрім того, що її бояться ще перед тим, аніж вона приходить. Тебе жахатимуть не лише небезпеки, а й підозріння: постійно тремтітимеш перед чимось примарним. Яка з того користь, що

...міст арголійських чимало.

Нам оминути вдалось, між стількох ворогів прослизнути?

Навіть спокій постачатиме тобі доволі страхів. Один раз занепавши духом, ти не довірятимеш навіть найбезпечнішій оселі. Звикла до нерозсудливого страху душа не здатна подбати й про власний рятунок: вона не уникає, а тікає. А хто спиною повернувся до небезпеки, того вона досягає найлегше. Найгнітючішим нещастям уважатимеш втрату когось із дорогих тобі людей,— а це так само нерозумно, як плакати над листям, яке опадає з приємних дерев, що прикрашають твій дім. На все, що тебе втішає, дивись так само, як на те листя, поки воно ще зелене. Якийсь випадок у той чи інший день відбере тобі того чи іншого з твоїх близьких. Але як листопад не лягає тягарем на душу, бо ж листя відроджується, так само легкою повинна бути втрата тих, кого любиш, кого вважаєш радістю свого життя, бо й ця втрата поповнюється, хоч ті, хто відійшов, не відроджуються.— "Отже, будуть іншими".— Але й ти будеш іншим: щоденно, щогодинно ти змінюєшся, стаєш іншим. Лишень чужі втрати — мов на видноті, а тут, оскільки ті переміни приховані, око їх не зауважує. Інших наче бистрина відносить з-перед наших очей, а нас самих — крадькома підточує, забирає по крихті. От про це ти не думаєш, не прикладаєш ліків до ран, а навпаки — сам собі сієш причини для тривог, на щось надіючись, у чомусь — зне-віряючись. А якщо покеруєшся розумом, то поєднаєш одне з другим: і сподіватимешся не без певної зневіри, й, зневіряючись, не втрачатимеш надії.

Чим може бути корисне подорожування саме по собі? Воно не стримає потягу до насолод, не погамує захланності, не пригасить гніву, не приборкає розгнужданого пориву любові, не врятує душі від інших напастей, не додасть розважності в судженнях, не розвіє хибних уявлень, а лишень на деякий час затримає твою увагу на чомусь новому, як ото дітвака захоплює щось небачене. До того ж мандрівки з однієї місцевості в іншу спричиняються до ще більшої непостійності духу, що допікає нам найчастіше, роблять його ще хисткішим, легковажнішим. Ось чому ті, хто так поривався в якийсь інший край, ще нетерпеливіше пориваються його покинути й, наче птахи, перелітаючи з місця на місце, ще й не приїхавши кудись, уже квапляться звідти виїхати. Подорожі, щоправда, допоможуть тобі дізнатися про інші племена, побачити незвичні обриси гір, небаченого обширу поля, зрошені непересихаючими водами долини, спостерегти природні особливості тієї чи іншої ріки: чи такої, що набухає від літньої повені, як Ніл, чи подібної до Тігру, який раптово ховається від ока, а далі, пропливши якусь відстань під землею, знову з'являється на поверхні в усій своїй величі, а чи такої, як Меандр,— вічний предмет вправлення та гри для всіх поетів,—

ріки, яка, утворюючи незліченні коліна, то наблизиться до свого річища, то знов од нього відбіжить, так і не ввіллявшись сама в себе. Але ж ті подорожі не зроблять тебе ні кращим, ані розсудливішим.

Треба натомість не покидати філософських занять, спілкуватися з подвижниками тієї науки, щоб вивчити досліджене, дослідити — ще не вивчене. Так наш дух, який вартий того, щоб йому дати вихід із найжалюгіднішого рабства, повертає собі волю. Але поки не знатимеш, чого слід уникати, а до чого пориватися що необхідне, а що зайве, що справедливе, а ще "справедливе, доти не подорожуватимеш, а просто блукатимеш. Ніякої користі тобі не дадуть ті переїзди з місця на місце, адже мандруватимеш разом із своїми пристрастями, і твої біди йтимуть услід за тобою. Та якби-то лишень за тобою! Все ж була б хоч якась відстань, але ж ти не ведеш їх, а носиш у собі. Отож вони повсюдно тебе пригнічують, допікають однаковими прикрощами. Ось чому треба шукати не нових околиць, а ліків. Людина зламала собі, скажімо, гомілку чи вивихнула суглоб: не на повіз же їй сідати, не на корабель, а покликати лікаря, щоб він з'єднав переламану кістку або вставив вивих-нений суглоб на місце. Ну, а душу, що переламана й вивихнена у стількох місцях, гадаєш, можна зцілити переміною краєвидів? Надто поважна ця недуга, щоб ти міг її позбутись, прогулюючись у лектиці. Подорожування ще нікого не зробило ні лікарем, ані промовцем; місцевість не навчає жодного мистецтва. То невже ти готовий припустити, що мудрість — а вона ж найвища з-поміж усіх наук — можна знайти десь на дорозі? Не буває, повір мені, такої дороги, яка б вивела тебе кудись, де вже не засягають ні пристрасті, ні гнів, ані страх. А була б така — натовпом ринув би по ній рід людський.

Всі твої біди доти налягатимуть на тебе, доти вимучуватимуть тебе в усіх твоїх блуканнях морями й суходолами, поки носитимеш у собі причини тих бід. Дивуєшся, що тобі не допомагає втеча? Але ж усе те, від чого тікаєш,— з тобою! Тож виправ себе самого, скинь із себе тягар, а жадання, яких взагалі треба позбутись, утримуй в розумних межах. Одне слово, здери з душі всю ту нікчемність. Хочеш, аби твої подорожі справляли тобі приємність,— вилікуй свого супутника! Захланність буде коренитися у тобі до того часу, поки житимеш поряд із скупим та жадібним; пиха роздиматиме тебе доти, поки спілкуватимешся з гордієм. Поки ділитимеш своє житло з катом, поти й жорстокості не позбудешся. Приятелювання з чужолюбниками розпалюватиме твою хіть. Хочеш скинути з себе тягар пороків — одійди далеко від тих, хто подає приклад пороків. Скнара, спокусник, жорстокий, віроломний — ті, що завдали б великої шкоди, навіть якби були близько тебе, всі вони — в самому тобі. Перейди від них до кращих мужів: живи з Като-нами, з Лелієм, з Тубероном, а якщо тобі миліше спілкуватися з греками — бесідуй з Сократом чи з Зеноном: перший навчить тебе вмирати, коли це необхідно, другий — раніше, ніж буде необхідно. Живи з Хрісіппом, з Посідонієм. Вони передадуть тобі знання справ божественних і людських; вони повелять тобі бути дійовим і не тільки вміло промовляти, сиплячи словами для насолоди слухачів, але й гартувати свій дух, піднімати його проти погроз. Лиш одна є у цьому пливкому, бурливому житті гавань: зневажати все те, що може трапитись у

майбутньому, стояти твердо й надійно, бути готовим грудьми сприйняти будь-який удар фортуни, не ховаючись, не вдаючись до втечі. Природа створила нас великодушними і, подібно до того, як одних звірів вона наділила жорстокістю, інших — хитрістю, а ще якихось — полохливістю, так і нам вона дала гідний хвали, високий дух, який шукає, де б йому жити найчесніше, а не найбеззачесніше, дух, що дуже подібний до всесвіту, за яким, наскільки це дозволяє крок смертної людини, він слідує, з яким змагається. Він шукає простору й видноти, вірить, що його похвалять, що на нього звернуть увагу. Він — володар усього, він — над усім, отже, нічому не підлягає, ніщо не видається йому ні важким, ані таким, що могло б зігнути мужа.

Смерть і виснажливий

Труд — обличчя, жахливі для ока , -

зовсім не видавалися б такими, коли б хтось міг глянути на них прямо, пробившись зором крізь темряву. Чимало такого, від чого вночі волос дибом стає, день обертає на сміх.

Смерть і виснажливий

Труд — обличчя, жахливі для ока.

Чудово сказав наш Вергілій: вони жахливі не насправді, а з виду, тобто не є такими, а лише видаються. Чи настільки вони страшні, як їх малює поговорі? Та й чому, скажи, будь добрий, Луцілію, муж мав би лякатися труду, людина — смерті?

На кожному кроці зустрічаю таких, які вважають неможливим усе те, чого самі не можуть досягнути, й запевняють, що наші вимоги перевищують людську природу. Втім, наскільки я кращої думки про них! Адже й вони можуть усе це зробити, але не хочуть. А врешті, хто, взявшись до тих справ, зазнав коли-небудь невдачі? Кому не видались вони легшими, коли вже почав діяти? Не тому вагаємося, що важко, — важко тому, що вагаємося. Якщо потрібен приклад, візьміть Сократа, старця рідкісної витривалості, який зазнав чимало знегод, і все ж його не зламала ні вбогість, ще дошкульніша через домашні клопоти, ні труднощі, — а на його долю випали й ті, що пов'язані з військовим життям. Та йому не менше перепададо й дома: досить згадати його сварливу, лютої вдачі дружину(6), нетямких до науки дітей, що більше вдалися в матір, ніж у батька. Якщо добре обрахувати, то все своє життя він провів або на війні, або під тиранією, а що залишилося для свободи, то й воно було не менше жорстоким, ніж війна чи влада тиранів. Двадцять сім років точилися бої; закінчились — і держава зі шкодою для себе потрапила під владу тридцяти тиранів, а більшість із них вороже ставилися до Сократа. Врешті — вирок за найтяжчими звинуваченнями: у зневазі до релігії, у зіпсутті молоді, яку він начебто наставляв проти богів, проти батьків, проти самої держави. А далі — в'язниця й отрута. І все це настільки не зворушило Сократа, що він навіть обличчям не змінився. Оце, власне, гідна подиву, рідкісна якість людського духу! Аж до самого кінця ніхто не бачив Сократа ні веселішим, ані сумнішим: весь час він був постійним, хоч такою непостійною була його доля.

Хочеш другого прикладу? Візьми Марка Катона, ближчого до нас у часі мужа, з яким фортуна повелася ще суворіше, ще завзятіше. На кожному кроці вона ставила

йому перешкоди, навіть у самій смерті, але він довів, що мужня людина може не тільки жити, але й умерти всупереч волі фортуни. Все його життя пройшло або в громадянських війнах, або в час, коли ті війни вже визрівали. І про нього, не в меншій мірі, ніж про Сократа, можна сказати, що він жив серед рабства,— хіба що Гнея Помпея, Цезаря і Красса вважаєш прихильниками свободи. Ніхто не бачив, щоб іншим ставав Катон, хоч стільки разів іншими ставали обставини в державі: однаковим був в усьому — на посаді претора й тоді, коли його на ту посаду не обрано; при звинуваченні і в провінції, на зібранні народу, серед війська, і в годину смерті. Врешті, під час того трепету цілої держави, коли на одному боці стояв Цезар, підтримуваний десятима найхоробрішими легіонами та допоміжними загонами чужоземних племен, а на другому— Гней Помпей, що сам-один міг дати достатню відсіч усьому, коли одні схилились до Цезаря, інші до Помпея,— тільки Катон творив партію прихильників республіки. Якщо хочеш охопити думкою образ тих часів, то з одного боку побачиш простолюди і готову до всяких переворотів юрбу, з другого — оптиматів, вершницький стан і все, що було в державі шанованого й добірного; посередині ж залишилося двоє: республіка й Катон. Ти здивуєшся, кажу, побачивши, що

Тут і Атрід, і Пріам, і Ахілл, що обом їм ворожий ,

бо він обох їх картає, обох обеззброює. Катон виносить їм обом ось такий вирок: "Якщо перемаже Цезар, то я помру, а якщо Помпей, то піду на вигнання". Чи мав чогось боятися той, хто сам собі — і переможеному, і переможцеві — визначив те, що могли б визначити найлютіші його вороги? Отже, загинув згідно свого ж вироку. Як бачиш, люди можуть переносити неабиякі труднощі: через саме серце африканських пустель він пішо провів військо. Ти бачиш, що можна стерпіти й спрагу: ведучи за собою через обпалені сонцем пагорби залишки розбитого війська, без жодної поклажі, зодягнений у панцир, він витерпів нестачу води, а коли вона й траплялася, то пив останнім. Бачиш, що можна знехтувати і почестями, й зневагою: у той самий день, коли його не обрали претором, він грав у м'яч на площі для зібрань. Бачиш, що можна не боятися могутності тих, хто на вершині влади: він кинув виклик водночас і Помпееві, й Цезарю, в той час, коли інші, якщо й наважувалися виступити проти одного з них, то лише піддобрю-ючись до другого. Бачиш, що можна зневажити і смерть, і вигнання: він сам собі визначив і смерть, і вигнання, а тим часом — ще й війну.

Отже, й ми з такою ж самою мужністю можемо ставити чоло всім тим напастям — тільки б зважилися звільнити шию з ярма. Насамперед необхідно відкинути насолоди: вони послаблюють, розніжують, вимагають від нас багатьох речей, тож і ми змушені багатьох речей вимагати від фортуни. Потім треба знехтувати багатством: воно — запорука неволі. Відкиньмо золото, срібло і все те, чим обтяжені щасливі доми: свободи не можна придбати даром. Якщо цінуєш її високо, то все інше мусиш цінувати низько.

Бувай здоров!

ЛИСТ CV

Сенека вітає свого Луцілія!

Я скажу тобі, на що ти повинен зважати, аби жити безпечніше. А ти, гадаю, так

прислухатимешся до моїх настанов, начеб я дораджував тобі, як маєш берегти здоров'я в ардеатинській місцевості(1). Подумай лишень, що спонукає людину нищити іншу людину,— й ти знайдеш зазіхання, заздрість, ненависть, страх, зневагу. З усього переліченого зневага — це щось настільки легке, що багато хто навіть ховався за нею для свого порятунку. Хто зневажає когось, той, безумовно, його ображає, але, так би мовити, мимохідь. Ніхто ж бо зневажаєному не завдає шкоди завзято, продумано. Навіть у бою оминають того, хто впав,— борються з тими, хто на ногах. Уникнеш зазіхання негідників, коли не матимеш нічого такого, що розпалює чужу нечестиву жадоу, коли не посідатимеш нічого такого, що впадає в око. Адже зазіхають саме на те, хай воно й блаженське, що маловідоме, рідкісне. Втечеш від заздрості, коли знову ж таки не будеш крутитися перед очима, коли не хизуватимешся своїм майном, коли навчишся втішатися в душі. Ненависть виникає або з кривди,— а її уникнеш, нікому не чинячи зла,— або без причини; від неї тебе вбереже здоровий глузд. Для багатьох небезпечною ставала сама ненависть: не один, хоч і не мав ворогів, усе ж ставав ненависним. А щоб тебе не боялись, то хай твоє щастя буде помірним, а вдача — лагідною. Хай кожен знає, що ти — людина, яку можна зачепити без небезпеки і з якою можна помириться легко й певно. А бути пострахом як удома, так і поза домом, і для рабів, і для вільних людей — то річ неприємна: у кожного вистачить сил, аби нашкодити. Додай ще й таке: кого бояться, той сам боїться; жажливий для інших не може й сам бути у безпеці. Залишається ще зневага; її міра — у владі того, хто її накликав на себе, хто у зневазі через те, що сам того хотів, а не через те, що так мало бути. Пов'язаних із цим прикрощів допоможуть позбутись або вільні мистецтва, або приятелювання з тими, хто має вплив у когось із впливових людей, але до них треба радше наближатись, а не зближуватись з ними, щоб ліки, бува, не коштували дорожче, ніж сама безпека.

Втім, найкорисніше тут — зберігати спокій, якомога менше розмовляти з іншими, якомога більше — з собою самим. Адже й у бесіді є якась насолода; вона закрадається, зваблює нас, от і висновуємо при ній все потаємне, як це буває за вином або в любощах. А хто почує, той не промовчить, той скаже не тільки те, що почув, а, розголосивши саму річ, назве й того, хто говорив. Адже у кожного є хтось такий, кому він настільки довіряє, наскільки довірено йому. Отож, якби той хтось і прикусив язика, задовольнившись лишень одним слухачем,— тих слухачів буде ціле місто, і те, що тільки-но було таємницею, стає поголосом.

Великою запорукою нашої безпеки є те, щоб не чинити несправедливо. Ті, хто не вміє володіти собою, і життя мають якесь каламутне, розбурхане. Що більше завдають комусь шкоди, то більше й самі бояться; не мають навіть хвилини спокою. Зроблять якийсь поганий вчинок — і тут же тремтять, не знають, за що взятися: сумління в'яже їм руки, змушує раз по раз ставати перед ним до відповіді. Кару несе кожен, хто її очікує. А очікує той, хто її заслужив. Навіть при нечистому сумлінні можна бути в безпеці, але у спокої — ні: злочинець, хоч і не схоплений на гарячому, живе з думкою про те, що може бути схоплений. Він і вві сні перекидається з боку на бік, і — хай лиш знайде мова про якийсь злочин — тут же думає про свій: весь час він видається йому не

досить затертим, не досить прихованим. Одне слово, злочинцеві часом щастило сховатись, але ніколи не щастило бути впевненим у тому сховку.

Бувай здоров!

ЛИСТ CVI

Сенека вітає свого Луцілія!

На твої листи відписую з запізненням не тому, що був заклопотаний різними справами,— навіть не слухай такого виправдання: є в мене вільний час, є він і в кожного, хто хоче його мати. Справи нікого не переслідують — люди самі хапаються за них, важливим доказом свого щастя вважаючи, власне, оту зайнятість. То чому ж я не відписав тобі одразу? Те, про що ти запитував мене, входило в обсяг моєї праці. Ти знаєш мій намір: хочу охопити цілість моральної філософії, з'ясувати всі пов'язані з нею питання. От я й вагався, чи відкласти відповідь, аж поки те, про що розпитуєш, не дочекається відповідного місця, чи розглянути твою справу поза чергою. Врешті, видалось мені людянішим не затримувати того, хто прибув з такої далини. Отож і даний предмет вилучу з ряду пов'язаних між собою питань, і, якщо трапиться щось подібне, надішлю тобі сам, не чекаючи твого прохання. Запитаєш, що маю на увазі? Те, про що радше приємно, ніж корисно знати,— приміром, те, чим цікавишся: чи благо є чимсь тілесним?

Благо, оскільки приносить користь, діє. А що діє, те мусить бути тілом. Благо приводить у рух душу, в якійсь мірі ладнає, утримує її, а це — властивості тіла. Блага, що є властивостями тіла, самі є тілесними, отже, такими є і душевні блага, бо ж і душа — тіло. Благо людини неодмінно мусить бути тілесним, адже вона сама тілесна. Буду далекий від правди, коли вважатиму, що все те, чим тіло живиться, на чому тримається або відновлюється його здоров'я, не є тілесним, значить, і його благо — тілесне. Гадаю, ти не сумніваєшся, що й почуття — такі, як гнів, любов, туга,— це тіла (приточу тут ще й те, про що не питаєш), таж не сумніватимешся, що від них змінюємось на обличчі: хмуримо чоло, розпливаємось в усмішці, заливаємось рум'янцем чи бліднемо, коли відпливає від обличчя кров. А що, на твою думку, може так яскраво позначитись на нашому тілі, окрім того, що саме є тілом? Якщо почуття є тілами, то є ними й душевні хвороби — скупість, жорстокість, закостенілі, доведені до невиліковного стану пороки; отже — й злоба, й усі її різновиди: недоброзичливість, заздрість, пиха; отже — й блага: по-перше, тому, що вони протилежні до пороків, і, по-друге, тому, що подають тобі ці ж самі ознаки. Хіба не бачиш, якої сили додає поглядові хоробрість, якої мірності й спокою — повага, якої ясності — радість, якого холоду — суворість, а якої незворушності — лагідність? Тілесним, отже, є все те, що змінює барву і зовнішній вигляд тіла, все те, що владне над ним. А всі чесноти, що я навів їх тут,— блага, як і все те, що з них походить. Хіба засумніваєшся в тому, що те, чим може бути доторкнута якась річ, є тілесне?

...торкатись

І піддаватися доторку — що б могло ще, окрім тіла? —

як сказав Лукрецій. А все те, що я назвав, не змінило б нашого тіла, якби його не

торкнулось, отже, все воно тілесне. І знову ж таки все те, в чому достатньо сили, аби штовхати, спонукати, стримувати, повелівати,— тілесне. Хіба страх не стримує? Хіба сміливість не штовхає вперед? Хіба мужність не спонукає, не додає запалу? Хіба поміркованість не загнуждує, не відкликає назад? Хіба радість не підносить, а смуток не пригнічує? Врешті, хоч би що ми робили, все робимо з волі чи то якогось зіпсуття, чи то чесноти. А що повеліває тілу, саме є тілом; що чинить насильство над іншим тілом, теж є тілом. Благо тіла — тілесне; благо людини — теж благо тіла, отже, воно тілесне.

Отож, як ти жадав того, я догодив тобі; а тепер сам собі скажу слова, які (так", наче бачу тебе) вже й на твоїх устах: граємо в розбійників; гостроту нашої думки марнуємо на непотрібному: все це робить нас не кращими, а лиш ученішими. Мудрість — річ доступніша. Скажу більше: вона простіша; аби втішатися здоровим глуздом, не треба великої начитаності. Але ми й філософію, як і все інше, розмінюємо на всякий непотріб. Ми непомірковані в усьому, навіть у читанні: вчимося не для життя, а для школи(2).

Бувай здоров!

ЛИСТ CVII

Сенека вітає свого Луцілія!

То де ж твоя розважність? Де тонке розуміння речей? Де достойність? Уже й така дрібниця тебе діймає? Раби скористалися з твоєї заклопотаності, аби втекти! От коли б тебе зрадили друзі (хай-бо вженосять те ім'я, що їм дала його наша необачність, хай так називаються, аби лиш не зганьбили його), то серед усього твого набутку тобі й справді б чогось забракло, а то ж тебе покинули ті, на кого й праця твоя пішла даром, хто й тебе самого вважав тягарем для інших. Тут нема нічого незвичного, нічого несподіваного. Перейматися подібними речами настільки ж смішно, як бідкатися, що тебе забризкали на вулиці або що ти вимазався болотом. У житті — як у лазні, в натовпі, в дорозі: чимось кинуть у тебе навмисне, а щось потрапить випадково. Життя — річ не вельми делікатна. Ти ступив на довгий шлях: тут ти й послизнешся, й наштовхнешся на щось, і впадеш, і виб'єшся з сил, і скрикнеш: "Краще б померти!" — отже, й збрешеш. Тут ти розлучишся із супутником, там — поховаєш його, а ще десь — наїсися жаху. Ось через які прикрощі мусиш відміряти ту вибоїсту дорогу. Хтось хоче померти? Хай приготує душу до всього, хай знає, що прибув туди, де гримить грім, хай знає, що прибув туди, де

Селиться Смуток, а з ним — невідступні, мстиві Турботи.

Тут же — й Хвороби бліді, й постійно зажурена Старість .

Ось у якому товаристві доводиться коротати свій вік. Уникнути того неможливо, але знехтувати тим — можеш. А знехтуєш тоді, коли часто про те міркуватимеш, сягаючи думкою у своє завтрашнє. Кожен сміливіше приступить до того, до чого довгий час готувався, і твердо ставитиме чоло навіть великій біді, якщо передбачав її, ще поки вона на нього не впала. І навпаки: непідготовлений жахнеться дрібниці. Тож мусимо дбати про те, щоб нічого нас не застукало зненацька. А через те, що новизна додає ваги всьому, що звалюється на людину, то, постійно думаючи про можливу біду, ти ніколи не будеш початківцем у неї.

— "Раби покинули мене!" — Але ж когось вони пограбували, когось оскаржили, когось убили, когось зрадили, когось потоптали, на когось звели наклеп, а ще комусь наготували отруту. Хоч би на що ти пожалівся, те трапляється з багатьма. Чимало різних стріл скеровано на нас. Одні вже встромилися, другі свистять у леті й ось-ось неодмінно влучать, треті, хоч мають вражати інших, зачеплять і нас. Тож не дивуйтесь нічому з того, для чого ми народжені, на що ніхто не повинен нарікати, оскільки воно для всіх однакове. Саме так — однакове, бо навіть той, хто уникнув біди, міг її зазнати; рівність прав не в тому, що всі ними користуються, а в тому, що вони встановлені для всіх. Повелімо ж душі бути врівноваженою і без нарікань сплачуймо накладену на смертних данину!

Зима веде холоди — доводиться мерзнути. Літо повертає спеку — треба спливати потом. Мінливість погоди впливає на здоров'я — мусимо хворіти. Деся трапиться нам на дорозі звір, а деся-інде — людина, небезпечніша від будь-якого звіра. Щось забере вода, щось інше — вогонь. Того порядку, що у природі речей, не можемо змінити, але можемо виплекати в собі гідну бездоганної людини силу духу, що допоможе нам мужньо переносити все випадкове, перебуваючи у злагоді з природою. А вона різними перемінами наводить лад у тому світі, який озираєш: після негоди випогоджується; тиша на морі змінюється бурею; по черзі дмуть вітри; після ночі вступає у свої права день; одна частина небосхилу підіймається, друга — опускається. Вічність складається з протилежностей. Наш дух мусить пристосовуватися до того закону, за ним повинен іти, йому коритися. Хоч би що там сталося, хай вважає, що так повинно було статися, і хай не сміє нарікати на природу.

Найкраще перетерпіти те, чого ти не в силі виправити(2), і, не ремствуючи, супроводжувати бога, з чієї волі все відбувається. Поганий той вояк, що йде за вождем похнюпившись. Отож бадьоро й жваво приймаймо накази і не порушуймо відвічної ходи того прекрасного творіння, де вплетено й те, що нам належить перетерпіти. А до Юпітера, який за кермом того огрому, звертаймося так, як наш Клеант у своїх на диво промовистих віршах; перекласти їх нашою мовою дозволив мені приклад Ціцерона, найкрасномовнішого мужа. Якщо вони сподобаються тобі, то ласкаво приймай їх, а не сподобаються — знатимеш, що я лиш наслідував приклад Ціцерона.

Владико неба, отче мій, провадь мене,
Куди захочеш! Без вагань услід піду,
Бадьорий. Завагаюсь — піду стогнучи,
Й що стерпіти б міг мужньо, стерплю боязко.
Бо хто слухняний, тих веде приречення,
А неслухняних — тягне й проти волі їх.

Так живімо, так говорімо. Хай приречення знайде нас готовими і бадьорими. Великим є той дух, який віддається приреченню. І навпаки: дрібним, звироднілим є той, який пручається, який погані думки про світовий порядок і воліє виправляти богів, ніж себе самого.

Бувай здоров!

ЛИСТ CVIII

Сенека вітає свого Луцілія!

Те, про що питаєш,— із тих речей, знання яких служить хіба що для самого знання. І все-таки, раз воно служить для чогось, а тобі нетерпеливиться — не хочеш чекати на книжки, які охоплюють усю моральну частину філософії, я ж саме тепер їх упорядковую,— то займусь твоїм питанням, не відкладаючи його на потім. Але спочатку напишу, як тобі впоратись із тією жагою до знань, якою, як бачу, ти запломенів, яку дати їй міру, щоб вона, бува, сама не стала тобі на заваді. Не можна ні без розбору хапати знання то тут, то там, ані захланно кидатися на все загалом: до цілості доходять через частини. Тягар треба приміряти до своїх сил і не братися за те, на що нас не вистачить. Потрібно черпати не скільки хочеш, а скільки спроможний вмістити. Доведи до ладу свою душу — і вміщатимеш відповідно до своїх бажань. Бо душа, що більше приймає в себе, то стає просторішою. Того ж самого, пам'ятаю, вчив нас Аттал, коли ми облягали його школу, коли приходили туди першими, відходили останніми, коли й на прогулянках схиляли його до бесіди,— і він не лише був готовий відгукнутись на те прохання, але й ішов учням назустріч. "Однаковою,— повчав він,— повинна бути мета як того, хто вчить, так і того, хто вчиться: той повинен прагнути принести користь, а цей — отримати її". Хто приходить до філософа, той нехай щоденно несе од нього щось добре: хай повертається додому або здоровший, або готовий стати здоровшим. Так воно й справді буде: такою вже силою наділена філософія, що допомагає не тільки тим, хто вникає в неї, а й тим, хто з нею спілкується. Хто вийшов на сонце, той засмагне, хоч би й не задля того виходив. Хто затримався у крамаря, що збуває пахощі, той винесе з собою запах. Так само й ті, що побували у філософа, неодмінно здобудуть якусь користь, хоч би й не дбали про те. Зверни увагу, що я сказав "хоч би й не дбали", а не "хоч би й противились".

— "То як? Хіба не знаємо таких, що не один рік просиділи у філософів — і навіть духом тим не перейнялися?" — Авжеж. Є такі. І то настільки заповзятливі, що я назвав би їх не те що учнями — мешканцями філософів. Дехто, бачиш, приходить слухати, а не вчитися,— як ото задля приємності вчащаємо до театру, аби натішити вухо чиеюсь мовою, голосом або захопити дією. Побачиш чималий гурт слухачів, для яких бесіди філософа — лише нагода скоротати своє дозвілля. Не тим вони зайняті, аби, позбувшись там якихось пороків, набути натомість розумних життєвих засад,— прагнуть насолоди для слуху. Є ще й такі, що приходять навіть з табличками для писання, але не для того, аби вловити суть бесіди, а щоб записати слова і щоб виголошувати їх згодом без користі для інших, як слухали їх — без користі для себе. А декого збуджують високодумні вислови, й вони, переймаючись почуттям того, хто говорить, жваво відгукуються на його мову, обличчям і душею — розпалюються, як то звикли під звуки флейти робити фрігійські евнухи, що шаліють за наказом⁽¹⁾. Ось тих слухачів пориває і підострожує краса самого вчення, а не пусте звучання слів. Якщо гостро щось сказано проти смерті, з непокорою — проти фортуни, то їм тут же хотілося б учинити так, як про це мовилося. Переймаючись, вони стають такими, якими їх

закликають бути,— коли б лише зберегли той душевний стан, коли б люд — а він так і прагне відрадити від усього чесного — відразу ж не притлумив у них того небуденного пориву. Тому-то небагатьом щастить донести додому той настрій, який вони відчули. Неважко пробудити у слухача бажання жити правильно. Адже природа в кожного з нас заклала основи добра й заронила насіння чеснот. Немає такої чесноти, що ми не були б до неї готові від народження. Трапиться хтось такий, хто заохотить — і добро, що мовби дремає в нашій душі, прокидається. Хіба не бачиш, як увесь театр аж гуде, тільки-но прозвучить зі сцени щось таке, з чим усі ми погоджуємось і в один голос визнаємо правдивим?

Чимало вбогим треба, жадібним — всього.

Скупар до всіх лихий, до себе — перш за все(2).

Ті вірші оплесками сприймає найбридкіший скупар — тішиться, що на сміх піднімають його ж таки слабість. А чи не більшою, зваж, буває дія тих висловів, коли подібне звучить з уст філософа, коли до рятівних настанов приточуються вірші, що значно успішніше всновують ті засади в душі недосвідчених людей? "Бо,— говорив Клеант,— як наш подих звучить дзвінкіше, коли труба, прогнавши його спочатку через довгу й тісну цівку, виштовхує потім крізь розширений отвір, так само й нашим думкам додає ясності невідхильна стислість вірша". Виголошуване в прозі слухач сприймає неуважно, воно не так вражає, але хай лиш ті самі слова пов'яже розмір, хай глибока думка за-звучить упорядкованими стопами,— вже той вислів проникає глибше, наче спис, пушений могутнішою рукою. Так, чимало мовимо про зневагу до грошей і в довжелезних промовах переконуємо людей у тому, щоб вони шукали багатства в душі, а не в спадкових маєтках, щоб уважали заможним того, хто пристосувався до своєї вбогості, хто, посідаючи небагато, зробив себе багатим. Але все це значно сильніше вражає душу, коли сказано, приміром, ось таким віршем:

Бажання менші — менші і потреби в нас.

Раз є достатнє в тебе — все, що хочеш, є.

Коли чуємо таке чи щось подібне, то мимоволі визнаємо правдивість тих слів. І навіть ті, кому постійно чогось бракує, викрикують від захоплення, оголошують війну грошам. Тільки-но зауважиш, Що вони в такому настрої,— налягай на них, натискай, дошкуляй, відкинувши будь-які недовомки, умовиводи, викрутаси та всяку іншу марну гру словами. Виступай проти жадоби, виступай проти розкоші, а коли відчуєш, що справа рухається вперед, що тобі вдалося зачепити слухачів за живе"— наслідай ще завзятіше. Аж не віриться, наскільки може бути корисною мова, призначена для зцілення, мова, що від першого й до останнього слова звернена на добро слухачів! Тим, хто ще не загрубів душею, дуже легко прищепити любов до всього чесного й правильного; але навіть тих, хто все ще здатний чогось навчитися, хто ще не дуже зіпсутий, правда владно бере під свою руку, тільки б трапився їй відповідний речник.

Та й сам я, коли слухав Аттала, який виступав проти пороків, проти збочень, проти всього злого, що є в житті, сам я, кажу, не раз переймався співчуттям до роду людського, а наш Аттал видавався мені піднесеним ген над усе, досягне для

смертного. Сам він називав себе володарем, але в моїх очах він був кимось іще видатнішим, адже він мав право суду й над володарями. Коли він звеличував убогість і доводив, якою зайвиною є кожна річ, що поза межами нашого вжитку, яким непотрібним і важким тягарем вона є для нас, то часто хотілося вийти зі школи вбогим. Коли ж почав висміювати наші насолоди, а хвалити чистоту тіла, скромність обіднього столу, розум, вільний від помислів не тільки про недозволені, а й про зайві насолоди, то виникало бажання покласти край ласолобству й нечисті. З тих часів, Луцілію, щось таки залишилось у мене. Бо до всього я брався з великим завзяттям. Але потому, втягнений у суспільне життя, я мало що зберіг із тих добрих починань. Щоправда, відтоді я вже й не глянув на устриці та гриби: то не їжа, а принада, що змушує пересичених знову братися до наїдків,— вона легко прослизає в горлянку, легко й вислизає назовні, що вельми приємно для ненажер і всіх тих, хто напихає в своє нутро більше, ніж воно спроможне вмістити. Відтоді я ніколи не намащуюсь пахощами: найкраще пахне тіло тоді, коли воно взагалі нічим не пахне. Відтоді мій шлунок не знає вина. Відтоді впродовж усього життя уникаю лазні, вважаючи, що відварювати тіло й виснажувати його потом — заняття, яке не тільки не дає користі, але й розбещує людину. До іншого, що свідомо занехав тоді, я таки повернувся, але й у тому, від чого перестав утримуватися, я зберіг міру; вона ж, хоч і близька до утримання, та, мабуть, важча від нього, бо від дечого легше відмовитися взагалі, ніж зберігати у ньому міру,

Раз я вже почав тобі викладати, з яким запалом я брався до філософії замолоду, а як поменшало того запалу на старість, то не сором буде зізнатися, чим захопив мене Піфагор. Сотіон якось розповів нам, чому той відмовився від м'ясної їжі, а чому, через якийсь час,— також Секстій. Причини в обох були різні, але благородні. Секстій вважав, що людина, навіть не вдаючись до кровопролиття, має достатньо всілякої поживи, до того ж лише жорстокість, на його думку, могла запровадити такий звичай — вбивати якусь істоту задля насолоди. А ще він виступав за обмеження всього того, що сприяє розкоші; доходив висновку, що різноманітна, чужа нашому тілу їжа є шкідливою для здоров'я. Піфагор же заснував учення про спорідненість усього з усім, про те, що душі пов'язані, що вони постійно переходять з однієї оболонки в іншу. Якщо вірити йому, то жодна душа не гине, навіть не перестає бути діяльною, хіба що на якусь мить, поки вливається в інше тіло. Колись побачимо, через які коловерті віків, скільки осель змінивши, вона знову входить у людину. А тим часом Піфагор тримає нас у страху перед злочином і батьковбивством, адже всяк нехотючи може натрапити на свого ж батька й залізом чи то зубами звести зі світу створіння, в якому знайшла притулок рідна душа. Сотіон, коли виклав ті міркування й подав доволі різних своїх доказів, запитує: "Ти не віриш, що душі мовби приписуються все до нових і нових тіл, а те, що називаємо смертю, є лише переселенням? Не віриш, що в тій от худобі, у звірині, в занурених у воду створіннях перебуває душа, яка перед тим належала людині? Не віриш, що в цьому світі ніщо не гине, а лише змінює місцеперебування, і що не тільки небесні тіла обертаються круговими шляхами, а й живі істоти відбувають чергові мандрівки — їхні душі ходять по колу? Навіть великі люди в те вірили! Тож не квапся

стояти на своєму, спробуй глянути на все без упередження. І якщо все це правда, то стримуватись од споживання м'ясної їжі — значить бути без провини, а якщо неправда — значить бути ощадливим. Чи дуже потерпить на тому твоя жорстокість? Я ж відбираю в тебе лише поживу левів та коршаків". Ці доводи спонукали й мене відмовитись од м'яса, й коли минув рік, той звичай став для мене не тільки легким, а й приємним. Було таке враження, що моя душа наче окрилась, хоч нині я не брався б твердити, що так воно було насправді. Запитаєш, як я занехаяв той звичай? Роки моєї молодості припали на принципат Тіберія Цезаря. Тоді-то й почали проганяти з нашого життя чужинецькі обряди, а невживання м'яса деяких тварин, власне, й вважали одним із доказів забобонності. Отож на прохання свого батька, який не так боявся наклепу, як ненавидів філософію, я повернувся до колишнього звичаю. Втім, він без особливих зусиль намовив мене до кращих обідів. Аттал не раз хвалив підстилку для лежання, що не прогинається під тілом; саме така служить мені й на старості літ: моє тіло не залишає на ній жодної прим'ятини.

Все це я описав тобі, щоб ти пересвідчився, як загонисто беруться новаки до всього благородного, коли хтось заохотить їх, розпалить. Але потім дещо зводиться нанівець з вини наставників, які вчать нас вести вчені бесіди, а не жити, дещо — з вини учнів, які приходять до вчителів не душу плекати, а вигострювати дотеп. Ось так, що було філософією, стало філологією. Тому-то дуже важливо, з яким наміром берешся до чого-небудь. Майбутній граматик, вивчаючи Вергілія, читає його славетний рядок

...не вертається час, утікає —

не з тією думкою, що треба бути обачним, що кожен, хто не поспішає, той залишається позаду; що прудкий день і нас квапить, і сам квапливо йде за обрій; що ми й не помічаємо, як нас відносить бистринь часу; що все відкладаємо на завтра, повільні серед такої скороминущості всього, що нас оточує,— ні, він зверне увагу на те, що Вергілій, як тільки говорить про швидкоплинність часу, завжди послуговується словом "тікає" .

День щонайкращий для люду нещасного першим тікає;

Далі — хвороби і старість сумна, й усілякі страждання,

Поки жорстокої смерті рука нас життя не позбавить .

Кожен, хто дивиться на все як філософ, доведе й ці слова до їх належного розуміння. "Ніколи,— зауважить він,— Вергілій не каже "дні проходять", а лише "тікають", бо такий біг — найпрудкіший; до того ж найкращі дні полишають нас найстрім-кіше. Чому ж ми баримося, чому самі себе не підхльоснемо, аби дорівняти швидкістю найстрім-ливішому з усього? Краще пролітає мимо, наступає натомість гірше. Як ото з амфори спочатку виливається найсвітліше вино, а важче, каламутніше осідає, так і в нашому житті найкраще — на самому початку. То чи дозволимо, щоб його вичерпали інші, а собі залишимо осад? Закарбуймо ж у душі й схвалімо, наче сказане оракулом, ті слова:

День щонайкращий для люду нещасного першим тікає.

Чому найкращий? Бо те, що за ним,— непевне. Чому найкращий? Бо за молодості

можемо вчитися, можемо спрямовувати до кращого гнучку й податливу душу. Бо та пора догідна для трудів, догідна для того, щоб розворушувати читанням нашу думку, а працею — гартувати тіло. А те з нашого віку, що залишається, воно і повільніше, й млявіше, і ближче до кінця. Тож відкиньмо все, що стоїть нам на заваді, і всю душевну снагу звернімо лиш на одне: щоб ту невимримну прудкість найквাপли-вішого часу ми не спостерегли щойно тоді, коли залишимося далеко позаду. Хай кожен стрічний день припадає нам до душі як найкращий, хай він стає нашим днем. Що тікає, те треба ловити".

Але хто читатиме Вергіліїв вірш очима граматика, той буде думати не про те, що перший день — найкращий, оскільки підступають хвороби, налягає старість, що вже висить над головою тих, хто мислями ще в молодості,— він відзначить, що "хвороби" Вергілій завжди ставить поряд із "старістю" (і, далєбі, цілком слушно: старість — це ж невиліковна хвороба!); крім того, зауважить він, поет прозиває старість сумною:

Далі — хвороби і старість сумна... А в іншому місці:

Там і хвороби бліді, й сумна з ними селиться старість .

Нема в тому нічого дивного, що з одного й того ж самого джерела кожен почерпне щось відповідне до своїх зацікавлень. На одному й тому ж лузі віл шукає трави, собака — зайця, лелека — ящірку. Коли книжку Ціцерона "Про державу" візьме до рук спочатку якийсь філолог, потім граматик, а врешті й філософ, то кожен з них опрацьовуватиме цей твір по-своєму. Філософ здивується, що так багато можна було сказати проти справедливості. Коли до читання тієї ж речі візьметься філолог, то його увагу приверне таке: "Було два римські царі; один із них не мав батька, другий — матері". Бо виникає сумнів щодо матері Сервія; в Анка немає батька, тому й говорять про нього як про внука Ну ми. А ще він зазначить, що той, кого називаємо диктатором, про кого й в історії читаємо як про диктатора, у стародавніх мав назву "начальника народу". Та й нині це видно з авгуральних книг, де засвідчено, що звідси пішла назва "начальник кінноти". Так само він відмітить, що Ромул загинув під час затемнення сонця і що можливість звернення до народу(7) існувала вже за царів. Деякі історики, серед них і Фенестелла(8), вважають, що саме так викладено цю справу в понтифікальних книгах(9). Коли ж той твір розгорне граматик, то до своїх приміток він насамперед внесе те, що Ціцерон звертається до небуденних слів, приміром, каже геарве замість ге ірза або верзе замість зе ірзе. Потім перейде до тих слів, що за звичаєм нового часу змінили своє вживання. Ціцерон, скажімо, говорить: "Оскільки його втручання повернуло нас від самого вапна"(10),— бо те, що нині в цирку називаємо крейдою, давні називали вапном.

Далі він визбирає Еннієві вірші, передусім ті, що стосуються Сціпіона:

Кому ні ворог, ні громадянин не міг

Належно за діяння всі віддячитись.

Із цього, скаже він, зрозуміло, що вжите у вірші слово орз означало у давніх не лише "допомога", але і "діяння". Бо ж Енній говорить, що ніхто, ні громадянин, ані ворог, не зумів відплатити Сці-піонові за його діяння. Врешті, відчує себе щасливим,

дослідивши, звідки то Вергілієві спало на думку сказати:

...а над ним велетенська Брама небесна гримить...

Енній, скаже він, нишком узяв це у Гомера, а Вергілій — в Еннія. Адже й у Ціцерона в тій же праці "Про державу" є така епіграма Еннія:

От коли б можна комусь до небесних палат завітати —

Отвором там лиш мені брама велична стоїть.

Але, щоб і я, відхилившись від суті, не зісли-знув, бува, на стежку філолога або граматика, нагадую тобі, що слухати й читати філософів треба з певною метою — осягнення щасливого життя; не з тим, щоб виловлювати давні або щойно придумані слова, пусті метафори й мовні фігури, а щоб переймати корисні настанови, сповнені величі й сили духу вислови, які тут же можна було б випробувати в дії. Вивчаймо все це так, щоб тільки-но почуте слово ставало ділом. Гадаю, ніхто не зробив усім смертним гіршої послуги, ніж ті, що навчились філософії, мовби то було якесь продажне ремесло, ті, що живуть цілком інакше, ніж повчають, як треба жити. Самі ж бо виставляють себе на кожному кроці як приклад непотрібної вченості — підлеглі всім тим порокам, проти яких виступають. Такий наставник допоможе мені не більше, ніж стерничий, якого під час бурі зводить на блювоту. Коли налітає хвиля, треба міцно тримати в руках стерно, змагатися з самим морем, виривати у вітру полотнище,— то чим мене може порятувати стерновий, що очманів од жаху та блювання? А подумай лиш, наскільки грізніша буря потрясає нас у житті, ніж будь-яке судно — на морі! Не базікати потрібно, а стернувати. Все, про що вони розводяться, чим хизуються перед охочою всолодити свій слух юрбою,— чуже: про це вже говорив Платон, говорив Зенон, говорив Хрісіпп і Посідоній, говорив незчислений загін наших і їм подібних. Але скажу тобі, в який спосіб вони могли б довести, що все це — їхнє: хай чинять, як говорять.

А тепер, оскільки я вже сказав те, що хотів донести до тебе, задовольню твою просьбу, але ціле те питання, на яке вимагаєш відповіді, перенесу в другий лист, аби ти втомленим не брався до справи доволі таки заплутаної, яку треба слухати з зацікавленням і, як-то кажуть, нащуливши вуха.

Бувай здоров!

ЛИСТ СІХ

Сенека вітає свого Луцілія!

Хочеш знати, чи мудрець може бути помічний мудрецеві. Вважаємо, що мудрець сповнений всяким благом, що він сягнув вершини. То як же, постає питання, можна допомогти людині, яка посідає найвище благо? І все ж добродішні люди сприяють один одному. Адже вони вдосконалюються в чеснотах і зберігають мудрість у відповідному для неї стані. Кожен прагне мати когось такого, з ким міг би спілкуватися, вести бесіду в спірних питаннях. Досвідчених борців удосконалює боротьба; музиканта спонукає до поступу той, хто володіє тим же мистецтвом. Так само й мудрець потребує, щоб його чесноти були в дії. Як він розворушує себе самого, так може й інший мудрець його розворушити. То чим один мудрець може допомогти іншому? Може підштовхнути його до чогось, може вказати нагоду для благородних учинків. А ще поділитися з ним своїми

думками. Навчить його того, що сам винайшов. Адже й для мудреця завжди залишатиметься можливість якогось винаходу, матиме до чого вибігати і його думка.

Лихий шкодить лихому й робить його ще лихішим, розпалюючи в ньому гнів, потураючи похмурості, схвалюючи його жагу до насолод; через те лихі люди найбільшої шкоди зазнають тоді, коли пороки багатьох перемішуються між собою і творять суцільну нікчемність. Отже, й навпаки: добрий сприятиме доброму. "Чим?" — запитаєш.— Він додасть йому радості, зміцнить упевненість; а спокій, розлитий на обличчі співбесідника, буде для кожного з них джерелом утіхи. Окрім того, один одному передасть знання про ті чи інші речі, адже мудрець не все знає, а коли б навіть знав, то хтось інший міг би дошукатися коротших стежок і вказати, на які з них треба ступити, аби легше впоратися з усім обсягом розпочатого діла. Мудрець допоможе мудрецеві; зрозуміло, не лише своїми силами, а й силами того, кому він допомагає. Щоправда, й наодинці з собою він здатний довести свою справу до кінця. І все ж навіть того, хто на біговій доріжці, підганяють підбадьорливі оклики глядачів. Але знай ось що: мудрець допомагає не так іншому мудрецеві, як собі самому. Відбери в нього власну його силу — й він ні на що не буде здатний. З таким же правом можеш стверджувати, що й у меду нема жодної солоднечі: це той, хто має його їсти, так пристосований своїм язиком і піднебінням до того чи іншого смаку, що він або приємний, або відразливий для тих частин тіла. Адже декому, мабуть, у зв'язку з якоюсь недугою, мед видається гірким. Тому важливо, аби в обох була відповідна сила: щоб один був здатний допомогти, другий — сприйнятливий для допомоги.

— "Але якщо зайвим є нагрівати якусь річ, розпечену до найвищої міри, то так само зайве допомагати тому, хто сягнув найвищого блага. Хіба досвідчений в усьому хлібороб потребує порад сусіда? Хіба повністю споряджений для бою воїн хапається ще за якусь зброю? Так і мудрець: він же достатньо підготовлений до життя, достатньо озброєний".— Відповідаю: навіть розпечене до краю потребує додаткового жару, щоб залишитися таким же розпеченим.— "Але хіба жар не підтримує сам себе?" — По-перше, між речами, які зіставляєш, є велика різниця: жар — це щось одностайне, а допомога — різнорідна. Крім того, щоб жар був гарячим, не потрібно допомоги іншого жару, а мудрець не міг би залишатися при властивому йому стані духу, якби не допускав деяких інших подібних до себе приятелів, з якими б ділився своїми чеснотами. Додай і те, що всі чесноти поєднані між собою приязню. То хіба ж не приносить користі той, хто любить чесноти когось іншого, рівного собі, й водночас дає йому змогу любити й свої чесноти? Подібність, надто в чомусь благородному, втішає, коли ті, що подібні між собою, вміють і схвалити, й самі заслужити схвалення(1).

Врешті, належно вплинути на душу мудреця не може ніхто інший, крім мудреця,— як розумно вплинути на людину не може ніхто, крім людини. Як для того, аби подіяти на розум, потрібний розум, так само для дії на досконалий розум необхідний такий же досконалий розум.

Вважається, що допомагають також ті, хто не скупиться для нас і на речі буденні: гроші, впливові зв'язки, безпеку та все інше, що цінне або й необхідне для життєвих

потреб. Тут, кажуть, навіть нерозумна людина помагає мудрецеві. Але ж допомагати — це згідно з природою діяти на душу як своєю власною чеснотою, так і чеснотою того, на кого ця дія звернена. А це неодмінно супроводжується благом для того, хто помагає: вдосконалюючи доброчесність іншого, він неминуче вдосконалює і свою. Та хай навіть відкладеш усе те, що або є найвищим благом, або провадить до нього, все ж мудреці можуть навзаєм собі допомагати. Для мудреця вже саме по собі бажане — знайти іншу мудру людину, адже з самої природи випливає, що всяке благо дорожить благом, тому-то доброчесний прив'язується до іншого, такого ж доброчесного, мов до себе самого.

Але, щоб не відхилятися від суті нашої бесіди, мушу, полишивши це питання, перейти до іншого. Адже й справді запитують, чи мудрець сам роздумуватиме над якоюсь справою, чи покличе когось для поради. Він конче те зробить, як тільки приступить до справ суспільних, домашніх, так би мовити, смертних. Тут йому настільки потрібна стороння порада, як потрібен буває лікар, стерничий, правник чи полюбовний суддя. Отже, мудрець іноді допоможе мудрецеві також тим, що переконуватиме його. Але й у величному, божественному, як уже мовилось, він буде корисний, бо спільно з подібним собі вправлятиметься у доброчесності, ділитиметься з ним і настроями, й думками. А ще цілком природним є горнутися до друзів, радіти і їхньому, і своєму власному зростанню. Бо коли б ми і чинили по-іншому, то не могли б зберегти доброчесності, яка тримається в силі лише завдяки щоденному її застосуванню. А доброчесність радить нам розумно розпоряджатися теперішнім, зважати на майбутнє, не полишати роздумів, бути пильним душею, — а її легше привчиш до пильності, легше розгорнеш, коли матимеш поруч когось іншого. Ось чому нам потрібен або хтось досконалий, або такий, хто на шляху до досконалості чи близький до неї. Досконалий принесе користь, підперши наш задум здоровим глуздом. Недарма кажуть, що люди бувають гострозорішими у чужих справах, ніж у своїх. Бо внаслідок пороку з ними трапляється так, що одних засліплює самолюбство, інших — страх: у небезпеці вони не можуть помітити рятівного виходу. Коли ж їм нічого не грозить, коли вони поза страхом, щойно тоді беруться за розум. І все-таки, що стосується деяких речей, то навіть мудреці докладніше бачать їх в інших людей, ніж у себе. І насамкінець, мудрець завдячує мудрецеві й ось тим наймилішим і найбагороднішим — "того ж самого хотіти й того ж самого не хотіти" : йдучи в одному запрягу, виконуватиме величну працю.

Я зробив те, чого ти вимагав, хоч усе воно в порядку черги було серед питань, що їх хочу охопити в книгах про моральну філософію. Пам'ятай про те, що вже за звичаєм повторюю: все це — лиш для вигострювання нашого дотепу, й ніщо інше. Так само часто повертаюсь до питання: а що мені це дасть? Може, стану хоробрішим, справедливішим, поміркованішим? Я ще не маю часу для вправ, бо ще й досі потребую лікаря. Чому ж вимагаєш від мене непотрібної науки? Ти подав великі надії, тож пробуй, довершуй! Ти говорив, що я буду безстрашним, коли довкола мене зблискуватимуть мечі, навіть коли вістря торкнеться горла, коли навкруги палахкотітиме пожежа, коли раптовий буревій почне жбурляти моїм кораблем по

всьому морю. Подбай же, щоб я зневажив і насолоду, й славу. А вже потім повчатимеш, як розплутувати химерні вузли, розумітись на двозначностях, проникати в затемнене; тепер — навчи необхідного.

Бувай здоров!

ЛИСТ СХ

Сенека вітає свого Луцілія!

А це вітання засилаю тобі з моєї номентанської садиби й зичу гарного настрою, тобто — прихильності всіх богів; вони ж бувають лагідними і сприятливими лише до тієї людини, яка стала прихильною сама до себе. Забудь наразі те, в чому дехто переконаний,— начебто до кожного з нас приставлено бога-опікуна, щоправда, не з тих, що їх звичайно вшановуємо, а з богів нижчого ряду — з тих, кого Овідій називає "богами з низів"(1). Але я хочу, щоб ти, відійшовши від цього переконання, водночас пам'ятав: наші предки, вірячи в те, були стоїками,— кожному вони давали і генія, і Юнону. Пізніше ми помірковуємо, чи стільки вже того дозвілля у богів, аби займатись особистими справами кожної людини; наразі знай ось що: чи ми, скажімо, приписані до богів, чи знехтувані ними й полишені на волю випадку(2),— нікому не зможеш назичити нічого гіршого, аніж бути в гніві на себе самого. Зайве було б на когось, хто, на твій погляд, заслуговує кари, накликати неприязнь богів: вони й так неприязні до нього, хоч би й видавалося, що він гараздує завдяки їхній прихильності. Приглянься пильніше, якими є наші справи в дійсності, а не як вони виглядають,— і ти побачиш, що більшість бід випало нам на щастя, а не на нещастя. Як часто те, що називаємо невдачею, було й причиною, і початком успіху! Як часто сприйнята гучними привітаннями подія стала щаблем до прірви — піднесеного підняла ще вище, мовби для того, аби ступив на те місце, звідки вже цілком безпечно падати! Але й саме падіння — не зло, якщо лишень бачиш межу, нижче від якої природа нікого не скидає. Близьким є кінець усього сущого, близький він, кажу,— хоч бери те місце, звідки щасливця проганяють, а хоч те, звідки нещасливця випускають. Ми самі відсуваємо одне й друге, самі розтягуємо шлях то надією, то страхом.

Але, якщо ти розсудливий, то вимірй усе мірою людських можливостей. Спробуй обмежити і те, з чого радієш, і те, чого боїшся. Варто коротше чомусь радіти, аби не так довго чогось боятися. Та чому я вкорочую лиш те зло? Вважай, що ти взагалі нічого не повинен боятися! Все, що нас хвилює, ошелешує,— марниці. Ніхто з нас не дошукується правди — ми лиш передаємо один одному страх; ніхто не зважився наблизитись то того, що нас непокоїть, аби пізнати природу свого страху, приглянутись, чи то, бува, не благо. Через те й вірять у пусту, нікчемну вигадку, бо її досі ще не викрито. Зрозуміймо, нарешті, як то важливо придивитись уважніше: відразу виявиться, наскільки невиразне, короткочасне й нітрохи не грізне все те, чого лякаємось. У душі в нас таке сум'яття, яким його бачив Лукрецій:

Як ото в пітьмі сліпій усього лякаються діти,

Так серед білого дня і ми боїмося, дорослі .

Справді! Хіба ми не дурніші від будь-якого дівка, якщо й при денному світлі

боїмося? Хоча ні! Це неправда, Лукрецію, що ми боїмося при світлі,— ми самі все зробили для себе темним. Нічого не бачимо — ні шкідливого для нас, ані помічного. Все життя метушимися, раз по раз на щось наштовхуємось, але ні зупинитись не можемо, ні озирнутись, кудю б краще ступити. От бачиш, що то за безум — біганина в темряві. Ми ж, далєбі, наче тільки того й хочемо, щоб нас відкликали з якомога дальшої відстані, і, хоч не знаємо, куди нас пориває сліпий розгін, продовжуємо мчати в тому ж напрямі.

Але ж у тій темряві, досить нам захотіти, могло б заблиснути світло. А це можливо лиш за однієї умови: якщо хтось захоче сприйняти справи людські й божественні, якщо у знання тих справ не тільки заглибиться, але й перейметься ним; якщо, навіть володіючи тим знанням, повертатиметься до нього й зіставлятиме його зі своїми вчинками; якщо дошукуватиметься, що таке благо, а що зло і коли тими назвами послуговуємось помилково; якщо міркуватиме про те, що таке почесне, а що ганєбне, у чому полягає провидіння. Але й це — не межа допитливості людського розуму: йому любо зирнути ген за сам світ, зрозуміти, куди його та бистринь пориває, з чого він виникнув, до якої грані спрямовані всі речі у своєму нестримному русі. Ми ж, відвернувши душу від божественного споглядання, скерували її на нікчемне та вбоге, аби вона слугувала жадобі, аби, полишивши світ, його прекрасні обрії і тих, що всім керують, володарів, копирсалась у землі, промишляючи, яке б то ще з неї викопати зло, не вдовольняючись тими, що на виду, благами. Адже те, що нам на користь, наш бог, наш отець розмістив дуже близько від нас — рукою сягнути; не сподівався, що шукатимемо,— сам дав, а шкідливе заховав глибоко. Тож нарікати можемо хіба що на себе самих: те, від чого гинемо, ми всупереч природі добули з її схову на світло денне. Свій дух ми зробили невільниконм насолоди, а потурати їй — значить відкрити джерело всіх зол; ми віддали його честолюбству, розголосу й іншим марним, нікчемним звабам.

Так до чого я тепер закликаю тебе, що раджу робити? Нічого нового,— бо ж не від нових хвороб шукаємо засобів,— але передусім те, щоб ти наодинці, сам із собою гарненько поміркував, що необхідне, а що зайве. Необхідне трапиться тобі на кожному кроці; зайве треба завжди шукати, і то дуже старанно. Ти не матимеш, одначе, підстави надто хвалити себе за те, що зневажаєш золоті лежа і вицяткований самоцвітами посуд. Бо що то за доброчесність — зневажати зайве? Знехтуєш необхідним — ось тоді й вихваляйся! Невеликий то подвиг, коли обходишся без володарських пишнот, коли не жадаєш для себе тисячофунтових кабанів, язиків рожевокрилих птиць(4) та інших дивоглядів, призначених для розкоші, яка вже гидує цілими створіннями, а вибирає з кожного лиш одну якусь частину,— тоді подивлятиму тебе, коли не поласишся навіть на окраєць грубого хліба, коли переконаєш себе, що й трава зростає не лише для худоби, але, при необхідності, й для людини; коли знатимеш, що й вершечки дерев можуть служити вмістом для шлунка, який напихаємо всякими коштовностями, начебто він міг усе це зберігати неторкнутим. Його ж треба наповнювати без забаганок. Бо й справді, яка різниця, що він отримує? Хіба ж отримує не з тим, аби втратити? Тебе втішає стіл, заставлений всім тим, що можна виловити на суходолі й на

морях; щось одне тим приємніше для тебе, чим свіжішим його кладуть на тацю; щось інше — чим довше його відгодовували і змушували товстіти, поки аж розпливалось од свого товщу, ледве тримаючись купи. Тебе втішає майстерно дібраний запах усіх тих страв. Але — клянусь Гераклом! — тільки-но всі ті клопітні, вишукані наїдки потраплять у живіт — одразу ж перетворюються в одну й таку ж саму гидоту. Хочеш покласти край ненажерливості? Глянь на її вихід.

Я пам'ятаю, як Аттал, викликаючи загальний подив, говорив таке: "Довго я схилявся перед багатством. Бувало, аж дух перехопить, коли то там, то там зблисне якась пишнота. Я вважав, що й приховане від очей подібне до того, що засліплює нас своїм блиском. Але одного разу з нагоди якоїсь великої врочистості я мав змогу озирати водночас усі багатства міста — різьблені вироби з золота й срібла і багато такого, що перевищує своєю цінністю золото й срібло; я бачив вишукане різнобарв'я шат, привезене не тільки з-за наших границь, але й з-за границь наших ворогів. Тут зір привертали юрми прекрасних одягом і вродою хлопців, там — жінок, та й усе інше, що виставила для загального огляду достойність найвищої влади, яка й сама озирала свої маєтності. Але чим є все те, питаю, як не розпалюванням уже й без того розпалених людських жадань? До чого той пихатий похід багатств? Чи ми зібрались, аби вчитись бути жадібними? Та щодо тих жадань, то я, присягаюсь, менше їх відтіля виніс, аніж приніс, і знехтував багатствами не тому, що вони зайві, а тому, що нікчемні. Хіба ти не бачив, як той похід, хоч повільний і розтягнений, закінчився через пару годин? То невже ж усе наше життя мало б бути заповнене тим, що не могло заповнити й однієї днини? А ще додалось таке: в мене було враження, що всі ті пишноти зайві не тільки для їхніх власників, а й для глядачів. Отож, як тільки щось подібне вдарить мені в очі,— коли трапиться побачити розкішний дім, почет обряджених рабів, лектику на раменах добірних слуг, тут же питаю сам себе: "Чому дивуєшся? Перед чим ціпенієш, зчудований? Усе це — одна лиш дута показність! Адже такими речами не володіють — їх виставляють напоказ, а поки ними милуються, вони проминають. Краще зверни свій погляд на справжні багатства. Навчись бути вдоволеним чимсь малим і на повний голос, бадьоро повторюй: маємо воду, маємо крупник,— тож позмагаймося щастям із самим Юпітером! Але позмагаймося, прошу тебе, навіть тоді, коли й того в нас не буде! Ганебно вбачати блаженство життя у золоті й сріблі, настільки ж ганебно — у воді й крупнику".— "Гаразд, а як мені бути, коли й справді залишусь без тієї поживи?" — Питаєш, чим зарадити нужді? Голодові кладе край сам же голод. Інакше яка ж різниця, щ? тебе змушує до рабства — щось велике чи щось мале? Яке ж то має значення, наскільки великим є те, в чому може відмовити тобі фортуна?

Навіть та вода й крупник залежать від чужої примхи. Вільним є не той, кому фортуна мало що може заподіяти, а той, кому вона нічого не заподіє. Так воно є: хочеш позмагатися з Юпітером, який нічого не жадає,— сам мусиш позбутися жадань". Ось що Аттал говорив нам, а природа говорить усім. Якщо захочеш часто над тим роздумувати, то доможешся того, що таки будеш щасливим, а не видаватимешся таким, тобто видаватимешся щасливим собі самому, а не іншим.

Бувай здоров!

ЛИСТ СХІ

Сенека вітає свого Луцілія!

Ти питав мене, як назвати "софізми" латинською мовою. Багато хто пробував якось їх назвати, але жодна назва не пустила кореня. Я гадаю так: оскільки тієї речі ми не приймали, не послуговувались нею, то, очевидно, противились і самій назві. Все ж найвідповіднішою, на мій погляд, є та, яку вжив Ціцерон: він назвав їх "викрутасами", бо й справді: хто ними захоплюється, той сплітає всілякі химерні питаннячка, не маючи з того ніякої користі для життя, не роблячись ні стійкішим, ні поміркованішим, ані піднесенішим. Хто ж за рятівний засіб узяв собі філософію, у того сильним, незламним стає дух, той сповнюється впевненості; і що ближче підійдеш до нього, то більшим він видається. Так буває з великими горами: їхня стрімкість не так вражає, коли дивитись на них звіддала; коли ж наблизитись, тоді виразно бачиш, до яких висот зметнулись їхні вершини. Так само, мій Луцілію, з філософом, який не словесними хитрощами, а ділами доводить те, що він справжній філософ. Такий височить, гідний подиву, немов на підвищенні,— стрімкий, на правду величавий. Він не шукає взуття з високими підощвами, не стоїть навшпиньках за звичаєм тих, які всілякими хитрощами додають собі зросту, прагнучи видаватись вищими, ніж вони є в дійсності,— він задоволений своїм природним зростом. Та й чому б йому бути невдоволеним, якщо він сягнув чолом тієї риси, куди фортуна вже не дотягнеться рукою? Отже, він переріс усе людське й за будь-яких обставин залишиться однаковим,— чи життя пливтиме погідною течією, чи скипатиме хвилями, набігаючи на перепони й труднощі. Такої постійності не можуть дати ті викрутаси, про які я щойно мовив. Душа, бавлячись ними, тупцює на місці, а філософію спускає з вершини на низину. Я не забороняю й тобі подеколи ними зайнятися, та лише тоді, коли захочеш трохи побайдикувати. Але вони небезпечні своєю дуже поганою властивістю: зваблюють нас якоюсь солодкою принадою, захоплюють одурену подобою тонкості душу, барять її, хоч на неї чекає таке громаддя всіляких питань, хоч заледве всього життя вистачить, щоб ти навчився бодай одного: зневажати життя.— "А може, радше керувати ним?" — Це вже друге завдання, адже тільки той добре покерує життям, хто його попередньо зневажив.

Бувай здоров!

ЛИСТ СХІІ

Сенека вітає свого Луцілія!

Я вже й сам, далебі, хотів би, та вже й вирішив, як ти того жадаєш, щоб твій приятель просвітився, довів до ладу свою душу. Але він, як видно, надто твердий чи радше (а то гірша річ) надто м'який, а до того ж якийсь наче притлумлений тривалими поганими звичками. Хочу навести тобі приклад із добре відомого нам заняття. Не кожна лоза надається для щеплення: котра стара і якась наче погрижена, як і та, котра ще молода й тендітна, або не приймуть прищепи, або не живитимуть її, одне слово, не зростуться з нею, не переймуть її якостей, її природи. Таку лозу ми звичайно надрізуємо високо над землею, аби, якщо вона не відповість, спробувати щастя вдруге

— прищепити тим разом під землею.

Той, про кого пишеш, кого доручаєш мені, якийсь безсилий: піддавшись порокам, він водночас і зав'янув, і затвердів — не здатний ні прийняти розумної ради, ані, прийнявши, жити їй.— "Але ж він прагне!" — Не вір! Не кажу, що він бреше тобі: йому здається, що він прагне. Його просто роздратувала розкіш, та незабаром він з нею помириться.— "Але ж він сам каже, що його пригнічує таке життя".— Не перечитиму: кого ж воно не пригнічує? Люди і люблять свої пороки, і в той же час їх ненавидять(1). Отож висловимо свою думку про нього тоді, коли він переконає нас, що справді зненавидів розкіш, а наразі вони просто посварились.

Бувай здоров!

ЛИСТ СХІІІ

Сенека вітає свого Луцілія!

Просиш, аби я написав тобі, якої я думки щодо питання, яке так часто порушують наші: чи справедливість, мужність, розсудливість та інші чесноти є живими істотами. Такою доскіпливою тонкістю доможемось, мій любий Луцілію, хіба одного: всім видаватиметься, що ми вправляємо розум у дурницях і коротаємо своє дозвілля у безкорисних мудруваннях. І все ж зроблю, як бажаєш,— викладу, що про це думають наші. Але, зізнаюся щиро, сам я дотримуюсь іншого погляду: вважаю, що є такі речі, якими личить займатися хіба тим, хто взуває грецькі сандалі й носить грецький плащ(1). Отже, скажу, що займало давніх мислителів, або радше, чим вони займалися.

Відомо, що душа є живою істотою, бо ж саме завдяки їй ми — живі істоти, та й всі живі істоти якраз від неї отримали свою назву(2). А доброчесність — не що інше, як душа, яка перебуває в певному стані, отже, й вона — жива істота. Доброчесність, окрім того, виконує якусь дію. А без поривання вона б не спромоглася на жодну дію. Якщо ж у неї є поривання, а воно властиве тільки живим істотам,— значить, вона теж є живою істотою.— "Але якщо доброчесність — жива істота, то й сама вона мусить бути наділена доброчесністю".— А чому б вона не могла мати себе саму? Як мудрець усе робить через доброчесність, так доброчесність — через себе.— "Отже, живими істотами є всілякі мистецтва, все, що ми думаємо, що охоплюємо розумом. Виходить, у тіснинах наших грудей селиться чимало тисяч живих істот, а кожен із нас — це безліч живих істот, тобто кожен із нас містить у собі безліч тих істот".— Питаєш, яке тут можна висунути заперечення. А ось яке: кожна з названих речей, взята зокрема,— це жива істота, але сукупність їх — не буде нею.— "Як це так?" — Скажу, якщо пообіцяєш мені свою увагу й кмітливість. Окремі живі істоти повинні мати окреме своє існування, а в тих усіх — одна душа. Отже, поодинокі вони можуть існувати, а в сукупності — ні. От я — і людина, й жива істота, але ж ти не скажеш, що нас двоє. Чому? Бо в такому разі ми повинні б існувати окремо. Скажу так: аби було двоє, один мусить бути відділеним від другого. А що є множинним у чомусь одному, те становить одну і ту ж саму природу, значить, існує як щось одне. І моя душа — жива істота, і я — жива істота, однаке ми — не дві окремі істоти. Чому? Бо душа — частина мене самого. Якусь річ лиш тоді можна рахувати окремо, якщо вона існує сама по собі, а якщо вона є часткою іншої речі, то її

не можемо розглядати як щось осібне. Чому? Відповім: бо що є осібним, те повинне належати собі, мати свої властивості, бути цілісним і в самому собі довершеним.

Я признався тобі, що дотримуюся щодо цього іншої думки. Бо якщо приймемо викладений погляд, то живими істотами будуть не одні тільки чесноти, але й їхні протилежності — пороки й пристрасті, такі як гнів, страх, журба, підозріння. Мало того: всі наші думки, всі міркування теж будуть живими істотами. А з цим уже ніяк не можна погодитись. Адже не все, що від людини, є людиною.— "Що таке справедливість? Це певний стан душі. Отже, якщо душа — жива істота, то справедливість — теж".— Аж ніяк. Справедливість — це стан душі, певна її сила. Одна й та ж сама душа може обертатися різними своїми обличчями, але ж, роблячи щось те чи інше, вона не стає кожен раз іншою живою істотою. Не є живою істотою також те, що виходить від неї. Якщо справедливість — жива істота, якщо такими є мужність та всі інші чесноти, то чи колись вони перестають бути живими істотами, щоб потім знову ними стати, чи залишаються такими постійно? Чесноти не можуть перестати бути чеснотами; отже, в одній і тій же душі юрмиться багато, незліченно багато живих істот.— "їх не може бути багато, бо вони і зв'язані з однією душею, і є частинами і членами однієї і тієї ж душі".— Отже, уявляємо собі, що душа подібна до багатоголової гідри, у якої кожна голова сама бореться, сама ж кусає. Але ж ні одна з тих голів не є живою істотою, а лиш головою живої істоти, і тільки сама гідра у своїй цілості — жива істота. Ніхто не сказав, що й у химері живими істотами є лев або дракон: вони — лиш її частини. А частини — це не живі істоти.

З чого ти висновуєш, що справедливість — жива істота? — "Вона якось діє, приносить користь; а що діє і приносить користь, те мусить бути наділене пориванням; що ж наділене пориванням, те — жива істота".— Правду говориш, але якщо те поривання було її власним пориванням, а воно ж не їй належить, а душі. Будь-яка жива істота аж до смерті залишається тим самим, чим була на початку: людина, поки не вмере, зостається людиною, кінь — конем, собака — собакою, і не може переіменуватись у щось інше. Справедливість, тобто душа, що перебуває в певному стані,— жива істота. Хай так. У такому разі й мужність — жива істота, тобто душа, що перебуває в певному стані. Яка ж то душа? Та, котра щойно була справедливістю? Але ж вона мусить триматися тієї першої, в якій почала перебувати, істоти — перейти в якусь іншу їй не дано. Крім того, одна душа не може належати двом живим істотам, тим паче — багатьом. Якщо справедливість, мужність, поміркованість та інші чесноти є живими істотами, то як це можливо, щоб вони мали тільки одну душу? Треба, щоб у кожній з тих чеснот була власна душа, в іншому разі — то не живі істоти. Одне тіло не може бути спільним для багатьох живих істот. Це визнають і наші супротивники в тій суперечці. Але що є тілом справедливості?— "Душа".— Гм. А тілом мужності? — "Ця ж сама душа".— А хіба так буває, щоб одне тіло слугувало двом живим істотам? — "Але ж одна й та ж сама душа настроюється то на справедливість, то на мужність, то на поміркованість".— Так могло б бути, якби у той час, коли вона настроїлась на справедливість, не було мужності, а коли на мужність,— не було поміркованості; але ж усі чесноти існують одночасно. То

як окремі чесноти можуть бути живими істотами, якщо душа — одна, якщо вона не може стати більше, ніж однією істотою? Врешті, жодна жива істота не може бути частиною іншої живої істоти. Справедливість — частина душі. Значить, вона не є живою істотою.

Мені здається, що я трачу час, розтовкмачуючи всім зрозумілі речі. Тут випадало б обурюватись, а не сперечатися. Нема такого створіння, щоб в усьому було подібне до іншого створіння. Глянь на що хочеш: у кожного тіла своя барва, свій вигляд, свої розміри. Серед усього іншого, чим дивує нас винахідливість божественного творця, є, вважаю, ще й те, що поміж такої незліченності всього суцього він ніколи ні в чому не повторився: навіть цілком подібні на перший погляд речі, тільки-но зіставиш їх, виявляються різними. Візьми листя: скільки тут усіляких видів! На кожному — якась своя, особлива, мітка. А скільки тварин! Вони неподібні одна до одної не тільки величиною: неодмінно й тут, хай у дрібному, завжди знайдеш якусь несхожість. Він сам поставив собі таку вимогу, аби те, що різне, було водночас і неподібним і нерівним. А всі чесноти, як самі твердите, рівні між собою. Отже, вони не можуть бути живими істотами.

Кожна жива істота діє сама по собі. А от добродішність сама по собі аж ніяк не може діяти — тільки разом з людиною. Всі живі істоти поділяються на розумних, як людина і боги, та нерозумних, як звірі й худоба. Чесноти, звісно, розумні, але ж вони не є ні людьми, ні богами, отже,— не є й живими істотами. Кожна розумна істота не стане діяти, поки не відчує поривання, поки, врешті, те поривання не буде підкріплене схваленням. Поясню, що таке схвалення. От мені треба прогулятися; але на прогулянку я вийду лише тоді, коли скажу собі про те подумки, а потім ще й схвалю сказане. Треба присісти — присяду знову ж таки після всього того, на що я вказав. Добродішність такого схвалення не знає. Візьмімо розсудливість. У який спосіб вона може схвалити думку: "мені треба прогулятися"? Сама її природа не допускає того. Адже розсудливість піклується про того, кому вона притаманна, а не про себе саму: вона ж ні прогулюватись не здатна, ні сидіти. Отож, не знаючи схвалення, вона не може бути розумною істотою. Якщо добродішність — істота, то неодмінно й розумна; але вона не є розумною істотою, отже,— й живою. Якщо добродішність — жива істота, то чи будь-яке благо (а добродішність — благо) не є живою істотою? Саме так. Наші з цим погоджуються. Врятувати батька — благо, висловити розумну думку в сенаті — благо, справедливо вирішити якусь справу — благо. Виходить, і порятунок батька — жива істота, і висловлена розумна думка — жива істота. Ми домовились до того, що сміхом можна порснути. Передбачливо змовчати — благо, гарно пообідати — благо; можна дійти висновку, що і мовчання, й обід — живі істоти!

Так, далєбі, й хочеться полоскотати себе й зробити собі забаву з тих дотепних дурниць. Якщо справедливість і хоробрість живі істоти, то вони, без сумніву, істоти земні. Кожна жива істота терпить від холоду, голоду, спраги; значить, справедливість терпить, скажімо, від холоду, хоробрість — від голоду, ласкавість — від спраги. А далі? Чи не поцікавлюсь у тих мислителів, як ті істоти виглядають? Чи вони подібні до

людини, чи до коня, чи до якогось звіра? Якщо надали їм круглих обрисів, як богові(3), то запитаю, чи жадоба, розкіш, безглуздя теж круглі. Адже й вони — живі істоти. Якщо вони і їх округлять, то все ще допитуватимусь, чи до живих істот зараховують, приміром, обережну ходу. їм доведеться погодитись, а далі визнати, що й прогулянка, оскільки є істотою,— кругла.

Втім, не думай, що з-поміж наших я вперше, відхилившись од приписів, покерувався власною думкою: між Клеантом та його учнем Хрісіппом нема згоди навіть у тому, що таке прогулянка. Клеант твердить, що це дух, скерований провідним началом до ніг, а Хрісіпп запевняє, що це якраз те провідне начало. То чому б то кожному, за прикладом Хрісіппа, звернувшись до власного розуму, не висміяти таку силу отих живих істот, для яких увесь світ виявився б надто тісним? "Чесноти, хоч і не є багатьма живими істотами, все ж вони живі істоти. Як в особі однієї людини може поєднуватись і поет, і промовець, так і чесноти: вони живі істоти, але не можна сказати, що через те їх багато. Душа — це те ж саме, що душа справедлива, розважна, смілива, тобто настроєна в той чи інший спосіб відповідно до тієї чи іншої чесноти". Але годі. Вважатимемо, що ми дійшли порозуміння. Адже і я наразі визнаю, що душа — це жива істота, а там уже побачу, яка думка припаде мені до вподоби. А от щодо самих діянь душі, начебто і вони істоти, то це я заперечую. Інакше і всі слова будуть живими істотами, й усі вірші. Бо якщо розумна мова — благо, а всяке благо — жива істота, то й мова — жива істота. Розумний вірш — благо, а всяке благо — жива істота, отже, й вірш — жива істота. Тож "Славлю я мужа й борню" — жива істота, от лишень круглою її не можуть назвати, бо в неї шість стіп(4).— "Ну й хитромудрим,— скажеш,— ти зайнявся плетивом!" — А я, далебі, мало не лусну зі сміху, коли пробую уявити собі живими істотами і соле-цизми, і варваризми, й силогізми, коли придумую для них, мовби був малярем, відповідні обличчя. Про такі ото речі ми ведемо вчені бесіди, зсунувши брови й нахмуривши лоба? Тут я не можу не повторити знаних слів Цецілія(5): "О сумні нісенітниці!" Адже те, про що тут розводимось, радше смішне. Краще займімося чимось корисним для нас, рятівним, спробуймо відшукати стежку, яка вивела б нас до чеснот. Подавай мені науку не про те, чи мужність є живою істотою, чи ні, а про те, що жодна жива істота не може бути щасливою без мужності,— якщо не нагромадить у собі сил, аби протистояти всьому випадковому, якщо не приборкає у своїх думках будь-якого лиха ще перед тим, ніж зазнати його. Що таке мужність? Непроступне оборонне укріплення людської немочі; хто спорудив його довкола себе, той безпечно перебуває облогу життя, адже покладається на власні сили, послуговується власною зброєю. Тут я хочу навести тобі слова нашого Посідонія: "Ніколи й думки такої не підпускай, що тебе може колись оборонити зброя фортуни,— борися своєю власною! Фортуна не вкладе тобі до рук меча проти себе самої. Отож навіть озброєні проти ворога — проти неї беззбройні". Александр пограбував, порозганяв персів, гірканів, індів і всі інші племена, що селяться на сході ген аж до Океану, а сам, одного приятеля вбивши, другого втративши(6), лежав у темряві, тяжко переживаючи,— один раз свій злочин, другий раз — тугу; переможець стількох володарів і племен не встояв перед гнівом і

смутом. Та й не диво: своїй владі він намагався підкорити все, крім пристрастей. Як же помиляються ті, хто прагне поширити права на свої володіння ген за море, хто вважає себе на вершині щастя, коли силою зброї загребє чимало провінцій, до старих приєднавши нові,— не відаючи, в чому полягає неосяжне, рівне божественному, володіння! Найвища влада — мати владу над собою. Краще хай навчать мене, наскільки великою святістю є справедливість, яка шанує чуже добро й домагається хіба що одного: бути у вжитку. Вона не має нічого спільного з марнославством, із хвальбою: вона сама з себе задоволена. Ось у чому кожен мусить насамперед переконати себе самого: "Я повинен бути справедливий безкорисливо!" Мало того. Хай переконає себе ще й у такому: "Заради тієї незрівнянної чесноти я радо пожертвую всім!" Отже, хай всі твої помисли відбігають якомога далі від особистої користі. Негоже озиратися, яка нагорода чекає тебе за справедливий вчинок: вона — у самій справедливості! Закарбуй собі в пам'яті й те, про що я тобі нещодавно говорив: не має жодного значення, чи багато людей знає, що ти справедливий; хто хоче розголосу для своїх чеснот, той не про них дбає — про славу. Не хочеш бути справедливий без слави? Але ж тобі, присягаюсь, не раз доведеться ще й неслави зазнати за твою справедливість! І тоді, якщо ти розумна людина, то втішатимешся тією неславою, яку ти придбав собі добрими ділами.

Бувай здоров!

ЛИСТ СХІV

Сенека вітає свого Луцілія!

Ти питаєш мене, чому бувають часи, коли бере гору зіпсуте красномовство, коли помітна схильність до певних пороків,— так що іноді в пошані пихата мова, іноді якась наче переривчаста, що протягається на зразок пісні? Чому деколи до вподоби сміливі, майже неймовірні твердження, а деколи — якісь сумнівні недомовки, де більше треба натужувати розум, ніж нашорошувати вуха? Чому, буває, з такою зухвалістю надуживають переносними значеннями? Причина того часто на вустах у людей, а от у греків є навіть таке прислів'я: "Яке життя — така й мова". Як у кожного з промовців його спосіб мовлення чимось подібний до нього самого, так і той чи інший рід красномовності наслідує сучасні йому суспільні звичаї.

Якщо лад у державі похитнувся, якщо суспільство вдалось до насолод, то доказом загальної розкоші стає грайливість мови, коли ця риса, зрозуміло, притаманна не тому чи іншому промовцеві, а схвалена, загальноприйнята. Не може бути розум якоїсь однієї, так би мовити, барви, а дух — іншої. Якщо дух здоровий, впорядкований, поважний, поміркований, то й розум — тверезий і світлий; вразять дух пороки — набрякне й розум. Хіба ти не спостерігав, що у змученого й рухи мляві, й ногами він волочить; що розніженого зраджує м'якість його ходи; а якщо хтось завзятий, поривистий, то він і кроком іде квапливим; якщо шаліє або — що подібне до шалу — впадає у гнів, то він не рухається, а метушиться, не йде — кидається то сюди, то туди, мовби у крутіж потрапив? Чи не вважаєш, що те ж саме діється й з розумом, який спільно з духом творить одну цілість? Адже дух мовби виліплює його, от він і кориться

духові, жде від нього розпоряджень.

Як жив Меценат — річ відоміша, ніж нині я мав би про те розводитись: як прогулювався, яким був розніженим, як хотів показати себе, як хизувався своїми пороками. То що? Хіба його мова не була такою ж вільною, як сам він — розперезаним? Чи його слова не були такими ж незвичними, як його одяг, оточення, дім, дружина? Він був би людиною вельми обдарованою, якби те обдарування повів простішою дорогою, якби не уникав бути зрозумілим, якби не розпливався так бодай у мові. Побачиш тут наче п'яну людину, що говорить заплутано, збивається на манівці, дозволяє собі казناщо. (Меценат, "Про мій спосіб життя"). Що може бути бридкішим, ніж те його писання: "Річка, чиї береги закучерявились лісами, а он, глянь, як човни борознять річище, як, скаламутивши міліну, вони залишають позаду сади"? Або ось таке: "Кучерями жінки вкривається і губами голубить губи, а потім, важко дихаючи, починає — так, закинувши втомлено голову, шаліють володарі лісу". "Непоправна ватага: на бенкетах вони захланно нишпорять, пляшкою спокушають доми, зазіханням проганяють смерть".— "Хтозна, чи сам геній зміг би догадатися, що то його свято,— тоненька нитка воску, скрипучий млин, а домашнє вогнище прикрашають мати або дружина". Хіба, читаючи таке, ти з першого ж слова не зрозумієш, що це той самий, що звик прогулюватися містом у розперезаній туніці (навіть коли він заступав відсутнього Цезаря, умовлений знак(1) отримували від непідпе-резаного вождя), той самий, що на судові засідання, на прилюдний виступ, на будь-яке зібрання з'являвся закутаним у плащ так, що відкритими лишалися лише вуха,— цілком як ті багаті втікачі на мімічних виставах; той самий, хто в розпал громадянської війни, коли місто було сповнене тривоги і всяк був при зброї, ходив собі вулицями у супроводі двох скопців, що були, можливо, більше чоловіками, ніж він сам; той, хто тисячу разів одружувався, хоча весь час мав одну й ту ж саму дружину(2)? Отож усі ті слова, так свавільно поєднані, так недбало розкидані, так зухвало, всупереч будь-яісому здоровому глузду застосовані, всі ті слова, кажу, свідчать про такі ж небувалі, викривлені, дивовижні звичаї, яких дотримувався той чоловік. Найбільше його хвалять за лагідність: він не брав до рук меча, не проливав крові, а своєю могутністю похвалявся хіба в той спосіб, що дозволяв собі власне на таку вільність звичаїв. Але він сам же й зіпсував собі ту славу потягом до ось такої чудернацької мови. Вона й свідчить, що він був розніжений, а не лагідний. Це побачить кожен — із тих його загадкових зворотів, тих несподіваних, наче перевернутих слів, тих дивних думок, нерідко, щоправда, піднесених, які тут же, ще й не домовлені до кінця, никнуть.

Надмірне щастя закрутило йому голову. А це іноді трапляється з вини людини, іноді — з вини самого часу. Коли великий успіх розіллє перед нами всіляку заможність, тоді починаємо старанніше плекати своє тіло; потім клопочемось усіляким начинням; згодом прикладаємось до самого дому: щоб своєю просторістю змагався з обширом сільського угіддя, щоб його стіни ясніли доповідженими з-за моря коштовними видами мармуру, щоб крівля сяjala золотом, а блиск долівки відповідав полискові стелі. Далі розкіш поширюється на гостини; тут ціниться новизна страв і незвичний порядок

їх подачі: чим звичайно завершували обід, те подають на початку, що подавали при вході, те дають при виході. Коли душа бере собі за звичку гидувати загальноприйнятим, коли звичне вона вважає нічого не вартим, тоді й у мові шукають чогось нового: то витягують на світло денне застарілі слова, що давно вийшли з ужитку, то вигадують нові чи до невпізнання змінюють старі, або — що нині, власне, почастишало — вершиною майстерності вважають часті й справді зухвалі перенесення значень. Є такі, хто обриває думку, весь поваб своєї мови вбачаючи в тому, що вислів наче повисає в повітрі й слухач має змогу лише здогадуватися, про що йдеться. Є інші — ті все снують кожную свою думку, ніяк не даючи їй закінчитись. А є ще й такі, що не тільки наближаються до помилки (це неминуче, коли хтось береться за якусь велику річ), а й хизуються тією помилкою. Одне слово, де тільки побачиш захоплення зіпсутою мовою, знай: там неодмінно й звичаї пішли далеким від уторованого шляху манівцем. Як розкішність гостин та вишуканість убрань — ознаки хворого суспільства, так і розв'язна мова, якщо вона стає звичною, свідчить, що й душі, з котрих ті слова виходять, пішли до упадку.

Не варто дивуватися, що те зіпсуття мови прихильно сприймається не тільки слухачами грубішого штибу, але і громадою вибагливіших, адже вони різняться між собою тогами, а не поглядами. Можеш радше дивуватися тому, що хвалять не тільки щось хибне, а й самі хиби. Щодо хибного, то воно було завше: захоплюючись навіть найобдарованішими, на дещо в їхніх писаннях дивимось крізь пальці. Назви мені будь-кого з-поміж найславетніших мужів — і я скажу тобі, що йому вибачив його вік, чого навмисне не помічав. Я вкажу тобі чимало таких, кому хиби не зашкодили; вкажу й таких, кому навіть на користь пішли.

Вкажу тобі, повторюю ще раз, найславніших, гідних подиву мужів; якби хтось захотів щось виправити в них, то звів би нанівець геть усе: хиби настільки тут проникнули в достоїнства, що навіть їх потягли б за собою. Додай і те, що спосіб мовлення не залежить від стійких приписів: їх змінює суспільний звичай, а він ніколи не затримується довго на чомусь одному. Багато хто шукає слів у давніх віках, промовляє мовою Дванадцяти таблиць(3); для них і Гракх(4), і Красс(5), і Куріон(6) — надто вишукані, сучасні, от вони й повертаються до Аппія та Корунканія(7). Деякі інші, навпаки, вдаючись лише до затертого, звичайного вислову, впадають у ницість. І одне, й друге — різного роду зіпсуття, таке ж саме, далебі, як і прагнення користуватися лише яскравими, дзвінками, поетичними словами, а необхідних слів, які в щоденному вжитку, — уникати. Я сказав би, що тут маємо справу з однаковими помилками. Один пестить себе надміру, другий — надміру недбалий до себе. Один вищипує волосся на ногах, другий — навіть під пахвами не вищипує.

Перейдімо до укладання слів. Скільки тут можу навести тобі різного роду помилок! Декому до вподоби якесь наче уривисте, шорстке письмо: тільки-но мова попливе лагідніше — тут же вони її скаламучують. Не визнають досконалого поєднання слів: що вражає вухо нерівністю, те називають мужнім, сповненим сили. А в декого здається, що то й не письмо, а розспів — стільки в тих словах принади, так м'яко вони ллються. Що

вже казати про те письмо, де слова відтягуються якомога далі, й давно очікуване зринає заледве в самій кінцівці вислову? А те наприкінці повільне, як у Ціцерона, письмо, що опадає, мов із пологого схилу, легко затримуючись,— письмо, що ніколи не відхиляється від свого звичного, мірного ходу? Отож хиба може коренитись не лише в суті думки, яка буває або дріб'язковою, або дитячою, або негідною, або такою, що в своїй зухвалості нехтує сором'язливістю,— але й у тому, що та думка якась квітчаста, надто солодка, що виголошується вона просто так, аби лиш гарно прозвучати.

Всі ті хиби розсіває звичайно хтось один — той, хто верховодить на даний час у красномовстві; інші — підспівують йому, заражаючи тими хибами одні одних. Так, коли впливовим був Саллюстій, всяк полюбляв звертатись до вкорочених речень, до слів, які вживались із несподіваними закінченнями, до незрозумілого через надмірну стислість вислову. Луцій Аррунцій(8), винятково сумлінна людина, письменник, що описав Пунійські війни, був прихильником Саллюстія і палко відстоював саме такий спосіб письма. У Саллюстія є, приміром, таке: "Сріблом зробив військо", тобто найняв його за гроші. Це сподобалось Аррунцієві, от він і собі почав писати так само на кожній сторінці. В одному місці він каже: "Вони зробили нашим утечу", в другому: "Перон, сіракузький володар, зробив війну", а ще в іншому: "Почута звістка зробила так, що панормітанці піддалися римлянам". Я хотів, щоб ти відчув смак подібних висловів; з них же зітканий весь його твір. Що у Саллюстія зустрінеш подекуди,— у нього надибаєш часто, майже на кожному кроці, й не без причини: Саллюстій натрапляв на ті речі, Аррунцій — старанно їх вишукував. Бачиш, що з того виходить, коли якусь хибу беремо за зразок. Саллюстій сказав: "У час, коли води зимували". Аррунцій у першій книзі про Пунійську війну пише: "Погода зненацька зазимувала", а в іншому місці, бажаючи зазначити, що рік видався холодним, каже: "Весь рік прозимував". А ще в одному місці: "Потім він відправив шістдесят вантажних суден, посадивши на них лише воїнів і необхідну кількість веслярів, оскільки північний вітер зазимував". Аррунцій, де лиш нагода, там і впихає те слово. В якомусь там місці Саллюстій каже: "Серед міжусобиць він прагне, щоб поговір визнав його людиною доброю і справедливою". Аррунцій і тут не стримався — у першій же книзі поставив: "Широкий поговір звістив усім про Регула".

Такі й подібні хиби, що їх будь-кому з нас нав'язує прагнення наслідувати, не є ознаками охочої до насолод, зіпсутої душі; ті хиби, з яких ти міг би судити про пристрасті якоїсь людини, мусять саме їй належати, від неї походити. У гнівливій людини — й мова гнівлива, у схвильованій — збуджена, у розніженої — м'яка, плинна. Все тут, бачиш, як у тих, хто лиш подекуди або повністю вищипує бороду, хто коротко підстригає або виголює губи, залишаючи неторкнутим весь інший заріст, хто вдягає непристойної барви плащ і прозору тогу, хто не хоче робити нічого такого, чого могли б не спостерегти чийсь очі, одне слово, хто скеровує чужий погляд на себе, згодний навіть на осуд, аби лиш на нього дивилися. Власне такою є мова Мецената й усіх інших, хто припускається помилок не випадково, а свідомо, бажаючи того. А це народжується з грізної хвороби духу. Як у сп'янінні язик починає заплітатися не раніше, ніж розум,

який, піддавшись тягареві, надломлюється, зраджує нас, так і та мова (хіба вона відрізняється чимось од п'яного лепету?) ні для кого не буває обтяжливою, поки не схитнеться дух. Отож лікувати треба дух: від нього ж і думки, й слова; від нього — наш вигляд, вираз обличчя, хода. Коли дух здоровий, повний снаги, то й мова сильна, смілива, мужня; занепадає дух — валиться з ним усе інше.

Поки здоровий владар, поти в злагоді всі однодушній,

Втратять його — прощай договір...

А наш володар — це дух. Доки він здоровий, доти й все інше виконує свої обов'язки й слухняно кориться. Але варто йому спіткнутися — все починає хитатися. А ще коли він поступиться насолоді, то всі його вміння, всі діяння йдуть нанівець; до чого б не докладав зусиль,— усе, як-то кажуть, валиться з рук.

Раз я вже вдався до такого порівняння, то й далі його триматимусь. Наш дух — то володарем буває, то тираном. Володарем — коли має на меті чесне, коли дбає про здоров'я дорученого йому тіла, не вимагає від нього нічого ганебного, брудного. Коли ж він не володіє собою, коли зробиться захланним, розбещеним, тоді й отримує ненависне, зловісне ім'я — стає тираном. Ось тоді його облягають уперті, непогамовні пристрасті, що спочатку втішають, як то звичайно буває з простолюдом: йому мало насититися згубною щедрістю вельмож — хапає й те, що вже не лізе в горлянку. Але коли хвороба все більше підточує сили, коли втіхи проникнуть до самих кісток, до жил, тоді — задоволений навіть виглядом того, на що вже нездатний через надмірну захланність — відсутність власних насолод замінює спогляданням чужих — постачальник і свідок розпусних забав, зловживання якими позбавило його змоги поринути в них знову. Не так йому приємно бачити себе серед тих розкошів, як гірко відчувати, що не може всіх тих смакот пропустити через горлянку та живіт, що не вдасться натішитися всією юрбою розпусників та розпусниць; жалкує, що чималу частку щастя втрачає через те, що такі вузькі межі його тіла. То хіба божевілля, мій Луцілію, лише в тому, що ніхто з нас не вважає себе смертним, що ніхто не думає про свою слабкість? Ні! Воно ще й ось у чому: ніхто з нас не замислюється, що він, власне, лишень один, так би мовити, в однині! Глянь на наші кухні, де стільки тих кухарів метушиться серед жаровень: хіба можна припустити, що в такому сум'ятті готують обід лишень для одного шлунку? Глянь на наші винниці, на льохи, заставлені амфорами, в яких видержуються врожаї багатьох століть: гадаєш, можна припустити, що для одного шлунку закорковано сік виногрон, вичавлених у стількох краях і за стількох консулів? Глянь, у скількох місцевостях перевертають лемешем землю, скільки тисяч поселян оре й копає: гадаєш, можна припустити, що для одного шлунку засівають і Сіцилію, й Африку? Будемо здорові, будемо помірковані у своїх жаданнях, якщо кожен з нас рахуватиме себе за одну людину, якщо, змірявши своє тіло, побачить, як мало і як ненадовго воно може в собі вмістити! Ніщо так не схилить тебе до поміркованості в усьому, як часті роздуми про короткочасність нашого життя, про його непевність. Хоч би що ти робив, озирайся на смерть.

Бувай здоров!

ЛИСТ CXV

Сенека вітає свого Луцілія!

Не хочу, мій Луцілію, щоб ти надто клопотався добором слів чи їхнім порядком: маю для тебе важливіше заняття. Шукай, про що писати, а не як писати. І то не так писати, як думати, про що пишеш, аби продумане ти міг глибше засвоїти, мовби припечатати. Коли зауважиш, що чиясь мова пильно вигладжена, то знай: у того писаки й душа зайнята дрібницями. Великий муж викладає свої думки і недбаліше, й впевненіше. Про що б він не говорив, те вражає силою переконання, а не старанністю виголошення. Ти знаєш чепуристих молодиків, що плекають бороду й чуприну,— вони мовби тільки-но добуті зі скрині: від них марно чекати чогось мужнього, цілісного. Мова — образ духу: якщо вона гарненько підстрижена, підрум'янена, оздоблена, то це певна ознака того, що й дух — далекий від щирості, що й він не без вад. Вишуканість — прикраса не для мужів.

Коли б то було можливо побачити душу доброчесного мужа,— яким прекрасним, яким бездоганним, яким величним і погідним обличчям заясніла б вона перед нами! Як виблискувала б у ній і справедливість, і хоробрість, і поміркованість, і розважність! Скільки сяйва, крім того, додали б скромність, стриманість, вибачливість, щедрість, товариськість, а ще (хто б у те повірив?) рідкісний дар у людини — людяність! А передбачливість, а розуміння речей, а благородність, найвища з-поміж тих якостей, скільки б то — о добрі боги! — скільки б то й вони ще додали тут своєї краси, своєї величі й поваги! Яке то чудове було б поєднання — милого з достойним! Не було б такої людини, яка б не визнала, що не тільки любові, а й шани гідна та душа. Коли б хтось узрів її обличчя — натхненніше, про-мінніше від тих, які звик бачити поміж людом,— чи не став би наче вкопаний, чи не заціпенів би, мов при зустрічі з божеством? Чи не благав би одним лиш порухом губ, аби йому дозволено було ту з'яву споглядати? А тоді, спонуканий погідністю її погляду, чи не схилив би перед нею чоло, не благав би смиренно, не дивився б довго, спрямувавши зір угору,— бо вона значно вища від усього, що ми звикли бачити серед нас,— до її, хоч і спокійних, але живим огнем сяючих очей? Чи, врешті, не повторив би шанобливо й зворушено слова нашого Вергілія:

Як мені, діво, назвати тебе? Ні лицем ти не схожа

До земнородних, ні слово твоє не звучить, як у смертних...

Хто б не була ти,— щастя тобі, й наші владі турботи!

Й вона прийде, і полегшить турботи, якщо захочемо її шанувати. А для цього не треба розтинати туші вгодованих биків, не треба завішувати стіни святинь золотом і сріблом, а скарбону набивати грішми — треба плекати праведні, благочесні помисли.

Кожен, повторюю, запалав би до неї любов'ю, якби нам пощастило її побачити. А наразі чимало всього стоїть на заваді: то засліплює нам очі надмірним блиском, то вповиває їх темрявою. І все-таки, коли б ми захотіли звільнити від перешкод зір нашої душі, як очищуємо ліками очі й вигострюємо бачення, то могли б спостерегти доброчесність, навіть коли вона захована в тілі, навіть коли ослонена вбогістю,

обложена зневагою чи погордою; ми спостерегли б ту красу, кажу ще раз, навіть якби вона була під якимось брудом. І навпаки, ми помітили б нікчемність і млявість нещасної душі, навіть якби нам заважав потужний блиск променючого доквіл багатства і різало вічі оманливе сяйво почестей і великої могутності. Ось тоді б ми й зрозуміли, наскільки жалюгідним є те, що подивляємо, наскільки й самі ми подібні до дітваків, для яких будь-яка забавка — це щось найцінніше: якийсь там куплений за шеляга ланцюжок для них буває дорожчий від батьків чи братів. Справді, яка ще різниця між тими дітьми й нами, крім тієї, як зауважує Арістон, що нам відбирають глузд якісь малюнки й статуї і що наша глупота нам коштує набагато дорожче? Їх тішать знайдені на узбережжі гладенькі розмаїті камінці, нас — величезні колони різнобарвних відтінків, привезені з єгипетських пісків чи з африканських пустель,— опори, що підтримують кривлю чи то портика, чи гостинного покою, де за обідом може зібратися хоч ціле місто. Ми захоплюємося стінами, що викладені тонкими мармуровими плитами, хоча знаємо, що під тими плитами приховано,— самі ж напускаємо на себе туману. А позолочуючи кривлі, хіба не радіємо обманові? Адже знаємо, що під тією позолотою — нікчемне дерево. Тонкий оздобний пласт окриває не лише стіни й стелю; всі ті, що так гордо ступають перед тобою, хизуються позолоченим щастям. Приглянься — і знатимеш, скільки зла під тоненькою платівкою достоїнності.

Та сама річ, яка не дає й хвилини дозвілля стільком урядникам, стільком суддям, річ, яка стількох же й робить урядниками й суддями,— гроші — відколи почали бути в шані, відтоді занепала шана до всього, що тієї шані заслуговує: по черзі, то набуваючи щось, то збуваючи, ми не питаємо "що то таке?", а "в якій ціні?" Відповідно до плати ми порядні, відповідно до плати — непорядні. Йдемо за чесністю, поки вбачаємо в ній якийсь зиск, готові одвернутись від неї, якщо злочини пообіцяють нам щось більше. Батьки навчили нас захоплюватися золотом і сріблом; прищеплена ще в дитячому віці жадоба, закоренившись, розрослася разом з нами. Незгідливий щодо всього іншого, народ одностайний в одному: на гроші дивляться, мов на якісь святощі, багато грошей зичать своїм близьким; гроші, наче вони є найціннішим надбанням людини, приносять у дар богам, коли хочуть засвідчити їм свою вдячність. А далі звичаї докотились до того, що вбогість викликає у людей хіба прокльони та погорду: багаті її зневажають, убогі ненавидять.

А тут і поети зі своїми віршами — ще й жару підкидають до наших пристрастей: так уже вихваляють багатства, начебто в них — єдина окраса й ozdoba життя. їм здається, що безсмертні боги нічого кращого ані нам дати, ні самі мати не можуть.

Сонця палац осяйний, на колони високі опертий.

Золотом щирим яснів...

Глянь ще й на колісницю Сонця:

Золотом сяяли дишель і вісь, золотились обіддя,

Спиці ж одна побіч одної сріблом ряхтіли промінно .

Врешті, й найкращий з їхнього погляду вік вони називають золотим. Не бракне й серед грецьких трагіків таких, хто на зиск може проміняти невинність, здоров'я, добре

ім'я.

Негідник я? То байка — багатій зате...
Питають, що ти маєш, а не "звідки взяв?"...
Яке майно, така й повага в кожного...
Коли ганьба від зиску? Як нема його...
Хвалю життя в багатстві, смерть — у вбогості..
Вмирає добре, хто й від смерті зиск урвав...
Нема для смертних блага понад золото:
З ним не зрівняти ласки материнської
Ані опіки батька — над усім воно.
Якщо й в очах Венери стільки чару є,-
Недаром люди і боги слугують їй .

Коли були виголошені ті останні рядки Евріпідової трагедії, всі присутні в однім пориві схопились на ноги, аби прогнати актора з його віршами, але тут на середину поспішив сам Евріпід і став просити, щоб іще почекали й побачили, який він приготував кінець тому шанувальникові золота. Беллерофонт у цій драмі не уникнув кари, як не уникає її жоден із нас у своїй драмі. Захланність не буває без кари, хоч сама захланність — це вже кара. Яких сліз, яких страждань вона вимагає! Яка вона нещасна, жадаючи, яка нещасна — придбавши! Додай ще повсякденні тривоги, що мучать кожного тим жорстокіше, чим більше він посідає. Як ми побиваємось над втратами, які, хоча справді великі, але ще більшими видаються! Втім, хоч би фортуна і не відібрала нічого, такі люди втратою вважатимуть усе, чого не придбали.— "Але ж саме таких прийнято називати щасливими й заможними, саме їм усяк прагне дорівняти майном".— Згоден. Ну й що? Хто, гадаєш, може бути в жалюгіднішому становищі, аніж той, кого діймають і печалі, й заздрість? Якби-то спраглі багатства порадилися з багачами, а шукачі почестей — з честолюбцями, що сягнули найвищої достоїнності! Напевно, змінили б свої бажання, а наразі, знехтувавши вчорашніми, живлять уже нові забаганки. Нема людини, задоволеної своїм щастям, хай би воно само бігло до рук. Усяк нарікає і на свої задуми, й на досягнення, а хвалить те, від чого відмовився.

Філософія, власне, дасть тобі те, що, на мою думку, є найважливішим: ти ніколи не будеш дошкуляти сам собі. До такого стійкого щастя, яке не сколихне жодна буря, тебе не допровадять ані гарно поєднані слова, ні переливна, повільно-плинна мова. Хай ті слова біжать, як хочуть, щоб тільки душа не розладналася, щоб була піднесеною і не переймалася тим, що думає про неї люд; щоб сама собі подобалася якраз за те, за що не подобається іншим, щоб свої успіхи оцінювала життям, щоб була переконаною: знанням вона збагатилась настільки, наскільки менше чогось жадає, наскільки менше боїться.

Бувай здоров!

ЛИСТ CXVI

Сенека вітає свого Луцілія!

Не раз поставало питання, що краще: коли в нас помірковані пристрасті чи коли їх

нема взагалі? Наші проганяють їх, перипатетики — погамовують. Я, однак, не розумію, як це поміркованість недуги, хоч би яка вона була, може виявитися цілющою чи корисною. Але ти не лякайся: я не вириваю в тебе нічого такого, в чому б ти не хотів собі відмовити. Буду м'який, поблажливий стосовно всього, до чого ти тягнешся, що вважаєш або необхідним для життя, або корисним, або приємним, тільки від пороку тебе звільню. Заборонивши тобі жадати, дозволю хотіти,— щоб усе це ти робив без страху, розважно, щоб і насолоди відчував повніше. Чому ж би вони не мали посправжньому стати твоїми, коли станеш їхнім повелителем, а не слугою? — "Але ж природна річ,— зауважиш,— коли мене, скажімо, мучить туга за приятелем: дай право поплакати, як праведною є причина того плачу. Нічого дивного, коли ми небайдужі до думки людей, коли нас засмучує огуда; чому ж не дозволяєш на той благородний страх перед людською неславою?" — Кожен порок знаходить собі виправдання; кожен з них, скромний, подоланий на-початку, згодом розливається щораз ширше. Дозволь йому пробитись — ніяк не загамуєш. Будь-яка пристрасть попервах слабка. Відтак сама себе збуджує, а розростаючись, набирається сил. Її легше не допустити, ніж вигнати. Хто заперечить, що кожна пристрасть впливає мовби з природного джерела? Природа доручила нам піклуватися про себе самих, але тільки-но почнемо потурати тому піклуванню,— воно тут же стає пороком. Ця ж сама природа підсипала насолоди до необхідних речей не з тим, аби ми липнули до тієї насолоди, а щоб завдяки їй для нас було приємним усе те, без чого не прожити. А коли насолода приходить незалежно, своїм правом, то це вже лакомство, розпуста. Тому чиним опір пристрастям при самому вході, бо легше, повторюю, взагалі їх не допустити, ніж вигнати.— "Але ж дозволь хоч трохи посумувати, хоч трохи потривожитись!" — Біда в тому, що це "трохи" розтягується хтозна як далеко й не закінчується там, де захочеш. Мудрецеві нічого не грозить, навіть якщо не дуже пильно стоятиме на сторожі себе самого, бо й своїм сльозам, як і насолоді, він, коли забажає, тоді ж покладе край. Але ми, оскільки нам нелегко вернутись, краще й не пробуймо тут просуватися вперед. Дуже влучно, здається мені, відповів якомусь молодикові Пане-цій, коли той запитав його, чи мудрець віддаватиметься любові: "Щодо мудреця, то це питання розглянемо згодом; а от коли йдеться про нас з тобою, яким ще ой як далеко до мудрості, то треба остерігатись, щоб над нами не взяло гору те сум'яття, та розгнуждана, нестямна сила, що себе ж потопче й піде під будь-чию зверхність. Виявиться прихильною — нас розохотить її доброта; поставиться зневажливо — розпалить її гордість. Доступна любов, як і любов недоступна,— однаково шкідливі: доступність нас зваблює, з недоступністю змагаємось. Тому-то, усвідомивши, наскільки ми слабкі, краще перебуваймо у спокої. Якщо душа квола, то для неї небезпекою можуть бути і вино, і врода, й лестощі, й інші солодкі принади". Те саме, що Панецій відповів зацікавленому любов'ю молодикові, я скажу про будь-яку іншу пристрасть. Якомога далі обходьмо слизьке місце: ми й на сухому похитуємося. Тут, мабуть, перестрінеш мене отим звичним — його часто висувають проти стоїків — докором: "Надто високі в вас обіцянки, надто суворі приписи! Ми — звичайнісінькі люди, де вже нам відмовляти собі

в усьому! Ми сумуватимем, але не дуже, жадатимем, але в міру, гніватимемось, але ненадовго".— А знаєш, чому ми того не можемо? Бо не віримо, що можемо! В дійсності, присягаюся, справа стоїть так: ми захищаємо наші пороки, бо любимо їх, і волиємо їх виправдати, а не випровадити. Природа подала нам для цього достатньо сил,— тільки б ми зібрали їх, як-то кажуть, в один кулак, тільки б звернули їх на свій рятунок, а не на свою загибель. "Не можемо" — це лиш відмовка; причина ж у тому, що не хочемо.

Бувай здоров!

ЛИСТ CXVII

Сенека вітає свого Луцілія!

Чимало мені приточиш клопотів і мимоволі втягнеш у нудну й прикру суперечку, надсилаючи такі питаннячка, в яких я не можу ні розійтися з нашими, не порушивши миру з ними, ані погодитись,— не порушивши миру з власним сумлінням. Запитуєш, чи правдою є те, що твердять стоїки: мудрість, мовляв, це благо, а от "бути мудрим" — це вже не благо. Спочатку викладу погляд стоїків, а потім зважусь і на свою думку.

Наші вважають, що всяке благо — тілесне, адже воно діє, а все, що діє,— тіло. Всяке благо приносить користь. А щоб приносити користь, потрібно діяти. Якщо благо виконує дію, значить, воно тілесне. Вони твердять, що мудрість — благо, отже, її також мусять назвати тілесною. А от "бути мудрим" — це, на їхній погляд, щось цілком інше: воно безтілесне і лиш додається до мудрості, отже, і не діє, і не приносить користі.— "То як це? Хіба не твердимо, що бути мудрим — це благо?" — Твердимо, але відносячи до того, що й визначає, чи людина мудра,— тобто до самої мудрості.

А тепер послухай, що на те відповідають інші, перше ніж почну відходити, щоб зайняти своє становище.— "Якщо так міркувати, то й жити блаженно — не благо".— Хоч-не-хоч треба погодитися, що блаженне життя — благо, а жити блаженно — не благо. А ще нашим заперечують у такий спосіб: "Ви хочете бути мудрими. Отже, бути мудрим — щось таке, чого необхідно жадати. А чого необхідно жадати, те мусить бути благом". Тут нашим доводиться викручувати слова: до виразу "необхідно жадати" (ехреієшішп) додають ще один склад, на що наша мова не дозволяє. І все-таки, якщо не заперечиш, я додам. "Те, чого необхідно жадати,— благо; а те, що може бути жаданим (ехреїїбііе) — щось побічне: воно стає нашим надбанням уже після того, коли ми осягнули благо".

Я іншої думки: вважаю, що наші вдаються до такого викруту через те, що зв'язали себе попереднім твердженням і від тієї засади їм уже годі відступити. Для нас, звичайно, багато важить усталена думка загалу; якщо так видається всім, то це приймаємо за доказ істини. Приміром, існування богів доводимо ще й тим, що уявлення про них закладене в усіх людей: нема такого народу, який опинився б аж так далеко поза межами будь-яких законів та звичаїв, що не вірив би в тих чи інших богів. А коли розмірковуємо про безсмертність душі, то немаловажною для нас є одностайність людей, які або жахаються тих, хто в підземному світі, або шанують їх. Тож і я послужуся переконанням, якого тримаються всі назагал: не знайдеш людини, яка б не визнала, що благом є і мудрість, і "бути мудрим". Але я не братиму прикладу з

переможених — не звертатимусь по остаточне рішення до юрби: пушу в хід власну зброю.

Коли щось додається до чогось, то де воно може бути: поза тим, до чого додається, чи в тому, до чого додається? Якщо в тому, до чого додається, то воно в такій же мірі тіло, як і те, до чого додається. Але ніщо не може бути доданим до чогось, не торкнувшись того, до чого додається. А що торкається, те мусить бути тілом. І далі: якщо воно зовні, то, значить, віддалилося від того, до чого було додане. Що віддаляється, те наділене рухом. Що наділене рухом, те — тілесне. Сподіваєшся, що я скажу: біг і бігти — одне й те ж саме, як, приміром, спека і пекти, світло і світити. Ні, я визнаю, що то різні речі, але — не різнорідні. Якщо здоров'я не є ні благом, ані злом, то й "бути здоровим" — так само. Якщо справедливість — благо, то "бути справедливим" — теж благо. Якщо ганьба — зло, то "бути в ганьбі" — теж зло; далєбі, точнісінько так, як із недобачанням: якщо воно — зло, то й "недобачати" — так само. Одне, зверни увагу, не може обійтись без другого. Хто розуміє, той розумний. Яким є одне, таким і друге, і це настільки далеке від сумніву, що і те, й друге люди назагал мають за одне й те ж саме. Але краще поміркуймо ось над чим. Якщо все є або зло, або благо, або ж ні зло, ні благо, тобто належить до речей безсторонніх, то до чого зарахувати оте "бути мудрим"? Заперечують, що то благо, але й злом його ніяк не назвеш. Виходить, що є чимось середнім. Але ж середнім, або безстороннім називаємо те, що може випасти на долю і поганої, і порядної людини: приміром, гроші, врода, знатність. А от бути розумним може тільки добродішній чоловік. Звідси висновуємо, що "бути розумним" не належить до чогось безстороннього. Але й злом не буває те, що не може випасти на долю когось злого. Отже, бути мудрим — благо. Те, що лишень у добродішного,— благо. Бути мудрим — це надбання лише добродішної людини; значить, воно благо.— "Так, але ж це тільки додаток до мудрості".— Чи те, що називаєш "бути мудрим", саме творить мудрість, чи виникає з тієї мудрості? Так чи інакше — воно тілесне. Адже тілом є і творене, й те, що творить. А раз "бути мудрим" — тілесне, то воно тим самим — благо, бо якраз тілесності йому бракувало, щоб бути благом.

Перипатетики вважають, що "бути мудрим" і "мудрість" — це те ж саме, оскільки перше неодмінно включає в собі друге і навпаки. Хіба назвеш мудрим того, хто не володіє мудрістю? А хіба заперечиш, що мудрий володіє мудрістю? Давні діалектики розрізняли ті речі; від них те розрізнення перейшло й до стоїків. Скажу, в чому воно полягає. Одна річ поле, інша — володіти полем. Хіба ні? Адже друге стосується не поля, а тієї особи, яка ним володіє. В такому розумінні "мудрість" і "бути мудрим" — справді різні речі. Думаю, погодишся: те, чим володіють, і той, хто володіє,— не одне і те ж саме. Отож володіють мудрістю, володіє — мудрий. Мудрість — це досконалий розум, допроваджений до чогось найвищого, найкращого; вона є мистецтвом життя. А що таке "бути мудрим"? Не можу сказати, що це — "досконалий розум", але скажу так: це те, що випадає на долю людини, яка володіє досконалим розумом. Отже, чимось одним є довершеність розуму, а чимось іншим — посідання довершеного розуму.

"Є,— кажуть нам,— тіла різної природи: ось, приміром, людина, а ось — кінь. Далі

йдуть порухи душі, враження, що вказують на ті чи інші тіла. Власне, у тих порухах є щось притаманне тільки їм, щось таке, що існує окремо від тіл. Бачу, наприклад, Катона, який проходиться. Відчуття мені вказують на це, душа — вірить. Те, що я бачу, на що спрямовую зір і душу, є тілом. Тоді кажу: "Катон проходиться". Так-от саме те, що я кажу, вже не є тілом, а лише якимсь повідомленням про тіло; одні називають це "висловленням", інші — "звістуванням", а ще інші — "виреченням". Так, коли кажемо "мудрість", то розуміємо щось тілесне; а коли кажемо "він мудрий", то мова йде вже про тіло. Але ж велика різниця, чи вказуєш на нього, чи говориш про нього".— Припустімо наразі,— бо ще не виголошую власного погляду,— що то різні речі. Але що заважає тому другому бути і чимось другим, і водночас — благом? Щойно я говорив: одна річ — поле, інша — володіння полем. Та й чому б мало бути інакше? Адже одній природі належить той, хто володіє, іншій — те, чим володіють: тут — земля, там — людина. Не так у нашому питанні: однакова ж природа і в того, хто володіє мудрістю, і в самої мудрості. Там, окрім того, володіння — це щось одне; той, хто володіє,— щось цілком інше. А тут і те, чим володіють, і той, хто володіє,— в одному, нероздільному. Володіти полем нам дає змогу право, мудрістю — природа. Поле може бути відчуженим і переданим іншому власникові, а мудрість ніколи не полишає свого господаря. Отже, нема підстави порівнювати щось цілком непорівнянне. Я тут почав був говорити, що хоч маємо дві різні речі, все ж і одна, і друга можуть бути благом. Наприклад, мудрість і мудрець: хоч одне й друге є чимсь окремим, але і те, й це, ти погодишся,— благо. Отож, як ніщо не заважає, щоб благом була і мудрість, і той, хто нею володіє, так само ніщо нам не заважає вважати благом і мудрість, і володіння мудрістю, а володіти мудрістю — це бути мудрим. Я для того хочу бути мудрецем, щоб бути мудрим. Ну, то як? Хіба не назвеш благом те, без чого й друге не буде благом? Ви ж не відмовитесь від свого твердження, що до мудрості, коли б вона давалась не для того, аби нею користуватись у житті, не варто й братися. А що таке, власне, користуватися мудрістю? Бути мудрим! Ось що в ній найцінніше. Ось без чого вона стає непотрібною. Якщо катування — зло, то й бути катованим — зло; тут годі заперечити, бо, відкинувши друге, доведеться визнати, що й перше не є злом. Мудрість — це стан досконалого розуму; бути мудрим — це застосування досконалого розуму в житті.

Як же це можливо, щоб благом не було застосування того, що без застосування перестає бути благом? Запитаю тебе, чи треба стреміти до мудрості. Скажеш, що треба. Запитаю, чи треба прагнути застосування мудрості в житті. Скажеш, що треба. Тим самим даси зрозуміти, що ти б не прийняв її, якби не дозволено було застосовувати її в житті. До чого треба стреміти, те — благо. Бути мудрим — значить, застосовувати мудрість у житті, як промовляти — це застосовувати мистецтво мовлення, а дивитися — застосовувати зір. Отож бути мудрим — це застосовувати мудрість, а до застосування мудрості треба стреміти; значить, треба прагнути бути мудрим, а до чого треба прагнути, те — благо. Я вже віддавна картаю себе за те, що мимоволі наслідую тих, кого звинувачую,— трачу слова на з'ясування очевидного. Хто ж бо сумніватиметься, що коли спека — зло, то й пектися на сонці — зло, а коли мороз — зло, то й мерзнути —

зло, коли життя — благо, то й жити — благо? Все це — довкола мудрості, а не в ній; ми ж повинні вникати у саму мудрість. Навіть якщо нам заманеться ширших обріїв,— тут є де поблукати на просторі: досліджуймо природу богів, начатки небесних світил і те дивовижне плетиво шляхів, якими кружляють зорі; розмірковуймо, чи саме до їхнього руху достосовуються й усі наші рухи, чи звідти долинають поштовхи до всіх тіл, до всіх душ; чи також усе те, що називаємо випадковим, насправді пов'язане певним законом; чи дійсно ніщо в цьому світі не порушиться несподівано, відхилившись від одвічного порядку. Дарма, що ті питання далекі від поліпшення звичаїв, зате вони додають снаги, підносять наш дух до величі тих речей, якими він займається. А все те, про що тільки-но мовилось, навпаки, здрібнює, пригнічує думку і не вигострює, як прийнято вважати, а стоншує її. Навіщо ж то, закликаю богами, на ті речі, якщо вже не хибні, то напевно непотрібні, марнуємо пильність, таку потрібну для справ набагато важливіших, набагато кращих? Яку матиму користь, дізнавшись, чи мудрість є щось одне, а "бути мудрим" — інше? Яку матиму користь, дізнавшись, що одне з них благо, а друге не може ним бути? От махну рукою (що буде, те буде!) і, задумавши бажання, кину жереб — хай тобі випаде мудрість, а мені — бути мудрим! І, повір, не будемо в кривді — ні ти, ані я.

Краще подумай, як мені вказати дорогу, що провадить до мудрості. Скажи, чого я повинен уникати, до чого — прямувати; якими заняттями можу зміцнити занепалий дух; як відігнати від себе ті пристрасті, що наскакують на мене, не дають всидіти на місці; в який спосіб маю протистояти силі всіляких бід; як відбитись від тих нещасть, які натрапляють на мене, а як — від тих, до яких потрапляю сам. Навчи мене переносити скорботу, не засмучуючись самому, а щастя — не засмучуючи інших; як мені не вичікувати тієї останньої, неминучої межі в житті, а самому, коли видасться потрібним, поспішити з нього. Ніщо мені не видається таким ганебним, як бажати смерті. Бо якщо хочеш жити, чому кличеш до себе смерть? А якщо не хочеш, то чому випрошуєш у богів те, що дали тобі від самого твого народження? Адже те, що ти помереш, навіть коли б не хотів того, встановлено невідклично, але те, що ти можеш померти, коли захочеш,— в твоїх руках. Перше для тебе необхідне, друге — дозволене. Цими днями я прочитав в одного, до речі, вельми красномовного чоловіка, такий-от на диво ганебний зачин: "Якби-то,— каже,— я вже швидше помер!" Безумче! Ти випрошуєш те, чим сам володієш. "Якби-то я вже швидше помер!" Ти, може, й зістарівся, ось так вигукуючи,— а що ж тобі зв'язувало руки? Ніхто не тримає: йди, куди заманеться! Вибери будь-яку частину природи і звели їй, аби дала тобі змогу вийти. Таж поряд тебе — начатки, що в основі цього світу: вода, земля, повітря. Всі вони — й джерела життя, і стежки до смерті. "Якби-то я вже швидше помер!" І що ж то означає оте "швидше"? Який день визначаєш для нього? Він може надлинути швидше, ніж сам того хочеш! Подібні оклики — з уст слабодуха, який тими прокльонами хоче здобути для себе співчуття. Хто накликає на себе смерть, той не хоче вмирати. У богів проси життя і здоров'я. А якщо ти забажав смерті, то тим вона й корисна, що кладе край будь-яким бажанням.

Ось чим, мій Луцілію, треба займатись, ось чим жити душу! Це, власне, і є мудрість, це — бути мудрим! Саме це, кажу, а не дріб'язкові, пусті суперечки, в яких витончуємо ні на що не придатну кмітливість. Стільки питань дала тобі фортуна, а ти, не потрудившись над ними, вдався до хитромудрого базікання. Як то безглуздо — почувши бойову сурму, розмахувати мечем у повітрі! Геть же ті брязкальця — пора взятися за зброю, яка вирішує хід битви! Повчи, як домогтися того, щоб душу не скаламучували ні страхи, ні печалі; як скинути з себе вагу прихованих жадань. Візьмімося, врешті, до діла! — "Мудрість — благо; бути мудрим — не благо". Договоримось до того, що й нам відмовлять у мудрості, що піднімуть на сміх усі наші зусилля, спрямовані на щось цілком непотрібне.

А як відгукнешся, дізнавшись, що сушать собі голову ще й над таким: "Чи майбутня мудрість — благо?" — Та чи можна, скажи, будь добрий, навіть засумніватись у тому, що ні засіки не передчують майбутнього врожаю, ані дитинство не сприймає розумом сили й міцності прийдешньої молодості? Хворому, поки він у ліжку, не може допомогти здоров'я, на яке ще не прийшов час, так само, як бігунові чи борцеві не додасть снаги відпочинок, що почнеться не за один і не за два місяці. Хто ж бо не знає, що все прийдешнє саме тому не може бути благом, що воно — прийдешнє? Адже благо неодмінно допомагає, а яка ж допомога від того, чого ще нема? Якщо якась річ не допомагає, то вона — не благо; якщо допомагає, то вона — благо, і це благо — присутнє. Я — майбутній мудрець; це буде благом лише тоді, коли я стану мудрецем, а тим часом — то не благо. Якась річ, і щоб могла бути такою чи іншою, мусить передусім взагалі бути. То як, скажи, будь добрий, благом може бути те, чого ще нема? І чи ти жадав би від мене переконливішого доказу, що якась там річ ще не існує, якби почув: "Вона буде згодом"? Адже цілком очевидно: те, що надходить,— ще не надійшло. Ось-ось надійде весна: з того суджу, що тепер — зима; ось-ось наступить літо: звідси висновую, що літа ще нема. Отож найвагоміший доказ, що чогось ще нема,— це те, що воно буде. Я сподіваюсь, що буду мудрий, але наразі я ще не мудрий. Якби я володів тим благом, то вже ось тепер був би вільний від цього зла. В майбутньому стану мудрим: з цього можеш зрозуміти, що я ще не мудрий. Годі-бо перебувати в полоні цього зла і водночас горнутись до того блага, яке ще лиш буде. Вони не поєднуються: в однієї і тієї ж людини не може бути і блага, й зла.

Втім, облишмо ті хитромудрі марниці й поспішімо до чогось такого, що може стати нам у пригоді. Хто покvapливо рушає до повивальниці, стурбований за дочку-породілля, той не читатиме по дорозі оголошень і розпорядків видовищ. Хто біжить до свого дому, що охоплений полум'ям, той не глядітиме на гральну дошку й не міркуватиме, як можна звільнити ув'язнений камінчик(2). А хіба ж не доходять до тебе звідусіль погані вісті — й про пожежу, що знищила дім, і про небезпеку, на яку наражаються діти, й про облогу вітчизни, й про розграбування майна? Додай ще буревії, що розкидають судна, землетруси та все інше, що може викликати страх. І серед усього того, що тебе розшарпує, ти знаходиш час на розваги для душі? Дошукуєшся, що таке мудрість, а що — бути мудрим і яка між ними різниця? Зав'язуєш

і розплутуєш вузли, хоч над головою в тебе — така брила! Не так уже зичливо, не так щедро природа обдарувала нас часом, щоб із тієї мализни ми могли ще й розтринькувати щось. Глянь, скільки часу пропадає навіть у найощадливіших, найпильніших: якусь частинку забирає в кожного з них їхнє власне слабування, а ще якусь — недуга їхніх близьких; якусь частину забирають особисті, неминучі справи, а ще якусь — справи суспільні; добру частину життя ділимо зі сном. То що ж то за приємність така — пускати на вітер чималу долю того часу, настільки вже стислого, що так рвучко тікає, пориваючи й нас із собою? Зваж і на те, що нашій душі звичніше розважати себе, ніж лікувати; філософію — лікувальний засіб — вона перемінює в забавку. Я не знаю, яка різниця між мудрістю і "бути мудрим", зате добре знаю, що мені байдуже, знаю я це чи ні. Скажи мені: я стану мудрим, докопавшись, нарешті, до тієї різниці? Чому волієш затримувати мене серед слів, а не серед діянь мудрості? Зроби мене хоробрішим, зроби впевненішим, зроби рівним фортуні, зроби вищим од неї! І я таки зможу стати над нею, якщо спрямую на цей замисел усе те, чого вчуся.

Бувай здоров!

ЛИСТ CXVIII

Сенека вітає свого Луцілія!

Вимагаєш, аби я частіше тобі писав. Зробімо підсумок: нічим буде тобі сплачувати. Ми ж домовлялися: твої листи будуть першими; ти пишеш — я відписую. Але вже не буду таким незгідливим, бо знаю, що ти не з тих, кому небезпечно давати в борг. Отож виплачу тобі наперед і не чинитиму, як Ціцерон, славетний своєю красномовністю муж, який велів Аттікові "писати навіть тоді, коли нема про що писати, а так — що лиш спаде на думку"(1). Я ніколи на гризтимусь, що нема про що писати, навіть якби оминув усе те, чим переповнені листи Ціцерона: хто про яку посаду старається, хто покладається в тій боротьбі на власні, а хто на чужі сили, хто домагається консульства, розраховуючи на Цезаря, хто — на Помпея, а хто — на свою скарбницю; що за безсердечність у того лихваря Цецілія(2), від якого й ніхто з близьких не отримає навіть шеляга, хіба що з умовою сплатити позичальникові не менше, ніж сто відсотків. Краще займатися своїми, а не чужими болячками; краще, як-то кажуть, перетрусити себе самого й побачити, як часто ми домагаємося чогось, та не збираємо потрібних голосів. Нічого не домагатися, оминати майдан, де фортуна вершить усіма справами,— ось у чому, мій Луцілію, найвище благородство, най-певніший спокій і свобода! Хіба ж то, скажи мені, не приємно,— коли поскикувані жителі з усіх триб, коли пошукачі посад завмирають від непевності на своїх підвищеннях, коли один з них обіцяє гроші, другий діє через довірену особу, третій вицілює руки тим, кому, хай лиш поталанить на виборах, не захоче навіть подати руки, коли, затамувавши подих, усяк очікує голосу окличника(3),— хіба то, кажу, не приємно, ставши собі осторонь, споглядати те торговище — просто так, нічого не купуючи, нічого не збуваючи? А наскільки більшою радістю сповнюється той, хто спокійно озирає вже не консульські й не преторські вибори, а ті важливіші, де одні домагаються річних почестей, другі — пожиттєвої влади; одні клопочуться про успішне завершення воєн та про тріумфи, інші — про

маєтки; одні — про шлюби та про дітей, інші — про щастя своє та своїх близьких! Якою ж то великою мусить бути душа того, хто лиш один нічого не домагається, нікого не благає і скаже: "Не маю нічого спільного з тобою, фортуно! Не визнаю твоєї влади наді мною. Знаю, що з твоєї згоди проганяють Катонів, а схвалюють — Ватініїв(4). Нічого не прошу в тебе". Ось що значить бути ковалем власного щастя! Ось про що можемо писати один одному, черпаючи з того невичерпного джерела,— адже перед очима завжди тисячі й тисячі неспокійних людей: усе чогось домагаючись собі ж на згубу, вони прориваються крізь біди, у біди й вриваються, женучися за тим, од чого незабаром тікатимуть, що навіть зневажатимуть. Назви того, хто був задоволений здобутим, хоча, поки жадав, воно перевершувало, здавалось, усі його бажання? Помиляються, вважаючи, що щастя захланне: воно — надто дрібне, тому й не насичує нікого. Тобі видається високим те, від чого ти далеко; а вийди на вершину — і вже воно низьке. Хай буду брехуном, якщо тут же не націлюєшся на щось вище: що сприймаєш за вершину,— лише східець. Незнання істини всім дається взнаки. От і мчать, засліплені поголосом, переконані, що до чогось доброго, а домчавши, натерпівшись,— бачать: усе це або лихе, або пусте, або дрібніше, ніж сподівалися. Чимало людей подивляють речі, що звіддалік оманюють своїм виглядом: велике видається юрбі благом.

Щоб і нам таке не трапилося, спробуймо дослідити, що ж таке, власне, благо. Його тлумачили по-різному — кожен на свій кшталт. Дехто дає таке визначення: "Благо — це те, що притягує душі, кличе їх до себе". І тут же чують заперечення: а що, коли справді притягує, але на загибель? Адже знаєш, скільки-то всіляких зол виглядають дуже привабливо. Правдиве і правдоподібне — різні речі. Благо неодмінно поєднується з правдою: блага без правди не буває. А що знаджує, приваблює, те лиш подібне до правди: воно підкрадається, непокоїть, притягує. Окреслювали ще й так: "Благо — це те, що збуджує нас потягом до себе, чи пак збуджує потяг спрямованої до нього душі". Той самий закид роблять і тут: потяг у нас викликає багато речей, до яких тягнемось собі ж на біду. На кращій дорозі були ті, хто дав таке визначення: "Благо — це те, що будить у нас згідний з природою потяг до себе, і чого треба домагатися, тільки-но визнаємо його гідним домагання". А раз воно гідне домагання, то воно й чесне, бо саме до чесного поривається досконала душа.

Нитка бесіди привела мене до місця, де мушу обговорити різницю між благом та чесністю. Є в них щось спільне, невіддільне: нема такого блага, в якому не було б чогось від чесності, ну, а чесність — завше благо. То яка ж поміж ними різниця? Чесність — це досконале благо, яким вивершене щасливе життя; що стикається з ним, те й собі стає благом. Поясню, що маю на увазі. Є чимало такого, чого не назвеш ні благом, ані злом, наприклад, військова служба, виконання посольських чи судових обов'язків. Усе це, коли тим займатися чесно, стає благом — із невизначеного переходить у розряд благ. Благо стає благом через поєднання з чесністю, а чесність — сама по собі благо. Благо, впливає з чесності; чесність ні від чого не залежить. Що тепер благо, раніше могло бути злом; що чесне — нічим іншим, окрім блага, не могло

бути.

Давали ще таке визначення: "Благо — це те, що згідне з природою". Послухай уважно, що на те відповім. Усе, що благо, те згідне з природою, але не все, що згідне з природою, вже тим самим мусить бути благом. Є чимало такого, що згідне з природою, але водночас це такі дрібниці, що аж ніяк не заслуговують називатися благом: вони нікчемні й варті радше зневаги. А от благом, навіть найменшим, не можна нехтувати. Поки воно незначне, поти не може бути благом, а почало бути благом — значить, перестало бути незначним. Як розуміти благо? Воно в досконалій згоді з природою.— "Ти визнаєш, що благо згідне з природою, бо це його властивість, але визнаєш і те, що є інші, згідні з природою, речі, які, однак, не назвеш благом. То як це можливо, щоб одне було благом, друге — ні? Як можливо, щоб одне могло набути іншої властивості, раз одному й другому притаманна така важлива спільна ознака — згідність із природою?" — Можливо, з огляду на величину. Не новою є думка, що багато дечого, зростаючи, змінюється. Був хтось немовлям — став дорослим, і його властивість стала іншою: немовля нерозумне, дорослий — розумний. А дещо завдяки приростові змінюється не тільки на щось більше, але й у щось інше.— "Що збільшується, те не стає чимось іншим; чи наллеш вино у дзбанок, а чи в бочку — байдуже: і в одній, і в другій посудині вино залишиться вином. Лизни меду з ложки, лизни з миски — він буде таким же солодким і тут, і там".— Але ж твої приклади — то цілком щось інше: якість усіх тих речей, про які згадуєш, залишається однаковою, хоч би як збільшувалися самі речі. Адже є такі речі, що при будь-якому збільшенні зберігають свій рід і свою властивість, але є ще й такі, що їх перемінює у щось інше лишень остання з ряду додача, вибиваючи на них мовби свіжу мітку — нову, не властиву їм досі якість. Лише останній камінь створює склепіння — той, який вклинився поміж два ввігнуті боки й поєднав їх собою в одну цілість. То чому так багато важить остання, хай і невеличка, додача? Тому, що вона вже не побільшує, а виповнює. А деякі речі поступово позбуваються попереднього вигляду, набуваючи в той же час нового. Коли хтось подумки довго відсуває межі якогось предмета і врешті втомлюється, спостерігаючи його великість, то каже, що він безмежний,— і той предмет уже цілком інший, ніж був тоді, коли здавався великим, але все-таки обмеженим. Так само, коли думаємо про те, що якась річ важко піддається поділу, і коли та трудність наростає, то це, врешті, дає нам уявлення про неподільність. Так само і від того, що ледь-ледь, насилу рухається, переходимо до чогось непорушного. Не інакше й тут: щось було згідне з природою, але зростання величини переносить на нього іншу властивість і робить його благом.

Бувай здоров!

ЛИСТ СХІХ

Сенека вітає свого Луцілія!

Хоч би скільки разів мені пощастило на якусь знахідку, ніколи не чекаю, поки скажеш: "Це для спільного вжитку!" — сам собі це кажу. Спитаєш мене, що то за знахідка? Ширше підставляй полу: нагодився чистий зиск. Навчу, в який спосіб ти б міг якнайшвидше розбагатіти, а тобі ой як кортить почути про те! Та й не диво:

найкоротшою дорогою виведу тебе до найбільших багатств. Тобі, одначе, знадобиться позикодавець: щоб зайнятись торгівлею, мусиш узяти в борг. Але я не хочу, щоб ти це робив через посередника, щоб твоє ім'я заяложував якийсь там махляр. Я маю для тебе готового до послуг вірителя — його вказав Катон: "Бери в борг у себе самого". Хай би в нас була якась там крихта — того вистачить, якщо по те, чого нам бракне, звертатимемось до себе самих. Адже нема жодної різниці, мій Луцілію, чи ти матимеш якусь річ а чи просто її не бажатимеш. І тут, і там кінцевий підсумок однаковий: не будеш мучитися. Я не вимагаю, щоб ти відмовляв у чомусь природі: її не подолаєш, вона вперто домагається свого; але знай одне: що виходить за її межі, те позичене, а не конечне. Я голодний: треба щось з'їсти; а яким буде хліб — із полби чи з пшениці — для природи це байдуже: вона домагається, щоб шлунок наповнили, а не щоб йому догоджали. Хочу пити,— а чи зачерпну воду з сусіднього озерця, чи ту, що я обклав її снігом, аби була студеною від позиченого холоду,— для природи байдуже. Вона велить одне: вгамувати спрагу; а з якого кухля питимеш: золотого, кришталевого, порцелянового чи просто з пригорщі(1) — те, кажу ще раз, для природи байдуже. Дивись на межу, яка накреслена всьому суццю,— й відмовишся від зайвого. Нагадає про себе голод — сягну рукою по щось найближче; він сам присмачить усе, хоч би що я взяв: голодний нічим не гордує.

Хочеш знати, що мене так утішило? Прекрасно, на мій погляд, сказано: "Мудрець — найпильніший шукач природних багатств".— Відмовиш на те: "З порожньої тарілки мене частуєш. Як це так? Я вже наготував, було, коші. Озирався, на яке б то море податися в торгових справах, скільки грошей взяти у відкуп, яких товарів закупити. Хіба то не обман: пообіцяти золоті гори, а навчити вбогості?" — Виходить, ти вважаєш убогим того, хто не знає, що таке нестача? — "Не знає, завдячуючи собі й своїй терпеливості, а не фортуні".— Не хочеш визнати його багатцем тільки тому, що його багатства невичерпні? Волієш мати багато чи мати достатньо? Хто багато має, той більшого жадає, а це — доказ того, що він ще далекий від достатнього. Хто ж має достатнє, той домігся того, що ніколи не випадає на долю багача,— він сягнув межі. А може, ти цього не вважаєш багатством лише з тієї причини, що через нього ніхто не був оголошений поза законом, що через нього нікому не підсипали отрути ні син, ані жона, а ті, хто ним володіє, спокійні навіть у час війни, а під час миру — дозвольні; через те, що володіти таким майном не є небезпечно,— а розпоряджатись ним — неважко? — "І все ж не вельми багатим є той, кого липі холод не діймає, не мучать голод та спрага!" — Навіть Юпітер не багатший від нього! Що достатнє, те ніколи не може бути малим, а що недостатнє — великим. Після перемоги над Дарієм, після підкорення індійців Александр — убогий. Хіба неправда? Все ще вишукує, що б то собі привласнити, нишпорить по чужих морях, посилає за океан усе нові й нові судна, ламає, скажу так, огорожі самого світу. Чого навіть природі достатньо,— мало людині! Знайшовся такий, хто, здобувши все, захотів ще чогось. От наскільки ми осліпнули розумом, от наскільки, осягнувши чогось, забуваємо, з чого почали! Він, недавній — і не без суперечок — володар скромного закутка, сягнувши краю землі й повертаючись

уже належним йому світом,— сумний...

Гроші нікого не зробили багатим — навпаки, вони сповнюють кожного, хто їх громадить, ще більшою жадобою до себе. Питаєш, яка причина тієї невиситимості? Хто має багато, той починає мізкувати над тим, як би то він міг іще більше мати. Врешті, можеш взяти будь-кого з тих, чиї імена ставлять поряд з іменами Красса та Ліцінія, й вивести на середину. Хай кожен виставить опис майна й підведе підсумок — що має і на що сподівається далі: він, якщо повірити мені,— вбогий, а якщо тобі,— то може зубожіти. А от хто пристосувався до вимог природи, той не тільки не відчуває вбогості — він не боїться її. Однак, аби ти не думав, що то легка річ — обмежити своє майно до природної міри, скажу таке: навіть той, кого вважаємо близьким до природи, кого називаєш убогим, навіть той володіє чимось зайвим. Багатство засліплює людей, приковує до себе їхні погляди, надто, коли з чийогось дому виносять купу грошей, коли там навіть кривля у щедрій позолоті, коли впадає в очі й прислуга — чи то однаковою будовою тіла, чи своїм одягом. Але щастя всіх тих багатців спрямоване на те, щоб його озирали люди, воно — надворі. А той, кого ми відвели далеко від людю, далеко від фортуни, той щасливий всередині. Бо щодо тих, чия клопітлива вбогість несправедливо привласнила собі ім'я багатства, то тут — як із хворобами: кажемо, що маємо гарячку, а насправді це вона має нас у своїй владі. Коли ж говоримо, що його трясє лихоманка, то відповідно треба казати, що когось трясє багатство. Одне слово, ні в чому іншому не прагну тебе переконати більше, ніж у тому, аби ти все міряв природними потребами; а їх можна задовольнити або даром, або незначним коштом. І не важся до бажань домішувати пороки! Ти цікавишся, на який стіл, у якому сріблі, з рук якої прислуги — чи одного зросту, чи проворної — подаватимуть обід. Але ж природа, окрім їжі, нічого іншого не жадає!

Змучений спрагою, певно, не станеш лише золотого

Кухля шукати; голодний — не станеш усім гидувати,

Крім павича або камбали .

Голод не пихатий; він задоволений, коли його вгамували, а чим — йому байдуже. Ну, а все інше — це муки жалюгідної розкоші: хіба ж не вона, наситившись, промишляє, як би то знову бути голодною, як то не тільки наповнити, а й розіпхати черево; як то, втамувавши спрагу першим ковтком, відчуті її наново? Дуже влучно сказав Горацій, що спраги зовсім не стосується те, в якому кухлі подано воду і чи вправна рука подала той кухоль. А коли вважаєш, що для тебе небайдуже те, чи гарне волосся було у хлопчика, який подавав тобі кухля, і чи блищав той кухоль,— значить, ти не хотів пити. Природа, крім усього іншого, дала нам ще й той чи не найбільший дар: необхідне не набридає. Перебираємо лише тоді, коли є щось зайве: ось те не дуже гарне, а он те не дуже хвалять, а ще там щось не вельми приємне для ока. Великий створитель світу, той, хто накреслив нам закони життя, зробив так, щоб ми були здорові, а не розніжені. Для здоров'я маємо все готове, під рукою, а для розкошування все здобувається рясним потом та муками. Тож користаймося з того добродійства природи, зараховуючи його до найбільших добродійств; пам'ятаймо: нам найщедріше

вона прислужилася тим, що, бажаючи лише необхідного, ми ніколи не пересичуємося.

Бувай здоров!

ЛИСТ СХХ

Сенека вітає свого Луцілія!

Твій лист, поблукавши серед різних дрібних питань, зупинився, врешті, на одному і жадає на нього відповіді: "Звідки у нас знання про благо та про чесноту?" — Дехто вважає ті речі цілком різними; ми ж лише відділяємо одне від другого. Поясню, що маю на увазі. Є така думка, що благо — це щось корисне. Тим самим прикладають те ім'я і до багатства, й до коня, і до вина, й до взуття. Ось як низько вони цінують благо, ось до яких низин опускають його! Чесним називають усе, що збігається з належним виконанням обов'язку, наприклад, чуле піклування про батьківську старість, допомога приятелеві, що потрапив у біду, мужність у поході, розважне й помірковане судження. Ми теж розглядаємо окремо чесноту і благо, хоч і те, й це виводимо з одного. Ніщо не може бути благом, якщо водночас воно не є чесним, а що чесне, те завжди благо. Вважаю зайвим приточувати тут, яка між ними різниця: про це я вже не раз вів мову. Скажу одне: не вважаємо благом те, що може бути використане кимсь як зло. А ти бачиш, як багато людей зловживають багатствами, знатністю, могутністю.

А тепер повертаюсь до того, про що хочеш довідатись від мене: як дійшло до нас перше знання блага і чесноти. Природа не могла нас цього навчити: вона дала нам насіння того знання, але не саме знання. Дехто вважає, що ми просто натрапили на те знання, але в це годі повірити: не навинувся ж комусь отак випадково образ доброчесності. Гадаю, що те знання осягаємо шляхом спостереження і порівняння неодноразових наших вчинків. Наші вважають, що до розуміння чесноти і блага доходимо завдяки аналогії. Це слово, раз уже латинські грамматики обдарували його правом громадянства, не вважаю і я потрібним засуджувати й висилати на батьківщину — послуговуватимусь ним не лише як прийнятим, але також як загальноновживаним. Поясню, що це за аналогія. От ми дізналися в свій час, що таке здоров'я тіла; звідси й додумались, що мусить бути і якесь здоров'я духу. Нас захопили милосердні, людяні, мужні вчинки; от ми й почали подивляти в них досконалість. Під ними було й чимало пороків, але їх прикривав сам вигляд і блиск того чи іншого вчинку — і ми тих пороків не зауважили. Природа велить перебільшувати похвальне, тому кожен втішається славою, що виходить поза межі справді заслуженої. Звідси — наше уявлення про надзвичайне благо. Фабріцій відкинув золото царя Пірра(1): вважав, що знехтувати царськими скарбами — це щось більше, ніж саме царство. Він же, коли Піррів лікар брався подати цареві отруту, попередив Пірра, щоб той остерігався підступу. Однаково високий дух потрібен був для того, щоб не дозволити перемогти себе силою багатства, як і для того, щоб не здобути перемогу силою отрути! Ми подивляємо велич мужа, який не поквапився ні на царські обіцянки, ані на обіцянки, звернені проти царя, велич мужа, який неухильно тримався доброго прикладу, і навіть на війні — а це найважче! — цурався лихого вчинку, бо вірив: є щось таке, чого не можна допуститися й супроти ворога, і в своїй крайній убогості, яку зробив окрасою для себе, золото зневажав не

менше, ніж отруту. "Живи,— сказав, — Шпрре, з моєї ласки, живи і радій з того, що раніше так тебе мучило,— з непідкупності Фабріція!" Горацій Коклес(2) сам-один загородив вузький перехід через міст і звелів позбавити себе можливості відступу,— тільки б ворог не ступив за міст, і доти відбивав натиск, поки не затріщали зірвані величезним обвалом дерев'яні колоди. Коли, озирнувшись, побачив, що сам, знехтувавши небезпекою, звільнив від небезпеки вітчизну, мовив: "Хто хоче, хай переслідує мене по тій же стежці!" З тими словами кинувсь у глибінь і там, підхоплений бистриною, однаково дбав про те, щоб вийти живим, як і про те, щоб вийти оружним; не кинувши оздобленої перемогою зброї, повернувся до своїх таким же спокійним, наче пройшов через міст. Ось такі й подібні діяння й подають нам образ доброчесності.

Я приточу таке, що може видатися дивним: іноді зло поставало у вигляді чесності, а щось найкраще завдячувало своїм блиском чомусь цілком протилежному. Адже, як тобі відомо, пороки межують з доброчесністю, а найганебніше, запропачене буває подібним до належного. Так розтратник може видатися щедрим, а тим часом уміти обдаровувати і не вміти берегти — різні речі. Багато, ще раз кажу, мій Луцілію, є таких, хто не дає — просто викидає. Не назву щедрою тієї людини, яка посварилася зі своїми грішми. Недбалість робить себе подібною до податливості, зухвалість — до хоробрості. Ось така подібність змусила нас зосередитись і розрізнити суміжне за виглядом, але далеко не однакове щодо суті. Коли придивляємося до тих, хто прославився якимсь видатним діянням, то мусимо зважити, хто здійснив його в благородному й могутньому пориві, але тільки раз. Одного ми бачили хоробрим на війні, зате тремтливим на форумі, стійким у нужді та боязким у неслав'ї — й почали хвалити його вчинок, але зневажати саму людину. Другого ми бачили прихильним до друзів, стриманим до ворогів, пильним і чесним у приватних та громадських справах — і помітили, що ні в тому, що треба переносити, йому не бракує стійкості, ані в тому, що треба виконувати,— розважності. Ми бачили, як щедрою рукою він роздає там, де треба обдаровувати, як уперто й напружено, полегшуючи втому тіла бадьорістю духу, працює там, де треба працювати; врешті, він завжди однаковий, у кожному вчинкові рівний собі й доброчесний вже не з розсуду, а тому, що призвичаєний бути таким,— і вже не тільки може чинити правильно, але не може чинити інакше. І ми зрозуміли, що перед нами — найвища доброчесність. Ми розділили її на частини. Виявилося, що треба загнздати жадання, погамувати страх, подбати про майбутні справи, роздати все, що ми повинні віддати,— й ми усвідомили, що таке поміркованість, хоробрість, передбачливість, справедливість, а тоді кожній з тих чеснот ми визначили відповідний обов'язок.

Але з чого гли все-таки зрозуміли, що таке доброчесність? На неї вказали нам і притаманний їй порядок, і гожість, і постійність, і згідність між собою всіх учинків, і та незрівнянна велич, що підносить її над усім. А звідси — й наше розуміння блаженного життя, що пливе погідною течією, залежне в усій своїй цілості тільки від власної волі. Як це стало для нас очевидним? Зараз тобі скажу. Той досконалий муж, який сягнув

добročесності, ніколи не проклинав долі, ніколи не засмучувався, коли вона перестрівала його лихим випадком: вважаючи себе громадянином світу і воїном, він переносив усі труди, мовби це був наказ командувача. Хоч би що там трапилося, не відсахувався від того, що впало на нього долею випадку, як від зла, а сприймав як щось доручене йому самому. "Хоч би яке там воно було,— мовив він,— усе ж воно моє; хай прикре, хай суворе,— тим паче докладімо й тут усіх зусиль". Отож великим неминуче виявився той, хто ні разу не застогнав у біді, ні разу не поскаржився на своє приречення; не одному він дав зрозуміти, яким він є; як світло в темряві, так і він зблиснув і привернув до себе увагу всіх, адже був спокійний і лагідний, рівно справедливий як у людських, так і в божественних справах. Була в нього досконала душа, що сягнула своєї найвищої межі, понад якою — лише божественний дух, частка якого спливла й у ту смертну оболонку. Тож людина ніколи не буває подібнішою до бога, ніж тоді, коли, роздумуючи про свою смертність, знає, що народилась вона для того, аби пройти свій життєвий шлях, і що це тіло — не постійне житло, а тимчасовий притулок, який доведеться покинути, тільки-но відчуєш, що стаєш обтяжливим для господаря. Кажу ж тобі, мій Луцілію: найкращий доказ високого походження нашої душі — це те, що вона вважає надто низькою і гнітючою для себе оселю, в якій перебуває: те, що вона не боїться покинути її. Адже хто пам'ятає, звідки прибув, той знає, куди відходить. Хіба не бачимо, як багато різних неприємностей нас пригноблює, наскільки невідповідне для нас це тіло? Нарікаємо то на голову, то на живіт, то на груди, а то на горло. Вчора нам дошкуляли сухожилля, нині поболують ноги, завтра дошкулятиме нежить; іноді крові замало, іноді — надто багато: звідусіль натискають на нас недуги, проганяють нас геть. Так буває з усіма, хто замешкав у чужій оселі. І от, одержавши волею жереба таке кволе тіло, ми все ж снуємо свої задуми у вічність і, наскільки можна розсунути межі людського віку, настільки й заповнюємо той проміжок сподіваннями, не вдовольняючись навіть найбільшим багатством, найбільшою могутністю. Що тут може бути безсоромнішого, без глузді піого? Для нас, хто йде до смерті, ба радше вмирає,— всього замало! Адже з кожним днем ми ближче до останнього, і кожна година жене нас туди, звідки маємо впасти. Глянь, наскільки засліплений наш розум: що кажу як про майбутнє, те, власне, відбувається тепер, і велика його частка — вже позаду, бо вже її прожито. То велика наша помилка — страх перед останнім днем: до смерті в однаковій мірі наближує нас кожен день. Утома — це не той крок, на якому падаємо: він — лиш вияв втоми. Останній день лише приходить до смерті; йде до неї — кожен. Вона скльовує нас, а не поглинає.

Ось чому сильного духу муж, усвідомлюючи свою кращу природу, намагається на тому місці, де його поставлено, сповнити обов'язок чесно й пильно, не вважаючи своїм нічого з усього того, що його оточує,— користується як чимсь позиченим, подібно до мандрівника, якого квапить дорога. Тож коли б ми побачили когось, хто б вирізнявся такою стійкістю,* то хіба не постав би перед нами образ душі небуденної, надто коли постійність, про яку мовилось, довела нам, що та велич — непідробна. Всьому справжньому притаманна тривалість, оманливе — короткочасне. Деякі люди

навперемінно бувають то Ватініями, то Катонами. То їм видається, що недостатньо суворим був Курій(3), недостатньо вбогий Фабріцій, недостатньо ощадливий, невибагливий — Туберон, а то навпаки: багатствами змагаються з Ліцінієм, учтами — з Апіцієм, розніженістю — з Меценатом. Найпевнішим доказом хворої душі вважай її хитання — коли вона постійно кидається від удаваної чесноти до справжнього захоплення пороками.

То в нього рабів зо дві сотні,

То десятка вже обходиться. То владарями й вождями

Вуха протуркує всім, то зненацька: "Мені б ото столик,

Хай і триногий, сільничку та плащ груботканий на зиму —

Й інших речей не торкнуся". Вдовольняється, бач, необхідним.

Що ж. А ти нині мільйон йому дай — і, най далі до тижня,

Зникне й мідяк з гаманця!..(4)

Чимало людей саме таких, як отой, що його описав Горацій Флакк,— ніколи він не є тим самим, не подібний навіть до себе самого; то він тут, то вже десь на протилежному кінці. Я сказав "чимало" — майже всі! Хоч кого візьми — у кожного що не день, то нові задуми, нові бажання: то хоче привести в дім дружину, то коханку; то прагне владарювати, то намагається бути слухнянішим од раба; то надувається аж до заздрості, то присідає і зіщулюється, аби зробитися ще нижчим від тих, хто повзає по землі; то розкидається грішми, то їх хапає. Ось чим найбільше зраджує себе нерозсудливість душі: кожен раз вона інша, кожен раз — що вважаю найганебнішим — неподібна до себе. Велика річ, повір мені,— весь час виступати в одній і тій же постаті. Але, крім мудреця, ніхто на те не здатний: всяк із нас багатолікий. То ми видаємось тобі ощадливими й поважними, то марнотратними, нестатечними. Раз по раз міняємо личину: знімаємо якусь одну, беремо — протилежну. Постав перед собою таку вимогу: яким ти вирішив бути спочатку, таким протривати до кінця. Зроби так, щоб тебе хвалили, а не зможеш — то щоб хоч пізнавали. Бо про декого, хто зустрівся тобі вчора, Цілком слушно можна запитати: "А то хто такий?" Ось як ми змінюємось!

Бувай здоров!

ЛИСТ СХХІ

Сенека вітає свого Луцілія!

Я бачу, ти заведеш зі мною суперечку, хай лиш викладу тобі сьогоднішнє питання, над яким я вже довгенько ломив собі голову. Ти-бо знову вигукнеш: "А що тут спільного із звичаями?" — Можеш собі вигукувати, а я тим часом висуну проти тебе ще й інших, з котрими доведеться вступити у спір,— Посідонія і Архідема(1); вони не відмовляться взяти участь у судовій справі. Тоді вже і я скажу слово. Не все, що належить до звичаїв, виховує добрі звичаї. Щось одне стосується нашої поживи, щось друге — вдосконалення; ще щось — нашого одягу, а ще щось інше — навчання чи, скажімо, розваги. Все це має причетність до людини, хоч не все робить її кращою. Та й до звичаїв ті речі мають неоднакове відношення: одне їх виправляє і впорядковує, інше — вникає у їхню природу та походження. Коли дошукуюся, навіщо природа привела на

світ людину, навіщо надала їй перевагу перед усіма іншими створіннями, то, гадаєш, я далеко відійшов од звичаїв? Помиляєшся. Бо як знатимеш, яких звичаїв дотримуватися, не дослідивши, що для людини є найкращим, не приглянувшись до її природи? Лише тоді зрозумієш, що маєш робити, чого— уникати, коли дізнаєшся, Що ти винен своїй природі.— "А я,— скажеш,— прагну збагнути, як би то мені менше бажати, менше боятися! Звільни мене від забобонів(2); навчи, наскільки марним та пустим є те, що називають щастям,— так легко може долучитись до нього ще один склад!"(3) — Я виконаю твоє бажання: заохочуватиму тебе до чеснот, а за пороки — каратиму. І хай мене вважають тут непомірованим, я все ж не облишу переслідувати нікчемність, приборкувати розгнуждані пристрасті, погамовувати насолоди, що закінчуються стражданнями, протистояти молитовним жаданням. Запитаєш, чому? А тому, що більшість наших бід ми самі собі вимолюємо; з чим нас вітали, в тому згодом розраджують.

А тим часом дозволь мені поміркувати над питанням, начебто доволі далеким від того, про що мовилось. Я дошукувався, чи є у тварин усвідомлене відчуття стану свого тіла. Що це так, найвиразніше видно з того, як вони доладно і спритно рухають усіма своїми членами,— наче справді всьому тому навчені. Будь-яка тварина вправно володіє тією чи іншою частиною тіла. Ремісник легко послуговується своїм знаряддям, керманич із знанням справи повертає стерно, маляр, розклавши перед собою безліч різних барв, в одну мить зупиняється на тій, що потрібна для відтворення подібності,— його погляд і рука наче перепурхують між воском(4) і твором. Таку ж саму звинність при кожній своїй потребі виявляють і тварини. Ми звикли захоплюватись досвідченими танцюристами: дивуємось, як їхня рука готова тут же створити образ будь-якої речі, будь-якого почуття; як рухами тіла вони встигають наздоганяти миттєвий перебіг слів. Те, чого вони досягли наукою, тварини отримали від природи. Нема серед них такої, якій незручно було б ворухити своїми кінцівками, яка б вагалася, як то скористатися з якоїсь частини свого тіла. Тільки-но з'явившись на світ, вони відразу готові до дії; з тим знанням приходять, бо таки й народжуються навченими.— "Однаке тварини хоч-не-хоч доладно рухають усіма своїми членами: якби рухались по-іншому, то їм просто було б боляче".— Отже, як розумію з ваших слів, вони змушені рухатися правильно: до того їх спонукає страх, а не власна воля. Але ж це не так. Що робимо під батогом необхідності, те робимо мляво; рухливість — ознака невимушеного пориву. Страх перед болем не може їх спонукати до звинності хоча б тому, що вони навіть усупереч болю прагнуть удосконалити свої природні рухи. От візьмімо для прикладу немовля. Воно вже думає, як би то зіп'ястись на ноги, а зіп'явшись, намагається ступити крок, пробує свої сили, падає, плаче, але знову й знову зводиться із землі, поки не привчить себе, хоч би скільки довелося натерпітись, до того, що вимагає природа. Деякі тварини з твердою спиною, коли перекинуться, то доти мордуються, доти перебирають і вихвицують у повітрі ногами, поки хтось знову не поставить їх так, як їм належить стояти. Коли черепаха лежить навznak, то їй від того зовсім не боляче, але прагнення повернутись до природного положення не перестає їй дошкуляти: все пручається, розхитується,

поки знову не стане на ноги. Отже, усвідомлене відчуття стану свого тіла притаманне всім, а звідси — таке вільне володіння всіма членами. А раз не буває тварини, яка б не вміла послуговуватися своїм тілом, то це найкращий доказ того, що це вміння природне.

"Але ж ви твердите, що природний стан — це те чи інше відношення провідного начала душі до тіла. Як може дитина зрозуміти таку заплутану й тонку річ, що й вам лише з трудом лягає на язик? Усі тварини мусили б народитися діалектиками, аби второпати подібне визначення, неясне і для більшості зодягнених у тогу?"(5) — Той закид був би слухним, якби я стверджував, що тварини усвідомлюють визначення стану, а не сам стан. Природу легше просто пізнати, ніж описати. Скажімо, та дитина не знає, що таке стан взагалі, але свій стан вона знає; рівно ж не знає, що таке жива істота, а попри те відчуває себе живою істотою. Щоправда, свій стан вона розуміє лише згрубша, загально й нечітко. Та й ми, дорослі, знаємо, що у нас є душа, а що воно таке ота душа, де вона, яка вона, звідки взялася,— того й не відаємо.

Отож, яким у нас є відчуття, що посідаємо душу, хоч нічого не знаємо ні про її природу, ані про місце, де вона перебуває, таким воно є і в усіх тварин — про стан їхнього тіла. Тож не можуть вони не відчувати того, завдяки чому відчувають усе інше; не можуть не відчувати того, чому коряться, що ними керує. Кожнісінький з нас розуміє: є щось таке, що дає поштовх до якоїсь дії, а що то таке — не знає; розуміє, що є іще якийсь потяг, а що то за сила, звідки вона — теж не відає. Так і дітям, і тваринам притаманне відчуття провідного начала, що є у їхній душі, хоча те відчуття не є ані достатньо ясним, ані виразним.

"Але ви кажете, що кожна жива істота пристосовується передусім до свого стану; головне у стані людини — розум, отож людина пристосовується до себе не як до живої істоти, а насамперед як до істоти розумної. Людина, власне, й дорога собі тією частиною свого ества, завдяки якій вона — людина. Та в який спосіб немовля може пристосуватися до стану розумної істоти, якщо й саме ще не стало розумним?" — У кожного віку свій стан: у немовляти — такий, у хлопця — інший, а ще інший — у похилої людини. Всяк пристосовується до того стану, в якому перебуває. Немовля — беззубе, от воно й пристосовується до того свого стану. Повиростали зуби — пристосовується й до такого стану. Так і в тієї жнивної рослини, що має стати збіжжям і зерном, один стан, коли вона, тендітна, заледве проглядає з борозни, інший — коли, зміцнівши, випрямляється, хоч іще м'яким, але готовим нести вагу першого наливку стеблом, а ще інший — коли половіє і, схиляючи тугий колос, чекає току; одне слово, якого стану сягає, такого й тримається, до такого й приладжується. Одним є вік немовляти, іншим — хлопчини, ще іншим — юнака, потім — старого. Але я, хоч був і немовлям, і хлоп'ям, і юнаком, залишаюся самим собою. Так ось: хоча стан у кожного створіння постійно змінюється, пристосування до того стану залишається одним і тим самим. Адже природа віддає мені в опіку не хлопця, не юнака і не старця, а мене самого. Отже, немовля пристосовується до того свого стану, який на той час притаманний немовлячому віку, а не до того стану, який опісля буде властивий

юнакові. Бо якщо на немовля чекає в майбутньому інший, вищий, стан, то це ще не значить, що той стан, у якому воно з'являється на світло денне, суперечить природі. Живе створіння пристосовується передусім само до себе, адже мусить бути щось таке, до чого б можна було віднести все інше. Жадаю насолоди. А для кого? Для себе. Отже, турбуюся про себе. Уникаю болю. Задля кого? Звісно, задля себе. Отже, турбуюся про себе. Якщо все роблю, турбуючись про себе, то звідси видно, що для мене турбота про себе самого — передусім. І це властиве всім живим істотам, і воно не прищеплене, а природжене. Природа виводить своє потомство, а не викидає його. Оскільки ж найпевнішою буває та опіка, якою обдаровує нас хтось найближчий, то не диво, що кожен поручений в опіку самому собі. Отож, як я мовив у попередніх листах, навіть найніжніші створіння, що тільки-но вийшли з материнського лона чи вилупились із яйця, відразу знають, щі для них вороже, й уникають смертельної загрози. Навіть тіні коршака, що пролітає в небі, лякаються ті, яким випало бути здобиччю хижих птахів. Нема такого створіння, яке, з'явившись на світ, не знало б, що таке страх перед смертю.

"Але в який спосіб щойно народжена істота може розуміти, що для неї рятівне, а що — смертельне?" — Насамперед постає питання, чи взагалі розуміє, а не в який спосіб розуміє. А що є в тих істот розуміння, видно ось із чого: у кожному випадку вони чинять саме так, як чинили б, розуміючи. Чому, скажімо, курка не тікає ні від павича, ані від гусака, а лише від значно меншого, та й не відомого їй яструба? Чому курчата бояться кота, а собаки не бояться? Зрозуміло, що їм притаманне знання того, що може пошкодити, і те знання — не з досвіду, адже остерігаються й такого, чого ще й не звідували. А далі, — аби ти не думав, що все тут діється випадково: вони й не бояться, чого не слід їм боятися, й ніколи не забувають про те, що самі мають дбати про себе і бути пильними, — однаково тікають од загибелі. А ще: хоч би як довго вони жили, лякливішими не стають. Звідси ясно, що вони прийшли до того не через досвід, а з природної любові до себе та з прагнення зберегти своє життя. Досвід — учитель повільний, а наука його — різноманітна; природа передає знання відразу і всім однаково. Якщо наполягаєш, я поясню тобі, як усяке створіння намагається розпізнати, що для нього згубне. Воно відчуває себе живим тілом, а значить, — відчуває і те, якої шкоди може зазнати: що його може різати, палити, давити, які тварини готові йому пошкодити; звідси й висновує для себе уявлення про все вороже й небезпечне. Ті дві речі тісно між собою пов'язані: кожна істота пристосовується до того, в який спосіб себе порятувати, і водночас шукає того, що їй помічне, а що шкідливе, — того уникає. Природним є потяг до корисного, природна й відразу до протилежного: що приписує природа, те здійснюється без роздумування, яке б наказувало, що маємо діяти, без жодної поради. Хіба ти не спостерігав за бджолами — з яким тонким умінням вони будують свої житла, в якій злагоді виконують розподілену між собою працю? Хіба ти не приглядався до павутини — тієї ткани, якої нізащо не повторить ніхто із смертних? Скільки-то праці треба вкласти, щоб одні з тих ниточок прослалися прямо й служили основою, інші — щоб розбігалися промінням по колу, при осередку густіше, а далі

щораз рідше,— аби, наче тенета, вони затримували маленькі створіння, на чию погибель вони простягнуті! Те мистецтво не здобує наукою — воно природжене. Тому-то не буває так, щоб одна тварина була здатнішою до чогось, ніж інша: павутина ж усюди однакова, у воскових чашечках стільника однаковісінькі кути. Що подає нам наука, те і непевне, й нерівне; з рук природи натомість отримуємо все порівну. Вона ж наставляє нас передусім, як опікуватися собою, як поводитись, аби зберегти себе. Ось чому для всіх живих істот і наука, й життя починаються водночас. Тож не диво, що народжуються вони з тим, без чого родилися б надарма. Перше знаряддя, яке дала їм природа, щоб вони могли тривати на світі,— це пристосування і любов до себе. Вони б не вцілили, коли б того не прагнули. І хоча саме те прагнення не принесло б їм рятунку, але й без нього ніщо інше не врятувало б їх. Не знайдеш, кажу, такого створіння, яке б не дорожило чи навіть легковажило собою. Таж і в безмовної, тупої до всього іншого худоби вистачає кмітливості, коли йдеться про життя. От бачиш, навіть ті створіння, що не приносять іншим жодної користі, для себе таки на все спроможуться.

Бувай здоров!

ЛИСТ СХХІІ

Сенека вітає свого Луцілія!

От уже й день дещо покоротшав — відступив на крок перед ніччю. І все-таки він залишає доволі простору для тих, хто, так би мовити, встає з ліжка разом із самим днем. А ще прихильніший і щедріший він до тих, хто виглядає його, хто стрічає перший промінь. Ганьба тому, хто вилежується, напівсонний, коли сонце — під полудень, хто щойно з полуднем починає ворухитися; але й та пора для багатьох — переддосвітня. А ще ж є такі, хто ніч робить днем і пролуплює обтяжені вчорашньою п'ятикою очі не раніше, ніж починає входити в свої права ніч. У якому положенні ті, кого природа, як писав Вергілій (та й всі інші такої думки), вмістила під нашими оселями вниз головою —

Тільки-но сонячним світлом війнуть на нас змилені коні,

Там мерехтливі вогні на смерканні запалює Веспер —

у такому ж самому — й ті, про кого мова, тільки в них перевернута не місцевість, а життя. Отож і в нашому місті не бракне антиподів — людей, які, за словами Марка Катона, "ніколи не бачили ні (1) сходу, ані заходу сонця". То хіба можеш припустити, що ті, хто не знає, коли жити, знає, як треба жити? А ще й смерті бояться — ті, що живцем у неї занурились! Наче й не люди, а якісь нещасні нічні птахи. Хоч вони й проводять ночі за вином, серед пахоців, хоч урізноманітнюють безпутні години свого неспання незчисленими наїдками й напоями, все ж вони не бенкетують — радше поминають самих себе. Втім, навіть поминки відбуваються не вночі, а за дня.

Хто ж зайнятий ділом, для того, присягаюсь, день аж ніяк не може бути надто довгим. Зробімо ж своє життя тривалішим! Адже діяльність — це і зміст життя, і його обов'язок. Скоротімо ніч і якусь її частку приточімо до дня. Призначену для учти птицю, аби, нерухома, скоріше тучилася, тримають у темряві. Так само й у тих, хто, занехаявши будь-який рух, воліє досхочу собі полежати, зледачіле тіло наче розбухає:

пихаті, вдоволені своїм сутінним дозвіллям нероби запливають осоружним салом. Ось чому гидко й глянути на туші тих, хто прирік себе до існування в темряві. Їхня блідість ще підозріліша, ніж блідість хворих людей: мляві й безвільні, вони вражають своїм безкровним видом; хоч живі, а тіло — як у мертвяка. Але то, я сказав би, ще найменша з їхніх бід. Наскільки густіша темрява в їхній душі! Вона втупилась у себе саму, вона блукає в пітьмі й заздрить незрячим. Бо хіба вічі в нас для темноти?

Запитаєш мене, як могла душа аж так збочити, щоб, погидувавши днем, ціле життя перенести на ніч? Усі пороки виступають проти природи, всі вони відхиляються від належного порядку. Бо така вже мета розпусти: втішатись усім протиприродним і не тільки відступати від узвичаєного, а якнайдалі відбігати від нього, а згодом піти всупереч йому. Хіба тобі не здається, що проти природи живуть ті, хто п'є натще, хто приймає вино в порожні жили, беручись до їжі вже у сп'янінні? Або ті молодики, які, намагаючись стати міцнішими, полюбляють пити мало чи не на самому порозі лазні, серед голого товариства, та що там пити — заливатись вином, аби потім згрібати з себе викликаний не одним кухлем гарячого напою рясний піт,— хіба то не такий же порок? Бо пити після обіду чи вечері — то, бач, селюцтво; так, мовляв, роблять сільські батьки сімейств — де вже їм знати, що таке справжня насолода. А чисте вино, повчають вони, втішає лише тоді, коли не змішується з їжею, коли вільно проникає в жили; приємне лише те сп'яніння, що на порожній шлунок. А хіба не вважаєш, що проти природи живуть ще й ті, хто міняється одягом з жінками? Або ті, хто хотів би, щоб чиясь юність блищала для нього й у невідповідному для неї віці? Що може бути жорстокішим, жалюгіднішим? Ніколи не стати мужчиною, аби лиш якнайдовше подобатись іншим мужчинам!.. А якщо задля тієї наруги когось позбавлено його статі, то чому б не позбавити й віку? Хіба не проти природи живуть ті, кому серед зими забагається троянд, хто за допомогою підігріву гарячою водою та відповідної зміни тепла домагається, щоб у студінь розцвіла лілея, весняна квітка? А хіба не проти природи живуть ті, хто на височенних вежах розводить сади? У кого на крівлях домів шумлять гаї, пустивши коріння на тій висоті, до якої хтозна чи дотяглися б найстрімкішими вершинами? А чи не проти природи живуть ті, хто підвалини купалень закладає серед моря, вважаючи, що лишень тоді їм буде приємно плавати, коли об стіни гарячої водою битимуть розбурхані морські хвилі? Досить їм захотіти того, що суперечить звичному в природі порядку,— і вони взагалі відходять од нього. "Розвидняється надворі: пора спати! Все пішло на спочинок: займімося вправами, рушаймо на прогулянку, снідаймо! Незабаром сві-татиме: пора прилягти до вечері! Не випадає робити що-небудь так, як роблять усі: ступати протоптаною людям дорогою — це ж і гидко, й принизливо! Що нам до спільного для всіх світла денного? У нас має бути свій, окремий ранок!") Такі люди для мене — то немов мерці. Бо хіба далекі від похорону, і то передчасного, ті, що живуть при факелах та воскових свічках? Пам'ятаю, чимало людей, які в один і той же час вели саме такий спосіб життя; серед них — колишній претор Ацілій Бута. Коли він пустив з вітром величезне майно і пожалівся Тіберієві на свою вбогість, той сказав: "Щось дуже пізно ти прокинувся!" Монтан Юлій, незлий

поет, відомий тим, що Тіберій то зігрівав його своєю приязню, то наче холодом обдавав, виголошував перед слухачами свої вірші. В них він з особливою насолодою вплітав слова "схід" і "захід". Коли хтось із присутніх обурився, що той протримав їх своїм читанням цілий день, зарікшись на ті читання більше не приходити, Натта Пінарій(2) мовив: "А мені не трапиться кращої нагоди виявити свою щедрість: слухатиму його від сходу й до заходу!" І коли Монтан прочитав такі вірші:

Феб уже факел жаркий над землею почав піднімати,
День зарум'янивши; ластівка, пташка сумна, щебетливих
Діток годує своїх: раз у раз до гнізда підлітає
І розділяє, турботлива, дзьобиком живність між ними...

Вар, римський вершник, приближений Марка Вініція, охочий до смачних обідів, на які він заробляв своїм гострим язиком, вигукнув: "Бута якраз засинає!" А потім, коли Монтан прочитав:

Ось пастухи вже й отари свої до кошар позганяли,
Ніч починає окутувати землі, що вже віддалися
Тихому спокою...

той же Вар стрепенувся: "Що кажеш? Уже ніч? Піду сказати Бутові "добридень"!" Саме про його життя навиворіт міг тоді розказати кожен зустрічний, від малого до старого, хоча, як я вже мовив, охочих отак пожити було на той час доволі.

А причина того дивацтва — це не те, що в тій порі доби вони знаходять якусь особливу принаду — ні, ті люди просто соромляться звичного способу життя. До того ж світло для нечистого сумління — річ вельми прикра. А ще: хто чогось прагне чи, навпаки, гребує чимсь залежно від того, наскільки ціниться та чи інша річ, то йому, звісно, видається принизливим жити при дармовому — сонячному — світлі. І далі: розкішникам дуже хочеться, аби, поки живуть, тільки й мовилось повсюди, як вони живуть. А не говоритимуть про них, то й весь труд, на їхню думку, нічого не вартий. Отож вони невдоволені собою кожен раз, коли якийсь їхній вчинок не дістане належного розголосу. Не брак-не-бо таких, що проїдають своє майно, що заводять коханок. От і спробуй вирізнитися серед того товпища! Тут мало розкошувати — треба утнути щось нечуване. У такому заклопотаному місті про якусь там звичайну витівку ніхто тобі не заговорить. Якось я слухав розповідь Педона Альбінована(4) (прекрасний був оповідач!) про Спурія Папінія, що мешкав трохи нижче, у сусідньому будинку, і був теж одним із тих опівнічників. "Чую,— каже,— коло третьої ночі хльоскає батіг... Питаю, що він робить. Відповідають: приймає рахунки. Десь коло шостої ночі — вереск, аж у вухах залящало; питаю, що сталося; відповідають: вправляє голос. А десь о восьмій цікавлюся, що має означати той гуркіт коліс; на прогулянку їде — пояснюють. Над досвіток — метушня: гукають прислужників, товпляться виночерпії, кухарі. Питаю, що діється. Кажуть, вийшов із лазні й заманулось йому питного меду та вивару з ячмінної каші".— "То що,— здивувався хтось,— обід у нього сягнув за межі дня?" — "Ну, ні! Він жив дуже помірковано, а якщо й витрачав щось, то хіба ночі". А тим, хто все-таки називав його ненажерою і скнарою, Педон відповідав: "Можете його називати ще й

пожирачем олії"(5).

Ти не повинен дивуватися, натрапляючи на такі дивовижні пороки: вони справді незчисленні й різнолікі; ще нікому не вдалось осмислити їх, поділити на якісь види. Любов до доброго — проста; до поганого — заплутана: постійно збивається все на нові манівці. Так само щодо звичаїв: у тих, хто наслідує природу, вони доступні, невимушені й лиш незначною мірою відрізняються між собою. Хто ж іде манівцями, у того й звичаї аж ніяк не подібні ні одні до одних, ані до звичаїв усіх інших 5 людей. Але найвагоміша причина тієї хвороби — Це, на мій погляд, відразу до звичного для всіх способу життя. Як вирізняються з-поміж інших одягом, вишуканістю обідів, пишністю повозів, так само хочуть стати осторонь від усіх не збочених людей і щодо вибору часу. До буденних переступів не хочуть принижуватися ті, хто гарною нагородою за переступи вважає неславу. От її, власне, й прагнуть усі ті, хто, так би мовити, живе навиворіт. Ось чому, Люцілію, мусимо триматися дороги, яку нам вказала природа, і від неї не відхилятися. Хто ступає нею, для того все легке й досяжне; хто вперто намагається йти в протилежному напрямі, для того жити — все одно, що гребти проти течії.

Бувай здоров!

ЛИСТ СХХІІІ

Сенека вітає свого Люцілія!

Втомлений дорогою, не так довгою, як обтяжливою, пізно вночі я дістався до своєї альбанської садиби. Тут — ніщо де готове до мого приїзду, хіба що я сам. Отож, наче й не тілом, а самою втомою падаю на ліжку, спокійно сприймаючи забарність кухарів та пекарів. Сам собі кажу: ніщо не буває важким, якщо легко його сприймаєш; ніщо не варте обурення, хіба що сам себе під'юдиш до обурення. Мій пекар не подбав про хліб,— але ж є він в управителя моєї садиби, у двірника, в поселянина.— Але ж то,— скажеш, — поганий хліб".— Почекай трохи — стане добрий. Голод перемінить його в найдобріший, пшеничний. Не треба лишень їсти швидше, ніж той же голод повелить. Тож і я не їстиму — почекаю, аж поки або добрий хліб матиму, або перестану кривитись на поганий. Мусимо привчати себе вдовольнятися малим. Навіть багатіям, які все мають під рукою, аби догоджати собі, трапляється не одна перешкода, пов'язана чи то з місцем, чи з часом, що не дає їм змоги порозкошувати. Ніхто не може мати всього, чого лиш захоче, зате кожен може не захотіти того, чого не має, і з радістю скористатися доступним. Скромний, не звиклий, щоб із ним цяцькалися, шлунок — чимала запука свободи.

Важко описати, яку насолоду черпаю з того, що моя втома наче звекає сама до себе! Мені не потрібно, щоб мене хтось намащував, не хочу ні лазні, ані якогось там іншого помічного засобу— одного тільки часу. Нагромаджену втомою важкість наче рукою знімає відпочинок. От він і буде мені милішим від будь-якої приготовленої задля мого приїзду учти. Адже я несподівано піддав свою душу певному випробуванню, а воно — і простіше, й правдивіше. Бо коли підготуєшся і заздалегідь наставиш себе на терпеливість, то не так виразно побачиш, скільки в тебе справжньої стійкості; найнадійніші докази — ті, які ти подав тут же, відповідно до даної хвилини, якщо

сприйняв труднощі не лише спокійно, а й лагідно, якщо не спалахнув, не вступив у суперечку; якщо все те, чого ти не отримав, надолужив тим, що того просто не побажав, якщо зрозумів, що коли й не вистачає чогось,— то не тобі, а твоїй звичці. Адже лише тоді, коли вже не маємо тих чи інших речей, ловимо себе на думці, що вони були зайві: ми користувалися ними не з необхідності, а тому, що мали їх під руками.

А скільки всілякого непотребу квапимося придбати лише тому, що інші його придбали, що таке саме є в багатьох! Серед різних причин наших бід є також та, що ми живемо за чужим зразком, що не керуємося здоровим глуздом, а сліпо йдемо за звичкою. З чого б ми й не подумали брати приклад, якби так робив лиш дехто, те залюбки наслідуємо, хай лишень за це візьметься більшість,— мовби те, до чого частіше вдаються, ставало від того чеснішим; так ото й порок: варто йому стати загальним — одразу ж займає місце чесноти.

Нині й у подорож ніхто не рушить, якщо попереду не гарцюватиме загін нумідійських вершників, якщо повозу не випереджатиме юрба бігунів: соромно, бач, якщо нікому буде зіштовхнути зустрічного з дороги, якщо стовп куряви ще здалеку не сповіщатиме всіх, що їде неабияка людина. В усіх уже є мули, аби возити з собою кришталевий і порцеляновий посуд та інші вироби, різьблені рукою славетних митців: соромно, коли подумують, що таку крихкість довіряєш торохтливому повозу. Вся молоденька прислуга їде з понамазуваними лицами: ану ж, чи то сонце, чи холод пошкодить ніжній шкірі; сором, коли в усій тій юрбі хлоп'ят хоч одне лице, що аж пашисть здоров'ям, не буде вимазане якимсь захисним мастилом.

Ось із такими людьми не заводь бесіди: саме вони розносять з місця на місце пороки, мов ту заразу. Найлихішими вважаємо тих людей, що розплескують, розсіюють чужі слова, але ж є ще гірші,— котрі розсіюють пороки. Ніщо не завдає більшої шкоди, як їхня розмова: хай не відразу подіє, та залишить у душі погане насіння, і вслід за нами, хоч і відійдемо від тих людей, тінню йтиме зло, яке у свій час таки проб'ється своєю темною прорістю. Як буває з тими, хто, наслуховавшись музики, йде додому, а в ухах усе ще звучать переливи флейт та солодкого співу, заважаючи зосередитись на чомусь важливому, так і тут: слова лестунів та хвалителів пороку тривають у нашій душі й після того, як ми їх вислухали. Та й нелегко витрясти з неї приємне відлуння: воно переслідує нас, час од часу знову до нас повертаючись. Тому-то треба затикати вуха перед поганими словами, і то ще заки їх почуєш, бо хай лишень прослизне якесь, а ти потуратимеш,— за ним прорвуться й інші, нахабніші. Врешті, доходить до таких розмов: "Доброчесність, філософія, справедливість — то лише торохтіння, забава пустими словами. Щастя в одному: догоджати собі в житті, їсти, пити, користатися з батьківського спадку, а значить — жити, а значить — пам'ятати, що ти смертний. Спливають дні, збігає життя, якого ні повернути, ні приточити... Чому ж вагаємось піти до голови по розум? Хіба то не безглуздя — накидати поміркованість молодому віку, який наразі й може насолоджуватись, і прагне насолоди, а скоро, хоч би й хотів, буде для них непридатний? Хіба не безглуздя — випереджувати смерть, відмовляючи собі в тому, чого вона сама нас позбавляє? Не маєш ні коханки, ані хлопця, якому б та

коханка заздрила; постійно ти тверезий, а обідаєш так, мовби мав подавати батькові щоденний рахунок своїх витрат. То не життя — радше споглядання, як живуть інші. Яка то глупота — опікуватись майном свого спадкоємця, відмовляючи собі в усьому, щоб через велику спадщину він із твого приятеля став твоїм ворогом! Адже що більше отримає після тебе, то більше радітиме твоїй смерті. Так що й мідяком щербатим не цілуй тих надокучливих і похмурих суддів чужого життя, ворогів свого власного, тих наставників усього суспільства! І не вагайся, що тобі вибрати: добре ім'я чи добре життя!"

Ось таких голосів треба уникати не менше, ніж тих, попри які Улісс відмовився пропливти інакше, як прив'язаним до щогли(1). Бо в них така ж сама сила: женуть нас геть від батьківщини, від рідних, від друзів, від чеснот, а заводять туди, де стаємо забавкою серед хвиль нещасливого, ганебного життя. Наскільки ж то краще триматися прямої дороги і прийти до того, щоб милим тобі було тільки те, що чесне! А це зможемо досягнути лише тоді, коли зрозуміємо, що є два види речей: одні нас приваблюють, другі відстрашують. Приваблюють, скажімо, багатства, насолода, краса, почесні, все влєсливе, знадливо всміхнене; відстрашує — праця, смерть, біль, обмова, суворіший спосіб життя. Тож мусимо вправлятися, щоб не лякатись того, що відстрашує, а того, що принаджує,— не прагнути. Скеровуймо зусилля навпаки: звабливого сахаймось, а на те, що грозить нам, нападаймо самі.

Хіба не бачиш, як по-різному йдуть люди згори й під гору? Хто йде схилом униз, той подається всім тілом назад, а хто спинається на крутизну, той мов налягає на неї з усіх сил. Бо переносити вагу тіла вперед, коли спускаєшся, а назад, коли піднімаєшся,— це, мій Луцілію, все одно що сприяти порокам. До насолод ноги самі нас несуть — по спадистій стежці; до важкого й прикрого треба дертися в поті чола: тут намагаймося підштовхувати тіло все вище, там — стримуймо його.

Ти думаєш, я тверджу, що згубною для наших вух є мова лише тих, хто вихваляє насолоди і наганяє нам страху перед болем, який вже сам по собі є жахливим? Я вважаю, що шкоди завдають ще й ті, хто, прикриваючись ученням стоїків, спонукає нас до пороків. От вони проголошують: "Тільки мудрець та вчений вміє бути коханцем; один лиш він володіє тим мистецтвом(2). Та й у питті, як і в бенкетуванні, мудрець — найдосвідченіший. Тож його й запитуймо, до якого віку хлопці придатні, щоб їх любити". Облишмо грецькі звичаї грекам, самі ж радше прислухаймось до іншого, хоча б до такого: "Ніхто не стає досконалим випадково: доброчесності треба вчитися. Насолода — річ дрібна й нікчемна, не варта й шеляга: вона у нас спільна з німими тваринами; навіть наймізерніші, найжалюгідніші створіння злітаються на неї. Слава — це щось пусте, перелітне, мінливіше від подуву. Вбогість нікого не обтяжує, хіба що тих, які їй опираються. Смерть — це не зло.— "А що ж вона таке?" — запитаєш.— Єдиний закон, якому в рівній мірі підлягає весь рід людський(3). Марновірство — це блуд, до того ж божевільний: боїться тих, кого треба любити, ображає тих, кого шанує. Яка ж бо різниця, чи ти відкидаєш богів, чи неславиш їх?" — Ось що треба вчити і навіть завчати. Філософія не повинна видумувати виправдання для пороків. Якщо лікар заохочує

хворого до непоміркованості, то такий хворий — безнадійний.

Бувай здоров!

ЛИСТ СХХІV

Сенека вітає свого Луцілія!

Можу чимало тобі настанов стародавніх подати,

Звісно, якщо не цураєшся праці й питань клопітливих(1).

А ти, знаю, не цураєшся, і жодні тонкощі тебе не відстрашують. У тебе надто тонкий смак, аби полюбляти лише щось велике(2). А що я схвалюю твою засаду — все зводити до якоїсь певної користі і знаю, що тебе обурює, коли найпроникливіші міркування служать просто для забави,— то намагатимусь, щоб і я сам нині не вдався до якихось марниць.

Виникає питання: чи благо сприймаємо відчуттям, чи, можливо, розумом? До цього додають також те, що німі створіння й немовлята блага не знають. Благо називають чуттєвим ті, хто над усе ставить насолоду, натомість ми, приписуючи благо розмислові, вважаємо, що воно сприймається розумом. Якщо про благо судили б лише відчуття, то ми не відкидали б жодної насолоди, адже всі вони привабливі, всі дають нам утіху, і навпаки: ми не брали б на себе своєю волею жодного страждання, бо кожне страждання прикре для відчуттів. Окрім того, ми не вважали б гідними осуду тих, хто надто вже кохається в насолодах і над усе жахається болю. Ми ж ганьбимо ненажер і розпусників, зневажаємо тих, хто, лякаючись болю, не спроможеться на жоден мужній вчинок. Але в чому ж їхня провина, якщо вони коряться відчуттям, які й вирішують, що таке благо, а що зло? Бо, власне, їм ви надали право судити, чого треба прагнути, а чого уникати. Проте цілком очевидно, що всім тим владує розум: він-бо один виносить присуд і щодо блаженного життя, і щодо доброчесності, й щодо порядності, врешті,— й щодо блага та зла. Вони ж наймарнішій частці нашого ества надають право судити про частку найкращу — хочуть, аби про благо висловлювалось відчуття, річ тупа і безглузда, до того ж у людини значно слабша, ніж в інших створінь. Що, якби хтось хотів розрізнити якісь крихти не зором, а дотиком? А наскільки тоншого, напруженішого погляду, аніж погляд очей, потрібно для того, щоб розпізнати благо і зло! Тож бачиш тепер, у якому глибокому незнанні правди перебуває і як принижує все високе і божественне той, хто суддею про благо та про зло обирає дотик!

"Але ж як будь-яка наука чи мистецтво повинні мати в собі щось очевидне, досяжне для відчуттів, з чого б вони могли виникати й зростати, так і блаженне життя свої засади й начала виводить із чогось очевидного, відчутного. Ви ж і самі твердите, що блаженне життя бере свій початок в очевидному".— Блаженным називаємо все те, що у злагоді з природою; а що у злагоді з природою, те виявляє себе явно, відразу, як усе досконале. Одначе те, що у злагоді з природою, що притаманне комусь від самого народження, я називаю не благом, а лиш початком блага. Ну, а ти даруєш дитячому вікові найвище благо — насолоду, щоб тільки-но народжене дитя починало з того, до чого приходить людина у зрілому віці. Верхівку втикаєш там, де має бути коріння. Якби хтось брався твердити, що прихований у материнській утробі плід — щось іще цілком

невизначне і щодо статі, і щодо вигляду — вже втішається якимсь благом, то його помилка була б явною. А хіба велика різниця між немовлям, яке щойно приходить на світ, і отим, прихованим, що обтяжує лоно матері? І одне, й друге, коли йдеться про розуміння блага і зла,— рівні між собою: немовля не в більшій мірі здатне сприйняти благо, ніж, скажімо, дерево чи якась німа тварина. А чому блага не може бути ні в дереві, ані в німій тварині? Бо й розуму нема. Ось тому й у немовляті нема блага, бо й розум у ньому ще відсутній; прийде до розуму — прийде й до блага(3).

Є створіння нерозумні, є такі, яких ще не назвеш розумними, а є розумні, хоч їхній розум ще не досконалий. Ні в одному з них ще немає блага: його приносить із собою розум. Але яка різниця між розрядами, що їх щойно я назвав? У нерозумному створінні ніколи не буде блага; у тому, яке ще не є розумним, наразі блага не може бути; врешті, у тому, чий розум недосконалий, благо, хоч уже може бути, але воно ще не досягнене. От я і кажу, Луцілію: не в кожному тілі і не в кожному віці знайдеш благо; воно на такій віддалі від немовлячого віку, як щось останнє від першого, як досконале — від початкового. Отже, блага немає і в ніжному дитячому тілі, що починає набирати сили. Чому не мало б там бути? А чому його нема в насінні? Бо коли кажеш, що знаємо якесь благо в деревах і в посівах, то воно, зрозуміло, не в паростках, що тільки-но прорізаються з землі. Є і в пшениці якесь благо, та не в її стебельцях, які щойно наливаються соком, не у м'якому колосі, що звільнюється з-під листочка,— воно з'являється лишень тоді, коли опалене сонцем зерно сягнуло належної стиглості. Як усе в природі пишається своїм благом лише тоді, коли остаточно визріє, так і притаманного людині блага даремно в ній шукати тоді, коли її розум ще не став досконалим. А чим, власне, є те благо? Скажу так: це — вільна, піднесена душа, яка підпорядковує собі все, сама ж нічому не підпорядкована. Те благо настільки далеко від немовлячого віку, що й дитинству годі його сподіватися, ледве чи варто — й у молодості. Навіть старості, скажу, пощастило, коли після тривалих, напружених зусиль вона дійде до нього. Якщо благо є саме таким, то його, значить, можна збагнути силою розуму.

"Але ж ти сам стверджував, що якесь благо є і в дереві, й у траві, то чому б його не мало бути й у немовляті?" — Справжнього блага нема ні в деревах, ані в німих створіннях: те їхнє благо лише, так би мовити, з чиеїсь ласки названо благом.— "А що ж воно таке?" — Те, що відповідає природі кожного з них. Благо аж ніяк не може випасти на долю німого створіння: воно властиве 4 істотам щасливішої, кращої природи. Де нема місця для розуму, там і блага немає. Природу ділимо на чотири види: природа дерева, тварини, людини, божества. Дві останні наділені розумом, отже,— однакові; відрізняються лише тим, що людина смертна, божество — безсмертне. З тих двох благ одне (зрозуміло, божества) вдосконалила сама природа; друге, благо людини, вдосконалює власним старанням сама людина. Всі інші істоти є досконалими в межах своєї природи, але це не справжня досконалість, бо розум у них відсутній. По-справжньому досконалим є те, що досконале відповідно до всієї природи взагалі, а така природа — розумна. Все інше буває досконалим тільки у своєму роді. І тут не може

бути блаженного життя, не може бути й того, завдяки чому життя стає блаженным; а воно стає таким завдяки благу. У німих створінь нема блаженного життя, нема й того, завдяки чому життя стає блаженным. Отже, у німих створінь нема блага.

Німі створіння відчуттям осягають теперішнє; про минуле згадують тоді, коли натрапляють на щось таке, що їм нагадує про нього: кінь, приміром, згадує про дорогу, коли його припровадити до її початку, а от у стійлі йому не спаде на пам'ять дорога, хоч би й щодня її втоптував. Третій час — майбутнє — німих створінь взагалі не стосується. То як можна вважати довершеною природу тих, для кого недоступна довершеність у часі? Адже час складається з трьох частин: минулого, теперішнього, прийдешнього. Тваринам дано сприймати лишень щось найкоротше, перебіжне — теперішній час. Про минуле вони згадують рідко, до того ж тільки тоді, коли його викличе якась теперішня нагода. Отже, благо, що притаманне досконалій природі, не може перебувати у природі недосконалій; бо якщо така природа справді його має, то, значить, мають і посіви. Є, щоправда, й у німих створінь, не перечитиму, сильні, бурхливі поривання до всього, що видається згідним із природою, але ті поривання безладні, наче каламутні. Благо ж не буває ні безладним, ані каламутним.— "То як це? Хіба німі створіння рухаються недоладно й незграбно?" — Я стверджував би, що вони рухаються недоладно й незграбно, коли б природа дозволяла їм розуміти, що таке порядок; вони ж рухаються згідно зі своєю природою. Недоладним є те, що іноді може бути й доладним; стурбованим — що може бути безтурботним. Порок буває лише там, де може бути й чеснота. Німим створінням такі рухи властиві з самої природи. Але, щоб довго тебе не гаяти, скажу: навіть у німих створінь буває якесь благо, буває якась чеснота, якась досконалість, але ні те благо, ні чеснота, ані досконалість не бувають у них довершеними. Така довершеність випадає на долю лише розумних створінь, бо тільки їм дано знати, чому, в якій мірі і як. Отож благо може бути лише у того, в кого розум.

Але ти запитаєш, до чого всі ті міркування, чим вони можуть допомогти твоїй душі? Відповідаю: вони вправляють її і вигострюють, і, раз вона вже береться до чогось, схиляють її до благородних занять. Корисні вони ще й тим, що на якийсь час можуть відволікти нас від зла, до якого пориваємося. Врешті, скажу таке: ледве чи ще чимсь я прислужуся тобі більше, ніж тим, що вкажу, у чому твоє благо, і, відділивши тебе від німих створінь, поміщу поряд з богами. Навіщо, питаю, нагромаджуєш і вправляєш сили свого тіла? Все одно ж природа щедріше наділила ними худобу й диких звірів. Навіщо плекаєш свою зовнішність? Хай докладеш усіх зусиль, а якесь німе створіння все одно перевищить тебе вродою. Навіщо з такою надзвичайною старанністю вичісуєш волосся? Хоч розпусти його за звичаєм парф'ян, хоч перев'яжи, як германці, а хоч дозволь йому стирчати на всі боки, як це звикли робити скіфи,— все одно у будь-якого коня густіше хвилюватиме грива, у будь-якого лева вона ще пишніше буде здіблюватись на могутній шиї. Скільки не вправляйся у прудкості ніг — усе ж не дорівняєш якомусь там зайчикові. То хіба не хочеш, облишивши все те, у чому зазнаєш поразки,— бо ж не до свого діла докладаєш рук,— повернутись до свого власного

блага? Що то за благо? Бездоганна й чиста, готова посперечатись навіть з богом душа, яка піднялась над усе людське, яка нічого свого не шукає поза собою. Адже ти — розумна істота! То яке маєш у собі благо? Досконалий розум! Чи ти вже покликав його до найвищої мети, щоб він, наскільки зможе, сягнув її своїм зростом? Лише тоді вважай себе блаженным, коли саме в ньому народжуватиметься твоя радість, коли з-поміж усього, що люди хапають, чого прагнуть, що оберігають, ти не знайдеш жодної речі, яку не те що вибрати собі, а й взагалі мати б не захотів. Я подам тобі коротке правило, яким ти зможеш сам себе оцінити й пересвідчитися, чи вже сягнув досконалості. Так ось: своїм благом володітимеш тоді, коли зрозумієш, що найнещас-ливіші люди — це щасливці.

Бувай здоров!

ПРИМІТКИ

Даний переклад — це перша повна українська інтерпретація "Моральних листів до Луцілія" Луція Аннея Сенеки. Переклад зроблено за виданням: L. Annaei Senecae Ad Lucilium epistularum moralium quae supersunt iterum edidit O. Hense. Lipsiae, Teubneri, 1914. До уваги бралися також інші видання творів Сенеки.

Історичні постаті, що про них йшлося в передмові, у примітках не коментуються.

Тут і далі цитати подаються в інтерпретації перекладача "Моральних листів до Луцілія".

Лист I

1. В оригіналі *collige*: Сенека — один із перших "колекціонерів" часу — сповнених почуття й думки відтинків життя (пор. Гораційеве *Cape diem* — "Лови день!").

2. Подібну думку знаходимо у поемі Гесіода "Роботи й дні", 369: "Безглузда ощадливість, що при самому дні"*

Лист II

1. В оригіналі *ingenium* — сукупність уроджених внутрішніх рис людини (хист, розум, вдача, талант тощо); буквальний відповідник (калька) в нашій мові — "врода" стосується лише зовнішніх, фізичних рис людини.

2. Сенека не раз виправдовує еклектизм своїх філософських поглядів; військова метафорика тут — уже традиційна (пор. у Горація: "перебіжчиком, голяк, пориваюсь у табір невибагливих" — Оди, III, 23).

Лист III

1. Тобто в розумінні, яке притаманне істинній природі даного поняття, а не опінії (оріпію), тобто загальній думці про нього; Сенека чітко диференціює два названі погляди на речі: проникливий філософський — і поверховий, хибний, прийнятий загалом.

2. В оригіналі *vir bonus* — ідеал людини й громадянина, що пов'язується із властивими староримській республіці "звичаями предків". Передається (у французьких, російських перекладах) як "людина добра"; у нашому перекладі переважно — "добросчесна людина".

3. Теофраст (372-288 до н. е.) — грецький філософ із Ересу, що на Лесбосі, учень і

приятель Арістотеля. Збереглись його "Характери" — твір, особливо популярний у добу Просвітництва.

4. Помпоній (І ст. до н. є.) — очевидно, автор трагедій, а також народних комедій масок — ателлан.

Лист IV

1. Душа (*mens, animus, rectus* та ін.) тут традиційно уявляється як посуд, який може бути або забруднений хибними поглядами, або очищений — істинними. Пор. у Лукреція (VI, 24): "...душу людську правдомовним ученням очистив" (мова про Епікура — А. С).

2. Претекста — тога з пурпуровою облямівкою, яку носили хлопчики до зрілого віку. Після врочистого перевдягання у чоловічу тогу, без облямівки, "іменинника" вели на форум, потім — на Капітолій, де після відповідного запису він ставав повноправним громадянином.

3. Сенека суперечить тут іншому своєму поглядові — коли намагається "призвичаїти" людину до смерті: *cotidie morimur* (XXIV, 20) — "умираємо щодня".

4. Тобто років: у римлян кожен рік носив ім'я консула, який тоді обирався.

5. Переможений Цезарем при Фарсалі (48 р.), Помпей (106-47 до н. є.) утік до Єгипту, де був убитий з намови євнуха Потіна; Марк Ліціній Красс (115-53 до н. є.), зазнавши поразки у битві з парфянами коло Карр (53 р.), був ними підступно вбитий.

6. Гай Цезар Калігула (37-41 рр.) стратив свого зятя Емілія Лепіда, що був звинувачений у змові, але й сам упав від руки змовника — трибуна преторіанських військ Кассія Хереї.

7. Тобто з творів Епікура. У 306 р. до н. є. Епікур, приїхавши до Атен, купив сад, де й заснував свою школу — "Сад Епікура".

8. Йдеться про поширений у Римі звичай ранкових вітань (*salutationes*) — офіційних візитів з метою засвідчення пошани клієнтів своєму патронові.

Лист V

1. Гекатон з Родосу (І ст. до н. є.) — філософ-стоїк, учень Панеція, автор збереженого у фрагментах твору "Про обов'язки".

2. Пор. у Вергілієвій "Енеїді" (I, 18): "Вагаючись між надією та страхом"; також далі у Сенеки (ХПІ, 12): "... вибий пороком порок: надією вгамуй страх".

Лист VI

1. Пор. у Горація ("Про поетичне мистецтво", 180-181): Те, що сприймається вухом, повільніше й слабше хвилює, Ніж очевидне, побачене...

2. Метродор з Атен, Гермарх із Мітілени на острові Лесбос, Полієн з Лампсака (Мала Азія) — учні Епікура.

Лист VII

1. На відміну від ранкового видовища (боротьба із звірами), під час обіднього — змагалися гладіатори; серед них були "улюблені", тобто найзнаменитіші пари, що вступали у поєдинок на вимогу глядачів. Під час перерви часом ставились міми — короткі сценки з життя.

2. Гай Лелій — державний діяч, консул 140 р. до н. є.; за свої філософські заняття прозваний Мудрим.

3. Демокріт (460-370 рр. до н. є.) — засновник атомістичного вчення; вважав, що пізнання добра веде людину до задоволення і радості, тому його називали "філософом, який сміється", на відміну від Геракліта, "філософа, який плаче". Гераклітові приписується (Сіммах, "Листи", IX, 105) наступна в цьому абзаці цитата.

Лист VIII

1. Тогата — комедія, що черпала сюжети з римського середовища; актори виступали тут у тогах, що були одягом римських громадян.

2. Публілій Сір (I ст. до н. є.) — родом із Сирії (звідси й прізвище), автор мімів; збереглися складені пізніше (I ст. н. є.) "Сентенції" — найпопулярніші висловлювання з його мімів.

3. Котурн — високе взуття трагічних акторів, на відміну від "сокків", низького взуття комедійних акторів та сандалів ("підшов"), у яких виступали мімічні актори.

Лист IX

1. Стільпон із Мегари (IV ст. до н. є.) — один із видатних представників моральної філософії; серед його учнів був і Зенон.

2. Тут, як і в інших місцях, Сенека говорить від імені стоїків ("ми", "наш мудрець" тощо); ті, від кого Сенека в даному випадку відмежовується, — кініки.

3. Повертаючись до теми дружби, Сенека орієнтується на Ев-ріпіда (дружба Ореста з Піладом) і акцентує думку про альтруїзм — безкорисливість у товаришуванні.

4. Пор. в Овідія ("Скорботні елегії", I, б — 6):

Поки у щасті живеш, поти й друзів тобі не злічити: Прийдуть похмурі часи — будеш самотнім тоді.

5. Згідно з уявленнями стоїків, світ періодично гине у вогні; після "перерви" — знову йде тією ж колією.

6. Деметрій (337-283 до н. є.) — один з найвідоміших елліністичних полководців, що прославився, зокрема, вмінням брати в облогу й здобувати міста за допомогою муроломних машин.

7. Вірні Публілія Сіра (див. прим. 2 до листа VIII).

8. Пор. у Горація (Сатири, I, 1-3):

В чім, Меценате, тут річ, поясни, що немає такого, Хто б своїй долі радів...

Лист X

1. Кратет із Фів (IV-III ст. до н. є.) — філософ-кінік, най-відоміший з-поміж учнів Діогена.

2. Атенодор (I ст. до н. є.) — філософ-стоїк із Тарсу (Мала Азія), охоронець Пергамської бібліотеки. На прохання свого учня, Катона Утіцького, переїхав до Риму.

Лист XI

1. Сулла (138-78 до н. є.) — римський полководець і державний діяч, диктатор; знаний з особливої жорстокості до своїх ворогів.

Лист XII

1. Геній — у римлян бог-опікун, що народжується і помирає разом з людиною, визначає її долю і характер.

2. Пакувій — намісник провінції Сирії під час правління Ті-берія.

3. Він прожив своє (грецьк.).

4. Вергілій. "Енеїда", IV, 653.

5. Пор. у Горація (Оди, IV, 7):

Хтозна, чи зволють боги до годин, що майнули, додати Частку й наступного дня?

Лист XIII

1. Пор. прислів'я: "У страху — великі очі". Сенека не раз повернеться до аналізу почуття страху (наприклад, LVII, 6).

2. Цикута — отрута із соку однойменної рослини (болиголов).

Лист XIV

1. .З цих жахливих "винаходів жорстокості" Середньовіччя перейняло, зокрема, спосіб спалювання людей, одягнених у просяклий живицею плащ із каптуром. Опис такої страти, що відбулась у Львові на початку XVI ст., подають львівські хроністи В. Зимо-рович (XVII ст.) та Д. Зубрицький (поч. XIX ст.).

2. Луцілій за часів Нерона був намісником того краю.

3. Сіцилійське море — частина Середземного моря при східному узбережжі Сіцилії. Харібда, за легендою, перебувала в печері біля протоки між Італією та Сіцилією.

4. Пор. у Ювенала (Сатири, X, 22):

Хто без гроша рушив в путь, той співатиме й при розбишаці.

5. Тобто Цезаря і Помпея на початку громадянської війни (49 до н. є.).

6. Йдеться про розподіл земель — аграрний закон, що його Цезар як консул провів у 59 р. Прийняттю цього законопроекту всіляко намагався перешкодити Катон, якого силоміць вивели з сенату (див. у Плутарха: Катон, XXXIII).

Лист XV

1. Тобто між змаганнями (атлети намащувались олією) та пи-ятикою.

2. Салії (від слова salire — "стрибати") — колегія жерців Марса, покровителя римлян. Щорічно у березні вони вшановували цього бога гучним святом, виконуючи босоніж старовинні танці на його честь.

3. Сукновали (валії), щоб випрати вовняний одяг, намочували його у бочці, а потім, стрибаючи, били по ньому ногами.

4. Очевидно, маються на увазі персонажі з мімічних сцен.

5. Пор. у Горація (Сатири, I, 1, 114-116):

Так, коли в дзвоні копит, вириваючись із загорода, Мчать колісниці стрімкі, лиш переднього бачить погонич, Тільки його переслідує він, зневажаючи задніх.

Лист XVI

1. В оригіналі *fatum* (від *fare* — говорити, ректи); калька в російській "рок". Згідно із стоїчною доктриною світом керує приречення і божество; згідно з епікурейською — випадок (*casus*).

Лист XVII

1. Ці слова походять, очевидно, з якогось не збереженого твору Ціцерона.
2. Сенека натякає на свій поміркований спосіб життя, що його він провадив попри величезне своє багатство.

Лист XVIII

1. Сатурналії — римське свято на честь Сатурна (починалося 17 грудня і тривало п'ять днів), під час якого дозволялись усілякі вільності, всі вважались рівними на згадку про "золотий вік" на землі.
2. Під час сатурналій звичну тогу змінювали на м'який шовковий одяг, на голову напинали повстану гостроверху шапку, яку носили вільновідпущеники.
3. Тімон — атенянин часів Пелопоннеської війни; його відлюдкуватість увійшла в прислів'я.
4. Ас — найдрібніша римська монета ("мідяк").
5. Тобто як воїни або гладіатори.
6. Харін — архонт (307-308 до н. е.).
7. Вергілій. "Енеїда", VIII, 364-365.

Лист XIX

1. Меценат (70-8 до н. е.) — ДРУГ і дорадник Августа, покровитель гуртка поетів (звідси й загальне значення слова "меценат"), що його очолювали Вергілій, Горацій, Проперцій. Як приватна особа дозволяв собі різні вільності (зокрема, недбалість в одязі); дивував також нетрадиційністю власних поетичних спроб. Виснажений постійною зайнятістю у політичних справах, страждав безсонням та страхом смерті.
2. Номенклатор ("той, хто викрикує ім'я") — слуга, котрий підказував своєму господареві, кандидатові на державну посаду, імена виборців, коли той обходив їх, прохаючи підтримки.

Лист XX

1. Сенека знову намагається погодити своє захоплення вбогістю з багатствами, якими він володіє.

Лист XXI

1. Ідоменей з малоазійського міста Лампсака, учень і приятель Епікура, автор незбереженого твору про учнів Сократа.
2. Агіппа (62-12 до н. е.) — близький довірений і найкращий полководець Августа.
3. Вергілій. "Енеїда", IX, 446-449. Йдеться про двох троянських героїв — вірних друзів Ніса й Евріала. Капітолій — головний із семи римських пагорбів, осередок релігійного життя; "римлян отець" — Август, який виводив свій рід від Енея.
4. Пітокл — улюблений учень Епікура.

Лист XXII

1. Очевидно, ремінісценція знаменитого вислову Гіппократа: "Життя коротке, шлях мистецтва — довгий... догідна мить — швидкоплинна (kairos oxys — occasio properana). Проза Сенеки рясніє асоціаціями медичного характеру.
2. Лектика — ноші, паланкін.
3. Роздуми Сенеки про час та життя часто пов'язані з конкретною реалією —

водяним годинником (клепсидрою); пор. далі лист XXIV, 20; див. також прим. 2 до листа XLIX.

Лист XXIII

1. Сенека акцентує на тому, що шлях до справжньої радості (*gaudium*), джерело якої в самій людині, а не поза нею, нелегкий. Сковорода в цьому ж дусі говорить про "веселіє серця". Мотив радості, але вже в іншому, розважальному, ключі, підхопили ваганти у знаменитій пісні *Gaudeamus* — "Радіймо!".

Лист XXIV

1. Підтримувані історичними прикладами заклики до здорового глузду — основний спосіб переконання, що ним послуговується Сенека.

2. Публій Рутілій Руф (близько 158-74 до н. є.) — відомий своєю непідкупністю й чесністю державний діяч, юрист, учень Панеція. Як управитель провінції Азії боровся проти зловживань з боку відкупників. За свою безкомпромісність був засуджений на вигнання, звідки згодом відмовився повернутись.

3. Квінт Цецілій Метелл — переможець у війні з Югуртою (звідси прізвище Нумідійський), консул 109 р. до н. — є. Після прийняття аграрного закону, якого він не схвалював, виїхав на острів Родос на добровільне вигнання. Через два роки, завдяки клопотанням сина, повернувся звідти. Помер у 91 р.

4. Муцій Сцевола — зразок староримської мужності, герой війни римлян з Порсеною, володарем етрусків (VI ст. до н. є.). Прокравшись у ворожий табір, помилково замість Порсени вбив його писаря. Потрапивши до рук ката, сам поклав у вогонь правицю (звідси й прізвище Сцевола — "лівша"). Вражений стійкістю юнака, Порсена відмовився від подальшої війни з Римом.

5. Сціпіон, Квінт Цецілій Метелл Пій — державний діяч, консул 52 р. до н. є. Після поразки помпеянців коло Тапса (Північна Африка) у 46 р. та невдалої спроби втекти кораблем до Іспанії, наклав на себе руки.

6. Сціпіон Африканський Старший (235-183 до н. є.) — консул 205 р., знаний перемогою над Ганнібалом коло Зами (Нумідія) у 202 р. (звідси прізвище Африканський). Публій Корнелій Сціпіон Еміліан Молодший (185 — 129 до н. є.), усиновлений старшим сином Сціпіона Старшого, здобув перемогу над Карфагеном у Третій Пунічній війні (146 р.).

7. Іксіон — володар міфічних лапітів. За спробу збезчестити Юнону був прикутий у підземеллі до вогненного колеса.

8. Сісіф — міфічний володар Корінфа; за спробу обдурити богів був змушений постійно котити під гору важкий камінь.

9. Йдеться про Тітія — міфічного велетня, що зневажив богиню Латону.

10. Кербер (Цербер) — триголовий потворний пес, який охороняв вхід у підземне царство.

11. Пор. у Горація (Оди, IV, 7):

Зиму змагає весна, її — переборює літо

Й гине само, як лише Осінь розсипле плоди, за нею — на сон лиш багата —

Вже наступає зима.

Лист XXV

1. Йдеться про Сципіона Африканського Старшого (див. прим. 6 до листа XXIV).

Лист XXVII

1. Можливо, йдеться про Гая Кальвізія Сабіна, консула 26 р. н. є.

2. Відповідно до числа муз у цю дев'ятку (згідно з каноном, складеним александрійськими граматиками) увійшли: Алкман, Алкей, Сте-сіхор, Анакреонт, Сапфо, Сімонід Кеоський, Івік, Вакхлід, Піндар.

Лист XXVIII

1. Пор. у Горація (Послання, II, 1, 27):

Змінюють небо, не душу, всі ті, хто рушає за море.

2. Вергілій. "Енеїда", III, 72.

3. Вергілій. "Енеїда", VI, 78-79. Йдеться про Сівілли з Кум, що в Кампанії (Італія), яка допомогла Енеєві зійти до підземного царства.

4. Тридцять тиранів — очолюване Крітієм (460-403 до н. є.) олігархічне правління в Афінах.

Лист XXIX

1. Марцеллін — ближче не відома нам постать; непевним є, чи саме про нього йдеться у листі LXXVII, 5.

2. Арістон — один із не відомих нам ближче філософів.

3. Скавр Мамерк Емілій — оратор і поет часів Тіберія.

4. Перипатетики — філософи, послідовники Арістотеля; названі від грец. *peripatos* — крита галерея, що була місцем прогулянок і бесід.

Лист XXX

1. Ауфідій Басе (I ст. н. є.) — римський історик, прихильник Епікура, автор книг про війну з германцями.

2. Сенека послуговується традиційним (Горацій, Сатири, I, 1, 119; Лукрецій, III, 938, 960) образом "ситої" людини, що повинна спокійно відійти з життя, як гість — з бенкету. Див. також кінцівку листа XCI: "Наситившись, очікую смерті".

3. Тобто на останньому: у римському цирку колісниці під час перегонів проходили дистанцію довжиною сім кругів; переможця нагороджували вінком із пальмових гілок.

Лист XXXI

1. Йдеться про те, як Улісс (Одісей), аби проплисти повз Сирен, заліпив своїм супутникам вуха воском ("Одіссея", XII, 47—48).

2. Пеніни, Грецькі хребти — в Альпах; Кандавія — гірська область в Іллірії; Сирти — дві затоки (Велика і Мала) у Північній Африці та прибережні землі, відомі великою кількістю хижаків; Сцілла і Харібда, за легендою, знаходились у Мессінській протоці (між Італією та Сіцилією).

3. Вергілій. "Енеїда", VIII, 365.

Лист XXXII 1. Тобто із Сіцилії, де Луцілій був намісником.

Лист XXXIII

1. Тобто стоїків, на відміну від іншого "табору" на чолі з Епікуром.
2. Туніка з... рукавами...— переважно жіночий одяг.
3. Високо підперезані.— Йдеться про пояс, який носили римські воїни.
4. Тобто Епіку рові.
5. Овідій. "Метаморфози", XIII, 824.
6. Хрія — короткі, подібні до сентенцій відомості про висловлювання або вчинки видатних людей.

Лист XXXIV

1. В оригіналі stimulus (пор. "стимул") — загострений прут, яким підганяли тварин.
2. Пор. у Горація (Послання, I, 2, 40):
Хто розпочав — половину зробив. Тож візьмися за розум!

Лист XXXV

1. Можливо, ремінісценція перекладеної Катуллом знаменитої другої пісні Сапфо, де описано найвищий ступінь тієї "живої насолоди", що викликана безпосередньою присутністю (*sedens ad-versus*), баченням (*spectat*) та голосом (*audit*) близької поетесі особи.

Лист XXXVI 1. Йдеться про Арістою Хіюського (III ст. до н. е.).

Лист XXXVII

1. Таку присягу складали гладіатори.
2. Переможений гладіатор міг просити ласки у глядачів; коли ті простягали руку з відведеним великим пальцем донизу, це вказувало на їх вимогу добити гладіатора.
3. Вергілій. "Енеїда", II, 494.

Лист XXXVIII

1. Метафора "слова — насіння" — одна з найпоширеніших; пор. в І. Франка: Худеє жниво! Сіялось, мабуть, Замало й не найкращої пшениці. ("Зів'яле листя", XIX).

Лист XXXIX

1. В оригіналі *breviarium* (від *brevis* — короткий, стислий), тобто стислий виклад чогось. Це слово Сенека вперше впроваджує в літературний обіг.
2. Йдеться про каталоги, що їх складали александрійські граматики.

Лист XL

1. Серапіон — невідомий філософ.
2. Див. "Іліада", III, 222 та I, 249,
3. Публій Вініцій, Азеллій Сабін, Варій Гемін — тогочасні оратори, яких згадує Сенека Старший.

4. Квінт Гатерій — консул-суффект 5 р. до н. е., відомий оратор; зразки його промов наводить Сенека Старший. Пор. також у Таціта ("Аннали", I, 13; II, 33 та ін.).

Лист XLI 1. Вергілій. "Енеїда", VIII, 352.

Лист XLII 1. Тобто другого сорту, розряду.

Лист XLIII

1. Луцілій подався з Риму як намісник у Сіцилію, що була римською провінцією.

Лист XLIV

1. Перші чотирнадцять рядів у римському театрі займали глядачі лише з вершницького стану.

2. Подібні думки знаходимо у діалозі "Теетет" (174 є-175 а).

3. На стінах атрію (від *ater* — чорний, закопчений), головного приміщення римського будинку, в нішах містились воскові маски (зображення) предків; "закопчені", бо первісно у стелі атрію був отвір для диму.

Лист XLV

1. Пор. у Горація (Послання, I, 1, 14), який теж обстоює право на власну думку: "...не складав я присяги нікому".

2. Йдеться про відомий софізм: "Чого ти не втратив, те маєш; ти не втратив рогів, отже, ти маєш роги".

3. Другий, не менш відомий софізм, складений у вигляді питання: "Коли я брешу і кажу, що брешу, то чи я тоді брешу, чи кажу правду?"

Лист XLVII

1. Римляни не сідали до обіду за стіл, а прилягали на ложах.

2. Калліст — вільновідпущеник Калігули, учасник змови проти нього, впливова особа при Клавдії (див.: Тацит, "Аннали", XI, 29, 38; XII, 1, 2).

3. У перший десяток потрапляли найдешевші раби.

4. Йдеться, очевидно, про Вара, що в 9 р. н. є. був розгромлений германцями у Тевтобурзькому лісі, а не про Марія; таку поправку

латинських рукописів (*Variana clade*, тобто "коли був розгромлений Вар", замість *Mariana clade*) запропонував Юст Ліпсій.

5. Гекуба — дружина троянського володаря Пріама. Після падіння Трої та загибелі всіх своїх дітей вона потрапила у рабство до ахейців. Крез (VI ст. до н. є.) — казково багатий володар Лідії, полоняник перського царя Кіра, який підкорив Лідію. За поданою Геродотом легендою, грецький мудрець Солон попередив Креза, що нікому не варто вважати себе найщасливішим до закінчення життя. Мати Дарія III, останнього царя з династії Ахемевідів, стала полонянкою Александра Македонського, коли той завдав Дарієві поразку (331 до н. є.). Платон, перебуваючи в Сіцилії, за намір реалізувати там свою модель справедливої держави був проданий у рабство тогочасним тираном Сіракуз Діонісієм I. Морські розбійники, захопивши Діогена, продали його корінфському багачеві Ксеніаду; той, подарувавши філософові свободу, довірив йому виховання своїх дітей.

6. Курія — первісно громада римського патриціату, місце куріальних зборів (коміцій); тут — місце засідання римського сенату.

7. Консуляр — колишній консул.

Лист XLVIII

1. Пор. прислів'я: *Barba non facit philosophum* — "Борода ще не робить з тебе філософа".

2. Тобто для спритних правників, які за платню придумували для позваних на суд різні "викрути" (*exceptiones*); вони сиділи біля дошки, на якій записували

розпорядження вищих урядників — преторів.

3. Вергілій. "Енеїда", IX, 641.

Лист XLIX

1. Звідки, очевидно, родом був Луцілій.

2. Сенека снує свої міркування, орієнтуючись, мабуть, на водяний годинник: перехід, або прохід (transitus) — це та горловинка, крізь яку крапля по краплі, начебто неквапливо (lenis), протискається вода (малий відтинок часу — оманливе теперішнє), щоб потрапити у збірник — нижню ампулу (минувшість, яку можемо окинути зором усю нараз, оцінивши стрімливість часу). Для увиразнення цієї думки в оригіналі застосовано антитезу: praecipitis fugae — transitus lenis — "стрімливої втечі повільний перехід". В інших перекладах, зокрема, С. А. Ошерова (М., "Наука", 1977) це місце трактується по-іншому: "Взгляд, прикованный к настоящему, время обмывает, ускользя при своей быстроте легко и плавно".

3. Пор. лист I, 4.

4. У творах Ціцерона, які збереглися, цього твердження немає.

5. Тобто тих, хто зайнятий мистецтвом розмірковування.

6. Вергілій. "Енеїда", VIII, 385-386.

7. Евріпід. "Фінікіянки", 469.

Лист L

1. В оригіналі — "формувати" (formare) — найчастіше вживане у Сенеки дієслово, що стосується морального вдосконалення людини. Важливо пам'ятати, що латинське forma включає в собі й поняття краси: formosus — гарний, прекрасний.

2. Звідси традиційна метафора: пороки — бур'ян, який треба викорінювати, випалювати (пор. у Горація: Сатири, I, 3, 34-37):

...приглянься-но ближче до себе

Оком хазяйським: ану, яка хиба й в тобі проростає... Від бур'яну лиш вогнем очищають занедбане поле.

Лист LI

1. Мессала, Марк Валерій Корвін (64 до н. є.— 8 н. є.) — покровитель мистецтв, учений і поет, прихильник Августа. Вальгій Руф, сучасник Мессали,— політичний діяч, учений і поет (належав до гуртка Мецената).

2. Байї — відоме гарячими джерелами місто в Кампанії (Італія) біля мальовничої Неаполітанської затоки, улюблене місце відпочинку заможних римлян.

3. Каноп — славне розкішним життям місто на побережжі Єгипту у гирлі Нілу, неподалік від Александрії.

4. Після перемоги над римлянами в битві коло Канн (216 до н. є.) Ганнібал розмістив свої війська на зимовий відпочинок у Кампанії, що послабило їхній гарт, який вони виявили при здійсненні нечуваного до того часу переходу з Піренейського півострова в Італію через Альпи (218 до н. є.).

5. Літерн — прибережне місто в Кампанії. Туди після безпідставного звинувачення народними трибунами добровільно подався на вигнання Сціпіон Африканський

Старший, переможець Ганнібала У Другій Пунічній війні (див. лист LXXXVI).

6. Слово *pheteles*, що у єгиптян означало "злодій", "розбійник", вимовляється так само, як і *philetes* — "той, хто кохає", "коханець".

Лист LVIII

1. Партенопєя — давня назва Неаполя; Несіда — острівець між ПUTEОЛАМИ і Неаполем.

2. Вергілій. "Енеїда, VI, 3 і III, 277. Лист LV

1. Асіній Галл — політичний діяч, консул 8 р. до н. є., оратор. Одружився з Віпсанією, першою дружиною Тіберія, що стало причиною його ув'язнення. Помер голодною смертю у 33 р. н. є.

2. Сеян, Луцій Елій — найвпливовіший за часів Тіберія префект преторіанської гвардії. Користуючись повним довір'ям імператора, виношуючи честолюбні заміри, він спричинився до безлічі жертв, зокрема, отруїв сина Тіберія — Друза. Після викриття змови Сеяна було страчено.

3. Фавон — теплий західний вітер.

Лист LVI

1. Крісп — приятель Сенеки. Будучи на вигнанні, письменник присвятив йому одну із своїх епіграм.

2. Йдеться про подібний до "мети" (тобто конічної форми стовпа, що його на поворотах об'їжджали колісники в цирку) фонтан у Римі.

3. Віршований рядок із не збереженої поеми "Аргонавтика" Варрона Атацинського (I ст. до н. є.).

4. Сенека торкається започаткованої ще Есхілом ("Семеро проти Фів", 570) однієї з найважливіших проблем моральної філософії — "бути і видаватися" (*esse — videri*).

5. Вергілій. "Енеїда", II, 726-729.

6. Голос, за уявленням стоїків,— це "вдарене повітря".

Лист LVII

1. Борці перед змаганням змащували тіло олією, потім посипали його піском.

2. Йдеться про тунель завдовжки 700 кроків, який проходив крізь пагорб по дорозі з ПUTEОЛ до Неаполя.

3. У цьому дотепному спостереженні — натяк на контраст (темрява — світло), яким часто послуговувались античні поети. Найяскравіший приклад — у Горація (Оди, II, 13, 27): золотосий-ний, лункий плектр, що ним Алкей б'є у струни своєї ліри,— на тлі мовчазної темряви підземного світу.

Лист LVIII

1. Подібні клопоти, працюючи з грецьким матеріалом, мав Лукрецій (пор. I, 136-137: "...ночі проводячи... В пошуках слів...").

2. Вергілій. "Георгіки", III, 146-150.

3. Вергілій. "Енеїда", XII, 707-709.

4. Вергілій. "Енеїда", XI, 467.

5. Енній, Квінт (239-169 до н. є.) — видатний римський епічний поет, творець

латинського гекзаметра; найзначніший його твір — історичний епос "Аннали". Акцій (II ст. до н. є.) — видатний римський трагік, твори якого збереглися у фрагментах.

6. В оригіналі *essentia*; у збережених творах Ціцерона це слово не зустрічається; натомість найчастіше виступає вираз *nature*.

7. Камінь через свою щільність — давній символ бездушності; пор. "Кам'яна душа" Г. Хоткевича (оксиморон).

8. Справжнє ім'я Платона (що дослівно означає "широкоплечий") — Арістокл.

9. Пор. у Вергілія (Еклоги, IX, 51): *Orania fers, aetas, animum quoque...* — "Все береже ви, літа, навіть розум наш..."

Лист LIX

1. Вергілій. "Енеїда", VI, 278-279.

2. Вергілій. "Енеїда", VI, 513-514.

Лист LX

1. Югер — римська одиниця земельної площі — ділянка, яку два воли зорюють протягом дня (приблизно 1/4 гектара).

2. Саллюстій, Гай Крісп (86-35 до н. є.) — римський історик. Ідеться про його твір "Змова Катіліни" (I, 1).

Лист LXII

1. Сенека ("Про блаженне життя", XVIII, 3) говорить про велике враження, яке справила на нього крайня вбогість, у якій жив Деметрій.

Лист LXIII

1. Йдеться про Гомера. Маються на увазі вірші з "Іліади": XIX, 229 та XXIV, 602.

2. Анней Серен — приятель Сенеки. Про нього згадує Тацит ("Аннали", XIII, 13).

Лист LXIV 1. Вергілій. "Енеїда", IV, 158-159.

Лист LXV

1. Доволі широко про чотири причини (матерія — *hyle*; форма — *eidos*; рух — *to kinoun* і мета — *telos*) Арістотель говорить у другому розділі п'ятої книги "Метафізики".
19

2. "Дорифор" ("Списоносець") та "Діадумен" ("Юнак, що пов'язує голову переможною стрічкою") — статуї Поліклета (V ст. до н. є.).

3. *Idea* значить "видиво", тобто те, що сприймаємо зором (від *idem* — бачити, оглядати).

4. Сенека не цитує, а лише переказує Платона ("Тімей", 29 є).

6. Тобто згідно із знаменитим висловом: "Пізнай себе самого — і ти пізнаєш усе світ".

Лист LXVI

1. Вергілій. "Енеїда", V, 344.

2. Пор. у Горація (Сатири, I, 3, 33-34):

...та в його незугарному тілі Рідкісний хист притаївсь, тут могутнього духу оселя.

3. Про душу як "частку небесного подиху" говорить і Горацій (Сатири, II, 2, 78-79).

4. Йдеться про Сціпіона Еміліана Африканського Молодшого, який у 133 р. до н. є.

після тривалої облоги здобув іспанське місто Нуманцію, після чого багато жителів, щоб не потрапити в полон, покінчили самогубством.

5. Фаларід — відомий своєю жорстокістю тирая із Акраганта (Сіцилія); він, за переказом, живцем спалював свої жертви у мідному бикові.

6. Агамемнон — володар Мікен, проводир греків у троянському поході.

7. Сенека наводить у вільному викладі останній лист Епікура до Ідоменея.

Лист LXVII

1. Регул, Марк Атілій (III ст. до н. е.) — римський полководець. Під час поразки в Першій Пунічній війні потрапив у полон (255 р. до н. е.). Посланий на чесне слово карфагенянами в Рим для переговорів про мир, сам же переконав сенат відхилити умови миру і добровільно повернувся в Карфаген, де був закатований: його спустили з гори у скрині з повбиваними в неї цвяхами.

2. Вергілій. "Енеїда", I, 93-94.

3. Публій Децій Мус — консул 340 р. до н. е. У боротьбі з латинянами пожертвував своє життя богам, кинувшись у гущу ворогів, що принесло римлянам перемогу. У 295 р. до н. е. такий же подвиг здійснив у битві з галлами його син.

Лист LXVIII

1. Натяк на засаду епікурейців "Проживи у сховку" (Lathe biosas).

2. Пор. у Горація (Послання, I, 16, 24):

Сором — не лікар: болячку приховує він, а не гоїть.

Лист LXX

1. Вергілій. "Енеїда", III, 72.

2. Йдеться про Телесфора з Родосу, якого в такий спосіб покарав сіцилійський тиран Лісімах. Розповідь про це — у трактаті "Про гнів" (III, 17).

3. Скрібонія — друга дружина імператора Августа.

4. Лібон Друз, Марк Скрібоній в 16 р. н. е. був звинувачений у підготовці державного перевороту (див.: Тацит, "Аннали", II, 27-32).

Лист LXXI

1. У 54 р. до н. е. Марк Порцій Катон (Утіцький) зазнав невдачі під час преторських виборів: переміг, вдавшись до підкупу, відомий своїми зловживаннями і нечесністю прихильник цезаріанців Публій Ватиній.

2. У 48 р. до н. е. в битві коло міста Фарсали (Північна Греція) Юлій Цезар переміг Секста Помпея; останній втік до Єгипту, де був підступно вбитий за наказом Птолемея XIII. Прихильникам Помпея, згуртованим у Північній Африці, допомагав нумідійський володар Юба. У 46 р. вони були розгромлені військами Цезаря коло міста Тапса. Катон, Сціпіон і Юба покінчили самогубством. Роком пізніше в Іспанії зазнали поразки останні з помпеянців.

3. Сенека використовує тут формулу сенатської ухвали: "Хай подбають консули, аби республіка не зазнала ніякої шкоди".

4. Тобто філософської школи Платова (від місцевості в Атенах з гаєм, присвяченим героєві Академу).

5. Під час тріумфу перед повозом переможця гнали полонених вождів. Пор. у Горация ("Поетичне мистецтво", 191):

Тягнуть вождів-полонеників, руки назад їм зв'язавши.

6. Даги — скіфські племена, що селились на території сучасного Дагестану, на Північному Кавказі та в Середній Азії (див.: Тацит, "Аннали", II, 3; XI, 8, 10). X

Лист LXXIII

1. Тобто серед вільних, повноправних громадян; тога також — символ миру.

19*

2. Вергілій. "Буколіки", I, 6-7; 9-10.

3. Вергілій. "Енеїда", IX, 641.

Лист LXXIV

1. В оригіналі: *in divitiis inopes*. Гораций (Оди, III, 16, 28) цю ж саму думку акцентує ще й грою слів: *magnas inter opes inops*.

2. За частими у Сенеки роздумами про страх і підозріння — реалії тогочасного життя (доноси, страти, вигнання).

Лист LXXV 1. Див. лист LXXI, 4.

Лист LXXVI

1. Метронакт — невідомий нам з інших джерел філософ-стоїк; згадка про нього далі — лист XCIII, 1, де мовиться також про його смерть.

2. Пітавлет — флейтист, що супроводжував спів актора у театрі.

3. Сенека знову повертається до морально-етичної проблеми "бути — видаватися". Не був щасливим і зодягнений у багрянцю верховний вождь ахейців Агамемнон (пор. в Евріпіда: "Іфігенія в Авліді", 16-20).

4. Пор. у Вергілія ("Енеїда", IX, 349):

Душу багрянцю тут виблював він...

5. Вергілій. "Енеїда", VI, 103-105.

6. Варто зауважити, що для римлян слово *novus* означало не лише "новий", але й "лихий", "поганий": *novissima exspectare* — очікувати чогось найгіршого.

Лист LXXVII

1. Єгипетські судна доставляли для Риму збіжжя. ПUTEOLI — порт в Неаполітанській затоці; при вході до нього — мис Мінерви (Паллади) з присвяченим їй храмом. Джерело наведеної цитати невідоме.

2. Вергілій. "Енеїда", VI, 376.

3. Тобто до Калігули.

4. Одна з важливих римських доріг; відгалужуючись від Ап-пієвої дороги, вона провадила до Кампанії.

5. Нестор — володар Пілосу (Пелопоннес); згідно з Гомером, найстарший з-поміж грецьких вождів під Троєю.

6. Можливо, йдеться про Статілію — римлянку, що про неї згадує Пліній Старший ("Природничі історії", VII, 48).

Лист, LXXVIII

1. Вергілій. "Енеїда", I, 203.

2. З Лукрінського озера в Кампанії, славного багатством риби.

Лист LXXIX

1. Тавроменій (нині Таорміна) — місто на східному побережжі Сіцилії, на північний схід від Етни.

2. Лікія — область у Малій Азії. Йдеться, очевидно, про родовища нафти (пор. також у Плінія Старшого: "Природничі історії", II, 106; V, 27).

3. Овідій. "Метаморфози", XV, 340 і наст.

4. Вергілій. "Енеїда", III, 570 і наст.

5. Корнелій Север — поет часів імператора Августа, приятель Овідія, автор поеми (не збереглась) про сіцилійську війну.

6. За переказом, Демокріт відмовився від спадку, занехаяв належні йому землі, щоб ніщо не відвертало його від філософських занять (пор. у Горація: Послання, I, 12, 12-13).

Лист LXXX

1. Імператор Август, як свідчить Светоній (Божественний Август, 99), перед смертю запитав у друзів, чи він добре відіграв комедію життя.

2. Цитата збереженої у фрагментах трагедії Акція "Атрей"; можливо, й наступна цитата належить цьому ж авторові.

3. Денарій — срібна римська монета.

Лист LXXXII

1. Тіла страчених злочинців гаками тягнули до Тібру.

2. Вергілій. "Енеїда", VI, 261.

3. Брут — Децім Юній Брут (85-43 до н. є.) поряд з Марком Юнієм Брутом був учасником змови проти Цезаря. Відзначався непостійністю своїх політичних орієнтацій, зокрема, під час війни Октавіана з Антонієм; був убитий за наказом останнього.

4. Вергілій. "Енеїда", VIII, 296-297 і VI, 401.

5. Вергілій. "Енеїда", VI, 95-96.

6. Фобії — один із найвшівовіших у добу Римської республіки патриціанських родів, що вели свою, навіть від держави незалежну, зовнішню політику; так, у 477 р. до н. є. в боротьбі з містом Вейї, щоб заснувати там колонію, загинуло понад триста Фабіїв.

7. Ці слова наводить, зокрема, Ціцерон ("Тускуланські бесіди", I, 101).

8. За свідченням Авла Геллія (III, 7), цим вождем був Квінт Цецілій, що відзначився хоробрістю в Першій Пунічній війні.

9. Тобто загонові спартанців, що полягли при Фермопілах.

Лист LXXXIII

1. Прогімнаст — раб, в обов'язки якого входило виконувати в парі з господарем гімнастичні вправи.

2. Тобто до каналу, яким був оточений римський цирк. Джерело Діви — за легендою, відкрите дівчиною винятково холодне джерело; Марк Агіппа провів від

нього водогін до Риму.

3. Тіллій Цімбр — спочатку прихильник Цезаря, згодом — один із учасників його вбивства.

4. Кассій Лонгін, Гай — політичний діяч і полководець, учасник убивства Цезаря.

5. Тобто у Римі.

6. Александр убив Кліта через те, що той вперто вихваляв Філіппа і принижував заслуги Александра. Цей епізод описано у Плутарха ("Життя Александра", 51).

7. Тобто проскрипції, згідно з якими Октавіан і Антоній у 43 р. до н. є. страчували своїх противників. Останньому принесли також голову Ціцерона.

Лист LXXXIV 1. Вергілій. "Енеїда", I, 432-433.

Лист LXXXV

1. Лад — славетний бігун часів Александра Македонського.

2. Вергілій. "Енеїда", VII, 808-811.

3. Спевсіпп — грецький філософ, племінник і учень Платона. Керував Академією з 347 по 339 рр. до н. є. Його місце зайняв Ксенократ із Халкедона (Віфінія). Обидва філософи схилились до піфагореїзму.

Лист LXXXVI

1. Йдеться про Сціпіона Африканського Старшого (див. прим. 6 до листа XXIV).

2. Камбіз — син Кіра Старшого, перський володар у роках 529-522 до н. є., завойовник Єгипту.

3. Після поразки в Другій Пунічній війні та укладення миру (201 р.) Ганнібал деякий час правив Карфагеном, але в 195 р. у зв'язку з несприятливою для нього політичною ситуацією в країні сам покинув Карфаген.

4. У 390 р. до н. є. (або в 387 — за іншою версією) Рим був захоплений і розграбований галлами. Після поразки римлян коло Канн (216 р.) Сціпіон, що на той час був молодим військовим трибуном, зумів організувати розпорошені втечею загони римлян.

5. Фобій Максим, Квінт — консул 233 р. до н. є. Під час Другої Пунічної війни, на відміну від наступальної тактики Сціпіона, закликав до ухилення від бою з Ганнібалом (звідси його прізвисько Кунктатор — Забарний). Відомий також своєю прихильністю до староримських звичаїв.

6. Корнелії — представники одного з найвідоміших давньоримських родів, до якого, крім Сціпіона, належали Луцій Сулла та Луцій Цінна, а також інші державні діячі.

7. Горацій. Сатири, I, 2, 27.

8. Вергілій. "Георгіки", II, 58.

9. Вергілій. "Георгіки", I, 215-216.

Лист LXXXVII

1. Максим Цезенній — державний діяч, приятель Сенеки, покараний вигнанням у 65 р. н. є.

2. Сушені фіги звичайно дарували на Новий рік. Воскові таблички — щось на зразок записників, що їх брали з собою, рушаючи в дорогу чи на прогулянку.

3. Вергілій. "Енеїда", VII, 277-279.

4. Катон Старший, Марк Порцій відзначився своєю діяльністю на посаді цензора, що зобов'язаний був дбати, зокрема, про чистоту звичаїв громади (звідси його прізвище Цензор).

5. Вергілій. "Георгіки", I, 53-58. Тмол — гора в Малій Азії. Сабей — народ у Південній Аравії; халіби — знані виробами із заліза племена, що селились у південно-східних районах Причорномор'я.

6. Антіпатр із Тарса (II ст. до н. є.) — відомий філософ-стоїк, учитель Панеція.

Лист LXXXVIII

1. Про своє захоплення Гомером як філософом говорить, наприклад, Гораций (Послання, I, 2, 1-4):

Краще й доладніше він, ніж Хрісіпп або Крантор, повчає, Що є гідке, що — прекрасне, що користь, що шкоду приносить.

2. Йдеться про скептицизм, до якого, починаючи з III ст. до н. є., схилилися представники платонівської Академії.

3. Вергілій. "Георгіки", I, 336-337. Кілленець — Меркурій (від Кіллени, гори в Аркадії, де, за переказом, він народився).

4. Вергілій. "Георгіки", I, 424-426.

5. Дідім з Александрії (друга половина I ст. до н. є.) — славетний грецький граматик. За свою наполегливість і витривалість у праці отримав прізвисько Халкентер, тобто "з мідними нутрощами"; його учнем був Аніон, який теж досліджував і коментував Гомера.

6. Арістарх Самофракійський (близько 217-145 до н. є.) — грецький вчений-філолог; видавав, коментував і досліджував твори античних авторів, передусім Гомера.

7. Перші дві літери початкового слова "Іліади" — "гнів" (menin) МН означають число 48 — кількість книг в обох Гомерових поемах.

8. Навсіфан з Теосу (кінець IV ст. до н. є.) — філософ із школи Демокріта, учень Піррона (див. далі, прим. 10) вчитель Епіку ра.

9. Парменід з Елеї (близько 540-480 до н. є.) — грецький філософ, автор поетичного твору "Про природу" (зберігся у фрагментах). Стверджував тотожність мислення і буття, оскільки мислити можна лише про те, що існує; буття, за Парменідом, — єдине, неподільне, таке, що не знає ні виникнення, ні загибелі. Представником цієї ж, елейської школи був Зенон Елейський (близько 490-430 до н. є.), учень Парменіда. Доводив, що буття виключає можливість існування множинності речей, оскільки множинність • — це щось суперечне, що не може існувати.

10. Піррон з Еліді (близько 360-270 до н. є.) — грецький філософ, засновник скептицизму. Стверджуючи, що ми нічого не знаємо про властивості речей, закликав утримуватись від будь-якого рішення, що, на думку філософа, веде до незворушності (апатії) та до безтурботності (атараксії). Мегарейці — філософська школа, заснована Евклідом із Мегари; на їхню думку, все, що суперечить благу, взагалі не існує; заперечували достовірність даних відчуттів. Еритрейці — близька до мегарейців школа,

чільним представником якої був Менедем з Еретрії (IV-III ст. до н. є.); заперечував можливість будь-якого судження.

Лист LXXXIX

1. Триби — первісно за родовою, потім за територіальною ознакою встановлювані округи Рима; від трьох їхнє число зросло згодом до 35.

2. Пор. у Ціцерона ("Про обов'язки", II, 2, 5): "Мудрість, як визначають її давні філософи,— це знання божественних і людських речей, а також причин, від яких ці речі залежать".

3. Тогата — драма з римським сюжетом.

4. Доссен — маска (тип) шахрая в італійській комедії ("ател-лані"); тут, можливо, йдеться про автора, що працював у жанрі ателлани.

5. Вергілій. "Енеїда", I, 342.

6. Пор. у Горація (Оди, II, 18, 20-21): "...в море... берег... висуваєш". Також у Т. Шевченка ("Кавказ"): "І неситий не виоре На дні моря поле". З цього ж морально-етичного ряду (зухвалий виклик природі) — "рукотворні" моря в наш час; тут навпаки — дном моря стають поля й оселі.

Лист XC

1. Солон (близько 640-560 до н. є.) — атенський політичний діяч, законодавець, поет. Обмеживши привілеї родової аристократії, прислужився подальшому розвитку рабовласницької демократії. В античні часи зарахований до Семи Мудреців; тут, окрім Солона, найчастіше фігурували такі імена: Фалес, Біант із Прієни, Піттак з Мітілени, Клеобул із Лінда, Хілон із Спарти, Періандр із Корінфа.

2. Лікурґ — легендарний володар і законодавець Спарти.

3. Залевк (VII ст. до н. є.) — законодавець міста Локри (Середня Греція). Харонд із Катани (Сіцилія) — ще один відомий законодавець кінця VI ст. до н. є.

4. Вергілій. "Георгіки", I, 144.

5. Вергілій. "Георгіки", I, 139-140.

6. Дедал — міфічний митець, майстер та будівничий з Аттики; на протилежність до мудреця Діогена, який, вдовольняючись най-необхіднішим, віддавався спогляданню, Дедал символізує практичну винахідливість людей.

7. Пор. у Светонія ("Життя Нерона, 31").

8. Серейці — жителі Китаю, звідки привозили шовкові тканини.

9. Овідій. "Метаморфози", VI, 54-57.

10. Йдеться про т. зв. "Тіронові знаки" — скоропис (тахіграфія) — щось на зразок пізнішої стенографії; започаткував ті "знаки" у I ст. до н. є. раб Ціцерона, згодом його особистий секретар і близький приятель Тірон.

11. Анахарсіс (VI ст. до н. є.) — відомий своєю мудрістю скіфський володар, що зараховувався до Семи Мудреців.

12. Йдеться про епікурейців. За їхніми уявленнями, байдужі до людей, безтурботні боги жили поза світами, у "метакосміях".

13. Вергілій. "Георгіки", I, 125-128.

14. Ремінісценція оспіваного поетами "золотого віку" (пор. в Овідія: "Метаморфози", I, 101-102):

Без обробітку й земля, що не відала ран од заліза, Щедро, по волі своїй, усіляку приносила живність.

15. Бачення краси зоряного неба — найголовніша ознака духовності, що відрізняє людину, "споглядача неба", від інших істот, які за своєю природою "потуплюють погляд у землю" (Овідій. "Метаморфози", I, 84-86). Див далі: ХСП, 30; ХСІV, 56 та ін.

16. Завалення будинків у Римі було звичним явищем.

Лист ХСІ

1. Лугдунська колонія — головне місто Галлії (нині Ліон).

2. Найславетніші серед них — "золотоверхі" Мікени та Тірінф, що були осередками т. зв. мікенської культури. Їхні руїни стали для поетів символом минулості будь-якого витвору людських рук.

3. Тімаген — уродженець Александрії; спочатку полоняник, потім — ритор та історик. Його характеризує Сенека Старший ("Контроверсії", V, 34).

4. Планк — Луцій Мунацій Планк, полководець і політик, консул 42 р. до н. є., був легатом Цезаря у Галлії.

5. Такі похоронні пам'ятники височіли, приміром, обабіч найдавнішої з римських доріг, що вела з Рима до Капуї.

6. Ардея — містечко в Лації, на південь від Рима, з нездоровими, заболоченими околицями.

Лист ХСП

1. Вергілій. "Енеїда", III, 426-428.

2. Вергілій. "Енеїда", V, 363.

3. Вергілій. "Енеїда", IX, 485. В оригіналі: "собакам латинян".

4. Натяк на те, що й зовні Меценат виглядав недбалим: ходив "з розпущеним поясом" (СХІV, 4).

Лист ХСІІІ

1. Пор. у Горація (Послання, I, 4, 13):

День привітавши, вважай, що тобі він востаннє заблиснув.

2. Танузій Гемін — римський історик I ст. до н. є.

Лист ХСІV

1. Кальв, Гай Ліціній (82-47 до н. є.) — талановитий римський оратор і поет. Відомий промовою проти знаного своїми зловживаннями Публія Ватінія, легата Цезаря. В обороні Ватінія виступив Ціцерон (див. прим. 1 до листа LXXI).

2. Перший вірш (ямбічний триметр) належить Публілієві Сіру; другий (початок гекзаметра) — із Вергілієвої "Енеїди" (X, 284); третій, як вважають деякі коментатори, — пізніше доповнення даного гекзаметра.

3. Федон — учень Сократа, приятель Платона, який назвав його іменем один із своїх діалогів. Цитата походить, очевидно, з твору самого Фе дона.

4. Перший вислів приписують Хіловові, одному з Семи Мудреців; два наступні —

вислови Публілія Сіра.

Лист XCV

1. Гіппократ з острова Кос (близько 460-370 до н. є.) — найвидатніший із старогрецьких лікарів, засновник наукової медицини. Асклепід та Темісон — грецькі лікарі, що жили в Римі (I ст. до н. є.); на відміну від Гіппократа, який представляв "клінічний" напрямок у медицині, останні належали до т. зв. "методичної" школи.

2. Лукрецій. "Про природу речей", I, 54-57.

3. Йдеться про Гіппократа.

4. Тобто беруть участь у змаганнях з боротьби.

5. Кровопускання, або розтин вени (phlebotomia) — один із найпоширеніших способів лікування, особливо в добу Середньовіччя (пор. "Салернський кодекс здоров'я Арнольда з Віланови, § 92-93).

6. Вергілій. "Енеїда", VIII, 442 — 443.

7. Цензор, урядник, що проводив ценз (опис майна), наглядав також за звичаями, поведінкою громадян.

8. Апіцій — відомий ласун і знавець кулінарного мистецтва (автор твору "Про куховарську справу") часів Августа і Тіберія. Публій Октавій, як припускають деякі коментатори, — намісник Єгипту при Августові.

9. Шарк Юній Брут (85-42 до н. є.) — філософ-стоїк, учасник змови проти Цезаря. Його твори, в тому числі згаданий тут трактат "Про належне", до нашого часу не дійшли.

10. Теренцій. "Сагомучитель", I, 1, 25.

11. Вергілій. "Георгіки", ІІ, 75-85.

12. Квінт Елій Туберон (ІІ ст. до н. є.) — учень Панеція, філософ-стоїк, історик і державний діяч. Вшановуючи пам'ять свого померлого дядька Сціпіона Молоділого, влаштував надзвичайно скромну, таку, що образила народ, гостину, про що розповідає Ціцерон у своїй "Промові на захист Ліцінія Мурени" (XXXVI, 75).

Лист XCVII

1. Ремінісценція знаменитої фрази Ціцерона з його виступу в сенаті проти Катіліни (I, 1): O temporal O mores! — О часи! О звичаї!

2. Публій Клодій Пульхр — прибічник Цезаря, відомий своєю безпринципністю та схильністю до авантур. У 61 р. до н. є. був звинувачений у святотатстві: перевдягнувшись у жіночий одяг, щоб зустрітись із дружиною Цезаря, проникнув у його дім на жіноче свято Доброї Богині. Підкуплені судді виправдали оскарженого.

3. Ціцерон. "До Аттика", I, 16, 5.

4. Катул Квінт Лутацій — консул 78 р., представник сенатської партії.

5. Флоралії — свято на честь Флори, римської богині квітів та молодості. Під час цього свята (28 квітня — 1 травня) допускалися різні вільності; так, приміром, на вимогу присутніх танцівниці-повії скидали з себе одяг.

Лист XCVIII

1. Вергілій. "Енеїда", II, 428.

2. Фабріцій, Гай Лусцін — полководець у війні проти епірського царя Пірра, консул 282 і 278 рр. до н. є. Прославився своєю справедливістю, безкорисливістю і непідкупністю.

3. Тобто Юлія Цезаря.

4. Далі йде уривок іншого, не пов'язаного з цим, очевидно, втраченого листа.

Лист ХСІХ

1. Можливо, йдеться про згадуваного Тацітом ("Аннали", XIV, 48) консула-суфекта Юнія Марулла.

2. Пор. в Овідія ("Скорботні елегії", IV, 3, 37-38): Плач над нещастям моїм, бо й в сльозах є якась насолода:

Повниться біль наш слізьми, ними й виводиться він. "Чому плач є насолодою для нещасних?" — запитує Августин Блаженний ("Сповідь", IV, 5).

3. Сенека наводить ці ж самі слова Метродора грецькою.

Лист С

1. Гай Азіній Полліон (76 р. до н. є.— 4 р. н. є.) — державний діяч, оратор, історик; заклав у Римі першу публічну бібліотеку.

2. Подібну характеристику стилю Фабіана дає також Сенека Старший у своїх "Контроверсіях".

Лист СІ

1. Вергілій. "Буколіки", I, 73.

2. Вергілій. "Енеїда", XII, 646.

Лист СІ І

1. Гней Невій (друга пол. III ст. до н. є.) — автор трагедій та поем. Дану цитату (із трагедії "Гектор"), а також наступні слова невідомого автора наводить Ціцерон у "Тускуланських бесідах" (IV, XXXI, 67; I, II, 4).

2. Пор. у Лукреція ("Про природу речей", IV, 583):

Сила душевна, мов дим, розвівається в подувах вітру.

3. Вергілій. "Енеїда", IV, 3-4.

Лист СІV

1. Галліон, Луцій Юній Анней — усиновлений ритором Галлі — оном старший брат Сенеки, проконсул провінції Ахайї.

2. Коли Сенеці наказано було перетяти собі вени, Павліна справді намагалася померти разом із чоловіком, але Нерон не дозволив їй здійснити цей намір; померла через декілька років після Сенеки.

3. Вергілій. "Енеїда", III, 283 — 284.

4. Ремінісценція відомого Гомерового порівняння людських поколінь із листям дерев ("Іліада", VI, 146-149).

5. Вергілій. "Енеїда", VI, 277.

6. Ім'я Сократової дружини Ксантиппи стало означати тип сварливої, незгідливої жінки.

7. Йдеться про Пелопоннеську війну (431-404 до н. є.).

8. Вергілій. "Енеїда", I, 458.

Лист CV 1. Див. прим. 6 до листа XCI.

Лист CVI

1. Лукрецій. "Про природу речей", I, 304.

2. Цей вислів широковідомий у парафразі "Вчимось не для школи, а для життя".

Лист CVII

1. Вергілій. "Енеїда", VI, 274 — 275.

2. Парафраза кінцівки Горацієвої оди (I, 24): "... levius fit patientia Quicquid corrigere est nefas (дослівно: "...терпеливістю полегшується те, чого неможливо виправити").

Лист CVIII

1. Тобто за наказом жерця — прислужника "Великої матері" богів фрїгійської богині Кібели; її вшанування супроводжувалось оргіями.

2. Автором даних висловів, як і двох наступних, вважається Публілій Сір.

3. Вергілій. "Георгіки", III, 284."

4. Fuga — "втеча", fugit — "тікає"; це — слова-образи: складені з двох коротких складів, у вірші вони творять нена-голошену частину стопи, даючи уявлення про невловний перебіг часу.

5. Вергілій. "Георгіки", III, 66-68.

6. Вергілій. "Енеїда", VI, 275.

7. Тобто апеляції до народних зборів як до найвищої інстанції.

8. Фенестелла — римський історик часів Августа і Тіберія, писав літописи (аннали), що охоплювали події від царських часів до падіння республіки.

9. Понтифікальні книги — записи жерців (понтифік — верховний жрець), що велися від часів третього римського царя Анка Марція.

10. Тобто від кінцевої мети: вапном у цирку проводилась фінішна лінія.

11. Вергілій. "Георгіки", III, 260-261.

Лист CIX

1. Ця думка часто повторювалася в античних авторів у вигляді прислів'я, наприклад, у "Сатурналіях" (VII, 7, 12) Макробія: "Подібне втішається подібним".

2. Саллюстій. "Катіліна", XX, 4: "Цього ж самого хотіти і цього ж самого не хотіти — у цьому, врешті, й полягає міцна дружба".

Лист CX

1. Овідій. "Метаморфози", I, 595.

2. Тобто згідно з уявленням епікурейців про безтурботних богів.

3. Лукрецій. "Про природу речей", II, 55-56.

4. Тобто фламінго.

Лист CXII

1. Натяк на початок відомого вірша Катулла (LXXXV): Odi et amo — "Люблю й ненавиджу".

Лист CXIII

1. Тобто мандрівним грецьким філософам.

2. Лат. *animal* (тварина, жива істота взагалі) — від *anima* — душа (калька у російській — "одушевленное").

3. Округлість в уявленні стоїків — символ довершеності; таким вони мислили бога, ототожнюючи його із світом; також — мудреця (пор. у Горація: Сатири, II, 7, 86).

4. Початок "Енеїди" Вергілія. "...В неї шість стіп..." — гра слів: стопа як нижня частина ноги — і стопа у віршуванні.

5. Цецілій Стацій (помер у 168 до н. є.) — автор збережених у фрагментах комедій, переважно наслідувань Менандра.

6. Тобто Кліта (див. прим, в до листа LXXXIII) і Гефестіона, приятеля і полководця, який помер від лихоманки в Екбатані (Мідія) у 324 р. до н. є.

Лист CXIV

1. Йдеться про пароль, що його давав щовечора воєначальник перед тим, як розвести нічну сторожу.

2. У трактаті "Про провидіння" (III, 9) Сенека згадує про щоденні незлагоди Мецената з його примхливою дружиною Теренцією.

3. Дванадцять таблиць — перше письмове зібрання римських законів, що, за словами Тіта Лівія, стало основним джерелом як суспільного, так і приватного права.

4. Гракх, Тіберій Семпроній (162-133 до н. є.) — політичний діяч і видатний оратор. Будучи народним трибуном (133 р.), вніс аграрний законопроект, що мав на меті припинити розорення селянства в Італії.

5. Красс, Луцій Ліціній (140 — 91 до н. є.) — видатний римський оратор, учитель Ціцерона.

6. Куріон, Гай Скрібоній — один з найвидатніших ораторів свого часу, претор 121 р. до н. є.

7. Аппій Клавдій Сліпий — державний діяч (консул 307 і 296 р. до н. є.), оратор, автор збірки сентенцій, найвідоміша з яких вчить, що кожен є ковалем своєї долі. Тіберій Корунканій — видатний римський правник, оратор і державний діяч, консул 280 р. до н. є.

8. Аррунцій, Луцій — прихильник Секста Помпея, потім — Августа, консул 22 р. до н. є.

9. Вергілій. "Георгіки", IV, 212-213.

Лист CXV

1. Вергілій. "Енеїда", I, 327-328, 330.

2. Овідій. "Метаморфози", II, 1-2, 107-108.

3. Монолог із трагедії Евріпіда "Даная". Автор розрізнених рядків невідомий.

Лист CXVII

1. Тобто за звичаєм гладіаторів (див. прим. 2 до листа XXXVII).

2. Гра на взір нинішніх шашок.

Лист CXVIII

1. Ціцерон. "Листи до Аттіка", I, 12, 4.

2. Цецілій — дядько Аттіка (див. початок цього ж листа).

3. Окличник оголошував результати виборів.

4. Див. прим. 1 до листа LXXI.

Лист CXIX

1. Натяк на філософа Діогена, який, викинувши свого кухля, за прикладом пастуха пив воду з пригорщі.

2. Красс, Марк Ліціній — один із тріумвірів (60 р. до н. є.) поряд з Помпеем та Цезарем. Нажив величезні багатства, скуповуючи майно противників Сулли, яких той знищував згідно з проскрипціями. Ліціній — багатий вільновідпущеник Августа.

3. Горацій. Сатири, I, 2, 114-116.

Лист CXX

1. Див. прим. 2 до листа XCVIII.

2. Горацій Коклес — один із легендарних героїв війни римлян з етрусками (пор. прим. 4 до листа XXIV).

3. Маній Курій Дентат — консул 290 і 275 рр. до н. є., переможець самнітів і епірського царя Пірра, зразок староримської мужності і простоти.

4. Горацій. Сатири, I, 3, 11-17.

Лист CXXI

1. Архідем із Тарса (Сіцилія) — філософ-стоїк II ст. до н. є.

2. Римляни відзначались особливою забобонністю; звільнити людей від неї прагнув, зокрема, Лукрецій у своїй поемі "Про природу речей".

3. Тобто *in-felicitas* — "не-щастя".

4. Віск у давнину використовували в техніці енкаустичного живопису.

5. Тобто вільних дорослих громадян.

Лист CXXII

1. Вергілій. "Георгіки", I, 250-251. Веспер — вечірня зоря, вечір.

2. Натта Пінарій — клієнт Сеяна (див. прим. 2 до листа LV).

3. Марк Вініцій — консул 45 і 30 рр. до н. є., родич Тіберія.

4. Педон Альбіноеан (поч. I ст. н. є.) — сучасник і друг Овідія, поет, автор епічного твору про Тесея, а також поеми про діяння Германіка.

5. Олію використовували для світильників.

Лист CXXIII

1. Йдеться про спів сирен ("Одіссея", XII, 178 і наст.). Міф про сирен, як і про лотофагів ("Одіссея", IX, 83 і наст.) символізує солодку звабу, що зводить людей на манівці, до загибелі.

2. Натяк на поему Овідія "Мистецтво кохання".

3. "Смерть — це закон, а не кара" — підсумовує Сенека свої роздуми про смерть в одній із епіграм ("Про час").

Лист CXXIV

1. Вергілій. "Георгіки", I, 176-177.

2. Пор. гру слів ("тонкий" — це і "кволий", і "витончений") у Горація (Оди, I, 6, 9), який відмовляється прославляти Агіппу: "Я, тонкий, навіть не спробую оспівувати

таку велич" (tenues — grandia).

3. Пор. роздуми про гріхи немовлят, які ще не дозріли до розумного життя, в Августина Блаженного ("Сповідь", I, 7).

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Август (Гай Юлій Цезар Октавіан) — LXXXIII, 14; CXIV, 6

Агамемнон, Атрід — LXVI, 26; CIV, 31

Агріппа, Марк Віпсаній — XXI, 4; XCIV, 46

Азеллій Сабін — XL, 9

Азіній Галл, Гай — LV, 3

Азіній Полліон, Гай — C, 7, 9

Акцій, Луцій — LVIII, 5

Александр Македонський — Lin, 10; LIX, 12; LXXXIII, 19, 23; XCI, 17; XCIV, 62; CXIII, 29; CXIX, 7

Альбінован Педон — див. Педон

Анакреонт — LXXXVIII, 37

Анахарсіс — XC, 31

Анк, Марцій — CVIII, 30

Анней Серен — LXIII, 14, 15

Антипатр — LXXXVII, 38, 40; XCII, 5

Антоній, Марк — LXXXII, 12; LXXXIII, 25

Апіон — LXXXVIII, 40

Апіцій, Марк — XCV, 42; CXX, 19

Аппій Клавдій Сліпий — CXIV, 13

Арістарх — LXXXVIII, 39

Арістон — XXIX, 6

Арістон Хіоський — XXXVI, 3; LXXXIX, 13; XCIV, 2, 18, 21; CXV, 8

Арістотель — VI, 6; LVIII, 9; LXV, 4, 11

Аррунцій, Луцій — CXIV, 17, 18, 19

Архідем — CXXI, 1

Асклепід — XCV, 9

Атенодор — X, 5

Атрід — див. Агамемнон

Аттал — IX, 7; LXIII, 5; LXVII, 15; LXXn, 8; LXXXI, 22; CIII, 3, 13, 23; CX, 14, 20

Аттік, Тім Помпоній — XXI, 4; CXVIII, 1

Ауфідій Басе — XXX, 1, 3, 5, 6, 7, 10

Ахілл — XXVII, 5; LXXXVIII, 7; CIV, 31

Ацілій Вута — CXXII, 10, 12, 13

Баба — XV, 9

Беллерофонт — CXV, 15

Брут, Децім Юній — LXXXII, 12, 13

Брут, Марк Юній — XCV, 45

Букцілл — LXXXVI, 13
Вальгій Руф, Гай — LI, 1
Вар — CXXII, 12, 13
Вар, Квінтілій — XLVII, 10
Варій Гемін — XL, 9
Ватиній, Публій — XCIV, 25; CXVIII, 4; CXX, 19
Венера — CXV, 14
Вергілій Марон, Публій — XXI, 5; XXVni, 1, 3; LIII, 3; LVI, 12; LVIII, 2, 3, 4, 20; LIX, 3, 17; LXX, 2; LXXIX, 5; LXXXIV, 3; XCII, 9; XCV, 69; CI, 13; CIV, 24; CУШ, 24, 25, 28, 34; CXV, 4; CXXII, 2
Вініцій, Марк — CXXII, 12
Вініцій, Публій — XL, 9, 10
Галліон, Луцій Юній Анней — CIV, 1
Ганнібал — LI, 5, 7; LXXXVI, 3
Гаргоній — LXXXVI, 13
Гарпаста — L, 2
Гатерій, Квінт — XL, 10
Гекатон — V, 7; VI, 7; IX, 6
Гекуба — XLVn, 12; LXXXVIII, 6
Геракл, Геркулес — LXXXIII, 23; LXXXVII, 38; XCIV, 63; CX 13
Геракліт — XII, 7; LVIII, 23
Гермарх — VI, 6; XXXIII, 4; LII, 4
Гесіод — XXVII, 6; LXXXVIII, 6
Перон Сіракузький — CXIV, 17
Гіппократ — XCV, 9
Гомер — XXVII, 6; XL, 2; LVIII, 17; LXXXVIII, 5, 6, 37, 39, 40; XC, 31; CVIII, 34
Горацій Коклес — CXX, 7
Горацій Флакк, Квінт — LXXXVI, 13; CXIX, 14; CXX, 21
Гракх, Тіберій Семпроній — CXIV, 13
Дарій — XLVII, 12; XCIV, 63; CXIX, 7
Дедал — XC, 14
Декстпр — IV, 7
Деметрій — XX, 9; LXII, 3; LXVII, 14; XCI, 19
Деметрій Поліоркет — IX, 18
Демокріт — VII, 10; LXXIX, 14; XC, 32, 33
Децій Мус, Публій — LXVII, 9
Дідім — LXXXVIII, 37
Діоген — XXIX, 1; XLVII, 12; XC, 14
Доссен — LXXXIX, 7
Друз, Юлій Цезар — XXI, 4
Евріпід — XLIX, 12; CXV, 14, 15

Егіал — LXXXVI, 14, 21
Еней — XXI, 5; LXXXII, 7; LXXXVIII, 37
Енній, Квінт — LVIII, 5; CVIII, 33, 34
Епікур — II, 5; VI, 6; VII, 11; VIII, 7, 8; IX, 1, 8, 18, 20; XI, 9; XII, 11; XIII, 17; XIV, 17; XVI, 7; XVII, 11; XVIII, 9, 14; XIX, 10; XX, 9, 11; XXI, 2, 4, 5, 7, 9; XXII, 5, 13, 15; XXIII, 9; XXIV, 18, 22; XXV, 4, 5, 6; XXVI, 8; XXVII, 9; XXVIII, 9; XXIX, 11; XXX, 14, 16; XXXIII, 2; XLVI, 1; LII, 3, 4; LXVI, 18, 45, 47, 48; LXVII, 15; LXVIII, 10; LXXII, 10; LXXIX, 15, 16; LXXXI, 11; LXXXV, 18; XCII, 25; XCVII, 13, 15
Єлена — LXXXVIII, 6
Залевк — XC, 6
Зенон Елейський — LXXXVIII, 44, 45
Зенон із Кітіона — VI, 6; XXII, 11; XXXIII, 4, 7, 9; LXIV, 10; LXXXII, 9, 10, 19; LXXXin, 9, 10, 11, 17; CIV, 21; CVIII, 38
Ідомей — XXI, 3, 4, 7; XXII, 5
Іксіон — XXIV, 18
Ісіон — XV, 9
Калігула, Гай Цезар — IV, 7; LXXVII, 18; LXXXVIII, 40
Калліст — XLVII, 9
Кальв, Гай Ліціній — XCIV, 25
Кальвізій Сабін, Гай — XXVII, 5, 7, 8
Камбіз — LXXXVI, 1
Кассій Лонгін, Гай — LXXXIII, 12
Катон Старший, Марк Порцій — Vn, 6; XI, 10; XXV, 6; LXXXVI, 10; LXXXVII, 9, 10; XCIV, 27; XCV, 72; CXIX, 2; CXXII, 2
Катон Утіцький, Марк Порцій — XIII, 14; XIV, 12, 13; XXIV, 6, 7, 10; LI, 12; LXVII, 7, 13; LXX, 19; LXXI, 8, 11, 15, 16, 17; LXXIX, 14; LXXXII, 12, 13; XCV, 69, 70, 71, 72; XCVII, 1, 3, 8; XCVIII, 12; CIV, 29, 30, 31, 32
Катони — LVIII, 12, 16; LXIV, 10; LXX, 22; XCV, 72; XCVII, 10; CIV, 21; CXVII, 13; CXVIII, 4; CXX, 19
Катул, Квінт Лутацій — XCVII, 6
Кербер (Цербер) — XXIV, 18
Кларан — LXVI, 1, 2, 4
Клеант — VI, 6; XXXIII, 4, 7, 9; XLIV, 3; LXIV, 10; XCIV, 4; CVII, 10; CVIII, 10; CXIII, 23
Клеопатра — LXXXIII, 25; LXXXVII, 16
Кліт — LXXXIII, 19
Клодій Пульхр, Публій — XCVII, 2, 6, 9, 10
Корнелій Север — LXXIX, 5
Корнелій Сенеціон — CI, 1, 2
Корунканій Тіберій — CXIV, 13
Косе, Корнелій Лентул — LXXXIII, 15
Красс, Луцій Ліціній — CXIV, 13

Красс, Марк Ліціній — IV, 7; CIV, 29; CXIX, 9
Кратет — X, 1
Крез — XLVII, 12
Крісп — LVI, 3
Ксенократ — LXXXV, 18
Курій Дентат, Маній — CXX, 19
Куріон, Гай Скрибоній — CXIV, 13
Лад — LXXXV, 4
Лелій, Гай — VII, 6; XI, 10; XXV, 6; LXIV, 10; XCV, 72; CIV, 21
Леонід — LXXXII, 21
Лепід, Марк Емілій — IV, 7
Лібер — XCIV, 63
Лібераліс, Ебутій — XCI, 1, 3, 13
Лібон Друз, Луцій Скрибоній — LXX, 10
Лікурґ — XC, 6
Ліціній — CXIX, 9; CXX, 19
Лукрецій — LVIII, 12; XCV, 11; CVI, 8; CX, 6, 7
Максім, Цезенній (Цезоній) — LXXXVII, 2
Марій, Гай — LI, 11; XCIV, 66
Марс — LXXXVIII, 14
Марулл — XCIX, 1
Марцеллін — див. Туллій Марцеллін
Мелібей — LXXIII, 10; CI, 4
Менелай — LXXX, 8
Меркурій — LXXXVIII, 14
Мессала, Марк Валерій — LI, 1
Метелл Нумідійський, Квінт
Цецілій — XXIV, 4
Метродор — VI, 6; XIV, 17; XVIII, 9; XXXIII, 4; LII, 3; LXXIX, 15, 16; LXXXI, 11; XCVIII, 9; XCIX, 25
Метронакт — LXXVI, 4; XCIII, 1
Меценат, Гай Цільній — XIX, 9, 10; XCII, 35; CI, 10; CXIV, 4, 21; CXX, 19
Мітрідат — XCIV, 65
Мунацій Планк, Луцій — XCI, 14
Муцій Сцевола — XXIV, 5; LXVI, 51, 53; XCVIII, 12
Навсіфан — LXXXVni, 43, 45
Натал — LXXXVII, 16
Натта Пінарій — CXXII, 11
Нептун — LXXIII, 5; LXXXV, 33
Нестор — LXXVII, 20
Ніоба — LXin, 2

Нума Помпілій — СУШ, 30
Овідій Назон, Публій — LXXIX, 5; CX, 1
Октавій, Публій — XCV, 42
Орк — LXXXII, 16
Орфей — LXXXVIII, 39
Павліна, Помпея — CIV, 1, 2, 5
Пакувій — XII, 8
Паллада — LXXVII, 2
Панецій — XXXII, 4; CXVI, 5, 6
Папіній Спурій — CXXII, 15
Парменід — LXXXVIII, 44, 45
Патрокл — LXXXVIII, 7
Педон Альбінован — CXXII, 15, 16
Пелоп — LXXX, 7
Пенелопа — LXXXVIII, 8
Піпп — CXX, 6
Піппон — LXXXVIII, 44
Пісон, Луцій Кальпурній — LXXXIII, 14, 15
Пітокл — XXI, 7, 8
Піфагор — LII, 10; XCIV, 42; СУШ, 17, 19
Планк — див. Мунадій Планк
Платон — VI, 6; XXIV, 6; XLIV, 3, 4; XLVII, 12; LVIII, 1, 8, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 26, 30, 31; LXIV, 10; LXV, 7, 8, 9, 10, 11; XCIV, 38; CVIII, 38
Полієн — VI, 6; XVIII, 9
Помпей, Гней — IV, 7; XI, 4; XIV, 12, 13; XXIV, 9; LI, 11; LXXI, 9; LXXXIII, 12; XCIV, 64; XCV, 70; XCVII, 8; CIV, 29, 30, 32, 33; CXVIII, 2
Помпоній — III, 6
Порсена — XXIV, 5; LXVI, 51
Посідоній — XXXIII, 4; LXXVIII, 28; LXXXIII, 10; LXXXVIII, 31, 35, 38; LXXXVIII, 21; XC, 5, 7, 10, 13, 20, 25, 30, 31, 32; XCII, 10; XCIV, 38; XCV, 65; CIV, 22; CVIII, 38; CXIII, 28; CXXI, 1
Пріам — XXVII, 5; CIV, 31
Протагор — LXXXVIII, 43, 45
Публій Клодій Пульхр — див. Клодій Пульхр
Публілій Сір — VIII, 8
Регул, Марк Атілій — LXVII, 7, 12; LXXI, 17; XCVIII, 12; CXIV, 19
Ромул — CVIII, 31
Рутілій Руф, Публій — XXIV, 4; LXVII, 7; LXXIX, 14; XCVIII, 12
Саллюстій Крісп, Гай — CXIV, 17, 18, 19
Сапфо — LXXXVIII, 37
Сателлій Квадрат — XXVII, 7, 8

Сатія — LXXVH, 20
Сатурн (Сатурналиї) — XVIII, 1
Секстій Нігр, Квінт — LIX, 7; LXIV, 2, 3, 5; LXXIII, 12, 15; XCVIII, 13; CVIII, 17
Сенека Старший, Луцій
Анней — LXXVni, 2; CVHI, 22
Серапіон — XL, 2
Сервій Туллій — CVIII, 30
Сервілій Вація — LV, 2, 3, 4, 7
Серторій, Квінт (sertorianські війська) — XCIV, 64
Сеян, Луцій Елій — LV, 3
Сісіф — XXIV, 18
Скавр, Емілій Мамерк — XXIX, 6
Скрібонія — LXX, 10
Сократ — VI, 6; VII, 6; XIII, 14; XXIV, 4; XXVIII, 2, 8; XLIV, 3; LXIV, 10; LXVII, 7; LXX, 9; LXXI, 7, 16, 17; LXXIX, 14; XCVni, 12; CIV, 7, 21, 27, 28, 29
Солон — XC, 6
Сотіон XLIX, 2; CVIII, 17, 20
Спевсіпп — LXXXV, 18
Стільпон — IX, 1, 18, 19, 20; X, 1
Сулла, Луцій Корнелій — XI, 4; XXIV, 4
Сцілла — XXXI, 9; XLV, 2; LXXIX, 1; XCII, 9
Сціпіон Африканський Старший,
Публій Корнелій — XXV, 6; LI, 11; LXXXVI, 1-12; LXXXVII, 9; CVHI, 33
Сціпіон Еміліан Африканський
Молодший, Публій Корнелій — LXVI, 13; XCV, 72
Сціпіон, Квінт Цецілій Метелл Пій — XXIV, 9, 10; LXXI, 10
Тамузій Гемін — XCIII, 11
Темісон — XCV, 9
Теофраст — III, 2
Тіберій Цезар — XXI, 4; LXXXIII, 14, 15; XCV, 42; CVIII, 22; CXXII, 10, 11
Тіллій Цімбр Луцій — LXXXIII, 12
Тімаген — XCI, 13
Тімон — XVIII, 7
Тім Лівій — XLVI, 1; C, 9
Туберон, Квінт Елій — XCV, 72, 73; XCVIII, 13; CIV, 21; CXX, 19
Туллій Марцелін — XXIX, 1, 4;
LXXVII, 5, 6, 7, 9
У лісе — XXVII, 5; XXXI, 2; LIII, 4; LVI, 15; LXVI, 26; LXXX VIII, 7; CXXIII, 12
Фабіан Папірій — XI, 4; XL, 12; LII, 11; LVIII, 6; C, 1, 2, 5, 8, 9, 12
Фабій Максим, Квінт — LXXXVI, 10
Фобії (рід) — LXXXII, 20

Фабріцій, Гай — XCVIII, 13; CXX, 6, 19
Фаларід — LXVI, 18
Фарій — LXXXIII, 4
Феб — CXXII, 12
Федон — XCIV, 41
Феліціо — XII, 3
Фенестелла — CVIII, 31
Фідій — IX, 5; LXXXV, 40
Філіпп II Македонський — XCIV, 62
Філосіт — XII, 3
Флакк — LXIII, 1
Флора — XCVII, 8
Харібда — XIV, 8; XXXI, 9; XLV, 2; LXXIX, 1
Харін — XVIII, 9
Харонд — XC, 6
Хелідон — LXXXVII, 16
Херея, Кассій — IV, 7
Хрісіпп — IX, 14; XXII, 11; XXXIII, 4; CIV, 22; CVIII, 38; CXIII, 23
Цезар, Гай Юлій — XIV, 12, 13; XXIV, 8; LI, 11; LXXXIII, 12; XCIV, 65; XCV, 70; XCVII, 2, 8; XCVIII, 13; CIV, 29, 30, 32, 33; CXIV, 6; CXVIII, 2
Цецілій — CXVIII, 2
Цецілій Стацій — CXIII, 26
Ціцерон, Марк Туллій — XVII, 2; XXI, 4; XL, 11; XLIX, 5; LVIII, 6, 12, 16; XCVII, 4, 8; C, 7, 9; CVII, 10; CVIII, 30, 32, 34; CXI, 1; CXIV, 16; CXVIII, 1, 2
Юба — LXXI, 10
Югурта — XCIV, 66
Юлій Грецин — XXIX, 6
Юлій Монтан — CXXII, 11, 12, 13
Юнона — XCV, 47; CX, 1
Юпітер — IX, 16; XXV, 4; LIX, 12; LXXIII, 12, 13, 14; XCV, 47, 72; CVII, 10; CX, 18, 20; CXIX, 7